

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZÜ

Türkiye Cumhuriyeti'nin şekillendiği, temellerinin atıldığı; 1923-1938 arası dönem aynı zamanda, devrimlerin halka benimsetildiği, yapılanma ve yaşatılma savaşının verildiği bir dönemdir. Paul Gentizon'un deyimiyle, bu dönem Türkiye'sinde gerçekleştirilen devrimlerin dünyada bir eşi daha yoktur. Deyim yerinde ise, bütün bir halk adeta "deri" değiştirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluş döneminde, muhafazakârların karşıt faaliyetleriyle karşılaşmıştır. Bunlar; teokratik saltanattan; laik ve demokratik cumhuriyete geçilirken; açık veya gizli, zayıf veya kuvvetli bir şekilde, devrim hareketlerini İslamcı açıdan yorumlayarak, atılan adımları durdurmaya çalışmışlar, zaman zaman halk hareketleri çıkarmaktan da geri durmamışlardır. Bunlara karşı, dönemin hükümeti, günün şartlarına göre gereken önlemleri almış ve rejimi korumaya çalışmıştır. Devrimlerin planlanmasında, yürütülmesinde ve topluma benimsetilmesinde Mustafa Kemal Atatürk başöğretmen rolünü üstlenmiştir.

Tezimde, 1923-1938 arası dönem, üç bölümde incelenmiştir. Bunlar; siyasal alanda yapılan devrimler; devlet ve toplum yapısında yapılan değişiklikler; sosyal ve kültürel alanda yapılan devrimler ve bunlara karşı tepkilerdir. Tezimi hazırlarken, bu konularda basılmış resmi yayınlar, kitap ve makalelerin yanında, bu tarihler arasında çıkan çeşitli dergi ve gazetelerden de yararlanılmıştır.

Tezimin bu anlamda; eski-yeni; tutucu (muhafazakâr)-devrimci ...v.b., zihniyetlerin arka planlarını irdelemek ve bu büyük toplumsal projenin gerçekleşme sürecini anlamak, anlamlandırmak ve bunlara karşı oluşan tepkileri irdelemek amacını taşımıştır. Bu dönem içinde yeri olan konular hakkındaki tespitlere rağmen Cumhuriyetin şekillendiği bu onbeş yıllık süreç içinde yaşanan devrim hareketleri nedeniyle toplumun kazandığı değerler ve bunun etkileri yeni araştırmacılar içinde bir yol açmasını dilerim.

ABSTRACT

The era of 1923- 1938 when republic of Turkey was formed and established was also a phase of struggle in which Republican revolutions were constructed and adopted to public. During the foundation period, The Republic of Turkey faced with some reactions coming from conservatives and especially memberships of hierarchy of learned man (*ilmiyye*). In the duration of transition from theocratical sultanate to secular and democratical republic, they barely or conceally tried to hinder all the processes of revolutions by interprating the movements of revolution from the point of Islamic view. Hovewer, the government of that period took necessary precautons and tried to defend the system. Mustafa Kemal Atatürk took on the role of the teaching leadership in the process of the planning and executing of the revolutions and adopting of them by the society.

In my thesis, the era of 1923-1938 is studied as three sub-divisions. These are the revolutions which has been made in the political area; the changes which have been made in the structures of the unite state and the society; the revolutions which has been made in the social and cultural area and the given reactions to them. While this thesis was being written, some periodicals and newspapers which are published in that era are also been used in addition to the published books and articles about these subjects .

In this context, the dissertation aims to examine the background of traditional-modern; conservative-revolutionary etc. mentalities, and to comprehend and explain the process of this grand social project, and to examine the reactions against these. Despite the stabilizations about the subjects in that period, I intend that this attempt of re-examining of the foundation process in the first 15 years of Republican era and the values that society gained concerning to this process and the effects of these values on the society would open the path for the new researches.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Pakize YÖNTER'in "Devrimlere Karşı Tepkiler (1923-1938)" başlıklı tezi 27 Aralık 2002 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Tarih (Türkiye Cumhuriyet Tarihi) Anabilim Dalında, yüksek lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ
Üye : Yrd.Doç.Dr.Kemal YAKUT
Üye : Yrd.Doç.Dr.Zafer KOYLU

Prof.Dr.Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Atatürk, her bakımdan çökmüş Osmanlı İmparatorluğu'ndan, ulusal ve tam bağımsız çağdaş bir devlet kurmuştur. Bu devletin şekillendiği, 1923-1938 arası dönem aynı zamanda devrim ilkelerine bağlı genç kuşakların da yetiştirildiği bir dönem olmuştur. Böylece bu şekillenme süreci, gelecek kuşaklara da aktararak devrimin devamlılığı sağlanmıştır. Cumhuriyetin yetiştirdiği Atatürkçü bir genç olarak, bu kadar kısa bir sürede, bu kadar önemli adımların atıldığı bu dönem, benim bu konuyu seçmem de en büyük etken olmuştur. Araştırma sürecimde, edindiğim kaynaklarla öğrendiğim bilgiler bu döneme karşı ilgimi daha da arttırmış ve bu alanda kendimi geliştirmem de bir basamak oluşturmıştır.

Araştırma konumu kapsayan, 1923-1938 arası döneme ilişkin resmi belgelerin çoğu yayınlanmıştır. Ama buna rağmen, bu kaynaklara ulaşmada çeşitli bürokratik engeller ortadan kaldırılmamıştır. Bu resmi belgelerin yanında, dönemin önemli kamuoyu oluşturma araçlarından olan gazete ve dergiler gerek dönemin düşünsel boyutunu, gerekse siyasi arenasını görmem de en önemli kaynakları oluşturmıştır. Ayrıca o döneme damgasını vuran kişilerin anıları, çeşitli kitap ve makalelerde konuyu daha iyi kavramamı sağlamıştır.

Beni bu alanda çalışmaya teşvik eden, araştırma ve değerlendirmelerimde bilgi ve deneyimleriyle yardımını esirgemeyen; her zaman yol gösterici olan, Sayın Hocam, Prof.Dr.İhsan GÜNEŞ'e sonsuz teşekkür ve minnet borçluyum.

Çalışmam süresince, bir çok kurumda bürokratik engelleri aşmamda ve çalışmamda manevi desteğini esirgemeyen Sayın Hocam, Prof.Dr.Cahit BİLİM'e; gerek kaynaklara ulaşmam da gerekse, tezimin hazırlık aşamasında, bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşarak yardımlarını esirgemeyen Sayın Hocam, Yard.Doç.Dr.Kemal YAKUT'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca çalışmam sırasında, gerekli yardımlarını ve desteklerini esirgemeyerek, konuya ilgi gösteren, Yard.Doç.Dr.Sedat BİNGÖL'e, Ayla EFE'ye ve Aileme teşekkür ederim.

Pakize YÖNTER

Eylül 2002

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL ALANDA YAPILAN DEVRİMLER VE BUNLARA KARŞI GÖSTERİLEN TEPKİLER

1. SALTANATIN KALDIRILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	6
1.1. Saltanatın Kaldırılması Ve Osmanlı İmparatorluğunun .Sonu.....	6
1.2. Saltanatın Kaldırıldıktan Sonra, Padişahın Tutumu Ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler	13
1.3. Saltanatın Kaldırılmasının İç Ve Dış Basındaki Yankıları.....	15
1.4. Saltanatın Kaldırılmasına Karşı Gösterilen Tepkiler.....	18
2. ANKARA’NIN BAŞKENT SEÇİLMESİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER	28
2.1. Ankara’nın Başkent Seçilmesine Giden Süreçte, Başkent Tartışmaları Ve İstanbul’un Konumu.....	28
2.1.1. İstanbul’un Konumunun Tartışılmaya Başlanması.....	28
2.1.2. Ankara’nın Başkent Oluşuna Doğru Adımlar.....	33
2.1.3. Başkent Tartışmaları	36
2.2. Ankara’nın Başkent Olması	40
2.3. Ankara’nın Başkent Oluşunun Basındaki Yankıları.....	44

2.4. Ankara'nın Başkent Oluşuna Karşı Batılı Ülkelerden Tepkiler.....	47
3. CUMHURİYET'İN İLÂNI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	51
3.1. Atatürk ve Cumhuriyet	51
3.2. TBMM'nin Kuruluşu Ve İlanından Önce, "Cumhuriyet" Tartışmaları	53
3.2.1. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları Ve Cumhuriyet	53
3.2.2. İlanından Önce "Cumhuriyet" Tartışmaları.....	56
3.2.2.1. "Cumhuriyet" Kelimesi Tartışmaları	56
3.2.2.2. Sistem Tartışmaları.....	61
3.2.2.3. Cumhurbaşkanı'nın Yetkileri Sorunu	68
3.3. Cumhuriyetin İlanı.....	71
3.3.1. Hükümet Bunalımı.....	71
3.3.2. Halk Fırkası Toplantısı.....	74
3.3.3. TBMM'nin Genel Kurul Toplantısı Ve Cumhuriyetin İlanı..	75
3.3.4. Cumhuriyetin İlanının Yankıları.....	77
3.4. Cumhuriyetin İlanının Doğurduğu Tepkiler.....	79
3.4.1. Cumhuriyetin İlanına Karşı Gösterilen Olumlu Tepkiler.....	79
3.4.2. Cumhuriyetin İlanına Karşı Gösterilen Olumsuz Tepkiler.....	81
3.4.2.1. Gazetecilerin Tepkisi.....	81
3.4.2.2. TBMM Üyelerinin Tepkileri.....	89
3.5. Cumhuriyetin İlanının Dış Basındaki Yankıları	94
4. HALİFELİĞİN KALDIRILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	98
4.1. Halifeliğin Kaldırılmasının Nedenleri	98
4.1.1. Saltanat Kaldırıldıktan Sonra Halifeliğin Konumu	98
4.1.2. Cumhuriyet İlanından Sonra Halifelik Sorunu.....	100
4.1.2.1. Lütfi Fikri Bey'in Halifeye Yazdığı Açık Mektup Ve Bu Mektubun Yarattığı Tartışmalar.....	102

4.1.2.2.	İstanbul'un Muhalefet Merkezi Haline Gelişi Ve Hilafet Tartışmaları	104
4.1.3.	Ağa Han Ve Emir Ali'nin Mektubu Ve Bunun Türk Kamuoyundaki Etkileri	106
4.1.3.1.	İstanbul İstiklal Mahkemesinin Kurulması Ve Çalışmaları.....	110
4.1.3.2.	Gazetecilerin Yargılanması	113
4.1.3.3.	Lütfi Fikri Bey Davası.....	118
4.2.	Halifeliğin Kaldırılması.....	121
4.2.1.	Atatürk'ün İzmir Gezisi.....	121
4.2.2.	TBMM'de Bütçe Görüşmeleri.....	127
4.2.3.	Bütçe Görüşmelerinin Basındaki Yankıları Ve Hilafet Tartışmaları.....	129
4.2.4.	Halifeliğin Kaldırılması.....	131
4.3.	Halifeliğin Kaldırılmasının Basındaki Yankıları.....	135
4.3.1.	Türk Basınındaki Yankıları.....	135
4.3.2.	Dış Basındaki Yankıları	140

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE TOPLUM YAPISINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERE YÖNELİK AYRILIKÇI TEPKİLER

1.NASTURİ İSYANI	148
1.1. İsyanın Nedenleri	148
1.2. İsyanın Başlaması Ve Gelişmesi	149
1.3. İsyanın Bastırılması.....	151
2.ŞEYH SAİT İSYANI.....	152
2.1.İsyanın Nedenleri	152
2.2.İsyanın Başlaması	155
2.3.İsyanın Bastırılması	156

2.3.1.	Alınan Yasal Önlemler	156
2.3.1.1.	Sıkı Yönetim İlanı	156
2.3.1.2.	Hükümet Değişikliği Ve Takrir-i Sükun Kanunu.....	157
2.3.2.	Alınan Askeri Önlemler Ve İsyanın Bastırılması.....	163
2.4.	Yargılamalar Ve Alınan Kararlar	165
2.4.1.	Şeyh Sait Ve Adamlarının Yargılanması.....	165
2.4.2.	Gazetecilerin Yargılanması	167
2.5.	İsyanın Değerlendirilmesi	170
2.5.1.	Türk Basının İsyanı Değerlendirmesi	170
2.5.2.	Türk Halkının İsyanı Bakışı.....	171
3.	AĞRI İSYANI	173
3.1.	İsyanın Nedenleri	173
3.2.	İsyanın Başlaması, Gelişmesi Ve Bastırılması.....	174
3.3.	İsyanın Değerlendirilmesi.....	176
4.	DERSİM İSYANI	177
4.1.	İsyanın Nedenleri	177
4.2.	İsyanın Başlaması Ve Bastırılması	183

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL ALANDA YAPILAN DEVRİMLER VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

1.	KILIK KIYAFET DEVRİMİ VE BUNA KARŞI TEPKİLER.....	189
1.1.	Şapka Devrimi	189
1.1.1.	Mustafa Kemal'in Kastamonu Gezisi Ve Şapka Devriminin Başlaması.....	191
1.1.2.	Şapka Kanunu İle İlgili Meclisteki Tartışmalar	193
1.1.3.	Nurettin Paşanın Önergesi Ve Bunun Yankıları.....	196
1.2.	Şapka Kanununun Kabulü Üzerine Yurtta Meydana Gelen Olaylar.....	198

1.2.1. Sivas Olayları	198
1.2.2. Kayseri Olayları	199
1.2.3. Erzurum Olayları	200
1.2.4. Maraş Olayları	201
1.2.5. Rize Olayları	202
1.2.6. Giresun Olayları	204
1.3. Şapka Devriminin Dış Ülkelerdeki Yankıları	205
1.3.1. Avrupa Devletlerindeki Yankıları	205
1.3.2. İslam Dünyasındaki Yankıları.....	206
 2.TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	208
2.1.Tekke Ve Zaviyelerin Tarihsel Gelişimi.....	208
2.2.Kurtuluş Savaşı Sırasında Ve Türkiye Cumhuriyetinde Tekke Ve Zaviyeler.....	210
2.2.1. Tekke, Zaviye Ve Türbelerin Kapatılması Ve Bunun Toplumundaki Etkileri	212
 3.MENEMEN OLAYI.....	216
3.1.Menemen Olayını Hazırlayan Nedenler.....	216
3.2.Menemen Olayının Başlaması Ve Bastırılması.....	218
3.2.1. Menemen Olayı Üzerine İlan Edilen Sıkı Yönetim Kanunu... ..	223
3.2.2. Sıkıyönetim Mahkemesindeki Yargılamalar.....	225
3.3. Menemen Olayının Türk Basınındaki Yankıları.....	230
 4.İBADETİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	232
4.1.Türkçe Kuran, Hutbe Ve Namaz Tartışmaları.....	232
4.1.1. Türkçe Namaz Tartışmaları	238
4.2.Ezan, Tekbir, Kamet Ve Salanın Türkçeleştirilmesi.....	241
4.3.Bursa Olayı	242
4.4.İzmir Ve Salihli Olayları	246

5.HARF DEVRİMİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER.....	249
5.1.Cumhuriyet Dönemi Alfabe Tartışmaları	250
5.1.1. İzmir İktisat Kongresinde Alfabe Tartışmaları.....	250
5.1.2. TBMM’de Latin Harfleri Sorunu Ve Bunun Basındaki Yankıları	251
5.1.3. Latin Harflerine Karşı Çıkanların Ve Savunanların Öne Sürdüğü Tezler.....	253
5.1.4. Türk Basınının Latin Harflerine Bakışı	255
5.1.5. Dış Basınının Harf Tartışmalarına Bakışı	259
5.2. Harf Devrimi	259
5.2.1. Dil Encümeni	260
5.2.2. Atatürk’ün Sarayburnu’ndaki Söylevi Ve Harf Devrimi.....	262
5.2.3. Harf Devriminin Basına Yansıması	266
5.3.Dış Basında Harf Devriminin Yankıları	268
 6.TÜRK DEVRİMİ VE KADIN HAKLARI	270
6.1.Türk Kadınının Eğitim Alanındaki Kazanımları	270
6.2.Türk Kadınının Sosyal Alandaki Kazanımları	272
6.3.Türk Kadınının Hukuksal Alandaki Kazanımları.....	285
6.4.Türk Kadınının Siyasal Alandaki Kazanımları	287
6.4.1. Yerel Yönetimlerde Kadınlar	290
6.4.2. Mecliste Kadınlar	291
 7.EĞİTİM ALANINDAKİ GELİŞMELER VE BUNUN TÜRK TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	292
7.1.Tevhid-i Tedrisat Kanunu	294
7.2.Tevhid-i Tedrisat Kanununa Karşı Tepkiler	295
 SONUÇ	305
EKLER	309
KAYNAKÇA	330

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal sistemi, I ve II. Meşrutiyet dönemleri dışında Mutlak Monarşidir. Bunun etkilerini, siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisadi yaşamda yoğun bir şekilde hissetmiştir. Bu nedenle çağın gereksinimlerine uygun değişimleri zamanında yapamamıştır. Değişim ihtiyaçları karşısında oldukça yavaş yürüyen evrimleşme süreci, aynı zamanda tutucu unsurların direnme güçlerini de arttırıcı bir nitelik taşımıştır. Osmanlı Kurumları çağın ihtiyaçlarını karşılayamadığı halde, imparatorluğun özünden kaynaklanan otokratiklik nedeniyle devletin geri kalma nedenleri çoğu kez gündeme getirilememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandıran nedenlerin başında; yozlaşan toplumsal, ekonomik ve siyasal yapı ile; "kapitülasyonlara" ek olarak, Batının teknik ve ekonomik ilerlemesi ve Fransız devriminden sonra ortaya çıkan ulusçuluk akımı yer almıştır. Toplumun bütün kurumlarıyla birlikte Yeniçeri Ocağı'nın da bozulması gerek toplumsal gerekse siyasal yaşam üzerinde son derece olumsuz etkiler yapmıştır. Bunun yanında, imparatorluğun ekonomisi de gittikçe Batıya bağımlı hale gelmiştir. Bütün bu gelişmeler aynı zamanda Batılılaşmayı da başlatmıştır. Lale Devrinde başlayan, Islahat denilen düzeltim hareketleri, III. Selim'e kadar zayıf kalmıştır. 1789'da III. Selim'in tahta çıkmasıyla Islahat hareketleri, adeta devletin bir politikası biçimine dönüşmüştür. III. Selim, "Nizam-ı Cedid" adıyla yeni bir düzen kurmuş (1793) ve bu düzen; ulema-asker işbirliği ile oluşturulan gerici bir isyan ile (Kabakçı Mustafa İsyanı, 1807) ortadan kaldırılmıştır. II.Mahmut, III.Selim'in başlattığı Batılılaşma politikasını daha köklü temellere oturtmuştur. II.Mahmut, öncelikle yeniliklere engel olan, Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak ileriye dönük köklü girişimlerde bulunmuştur.

Batılılaşma çabaları, 1839 yılında; "Tanzimat Fermanı"nın ilanına yol açmıştır. Tanzimat Fermanı ¹, Osmanlı vatandaşları için, temel insan haklarının sağlanmasını öngörse de; sonraları, Batı ülkeleri tarafından, Osmanlı İmparatorluğunun içişlerine karışmak için bir araç olarak kullanılmıştır. Tanzimat Fermanından onyediyıl sonra (1856), Islahat Fermanı yayınlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini yineleyen,

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu-Batı Yay., 1973); Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (C.5-8; Ankara: TTK, 1998); Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: TTK, 1998); Stanford J.Show-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (İstanbul: E Yay., 1983); Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, (İstanbul: Bilgi Yay., 1979); Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, (Ankara: AÜSBF Yay., 1979).

Islahat Fermanı, Hristiyan uyrukların, ulusçuluk çabalarına destek olmuş ve imparatorluğun dağılmasını hızlandırmıştır².

Batılılaşma, siyasal yaşamın bütün alanlarında etkisini göstermiştir. Kendilerine, “Genç Osmanlılar”, diyen bir grup genç aydın, ülkenin sorunlarını çözmek için siyasal yönetime karşı gizli örgütler kurmaya yönelmişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti’nde grup dayanışması oluşmaya başlamıştır³.

Asker-sivil; aydın ve yöneticilerin yoğun çabaları sonucu, 1876 yılında, Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk anayasası ilan edilmiştir. Bu anayasa, Osmanlı siyasal sisteminde köklü değişimlere yol açmamış, eskiden olduğu gibi tüm yetkileri padişah kendinde toplamıştır⁴.

II.Abdülhamid kısa bir süre sonra, çeşitli iç ve dış nedenleri bahane ederek, Anayasayı uygulamadan kaldırması, Anayasal bir kurum olan, Meclis-i Mebusan’ı kapatması, ülkede istibdat yönetimini başlatmıştır. Meclis kapatıldıktan sonra, kimi aydınlar, 1876 Kanun-i Esasini, tekrar getirmek için, yurt içinde ve yurt dışında açık ve gizli çeşitli örgütler kurmuşlardır. Ülkede oluşan tüm muhalefet örgütleri; “İttihat ve Terakki Cemiyeti” adı altında toplanmıştır. Bu örgütlerin, yoğun çalışmaları sonucunda, II. Abdülhamid’in baskıcı yönetimi, 1908’de yıkılmıştır. Meşrutiyetin yeniden ilanı ile özlemi çekilen, fakat tanımı bile bilinmeyen, “hürriyet”, ülkeye getirilmiş ve böylece de halk özgürlüğüne kavuşmuştur⁵.

İttihat ve Terakki’nin amacı, padişahın baskısından kurtulmak ve anayasayı yine yürürlüğe koymaktır. Böylece İmparatorluğun bütün dertlerine çözüm getirileceği umut edilmiştir. Ancak, imparatorluğun karşı karşıya olduğu temel sorunlar ve kendilerinin deneyimsizlikleri nedeniyle amaçlarına ulaşamamışlardır⁶.

² Bkz., *Tanzimat*, (C.I-II, İstanbul: MEB Yay., 1994).

³ Genç Osmanlılar için Bkz., Ahmet Bedevi Kuran. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2000).; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yay.,1998).

⁴ Bkz., Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, (Ankara: T.İ.B. Yay., 1985); Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul :YKY, 1998).

⁵ Güneş, a.g.e., s.16-18.; Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük”*, (İstanbul: İletişim Yay., 1986); Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yay., 1996); Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Sander Yay., 1977); Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Gerçek Yay., 1980); A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Kaynak Yay., 2000); Berkes, a.g.e., s.347 v.d.

⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa-I*, (İstanbul: Remzi Kitabevi 1970), s.291. İttihat ve Terakki için Bkz., M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt olarak “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yay., 1986).; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, (İstanbul: Kaynak yay., 1995).

II.Meşrutiyetin getirdiği özgürlüklerin bilincine varamayan kimi unsurların çıkardıkları iç kargaşalıklar; Trablusgarp ve Balkan savaşlarının olumsuz gidişatı İttihat ve Terakki'nin yıpranmasına, muhalefetin güçlenmesine yol açmıştır. 1911 yılında oluşan, "Hürriyet ve İtilaf", partisi ülkede tam bir cepheleşmeyi başlatmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi (1913), İ.T.C.'nin amaçladığı özgürlüklerin genişletilmesi düşüncesini daraltmış, ülkede muhalefet susturulmuş, Divan-ı Örfler kurularak baskıcı bir yönetim dönemi başlatılmıştır. I.Dünya Savaşı boyunca bu baskıcı yönetim daha da artmıştır. Ancak savaşın yenilgiyle bitmesi üzerine İttihat ve Terakki Yöneticileri ülkeden kaçarken Osmanlı İmparatorluğu da sona yaklaşmıştır ⁷.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Genellikle mütareke dönemi olarak adlandırılan ve 1922'ye kadar süren bu dönemde bir yandan Osmanlı İmparatorluğu hızlı bir şekilde yok olurken, onun yerine Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde başlatılan, Ulusal Kurtuluş Savaşının kazanılmasıyla, yeni bir devlet kurulacaktır ⁸.

30 Ekim 1918'de, imzalanan Mondros Mütarekesi, koşullarına aykırı olarak ülkenin işgale uğraması ve bu işgallere karşı Osmanlı Hükümetinin gerekli önlemleri almaması, ülkede yeni bir hareket doğurmuştur. Bu hareket, "Müdafaa-i Hukuk", hareketidir. Müdafaa-i Hukuk hareketinin dayanağı, yörelerini kurtarmak üzere oluşturulan; "Müdafaa-i Hukuk", "Redd-i İlhak", "Redd-i İşgal", "İstihlas-ı Vatan" ... gibi örgütlerdir. 19 Mayıs 1919'da; III.Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, bu örgütlerin güçlendirilmesi için büyük bir çaba göstermiştir. Nitekim bu tarihten sonra, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ülkenin en ücra noktalarına varıncaya kadar yaygınlık kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bir yandan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini güçlendirmeye çalışırken; diğer yandan da, ülkenin içinde bulunduğu durumu görüşmek üzere silah arkadaşlarıyla, Amasya'da bir araya gelerek, ülkenin kurtarılması için gerekli olan yöntem saptanmaya çalışılmış ve Anadolu İhtilali'nin ilk bildirisi yayınlanmıştır.

⁷ Bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, (C.III, Ankara: TTK, 1997); Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, (C.I, İstanbul: İletişim Yay., 1999); Berkes, a.g.e., s.357.

⁸ Bkz., Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, (C.II, Ankara: T.İ.B. Yay., 1998); Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, (Ankara: 1972); Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, (C.II, Ankara: 1973); Osman Özsoy, **Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası**, (İstanbul: Aksoy Yay., 1999).

Birbirinden habersiz olarak kurulan, bu cemiyetleri bir araya getirebilmek ve büyük bir güç oluşturabilmek ancak, 1919 yılı ortalarında başlayacaktır. Zira yöresel amaçlı olarak kurulan bu cemiyetler, bölgesel kongrelerle birleştirilecek, Sivas Kongresiyle de ulusal bir boyut kazanacaktır⁹.

Anadolu'da gelişen, ulusal harekate karşı çıkan; Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin yıkılarak yerine, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulması, İstanbul ile Anadolu ayrımını geçici bir süre de olsa ortadan kaldırmıştır. Böylece 21 Aralık 1918'de kapatılmış olan, Meclis-i Mebusan'ın toplanması sağlanmıştır. Mebuslar, ülke sorunlarını, Meclis-i Mebusan'a taşımışlar ve Yeni Türkiye Devletinin temel taşlarından biri olan, "Misak-ı Milli"yi kabul ve ilan etmişlerdir. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve ulusalcı mebusların tutuklanması üzerine Meclis-i Mebusan'ın çalışmalarına ara verilmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, ulus egemenliğine dayanan yeni bir devletin temel yapısını oluşturacak olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin oluşturulması çalışmalarını başlatmıştır. Nitekim, 23 Nisan 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip TBMM açılmış ve yeni bir hükümet kurulmuştur¹⁰.

TBMM, "Olağanüstü yetkilerle" toplanmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşları, ülkeyi o günkü duruma getiren, kurumlara, kurallara ve düşüncelere karşı olmalarına rağmen, 1920'lerin sıcak ortamında bunu açıkça dile getirememişlerdir. Zira, "Misak-ı Milli"yi gerçekleştirmek için oluşturulan birliğin, devletin yeniden yapılanması konusunda, bozulacağından kaygı duymuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, "Milli bir sır" olarak sakladığı, ulus egemenliğine dayalı yeni bir devlet tezini adım adım uygulamaya koymuştur. 20 Ocak 1921'de TBMM'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bunun en büyük göstergesi olmuştur¹¹. Mustafa Kemal Paşa, Mayıs 1921'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu (Birinci Grup) kurmuştur. Bu grup oluşturulduktan sonra meclis çalışmaları ivme kazanmıştır¹². TBMM, aynı dönemde, düzenli bir ordu kurarak işgalci güçlere karşı doğuda, güneyde ve batıda savaşmıştır.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından başarıyla yürütülen Büyük Taarruz sonucu Eylül 1922'de Yunan güçlerinin Anadolu'dan çıkarılmasıyla Mudanya

⁹ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, (Ankara: 1969); Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, (Ankara: 1968); Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Ankara: TTK, 1986); Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, (İstanbul: YKY, 1998).

¹⁰ Güneş, a.g.e., s.9-24.

¹¹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.221 v.d.

¹² Bkz., Ahmet Demirel, *I.Mecliste Muhalefet*, (İstanbul: İletişim Yay., 1998).

Mütarekesi imzalanmış (11 Ekim 1922) ve , Doğu Trakya'nın boşaltılması da sağlanmıştır. Böylece, barışa giden yol açılmıştır¹³. 24 Temmuz 1923'de Lozan antlaşmasının imzalanmasıyla da Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Misak-ı Milli sınırları içinde 23 Nisan 1920'de kurulan yeni Türk Devleti Batılı devletlerce tanınmıştır¹⁴.

Yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşu iki aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamada, işgal güçlerine, halife ve sultana karşı; ulusal bağımsızlığın sağlanması; ikinci aşamada ise, geleneksel Osmanlı kurumlarının kaldırılarak yerine çağdaş yeni kurumların oluşturulmasıdır¹⁵. Amaç Türk toplumunu çağdaş uygarlığın ötesine geçirebilmektir. Bunun için de her alanda devrim yapmak zorunluydu. Nitekim, Türk toplumu, Atatürk'ün önderliğinde, TBMM'nin onayıyla, 1920'den başlayarak çağdaş dünyaya damgasını vuran büyük dönüşümü gerçekleştirmiştir.

¹³ **Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbi'nin Son Safhası**, (Ankara: Genel Kurmay Harb Tarihi Yay., 1969), s.85-88; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, (Ankara: TTK, 1989); Bülent Tanör, **Kurtuluş-Kuruluş**, (İstanbul: Çağdaş Yay., 1998); Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi**, (Ankara: 1971); Selahattin Selek, **Milli Mücadele**, (C.I-II, İstanbul: Kastaş Yay.,1965); Kazım Özalp, **Milli Mücadele (1919-1922)**, (Ankara: 1985-1989).

¹⁴ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, (Ankara: İmge Yay., 2001), s.59.

¹⁵ Ergun Aybars, **"Ulusal-Laik Devlet Kurucusu; Atatürk"**, (C.II, İzmir: EÜSBFD, 1981), s.1.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL ALANDA YAPILAN DEVRİMLER VE BUNLARA KARŞI GÖSTERİLEN TEPKİLER

1. SALTANATIN KALDIRILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

1.1. Saltanatın Kaldırılması Ve Osmanlı İmparatorluğunun Sonu

Ulusal Kurtuluş Savaşı, başarıyla sonuçlandıktan sonra, imzalanan Mudanya Mütarekesi'nden¹⁶ sonra Refet Paşa, TBMM Hükümeti tarafından İstanbul ve Trakya'nın Fevkalade Temsilcisi olarak görevlendirilmiştir. 19 Ekim 1922'de Refet Paşa, İstanbul'a gelmiş, onbinlerce kişinin katıldığı büyük bir törenle adeta kurtarıcı gibi karşılanmıştır. Gazetelerde Refet Bey'in İstanbul'a gelişi; "İstanbul'un ikinci defa zulmün elinden kurtuluşu" diye yorumlanmıştır¹⁷. Paul Gentizon' a göre aslında bu karşılama, yıllardan beri kendi topraklarında ezik, silik ve baskı içinde yaşayan Türklerin hem kurtuluşa hem de TBMM Hükümetinin İstanbul'da da yerleşmesine duyulan sevincin ifadesidir¹⁸.

Refet Paşa Mustafa Kemal'den aldığı talimat gereği¹⁹ daha ilk günden itibaren kişisel saltanatın ortadan kalktığını, Osmanlı Ailesinin dini bir otorite olmaktan başka bir güce sahip olmayacağını belirten açıklamalar yapmıştır. Örneğin kendisini Kabataş İskelesi'nde karşılamaya gelen ve "padişah adına hoşgeldiniz" diyen Sultanın yaveri, Binbaşı Ali Nuri'ye: "Hilafet makamına dini duygularımı iletiniz" demiştir²⁰. Bu konuşma İstanbul'da mevcut siyasi durumun değişeceğine kanıt olarak gösterilmiştir. Bu sözler arasında padişahlığa yer verilmediği gibi halifenin şahsı dahi zikredilmemiş ve sadece bir hilafet makamına işaret olunmuştur²¹. Refet Paşa ayrıca Fatih türbesini ziyareti sırasında İstanbul Şehremini Yusuf Ziya Bey; "İstanbul şehri namına ve Dahiliye Nazırı Müşir Ali Rıza Paşa namına size arz-ı ta'zimat ederim" demiştir. Buna

¹⁶ Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları* (C.I, Ankara: TTK, 1983), s.63-64.

¹⁷ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan vahideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul: Sebil Yay., 1969), s.435-436.; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar* (1.Kısım, İstanbul: 1957)s.102.; Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa* (İstanbul : Arba Yay., 1988), s.211-217.

¹⁸ Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev:Fethi Ülkü, (Ankara: Bilgi Yay., 1992), s.24-25.

¹⁹ Cebesoy, a.g.e., s.102.

²⁰ Göztepe, a.g.e., s.438.; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* (C.III., İstanbul: Remzi Kitapevi, 1981), s.54.-59.

karşılık Refet Paşa şu cevap vermiştir; “İstanbul şehri namına arzettiğiniz hissiyata çok teşekkür ederim. Şahsi alinizle temsil olunan bu büyük, mütefekkir, münevver halka arzı teşekkür ederim. Dahiliye Nazırının ibraz ettiği nezakete teşekkür ederim. Hükümetimiz tamamen halk tarafından milli saltanat ile idare olunan bir demokrat hükümettir. Fakat ben hükümetim namına Dahiliye Nazırı tanımıyorum”²². Refet Paşa’nın bu sözleri de Osmanlı Padişahlığının ve Babıâli hükümetinin artık bir mazi sayılabileceğinde şüphe bırakmamıştır. Refet Paşa 20 Ekim’de yaptığı bir konuşmada da Hakimiyet-i Milliye üzerinde durmuş “...Artık her ne yapılsa halk tarafından halk namına ve halk için yapılacaktır” demiş ve mevcut sisteme açıklık getirmiştir ²³.

VI. Mehmet Vahidettin, TBMM’nin kendisi hakkında bundan sonrası için düşündüklerini en yetkili ağızdan öğrenmek amacıyla, Refet Paşa’ yı 29 Ekim 1922’de görüşmeye çağırmıştır. Görüşme sırasında Refet Paşa Vahidettin’ den artık fiilen gereği kalmayan İstanbul Hükümeti’ni dağıtmasını istemiştir. Fakat padişah onun bu isteğini kabul etmemiş ve şunları söylemiştir; “Saltanatsız bir hilafet olamaz. Kuvve-i icraiye ve teyidiyesi olmayıyan böyle bir Hilafetin vücudu kabul edilse bile ben bunu kabul edemem. Hanedanımız arasında da böyle bir hilafeti kabul edecek bir fert(in) mevcut bulunduğuna ihtimal veremem”. Bunun üzerine Refet Bey, TBMM ve Hükümet üyelerinin padişahın düşmanlarla işbirliği yaptığı düşüncesini taşıdıklarını ve bu yüzden kendisine karşı olduklarını, belki halifelik makamında bile bırakılmayacağını söylemiştir ²⁴.

Vahidettin’ e karşı oluşan bu tepkilere rağmen yinede bir çok kesim saltanatın kaldırılmasını düşünmemiştir. Örneğin, Mustafa Kemal’in en yakın arkadaşlarından Rauf Bey bile, Mustafa Kemal ile görüşmesinde saltanat ve hilafet makamının ortadan kaldırılacağı düşüncesinden dolayı üzgün olduğunu ve bu bakımdan Meclise ve kamuoyuna güven vermesi için Mustafa Kemal’e öneride bulunmuştur²⁵.

Kamuoyunda bu tartışmalar olurken, Tevfik Paşa’ nın, 17 Ekim’ de Mustafa Kemal Atatürk’ e gönderdiği telgraf saltanatın kaldırılmasını hızlandırmıştır. Tevfik Paşa, telgrafta, kazanılan zaferin, İstanbul ile Ankara arasındaki ikiliği kaldırıp birliği

²¹ Göztepe, a.g.e., s.438.

²² y.a.g.e., s.439-440.

²³ Hasan Türker, **Türk Devrimi ve Basını, 1922-1925** (İzmir: Dokuz Eylül Yay., 2000), s.28-29.

²⁴ Göztepe, a.g.e., s.446.; Gentizon, a.g.e., s.27-29; Bkz. Yılmaz Çetiner, **Son Padişah Vahdettin** (İstanbul: 1993), s.260 v.d.; Kinross, a.g.e., s.408-409.

²⁵ Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Haz: Zeynep Korkmaz, (Ankara: AAM Yay., 1999), s.463-464.

sağlayacağını belirtmiştir ²⁶. Mustafa Kemal Atatürk ise, 18 Ekim’de Tevfik Paşa’ ya verdiği yanıtta; “TBMM ordularının kazandıkları kesin zaferin tabii sonucu olmak üzere, toplanması yakın olan Barış Konferansı’nda Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM Hükümeti’nce temsil olunur” diyerek görüşünü açıkça ve sertçe dile getirmiştir ²⁷.

Sadrazam Tevfik Paşa, 29 Ekim’de Mustafa Kemal Atatürk’e çektiği telgrafta ise; “Yakında toplanması beklenen Barış Konferansına İstanbul ve Ankara delegelerinin birlikte katılmasının uygun olacağını ve bu konuda bir öngörüşme yapmak üzere Ankara’dan bir zatın İstanbul’a gönderilmesini” istemiştir ²⁸.

İstanbul gazeteleri bu telgrafi sütunlarına taşıyarak, İstanbul Hükümetinin Lozan’a katılmasının bir yarar sağlamayacağını, boş yere masraf olduğunu belirtmişlerdir. Ancak ikiliğin ortadan kaldırılması ve ulusal bütünlüğün sağlanması, İstanbul Hükümetinin iradesine bağlı değil, TBMM’nin vereceği karara bağlı olmuştur ²⁹.

Lord Kinross ise, bu durumu, “saltanatın kaldırılması için psikolojik an gelmiş bulunuyordu” diye yorumlamıştır ³⁰. İstanbul hükümetinin kazanılan zafere ortak olması düşüncesi, Mustafa Kemal’in planladığı ve zamanı geldiğinde uygulanacak olan devrimlerin ilkinin de zamanını getirmiştir.

Tevfik Paşa’ nın telgrafi 30 Ekim’de TBMM’nin gündemine gelmiştir. Meclisteki oturuma Mustafa Kemal Atatürk başkanlık etmiştir. Önce Tevfik Paşa’ dan gelen telgraflar okutulmuştur. Telgraf mecliste büyük bir heyecan uyandırmıştır. İlk sözü Antalya Milletvekili Rasih Efendi almış ve “Zaferi kazananın barışı da yapmaya hakkı olduğunu barışı da bu kararlı milletin yapacağını” söylemiştir ³¹. Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey ise “Makam-ı hilafetin mudafii de biziz, muhafızı da biziz” ³² demiştir. Nafia vekili Fevzi Bey de, Bab-ı Ali’nin Sevr Antlaşmasını kabul etmekle, milleti temsil hakkını kaybettiğini, hilafetin esaret altında olduğunu, bunu ancak TBMM’nin koruyabileceğini belirtmiş ve “Osmanlı Saltanatı tarihe karışmıştır,

²⁶ Nutuk (C.III., Ankara: TTK, 1984, Belge no: 260-210).

²⁷ Nutuk (C.III., Belge no: 261-210).

²⁸ TBMM Z.C. (Devre I., C.24), s.270.; Nutuk (C.III), s.1236-1237. ; Göztepe, a.g.e., s.441.

²⁹ Türker, a.g.e., s.31-32.

³⁰ Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu, Çev: Necdet Sander, (12. b.s. İstanbul: Altın Kitaplar Yay., 1994), s. 409.

³¹ TBMM Z.C. (D. 1, C.III), s.269.

³² y.a.g.e., s.273-276.

millet artık Osmanlı Saltanatını tanımıyor”³³ diyerek, İstanbul’a bu konuda cevap bile verilmemesi gerektiğini söylemiştir. Kırşehir Milletvekili Yahya Galip ise İstanbul Hükümetinin bu cüretine şaşmadığını, çünkü yapılanların başına kakılmadığını belirterek, bu duruma karşı biran önce önlem alınmasını ve sultanın da zaten halife sıfatına layık olmadığını belirtmiştir³⁴. Mersin Mebusu Selahattin Bey ise saltanatın kaldırılmasına karşı bir tavır takınmıştır. Selahattin Bey, konuşmasında İstanbul ve Ankara’yı adeta ayrı birer devletmiş gibi tanımlamış ve fiilen meclisin o mıntika üzerinde kudrete sahip olmadığını, bu bakımdan saltanat hakkında bir karar almaya da yetkili olmadığını iddia etmiştir. Saltanatı kurtarmak şeklindeki amacı da meşru ve uyulması gereken bir amaç olarak ifade etmiştir³⁵. Hakkari Milletvekili Mazhar Müfit Bey ise İstanbul’un, oradaki halk ve hilafet için kurtarıldığını belirtmiştir³⁶. Edirne Milletvekili Kâzım Karabekir, Kurtuluş Savaşı boyunca, vatana ihanet edenlerin ve İstanbul’da suçlu bulunanların biran önce İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla cezalandırılmasını istemiştir³⁷. Kırşehir Milletvekili Müfit Bey de bu telgrafın ana temasının, Türk-İslâm aleminin birliğini bozmak olduğunu, bunun içinde itilaf devletlerinin de olduğunu ve bu kişilerin Hıyanet-i Vataniye Kanununa göre cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir³⁸. Rauf Bey ise Ankara ve İstanbul arasındaki ikiliğin ortadan kaldırılması gerektiğini vurgulamış ve bu konuda önlem alınmasını istemiştir³⁹. Ali Fuat Paşa’ da Rauf Beyle aynı görüşü dile getiren bir konuşma yapmıştır⁴⁰. Ali Fethi Bey de, bu ikiliğin ortadan kaldırılması gerektiğini, Türk ulusu adına söz söyleyebilecek tek yetkili kurumun TBMM olduğunun ilân edilmesi gerektiğini, yoksa konferansta zayıf düşülebileceğini belirtmiştir⁴¹. Erzurum Milletvekili Nusret Bey, saltanatla hilafetin ayrılma zamanın geldiğini, padişahın cezalandırılması gerektiğini ve Tevfik Bey’in isteklerinin reddedilmesini istemiştir⁴². Nusret Beyin konuşmasından sonra İsmet Paşa söz almıştır. İsmet Paşa’ nın konuşmasından sonra konuşmalar yeterli bulunarak önergelerin okunmasına geçilmiştir.

³³ y.a.g.e. s.276-277.

³⁴ y.a.g.e., s.277-278.

³⁵ y.a.g.e., s.282.

³⁶ y.a.g.e., s.278-279.

³⁷ y.a.g.e., s.281-282.

³⁸ y.a.g.e., s.284-285.

³⁹ y.a.g.e., s.285.

⁴⁰ y.a.g.e., s.286.

⁴¹ y.a.g.e., s.286-287.

⁴² y.a.g.e., s.288-290.

Bazı milletvekilleri ise İstanbul Hükümetinin bu davranışının vatana ihanet sayılarak cezalandırılması gerektiği yönünde önergeler vermişlerdir ⁴³. En ilginç ise Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü Efendi' nin teklifidir. Hacı Şükrü Efendi; başta Vahdettin olmak üzere telgrafi gönderen Tevfik Paşa' nın besmele ile taşlanması istemiştir ⁴⁴.

Bu önergelerden sonra: "Osmanlı İmparatorluğunun bitip tükendiğine, yeni bir Türkiye Devleti'nin doğduğuna, Anayasa gereğince egemenlik haklarının millete ait olduğuna" dair aralarında Mustafa Kemal'inde bulunduğu Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur ve 80 arkadaşı aynı gün (30 Ekim 1922'de) TBMM Başkanlığına bir önerge sunmuşlardır⁴⁵.

Önergenin başında, ülkenin hangi koşullardan nerelere geldiğine dair bir açıklamadan sonra, 6 maddelik şu önerge açıklanmıştır.

- 1- "Osmanlı İmparatorluğu otokrasi sistemiyle beraber münkariz olmuştur".
- 2- "Türkiye Devleti namıyla genç, dinç milli halk hükümeti esasları üzerine müesses Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül etmiştir".
- 3- "Yeni Türkiye Hükümeti münkariz Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hudud-u milli dahilinde yegane varisidir".
- 4- "Teşkilat-ı Esasiye kanuniyle hukuku hükümrani milletin nefesine verildiğinden, İstanbul'daki padişahlık mâtûn ve tarihe muntekidir".
- 5- "İstanbul'da meşru bir hükümet mevcut olmayıp İstanbul ve civarı da Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Binaenaleyh onların umur-u idaresi de TBMM memurlarına tevdi edilmelidir".
- 6- "Türkiye Hükümeti hakk-ı meşru olan makam-ı hilafeti esir bulunduğu ecnebiler elinden kurtaracaktır".

Bu önergeden sonra, Tunalı Hilmi Bey ve Hüseyin Avni Bey'in önergeleri de okunmuş, Tevfik Paşa' nın telgraflarına yanıt verilmesini isteyen önerge oylamaya konmuştur. Meclis, önergeyi reddederek, İstanbul'a yanıt verilmemesini kararlaştırmıştır ⁴⁶. Daha sonra, padişah hakkında kanuni işlem yapılmasını içeren önerge oya konmuş ve kabul edilmiştir ⁴⁷. Mustafa Kemal Atatürk, Rıza Nur ve

⁴³ y.a.g.e., s.290.

⁴⁴ y.a.g.e., s.291.

⁴⁵ y.a.g.e., s.292-293.

⁴⁶ y.a.g.e., s.294.

⁴⁷ y.a.g.e., s.294.

arkadaşlarının önergesi oylamaya sunulmuştur. Oylamaya 136 milletvekili katılmıştır. Önergeye 2 red, 2 çekimser, 132 kabul oyu verilmiştir. Karar yeter sayısı için 25 milletvekilinin eksik olduğu görülünce, bu konunun 1 Kasım 1922 gününe bırakılmasına karar verilmiştir⁴⁸.

Bu konudaki gelişmelerden rahatsız olan ikinci grup milletvekilleri meclisi terk etmişler ve oylamaya katılmamışlardır. 31 Ekim günü, saltanatın kaldırılmasını isteyen birinci grupla muhalefeti temsil eden ikinci grubu uzlaştırma çabalarıyla geçmiştir⁴⁹. Bu konuda Kâzım Karabekir aracı rolü oynamıştır⁵⁰. Sorun Rıza Nur ve arkadaşlarının sunduğu önergenin 6. maddesinde düğümlenmiştir ve bu maddede değişiklik kabul edilmiştir. Muhalif grup saltanatla hilafetin birbirinden ayrılamayacağını ileri sürmüştür.

Sadrazam Tevfik Paşa'nın telgrafı ve meclisteki tartışmalar, basında büyük bir yankı uyandırmıştır. Gazetelerin çoğu, Tevfik Paşa'nın bu hareketini kınamış "küstahça" bulmuş ve Hıyanet-i Vataniye kanunu gereğince haddinin bildirilmesini, telgrafa cevap verilmemesini istemişlerdir⁵¹. Yeni Gün Gazetesi ise bu konuda şunları yazmıştır: "TBMM bugün kat' i bir karar vererek, saray ve sultan istibdatını Türk milletinin tarihinde ebediyyen kaldırıp atacaktır; bugün İstanbul'daki son menfur herif hal ediliyor ve artık millet saltanatı, millet hakimiyeti başlıyor. Bundan sonra milletimizin hakimi, sultanı, padişahı ve her şeyi kendisidir"⁵².

1 Kasım 1922'de yapılan meclisteki oturuma Rıza Nur ve arkadaşlarının önergelerinin 6. maddesindeki değişikliğin okunmasıyla başlanmıştır. Değişiklik önergesi şöyledir; "Hilafet Türklere, Hanedan-ı Al-i Osman'a aittir. Türkiye Devleti Makam-ı Hilafetin istinatgahıdır. Halifelğe TBMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâken aslah ve erşed olunanı intihap olunur. TBMM Hükümeti hakk-ı meşru olan Makam-ı Hilafeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracaktır"⁵³.

Daha sonra söz alan Mustafa Kemal Atatürk, hilafetin niteliği ve tarihi gelişimi hakkında uzun ve doyurucu bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılabilceğini, tarihi olaylara dayanarak kanıtlamaya çalışmıştır.

⁴⁸ y.a.g.e., s.295-297.

⁴⁹ Bkz. Murat Bardakçı, *Şahbaba* (İstanbul: Pan Yay., 1998), s.234.

⁵⁰ Bkz. Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor* (İstanbul: Tekin Yay., 1993), s.54-64.

⁵¹ Bkz. *Hakimiyeti Milliye* (31 Ekim 1922).; *Tevhid-i Efkar* (2 Kasım 1922).

⁵² "Büyük Milletimizin Bugün Yeni ve Muhteşem Bir devreye Giriyor", *Yeni Gün* (1 Kasım 1922), s.1.

⁵³ TBMM, Z.C. (D.I, C.III.), s.304.

Konuşmasının sonunda saltanat-ı milliye'nin TBMM'ye geçtiğini ve artık hilafetin koruyuculuğunun da TBMM'ye ait olduğunu belirtmiştir ⁵⁴.

Mustafa Kemal konuşmasını tamamladıktan sonra, Başkan önergeyi okutarak ayrı ayrı oylamaya sunmuştur. Sonuçta önergeler Teşkilat-ı Esasiye, Şer'îye ve Adliye komisyonlarına gönderilmiştir. Üç komisyonunun birleşiminden meydana gelen ortak komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonunun başkanlığına, Hoca Müfit Efendi seçilmiştir. Komisyonda Şer'îye Encümenine bağlı kişilerin, saltanatın hilafetten ayrılamayacağını ileri sürmeleri üzerine, Mustafa Kemal Atatürk söz alarak şu konuşmayı yapmıştır: "Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından, hiç kimseye ilim gereğidir diye, görüşme ve tartışmayla verilmez, hakimiyet, saltanat, kuvvetle kudretle ve zorla alınır. Osmanlıları, zorla Türk milletinin hakimiyet ve saltanatına el koymuşlardı. Bu zorbalıklarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdir. Şimdi de Türk milleti bu saldırılara isyan ederek ve artık dur diyerek, hakimiyet ve saltanatı fiilen kendi eline almış bulunuyor. Bu bir oldu bittidir. Söz konusu olan, millete saltanatını, hakimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten oldu bitti haline gelmiş olan bir gerçeği kanunla ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılasa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir; fakat belki de bazı kafalar kesilecektir."

Bu konuşma konuya açıklık kazandırmış, sorun ortak komisyon tarafından çözümlenmiştir ⁵⁵. Komisyonda hazırlanan mazbata genel kurula sevk edilmiştir. Mazbata iki maddeden oluşmuştur ⁵⁶.

1- "Teşkilat-ı Esasiye kanunuyla Türkiye halkı, hukuk-u hakimiyet ve hükümraniyesini mümessil-i hakikisi olan TBMM'nin şahsiyet-i maneviyesinde gayr-i kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve irade-yi milliyeye istinad etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımaya karar verdiği cihetle Misak-ı Milli hudutları dahilinde TBMM Hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı, hakimiyet-i şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyen tarihe muntakal addeylemiştir".

⁵⁴ y.a.g.e., s.305-311.

⁵⁵ Nutuk, s.467-468.

⁵⁶ TBMM Z.C., (D.I, C.III.), s.314.; Türk İstiklal Harbi (C.II., Kısım:6, Kitap:IV, Ankara: T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı Resmi Yay., 1969), s.111-112.

2- “Hilafet, Hanedan-ı Al-i Osman’a ait olup, halifelîğe TBMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlakan erşed ve aslah olanı intihap olunur, Türkiye Devleti Makam-ı Hilafetin istinatgâhıdır”.

Mazbatanın okunmasından sonra, kanun teklifinin oylanmasına geçilmiştir. Oturum başkanı kanun teklifinin oy birliğiyle kabul edildiğini duyurmuştur. Bu sırada, Ziya Hurşid’ in: “Ben muhalifim, binaenaleyh, ittifakla değil, ekseriyetle kabul edilmiştir”⁵⁷ sözleri işitilmiştir. Böylece yüzlerce yıllık saltanat tarihe karışmıştır.

1.2. Saltanat Kaldırıldıktan Sonra Padişahın Tutumu Ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler

Bu önemli adım sayesinde, Cumhuriyet yolundaki en büyük engel de ortadan kaldırılmıştır. Karar aynı gün, İstanbul’da bulunan TBMM temsilcisi Refet Bey tarafından Yıldız Sarayında bulunan Sultan Vahdettin’e de bildirilmiştir⁵⁸.

Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922’de istifa etmiş ve aynı gün⁵⁹ Takvim-i Vekayi’ de kapanmıştır⁶⁰. Bunun üzerine İstanbul’daki başta jandarma kumandanı, polis müdürü ve belediye başkanı bütün askeri ve sivil erkan Refet Paşa’ ya gelerek, Ankara’ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Refet Paşa son gelişmeleri 4 Kasım 1922’de Ankara’ya TBMM Başkanı Mustafa Kemal’e çektiği telgrafla bildirmiştir. TBMM Hükümeti 5 Kasım 1922’de Refet Paşa’ ya gönderdiği talimatla “İstanbul’un TBMM’nin bir vilayeti olduğunu” belirtmiştir. Bu olay üzerine Vahdettin’in durumu daha da karmaşık bir hale gelmiştir⁶¹. Milli hareketin başından beri muhalif olan Ali Kemal Bey’in tutuklanmasından (5 Kasım 1922) ve halk tarafından linç edilmesinden (6 Kasım 1922)⁶² sonra Vahdettin’in telaşı daha da artmıştır.

İstanbul ve memleketin birçok yerinde Vahidettin’ in memleket dışına çıkmasının bu meselenin kökünden halli için en az riskli veya en uygun yol olacağı düşüncesi yerleşmeye başlamıştır. İstanbul’un en ağırbaşlı gazetelerinden biri; “Yeni

⁵⁷ TBMM Z.C. (D.I., C.III.), s.325.

⁵⁸ Bardakçı, a.g.e., s.224 v.d.; Göztepe, a.g.e., s.441-442.

⁵⁹ Bardakçı, a.g.e., s.647.

⁶⁰ Osman Özsoy, *Kurtuluş Savaşının Perde Arkası* (İstanbul: Aksoy Yay., 1999), s.497-498.

⁶¹ Cebesoy, a.g.e., s.134.; *Anadolu’da Yeni Gün* (5 Kasım 1922).

⁶² Göztepe, a.g.e., s.443 v.d.; Çetiner, a.g.e., (İstanbul: 1993), s.265-273.; Ali Kemal hakkında Bkz., Ali Kemal, *Ömrüm*, Haz:Zeki Kuneralp, (İstanbul: İsis Yay., 1985).

Şark'ta 7 Kasım 1922 tarihinde Vahidettin' in çekilip gitmesi gerektiğine dair bir yazı yayınlanmıştır⁶³.

Saltanatın kaldırılmasından sonra, saray ile İngiliz ve Fransız temsilciler arasında sürekli görüşmeler olmuştur. Temsilciler Vahdettin'e, TBMM'nin kararını kabul etmemesini gerekirse bu konuda ona yardım edeceklerini söylemişlerdir⁶⁴. Yeni Gün Gazetesinin baş yazarı Yunus Nadi, 12 ve 13 Kasım'da Vahdettin' i ve İstanbul'daki işbirlikçilerini hedef alan iki makale yazarak bu kişilerin cezalandırılmalarını istemiştir.⁶⁵

İngilizlerin bu konudaki başka bir teşebbüsü de General Harrington ile Baş Tercümanı Ryan'ın hazırladıkları ve TBMM'nin saltanat ve hilafeti birbirinden ayırıp, bunları ilgaya yetkili olmadığını ifade eden bir beyannamedir⁶⁶. Ankara bu beyannameye karşı bir beyanname yazılıp yazılmayacağını görüşmüştür. İstanbul'da ise, İngilizlerin bu karışık durumdan faydalanmasını önlemek için I. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa, burada daha güçlü bir teşkilat yapılmasını ve kuvvetli bir şahsiyetin bu teşkilatın başına getirilmesini istemiştir⁶⁷. Böyle karışık bir ortamda 11 Kasım 1922'de Vahidettin, son Cuma selamlığına çıkmış ve çok az insanın katıldığını görmüş, Cuma hutbesinde sadece halife olarak ismi geçmiştir. Bu durum gerek İngilizler ve gerekse Vahdettin için tam bir hayal kırıklığı olmuştur⁶⁸. Sonunda Vahidettin, hayatının tehlikede olduğu yolunda General Sir Harrington' a bir açıklama yaparak, İngilizlerin himayesini istemiş ve bu istek kabul edilerek, 17 Kasım 1922'de Malaya adlı bir İngiliz gemisi ile yurt dışına çıkmıştır⁶⁹.

Vahdettin'in kaçışı aynı gün, Refet Paşa tarafından telgrafla Ankara'ya bildirilmiştir⁷⁰.

⁶³ Ayfer Özçelik, "Saltanatın Kaldırılmasından Sonra İstanbul'daki Durum, Felah Grubu Raporlarına Göre", *Atatürk Yolu*, (C.3,5,9, Mayıs, 1992, Yıl:5,), s.25.; Gentizon, a.g.e., s.35.

⁶⁴ Özçelik, a.g.m., s.25.

⁶⁵ Yunus Nadi, "İki Düşman", *Anadolu'da Yeni Gün* (12 Kasım 1922), s.1.; Yunus Nadi, "Fesat Ocağı" *Anadolu 'da Yeni Gün* (13 kasım 1922), s.1.

⁶⁶ Özçelik, a.g.m., s.251.; "İngilizlerin Neşrettiği Beyanname", *Anadolu'da Yeni Gün*, (19 Kasım 1922), s.1.

⁶⁷ Özçelik, a.g.m., s.25.

⁶⁸ Özsoy, a.g.e., s.498-499.; Bardakçı, a.g.e., s. 250.

⁶⁹ Bkz., Bardakçı, a.g.e., s.251 v.d.; Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik* (Ankara: 1981), s.85.; Bilal Şimşir, "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu" *Cumhuriyet* (28 Kasım 1973).; Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu* (İstanbul: Türkiye İş Bank. Kültür Yay., 1975), s.76.; Harrington'un mektubu için Bkz., *Nutuk*, s.469-470.

⁷⁰ Vahdettinin Kaçışı ile ilgili Bkz,Uluğ, a.g.e., s.71-84.

Tevhid-i Efkar, Vahidettin'in ihanetini kınayarak; "Zira tarih, Osmanlı padişahları hesabına epey fena her şeyi kaydetmiştir. Fakat bu ihanetlerin ihanetini kaydetmemiştir" diye yazmıştır⁷¹. Vakit Gazetesi ise, Vahdettin'in kaçışından ihanet olarak söz ettikten sonra, "Bu müttehimin firar etmesi bizce adi bir zabıta vak'ası mahiyetindedir. Dünkü firar hadisesi gösteriyor ki, Vahdettin, huzur-u millette hesap vermeyi değil, ecnebi kuvvetlerine iltica etmeği daha münasip görmüştür"⁷². 19 Kasım Tarihli gazeteler VI. Mehmed'in kaçışından şu sözlerle bahsetmişlerdir; "Canlı bir ölüdür. Allah taksiratını affetsin"⁷³. Hakimiyet-i Milliye de olayı bir ihanet olarak değerlendirmiş; "Vahdettin'in başladığı kara vicdan en nihayet kendisini bu kanaate sürükleyecekti. Onun için kimse hayrete düşmedi. Vahdettin için artık, Türk ve Müslüman topraklarında yaşamak imkanı yoktu ve açılacak kucak, ancak İngilizlerin kucağı oldu. O değil yalnız kendisini, üç seneden beri bütün milleti, aynı kucağa atmak istiyordu". Bunu isteyen itilaf devletlerinin ise yalnız "Vahdettin'i ve birkaç uşağını" bulduğunu belirtmiştir⁷⁴. Yeni Gün ise, Vahdettin için defolup gitmiştir, diyerek, bu olayı bir rezalet olarak değerlendirmiştir. Yazının devamında "Filhakika bir alem yıkılıyor, bir alem yükseliyor. Yıkılan alem, hilafet ve saltanatı ile beraber eski Türkiye'dir, onun yerine yükselen alem yeni ve milli akideleri ile itilası (yükselmesi) herkesi, her milleti eğilmeye mecbur eden, Yeni Türkiye'dir"⁷⁵ diye yazmıştır. Bu gazetelerin yanında birçok İstanbul ve Anadolu gazetesi de olaya yer vererek bu olayı; "ihanet" olarak yorumlamış ve bu durum da şaşılacak bir şey olmadığını belirtmişlerdir⁷⁶.

1.3. Saltanatın Kaldırılmasının İç Ve Dış Basındaki Yankıları

1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması, bütün yurttan top sesleri ile halka duyurulmuştur. Bu durum ülkede sevinçle karşılanmıştır. Gösteriler düzenlenerek, TBMM'ne kutlama telgrafları gönderilmiştir. Halkın gösterdiği sevinç gösterileri "Saltanat-ı Milliye şenlikleri" başlığı ile gazetelerde sütun sütun yayınlanmıştır⁷⁷.

⁷¹ **Tevhid-i Efkar** (18 Kasım 1922).

⁷² **Vakit** (18 Kasım 1922).

⁷³ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihde Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Haz: Erol Şadi Erdirinç, (C.III, İstanbul: Pera Yay., 1997), s.817.

⁷⁴ **Hakimiyet-i Milliye** (19 Kasım 1922), s.1.

⁷⁵ Yunus Nadi, "Hükümet ve Hilafet" **Anadolu'da Yeni Gün**, (21 Kasım 1922), s. 1

⁷⁶ Bu Gazeteler için Bkz., Türker, a.g.e., s.50-52.

⁷⁷ Bkz. **Hakimiyet-i Milliye** (3-5 Kasım 1922); **Yeni Gün** (2-3 Kasım 1922).

3 Kasım tarihli bütün gazeteler saltanatın kaldırılması haberine ve TBMM'deki görüşmelere yer vermiş ve 1 Kasım 1922 günü bayram olarak kabul edilmiştir⁷⁸.

Mehmet Emin Bey, saltanatın kaldırılışını, “Evet kardeş, artık padişah yok, millet var, saray yok, vatan var, keyf yok, kanun var. Zulüm ve esaret yok, hak ve hürriyet var. Artık bu memlekette zayıfın vücudu kuvvetlilerin ayakları altında ezilmeyecek, dulun, yetimin hakkı zenginlere satılmayacak”⁷⁹ diyerek saltanatın kaldırılmasını kendi değer yargılarıyla anlatmıştır.

Celal Nuri ise, saltanatın kaldırılmasını “Taç Giyen Millet” olarak değerlendirmiş ve bu başlık altında kaleme aldığı eserinde, devriminin önemine değinerek, dünyada ve Türkiye’de gerçekleşen devrimlerden söz etmiştir⁸⁰. Türk devriminin en büyük düşmanı olarak da “irtica”yı görmüş ve irtica hakkında bilgi vermiştir⁸¹. Devrimi yapanların irticai hareketleri önlemekle görevli olduğunu belirterek; “Bizim inkılabımız zaman itibariyle muvafıktır. Biz Hakimiyet-i Milliyeyi ilân etmekle zamanımızdan ilerisine, olmayacak şeylere gitmedik. İhtiyacat-ı milliyemiz bu inkılabı amirdi. Yani demek istiyoruz ki inkılabımız zaruridir, sahte değildir. Biz bu inkılabımızı yapmasaydık milliyet ve şeri’at itibariyle günahkar olurduk”⁸² demiş ve Kurtuluş Savaşında sultanın vatana olan ihanetlerinden söz etmiştir. Celal Nuri ayrıca; “...Bütün bu ahvale karşı en mühim müdafaa, müdafaa-i milliye idi. Müdafaa-i milliyeye muvafık olabilmek içinde yapacağımız şey hakimiyet-i milliyeyi ilândan başka bir şey değildi. Hulasa meşrutiyetimiz gibi Hakimiyet-i milliyemizde bir iztirardan doğmuş ve tam zamanında ilân edilmiştir. Bunun içindir ki hakimiyet-i milliyein payidar olmak kabiliyeti vardır”⁸³ demiştir.

Saltanatın kaldırılması dış basında şaşkınlık yaratmıştır. Fransız basını; “Saltanatın kaldırılması ve halife seçimindeki yeni yöntemin Türkler dışındaki milyonlarca Müslüman’ı şaşırtacak nitelikte” olduğunu yazmıştır⁸⁴. Fransız gazetelerinden *Information*, saltanatın aslında 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye* kanunu ile

⁷⁸ Bkz., *Hakimiyeti-i Milliye* (22 Kasım 1922).; *Tanin* (2 Kasım 1922).; *Vakit* (2 Kasım 1922).

⁷⁹ Mehmet Emin, *Halk Hükümeti ve Halkçılık* (Ankara: 1339/1923), s.6.

⁸⁰ Celal Nuri, *Taç Giyen Millet* (İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1339/1923), s.9 v.d.

⁸¹ *y.a.g.e.*, s.180 v.d.

⁸² *y.a.g.e.*, s.190.

⁸³ *y.a.g.e.*, s.191.

⁸⁴ Türker, *a.g.e.*, s.44.

sona erdiğini açıkladıktan sonra, Türkiye'nin barış konferansında yaratılmak istenen ikiliği giderebilmek için saltanatı kaldırmakta haklı olduğunu belirtmiştir⁸⁵.

İngiliz basını ise, Saltanatın kaldırılmasını radikal reform programının ilk adımı olarak değerlendirmiş ve “Yeni Türkiye’de demokrasinin galip geleceği(ni)” belirtmişlerdir. Saltanatla Hilafetin birbirinden ayrılmasını ise İslamın siyasi ve sosyal yaşama yansımadaki rolünü azaltmaya yönelik bir kararlılığın işareti olduğunu ayrıca reformlardaki itici gücün de milliyetçilik olduğuna dikkati çekmişlerdir⁸⁶. Dublin Cronikle, “Eski batıl siyasi inançları sarsan Türkiye liderlerinin şimdi de siyasi tecrübe sahibi olduklarını kanıtlamaları gerektiğini” vurgulamıştır. Times gazetesi ise, “Türklerin rüşd-ü siyasilerini göstermek zorunda olduklarını” yazmıştır⁸⁷.

Bulgaristan’da yayınlanan Echo de Bugari gazetesi, saltanatın kaldırılmasından sonra da Türkiye’nin teokratik özelliklerini koruduğunu ve henüz laik olmadığını ileri sürmüş ve Türkiye’deki sistemin cumhuriyet olduğunu ancak, halkı kendi aleyhine çevirmekten korktuğu için, TBMM’nin cumhuriyet adını açıkça kullanamadığını bu nedenle Türkiye’nin isimsiz bir cumhuriyet olduğunu ileri sürmüştür⁸⁸. Yeni Gün’ de Yunus Nadi, saltanatın kaldırılmasına değinen Bulgaristan basınından Echo de Bulgari adlı gazetenin yazısına yer vermiştir. Burada Bulgar gazetesi, ulusal hareketi Jön Türk hareketine benzeterek her iki olayda da halkın rol almadığını, köylüyü milletin efendisi ilân eden Meclisin, köylü yararına hiçbir şey yapmadığını, köylünün ağnam ve aşar vergileri altında ezilmeye devam ettiğini belirterek; “Ankara hareket-i inkılabiyesinin istikbali var mıdır?” diye sormuştur. Yunus Nadi bu soruya karşılık Bulgar gazetesinin önemli bir konuya değindiğini ve olayı bilimsel olarak incelediğini belirtmiş ve “Türk inkılabı, en derin esaretten fişkırlarak tayin eylemiştir. Binaenaleyh onun istikbali vardır, katidir ve yüksektir” diye Bulgar gazetesinin sorusuna cevap vermiştir⁸⁹.

Hakimiyet-i Milliye gazetesinin verdiği bilgiye göre İslâm dünyası da saltanatın kaldırılmasına olumlu yaklaşmıştır⁹⁰.

⁸⁵ Anadolu’da Yeni Gün (7 Kasım 1922).

⁸⁶ Mustafa Yılmaz. İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiye (Ankara: Phoenix, 2002), s. 67-68.

⁸⁷ Türker, a.g.e., s.45.

⁸⁸ Bkz. “Yeni Türk İnkılabı Hakkında Tehditkar Bir Fikir”, Anadolu’da Yeni Gün, (27 Kasım 1922).

⁸⁹ Anadolu’da Yeni Gün (29 Kasım 1922).

⁹⁰ Hakimiyet-i Milliye (13 Kasım 1922).

1.4. Saltanatın Kaldırılmasına Karşı Gösterilen Tepkiler

Saltanatın kaldırılmasına karşı en önemli tepki, İskilipli Atıf Hoca, Afyonkarahisar Mebusu Şükrü Hoca ve Lütü Fikri Bey'den gelmiştir. Atıf Hoca'nın "Mir'atül İslam" adlı eseri Saltanat ve Hilafet yanlıları için büyük bir destek olmuştur. Atıf Hoca eserinde, bazı İslami kavramları maddeleyerek açıklama yapmıştır. Bu açıklamalarında "Halife" konusuna da yer vermiştir. Buna göre halife; "Halkın dini ve dünyevi işlerine ait hizmetlerine nezaret etmek üzere Cenab-ı Peygamber Efendimiz tarafından vekil ve naib olan zat demektir. Müslümanlar üzerine bir halife nasb ve tayin etmek şer'an vacibtir. Hilafetin sıhhati için halife tayin olunan zat, müslim, erkek, akıllı, baliğ, ahkamı tenfize ve milletin işlerini tedbire, memleketi muhafaza ve korumaya kadir olması şarttır. Bu şartları uhdesinde toplayan bir zata bi'at olunduktan sonra " Ey Müminler! Allah'a, Resulüne, sizden hak ve adalet üzere olan halifeler, emirler, kadı ve hakimlere itaat ve inkıyatları vacibtir. Halife'nin ve sair hükümet memurlarının hak ve adalete uygun, şeriata mutabık olan her emirlerine inkıyat etmek bütün teb'a ve ahali üzerine vacibtir. Fakat hak ve adle muhalif ve şeriata mugayir olan emirlerine inkıyat asla caiz değildir. Çünkü Resul-i Ekrem Efendimiz buyurmuşlardır ki; " Hak Teala'ya isyan olan bir işte mahlûka itaat ve inkıyatta bulunmak asla caiz değildir".⁹¹ Sözleriyle Atıf Hoca, halifeyi bir devlet başkanı gibi tanımlamıştır.

Şükrü Hoca da Atıf Hoca'nın görüşlerine katılarak; "Hilafet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi" adlı eserini yazmıştır. Şükrü Hoca'nın görüşleri aynı zamanda, muhafazakarların da düşünceleri olmuştur⁹². Eserinin önsözünde; saltanatla, hilafetin birbirinden ayrılıp, saltanatın kaldırılmasının bazı çevrelerce yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. Şükrü Hocaya göre yanlışlık; "BMM Şeiat-ı İslâmiyenin ahkam-ı celilesini bir tarafa bırakarak makam-ı celil-i hilafeti vaz'-ı aslisinden çıkarmış, Katolik alemindeki Papanın mevki-i gibi yeni bir vaz'ıyyet husule getirmiştir"⁹³. Böyle bir şeyin TBMM'nin aklına bile gelmediğini belirtmiştir. İlga edilenin şahsi idare olduğunu, baki olunan şeyin de; "ayn-ı hükümet olan hilafet-i celile-i İslâmiyedir ki, bunun ma'na-yı aslisini, hukuk ve vezâif-i şer'iyyesini ibtal etmek hiçbir kimsenin,

⁹¹ İskilipli Atıf Hoca, **Frenk Mukallitliği Ve İslam**, Sadeleştiren: Sadık Albayrak, (İstanbul: Çile yay.), s.176-178.

⁹² Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı** (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), s.154.

⁹³ Hoca Şükrü, **Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi** (Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339/1923),s.4.

hiçbir meclisin elinde olmadığı bütün Müslümanlarca ma'lumdur" ⁹⁴ demiştir. Önsözün devamında; "Bütün efkar-ı umumiyesi yakinen bilmelidir ki, BMM ile meclisin intihab ve bi'at ettiği Halife-i Müslimin arasında hiçbir ayrılık gayrılık yoktur. **Halife meclisin, meclis halifenindir**" ⁹⁵. Şükrü Hoca eserine, "umur-i ammede tasarruf sahibi olmayan halife olmaz" ⁹⁶ diyerek konuya giriş yapmış ve halifenin görevleri üzerinde durmuştur. Halifenin sadece ma'nevi ve ruhani özelliği olmadığını şu şekilde belirtmiştir; "...Halife demek hakiki ma'nasıyla ahkam-ı ilahiyeyi tenfize mesalih-i (işler) badı tedbir ve temsiyete (yürütme) me'mur demektir" ⁹⁷.

Şükrü Hoca, halifenin görevlerine de değinmiştir. Bunlar; "... Müslümanlar arasında adaleti payidar etmek, hudud-ı şer'iyye ve hukuk-ı ammeyi gözetmek, emn-ü asayiş ihlal edecek hadisata mani olmak için icab eden kuvveti tedarik eylemek, ümmet-i saire tarafından vukuu muhtemel tecavüzata sed çekmek esaslarına mündemicdir" ⁹⁸. Şükrü Hoca, halifenin yürütmedeki görevlerini de sayarak, halifeye yardımcı olmak için meclisden ve görevlilerden de bahsetmiştir burada; "kudret-i maddiye ve kuvvet-i hükümet, hilafetin üssü'l-esası olmakla hilafet bu kudret ve kuvvetten tecrid edildiği gün bittabi artık onun hiçbir ma'na-yı İslâmisi kalmaz, Müslümanlıkta, Hıristiyanlıkta olduğu gibi, Allah ile Allah'ın kulları arasında, hiçbir vasıta-ı ruhaniye yoktur ve olamaz" ⁹⁹. Şükrü Hoca, halifenin elinden yetkileri alınınca (kuvvet, hükümet, istiklal, hürriyet...) "bütün İslâm aleminde azim bir buhran baş gösterir" ¹⁰⁰ diyerek bu konuda, İslâm tarihinden örnekler vermiş ve bu durumun da ancak kuvvetli bir halife ile önlenebileceğine ileri sürmüştür ¹⁰¹. Sonuçta, Şükrü Hoca; TBMM'nin tabii başkanının halife olduğunu belirtmiştir. Devletin kanunları ve hükümetin kararları şer'an sahip olduğu kudretin tabii sonucu olduğunu ve İslâm milletleri üzerinde halifenin yetkilerinin bulunduğunu söylemiştir ¹⁰².

Mustafa Kemal Atatürk 19 Ocak 1923'te İzmit'teki konuşmalarında bu konu üzerinde durmuş ve hocanın broşürünü dinleyicilere okuyarak, bu sözlerin tatbiki kalkışılmasının, milli hakimiyet ve vicdan hürriyetinin kaldırılması demek olduğu

⁹⁴ y.a.g.e., s.4.

⁹⁵ y.a.g.e., s.5.

⁹⁶ y.a.g.e., s.9.

⁹⁷ y.a.g.e., s.9.

⁹⁸ y.a.g.e., s.10.

⁹⁹ y.a.g.e., s.11.

¹⁰⁰ y.a.g.e., s.14.

¹⁰¹ y.a.g.e., s.15 v.d.

sonucuna varmıştır. Broşürdeki bilgilerin, Yezid'ler zamanında yazdırılmış, istibdat idaresinin formüllerinden başka bir şey olmadığını da belirtmiştir ¹⁰³. Mustafa Kemal sözlerinde; “Türkiye Büyük Millet Meclisi, Halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi yalnız ve yalnız millettir, milletin seçtiği vekillerden kurulur. Bu meclis, yalnız ve yalnız milletin emrine uymak mecburiyetindedir; adı ve makamı ne olursa olsun, millet bu hakkını bir şahsa veremez ve teslim edemez”. İslâm alemi esir halindedir; köle durumundadır, İslâm alemi hilafet meselesini hal ve tespit edecek bir seviyeye yükselinceye kadar, bağımsızlıklarına kavuşuncaya kadar, BMM, halifelik makamını bir umut noktası olarak muhafaza edecektir” ¹⁰⁴ demiş ve hilafet kurumuna sığınmak isteyen bazı “kara cahillerin, menfaat düşkünlerinin ve dalkavukların” çıkabileceğini buna karşı hazır olunması gerektiğini, “İslâm aleminin, tam bağımsızlığa kavuşmasına kadar muhafazasını üzerimize aldığımız, hilafet makamının mevcut oluşu, Türkiye Devletinin ne bağımsızlığı, ne idaresi ne de egemenliği ile taarruz teşkil eder. (.....) Fakat şurası da kesin olarak bilinmelidir ki, herhangi bir makam ve şahıs tarafından bir mahzur yaratıldığı gün, orada nazariyat-teorik düşünceler- biter ameliyat ve tatbikat başlar” ¹⁰⁵ demiştir. Mustafa Kemal Atatürk, konuşmalarında, halifelik hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Mustafa Kemal Atatürk gerek gazetecilerle yaptığı basın toplantısında, gerek halkla yaptığı sohbetlerde, bu konuda halkın görüşlerini almış ve şu sonuca varmıştır; “Binaenaleyh halifeye salahiyet ve vazife vermek hakimiyet-i milliyeye darbe vurmak demek olan bir zihniyeti kabul etmek demektir” ¹⁰⁶. Mustafa Kemal Atatürk Şükrü Hoca'nın risalesine de değinerek halifelik konusuna şu açıklığı getirmiştir. “Dünya yüzünde müstakil ve yeni bir Türkiye Devleti vardır. Milletin memleketin yegane hakiki mümessili bu meclistir. Türkiye devletinin reisi de vardır. Bu şekil şer'idir, ilmidir. Bilhassa istiklal-i devleti en iyi muhafaza edebilecek bir şekildir. Ve bilhassa hakimiyet-i milliyeyi tecessüm ettirebilecek bir şekildir. Türkiye Devleti başka bir makam tanımaz. Yani makam-ı hilafetin vaz'iyet ve mahiyet-i resmiyesi yoktur” ¹⁰⁷.

¹⁰² y.a.g.e., s.20 v.d.

¹⁰³ Nutuk, s.483.; Arı İnan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları (Ankara: TTK, 1996), s.104.

¹⁰⁴ İnan, a.g.e., s.65.

¹⁰⁵ y.a.g.e., s.102.

¹⁰⁶ y.a.g.e., s.33.

¹⁰⁷ y.a.g.e., s.63.

Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir ve İzmit'ten sonra gittiği Bursa, İzmir, Balıkesir ve Akhisar'da da Şükrü Hoca'nın risalesini eleştirmiş ve halifelik hakkındaki düşüncelerini yinelemiştir ¹⁰⁸. Balıkesir gezisinde, Şükrü Hocaya itâfen; “ Bu teşebbüs, eski Osmanlı devletini geri getirmek isteğinden başka bir gaye gütmüyor. Bunu yapan o zat, hükümet ve milletin gözünde mürtecidir.... Efendiler şunu kesinlikle bilmek gerekir ki, kazanılan, hayat ve namustur. Buna saldırmak, hayat ve namusumuza saldırmak demektir. Bu harekete dikkat edelim, uyanık bulunalım” ¹⁰⁹.

Şükrü Hoca'nın bu risalesi meclis kulislerinde de yankı uyandırmış ve I. Gruptan bir araştırma kurulu oluşturarak, Şükrü Hoca'nın risalesine cevap verilmiştir¹¹⁰. Oluşturulan kitap; “Hilafet ve Milli Hakimiyet” başlığıyla yayınlanmıştır. Kitap “5” bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm; “Hilafetin Manası ve Vazifeleri”, İkinci bölüm; “Hilafetin Saltanattan Tefriki ve Padişahlığın İlgası”, Üçüncü Bölüm; “Hilafetin son şekli Alem-i İslâm Üzerinde Ne Tesir Yaptı?”, Dördüncü Bölüm; “Hilafet Meseleleri Hakkında Münakaşalar”, Beşinci Bölüm; “Hilafet ve Milli Hakimiyet Meseleleri Hakkında Halife Hazretlerinin ve Diğer Zevatın Beyanatları” adını taşımıştır.

Kitapta yer alan makaleler içinde sadece bir makale doğrudan Şükrü Hoca'nın risalesine cevap niteliğindedir. “Hoca Şükrü Efendiye Cevap” başlıklı makalede Yazar, Hoca Şükrü'nün tezlerine cevap vermiştir ¹¹¹. Şükrü Hoca'nın bu görüşlerine önce meclis içinden tepkiler verilmiştir. Milletvekilleri Milli hakimiyet esasını savunmuşlardır ¹¹². Bunlar, Halifeliğin saltanattan ayrılabilceğini de vurgulamışlardır.

¹⁰⁸ Uluğ, a.g.e., s.114.

¹⁰⁹ y.a.g.e., s.121.

¹¹⁰ Bkz. TBMM, Z.C. (D. 2, C.26), s.446-447.; Mecliste yapılan toplantıda Risale ile ilgili herhangi bir soruşturmanın sözkonusu olmadığı belirtilmekte birlikte, aslında soruşturma açılmıştır. Nitekim 25 Ocak 1923 tarihli gizli toplantıda Heyet-i Vekilenin konuya ilişkin tezkeresi okunmuştur. Tezkerede, sözkonusu yayının 8,9,17,22,23 ve 26. sayfalarına yeralan görüşler, Anayasanın ilk 9 maddesinde belirlenen esaslara aykırı ve muhalif olduğundan Matbaalar Kanununun 7., Matbuat Kanununun 11. ve 17.maddeleri uyarınca Ceza Kanunun 67.maddesinde belirtilen suçun işlendiği; Adliye vekaletinin kanuni işlem yapabilmek için Şükrü Hoca'nın dokunulmazlığının kaldırılmasını istediği; Heyet-i Vekilenin de dokunulmazlığının kaldırılması için konuya Meclisin oyuna sunmakta olduğu belirtilmiştir. Tezkere okunduktan sonra, Meclis konuyla ilgili bir müzakere açılmasını kabul etmemiş, Şükrü Hoca'nın durumunu incelemek üzere Meclisin 5.Şubesi görevlendirilmiştir.Ancak Şükrü Hoca'nın dokunulmazlığı kaldırılmadığı gibi, konuyla ilgili işlem de yapılmamıştır. TBMM G.C.Z., (C.3), s.1231233.

¹¹¹ F.C; “Hoca Şükrü Efendiye Cevap”, Hilafet ve Milli Hakimiyet , (Hilafet ve Milli Hakimiyet Meselesi Hakkında Muhtelif Zevatın Makâlat ve Mûtaatından Mürekkep Bir Risaledir.), (Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339/1923), s.177-186.; Dursun Ali Akbulut ise eserin yayınlanmasının esas nedeni olarak, “saltanat ve hilafet yanlısı propagandanın önüne geçebilmek” için yazıldığını belirtmiştir. Dursun Ali Akbulut, Saltanat, Hilafet ve Milli Hakimiyet (Samsun: 1994), s.62.

¹¹² Tunaya, a.g.e., s.154.; “Hala da Usanmadılar mı?” Hakimiyet-i Milliye, (31 Ekim 1922); “Tarihi Bir Celse”, Hakimiyet-i Milliye, (1-3 Kasım 1922).

Ayrıca Halifenin siyasi iktidara sahip olmasının da şart olmadığı belirterek bunun ilmi, siyasi ve İslâmi bakımdan ispatına çalışmışlardır ¹¹³.

Siirt Mebusu Halil Hulki, Muş Mebusu İlyas Sami ve Antalya Mebusu Rasih Hocalar da, Şükrü Hocaların risalesine bir “reddiye” yazmışlardır. Hocalar, genellikle “Milli Hakimiyet” kavramını kullanmışlar ve içtihat kapısının açık olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Saltanatın kaldırılmasının dince caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. “Biz yalnız Kur’an ve hadislerle mukayyetiz. Bunların haricindeki mesail için ise asrımız erbab-ı hal ve akdini kıyas ve icmâa selâhiyattar görmekteyiz” ¹¹⁴ demişlerdir. Reddiyede, halifelik hakkında bilgi verdikten sonra, saltanatın kaldırılmasının bütün İslâm alemince bile alkışlandığını belirtmişlerdir. Halifenin siyasi haklarına değinerek “Eğer intihab edilen halife bazılarının eski telakkileri mucibince umum-u dünya Müslümanlarına sultasına ve şâmil bir amir ise hüküm başkadır. Yok yalnız bize aid ise hüküm yine başkadır” ¹¹⁵ diyerek, Osmanlı sultanlarının Yavuz Sultan Selim’den beri hilafetin siyasi yönünü hiç kullanmadığını, I.Dünya Savaşında Osmanlı halifesinin çağrısına rağmen, Türkiye’ye karşı itilaf devletleriyle bir olan, Müslüman Türk askerini arkadan vurarak savaşan Müslüman Arapları, Hintli, Faslı, Cezayirli, Tunuslu ve Senegalli Müslümanları örnek göstererek halifeliğin siyasi bir otoritesinin kalmadığını ispatlamaya çalışmışlardır. Hatta bu Müslümanların halife ve sultanın oturduğu; İstanbul’un işgaline bile katıldıklarını belirtmişler ¹¹⁶ ve “Bir halife-i müslimin lâ âli el-ta’yin bir devlet-i İslâmiyenin hükümdarı olamaz, olursa o devlet-i İslâmiye ile diğer Müslümanların münâfi ta’arruz eder vazife-i imameti adilâne ifa edemez” ¹¹⁷. “Halife-i müslimin Türk devletinde padişahı ve varisi olamaz. Olduğu takdirde belki menfaa’ti Türk devletinin zararına olabilir. Ve belki Türk devleti menfaatini o halifenin menfaatinde görmez. Nitekim halife Mehmet Vahidettin hanedanının ve şahsının menfaatini Türk Cumhuriyetinin menfaatine görmemiş ve kendisini düşmana karşı müdafaa eden Türklerin aleyhine Yunanlılarla birlikte asker göndermiştir” ¹¹⁸.

¹¹³ Süleyman Nazif, *Tarihin Yılan Hikayesi* (İstanbul: 1922).

¹¹⁴ Antalya Mebusu Rasih, Muş Mebusu Elhaç İlyas Sami, Siirt Mebusu Halil Hulki; *Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslâmiye (Karahisar) Sahip Mebusu Hoca İsmail Şükrü Efendinin Bu Meseleye Dair Neşrettiği Risaleye Reddiyedir*, (Ankara: Yeni Gün Matbaası, 1341/1925), s.7.

¹¹⁵ y.a.g.e., s.18-19.

¹¹⁶ y.a.g.e., s.19.

¹¹⁷ y.a.g.e., s.20.

¹¹⁸ y. a.g.e., s.20.

“Her millet-i İslâmiye, umurunu bildiği gibi, idarede de muhtardır” ¹¹⁹ diyerek halifelige seçilen bir kişinin, aynı zamanda bütün İslâm alemini yönetmesinin imkansız olduğunu, her ülkenin kendine özgü koşulları olduğunu, bu durumun ancak bir konfederasyon ile halledilebileceğini, tek bir kişinin bu işi üstlenemeyeceğini, her ülkenin iş bölümü yapması gerektiğini belirtmiş. Bunun da şimdi olamayacağını bu ülkelerin önce bağımsızlıklarına kavuşmaları gerektiğini ¹²⁰, ayrıca, halifeliğin dini bir görevi olduğunu, siyasi ve askeri v.b. işlerle uğraşmamasını, Türkiye’de bu görevi meclisin üstlendiğini belirtmişlerdir ¹²¹.

Eserin; “papalık ve Hoca Şükrü Efendi” bölümünde ise, Hoca Şükrünün papalık ile hilafeti karşılaştırıp “teokrasi” kelimesi kullanmasını TBMM’nin amacına ve verdiği kararlarına karşı bir hareket olduğunu belirterek papalık hakkında bilgi vererek Hristiyan aleminin din ile dünya işlerini birbirinden ayırdığını; ama İslâm aleminin böyle bir ayırım yapmadığını, bütün sorunun bundan kaynaklandığını, halifeye siyasi yetki vermekle, onun ruhani değerinin kaybolacağını ileri sürmüşlerdir ¹²².

Eserin; “Perdelerin Arkasında Neler Var” adlı bölümünde ise, saltanatın ve hükümetinin, itilaf devletleriyle bir olarak “Sevr”i imzaladıklarını Anadolu’nun itilaf devletleri, Yunan ve Ermenilerce paylaşılmasına izin verdiklerini Hoca Şükrü’nün yeniden bütün yetkileri bir tek kişiye vermek istediğini ve bunu şeriatı alet ederek yaptığını, bu sözleriyle Hakimiyet-i Milliye’ ye karşı geldiğini belirtmişlerdir ¹²³. Hocalar buna kanıt olarak da, Oysa İslâmiyet de hakimiyet halifede değil, şeridedir (...) halife ise buna tabi’ dir” ¹²⁴ diyerek sözlerini şöyle bitirmişlerdir. “Kuvvet ve kudretsiz hilafetin ma’nası şeri’yesi olmadığından bahs ediyorsunuz. Müstesna olmak üzere siz hele bu noktada ittifak edelim (...) Hilafet, asla kuvvet ve kudretsiz değildir: Türk Milleti milli İslâmiyeden biri olmak itibarıyla bütün kuvvetini bu makama vermiştir” ¹²⁵. “Türk Devletinin Reisi yoktur. Binaenaleyh evveliyetle padişah da kabul edemez. Ne kadar çırpınırsanız çırpının, milletimiz ne bir Reisicumhur, ne de bir kral nasbına tevessüs edemez” ¹²⁶.

¹¹⁹ y.a.g.e., s..20.

¹²⁰ y.a.g.e., s..21.

¹²¹ y.a.g.e., s..23.

¹²² y.a.g.e., s..24-25.

¹²³ y.a.g.e., s..26.

¹²⁴ y.a.g.e., s.28.

¹²⁵ y.a.g.e., s.33.

¹²⁶ y.a.g.e., s.34.

Şükrü Hocanın risalesi, basında da yankılar uyandırmıştır. Buna önce “açık mektuplarla” sonra da başmakalelerle karşılık verilmiştir. Risaleden dolayı, Yeni Gün Gazetesinde Şükrü Hocaya karşı ard arda iki açık mektup yayınlamıştır. Birincisi, Kütahya Mebusu Ragıp Beye, ikincisi de Urfa Mebusu Ali Saip Beye aittir. Birinci mektupta Ragıp Bey, 1 Kasım kararının İslâm aleminde tereddüt ve karışıklıklara sebep olduğuna dair Şükrü Efendiden kanıt istemiştir. Aksi takdirde beyanatının sırf bozgunculuk çıkarmak maksadıyla yapılmış olduğuna hükmedeceğini bildirmiştir.¹²⁷ Ali Saip Bey ise risalenin bir irtica beyannamesinden başka bir şey olmadığını söylemiştir¹²⁸.

Ankara Hükümeti, risaleye karşı Şeriye Vekili ile mülâkat tarzında basın yoluyla yayın yapmıştır¹²⁹. Birinci mülâkat, Hakimiyet-i Milliye Muhabiriyle yapılmış ve 18 Ocakta yayınlanmıştır¹³⁰. İkinci mülâkat ise Celal Nuri Bey ile Şeyh Şemsi Hazretleri arasında 17 Ocak'ta olmuştur. Her iki mülâkatda da, “Hakimiyet-i Milliye” üzerinde durulmuş ve meclisin aldığı kararların şeriata uygun olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır¹³¹.

Şükrü Hocanın, risalesine karşı yazılan makalelerin başında ise, Celal Nuri'nin makalesi gelir. Celal Nuri burada; saltanat yönetiminin olumsuz yönlerinden söz etmiş ve “... Bir takım kısa düşünceliler, muhafazakarlar, her çaptan risale-nüvisler, kabil değil bu saltanat-ı milliyenin lezzetini anlayamıyorlar ve ulviyet ve kudsiyetini derk ve tayakkun edemiyorlar” diyerek saltanatın kalktığını ve milletin kendi egemenliğini eline geçirdiğini belirtmiştir. Ayrıca böyle irticai faaliyetlere karşı da devletin güçlü olduğunu belirtmiştir¹³². Hakimiyet-i Milliye ve Yeni Gün Gazeteleri de; Şükrü Hoca' nın risalesine cevap niteliğinde makaleler yazmışlardır¹³³.

Saltanatın kaldırılmasına karşı bir başka tepki de, Eski Şeyhülislâm Mustafa Sabri'den gelmiştir¹³⁴. Mustafa Sabri, Mısır'da, El-Ehram ve El-Maktan gazetelerinde

¹²⁷ Durmuş, a.g.e., s.52.

¹²⁸ y.a.g.e., s.52.

¹²⁹ y.a.g.e., s.53.

¹³⁰ **Hakimiyet-i Milliye** (18 Ocak 1923).

¹³¹ **Vakit** (23 Ocak 1923).

¹³² Celal Nuri, “Yeni Devletin Mişvarı”, **Yeni Gün**, (18 Ocak 1923).

¹³³ Bkz. **Hakimiyet-i Milliye** (17-26 Ocak 1923); **Yeni Gün**, (16-19 Ocak 1923).

¹³⁴ Mustafa Sabri, Kurtuluş Savaşına karşı muhalif bir tavır takınmıştır. Kurtuluş Savaşından sonra, 150'liklerde yer almış ve Mısır'a kaçmıştır. Mısır'da Türkiye'de yapılan devrim hareketlerine karşı, bazı Mısır gazetelerinde olumsuz makaleler kaleme almıştır. Mustafa Sabri, **Hilafetin İlgasının Arkaplanı** (İstanbul: İnsan Yay, 1998).

bu konu ile ilgili yazılar kaleme almıştır ¹³⁵. Mustafa Sabri'nin yazılarında en çok üzerinde durduğu nokta, "Hakimiyet ve yönetimden mahrum bir hilafetin hiçbir önemi olmadığı" yolundaki görüşü olmuştur. Yazılarında bu görüşü desteklemek için çeşitli ayetlerden ve hadislerden örnekler vermiştir. Mustafa Sabri'ye göre, laikler, İslâm'ın en büyük düşmanı olmuştur. Buna göre; "...Kemalistlerin hilafet ve hükümeti birbirinden ayırmalarının İslâm şeriatına aykırı olduğunu" belirtmiştir ¹³⁶. Kemalistlerin devlet idaresini, laik ilkeler doğrultusunda düzenleyerek dinin, yönetimden, yönetimin de dinden soyutlandığını vurgulamıştır ¹³⁷. Ayrıca Mustafa Sabri, yazılarında şunlara da değinmiştir; "...Mustafa Kemal ve adamları, hükümet etme yetkisini kendi adamlarından müteşekkil millet meclisine intikal ettirirken, İslâm şeriatının uygulanmasını, yetki ve sorumlulukların elinden alınan göstermelik halifeye bırakmışlardır. Bu şekilde şeriatın uygulanması fiilen engellenmiş oldu. Zira hilafet ve hükümetin birbirinden ayrılması, her iki müessesenin meşruiyetlerini yitirmesine sebep olmuştur. Hilafet, sözlükte niyabet, vekalet mânâsındadır. (...) Çünkü hilafet düzeni meşrutiyet ve monarşi gibi müstakil bir hükümet şeklidir. Meşruti bir hükümet nasıl meşrutiyetten soyutlandığı zaman anlamını yitirirse, hilafete dayanan bir hükümet de hilafetten soyutlandığı zaman anlamını yitirir" demiştir ¹³⁸. Mustafa Sabri, sonuç olarak, saltanat ve hilafetin birbirinden ayrıldığı zaman, hilafetin sadece isimden ibaret olarak kalacağına dikkati çekmiştir ¹³⁹.

O sıralarda, Mısır'da bulunan eski Beyrut Mektupçusu, Abdülgani Bey, El-Makdam Gazetesinin 6 Aralık günlü sayısında, Mustafa Sabri'ye cevap niteliğinde bir yazı yazmıştır ¹⁴⁰. Mustafa Sabri'nin saltanatı hilafetten ayıran bir devletin, dinsiz olacağını ileri sürmesine karşı, Abdülgani Bey, "Başkanı halife ünvanı taşımayan bir hükümet şer'an dinsiz mi sayılacaktır?" demiş ve Mustafa Sabri'nin iddialarının asılsız olduğuna dair örnekler vermiştir ¹⁴¹.

Saltanatın kaldırılmasına karşı çıkan Lütfi Fikri Bey ise, TBMM'nin dayandığı Meclis hükümeti sistemini, Anayasa hukuku bakımından eleştirmiştir. Refet Paşa'nın İstanbul'da meşrutiyet ve cumhuriyet yönetimini inkar ederek, bunların yerine

¹³⁵ Necdet Öklem, *Hilafetin Sonu* (İzmir: Ege Üniv., Yay.,1984), s.27.

¹³⁶ Sabri, a.g.e., s.80-82.

¹³⁷ y.a.g.e., s.96.

¹³⁸ y.a.g.e., s.97.

¹³⁹ y.a.g.e., s.100.

¹⁴⁰ Öklem, a.g.e., s.27.

¹⁴¹ y.a.g.e., s.27-29.

millet hakimiyeti, milli saltanat kavramlarını kullandığı nutkunu eleştirmiştir. Lütfi Fikri Bey, Refet Paşa'nın; "ikame-i sistem" iddialarını küçük bir risale ile cevaplandırmıştır ¹⁴². Lütfi Fikri Bey bu risalesiyle, hem Refet Paşa'yı eleştirmiş, hem Ankara yönetimiyle alay etmiş, hem de kendi düşüncelerini ortaya koymuştur. Eserinde; "...Bidayet-i meşrutiyette kullandığımız tabiriyle hakimiyet-i milliyenin şimdi işittiğimiz tarz-ı ifadesiyle saltanat-ı milliyenin tecellisine kat'iiyen engel değildir. Hükümdar bir millete, nev-ama daha ziyade bir şahsiyet, bir hüviyet ve hatta bir miknet, bir kuvvet verir (...) TBMM'nin hata etmeyeceği ne malumdur? Bu meclisi kim kontrol edecektir? Meşrutiyetin felaketli olaylarının sebebi asla hükümdarlık makamı değildir. Fakat ihtilal hükümetleridir. Meşrutiyet meclislerinin "evet" efendimci hale getiren Talat Paşa gibi komitacıların ilerde ortaya çıkıp ta TBMM'ni aynı şekle sokmayacaklarını kim temin edebilir"¹⁴³ diyerek Meclisin "Kurucu Meclis" hüviyetinde olmadığından böyle köklü değişiklikler yapmaya da hakkı olmadığını belirtmiştir". Lütfi Fikri ayrıca "Aklen ve mantiken ve kanunun evvel emirde, sulhden sonra günün en mühim meselesi olacak olan padişahlığın muhafazası, yahut ilgası esası üzerine intihab-ı umumiye yapılmalı ve onun neticesinde teşekkül edecek mecliste bu meseleler bir karara rapt olunmalıdır"¹⁴⁴ demiştir.

Olaylar Lütfi Fikri Beyin istediği şekilde gerçekleşmemiş, saltanat 1 Kasım 1922'de kaldırılmıştır. Fikri Bey de, hiç bağdaşmayacağı, Şükrü Hoca'nın tezine katılmış ve Halifelik "Hükümeti cismaniyesiz" olamaz demiştir ¹⁴⁵.

Lütfi Fikri Bey'in bu risalesine karşı, bir risaleler savaşı başlamıştır. Bu konuda ilk risaleyi kaleme alan, Süleyman Nazif olmuştur. Süleyman Nazif eserinde ¹⁴⁶ Lütfi Fikri Beyi, Batının Anayasa hukuku kuralları ile Türk yönetim biçimini belirlemeye çalışmakla suçlamıştır¹⁴⁷. Halife-Sultan olan Osmanlı padişahlarında bulunması gereken özellikleri sıraladıktan sonra Lütfi Fikri'nin "Hükümet-i meşrutalarda, hükümdarların mahzurları mühdefi olmuş ve faideleri kalmıştır" görüşüne karşı "Pederinin idâdımını

¹⁴² Lütfi Fikri, *Hükümdarlık Karşısında Milliyet, Mes'uliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili* (İstanbul: 1338/1922).

¹⁴³ y.a.g.e., s.5-6.

¹⁴⁴ y.a.g.e., s.16-17.

¹⁴⁵ Tunaya, a.g.e., s.155; Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İçyüzü* (İstanbul: Varlık Yay.,1964), s.154-158.

¹⁴⁶ Süleyman Nazif, *Lütfi Fikri Bey'e Cevap: Hilafet, Milliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili* (İstanbul: 1341/1925).

¹⁴⁷ y. a.g.e., s.5-6.

mutazammın yazılan fermanın manasını anlamaksızın balasına tuğrasını vaz' ettiren sabi Mehmet-i Rabi' a'lem mi idi? Beşikteki bigünah kardeşlerine kadar hanedanın büyük, küçük her ferdini bir günde kılıçtan geçiren Selim-i Evvel'e a'del diyebilir misiniz? Sultan İbrahim'e a'kal vasfını itlak etmek istihzaların en dilhiraşı olmaz mı? Gölgesinden korkan Abdülhamid-i Sani'ye eşça' lakabını mı israf edeceğiz? Düşmanla akd-i ittifak ederek efrad-ı ümmeti birbirine kestirdiler ve o düşmanı Sakarya'nın ta ötesine kadar getirdiler"¹⁴⁸ diyerek saltanatın zararlarını sıralamıştır.

Fuad Şükrü ise, Lütfi Fikri Beye cevap olarak yazdığı eserinde,¹⁴⁹ Lütfi Fikri Beyin "tenkid" sözcüğüne takılmış ve alaycı bir dille Lütfi Fikri' yi eleştirerek, meşrutî idarenin eksik yönleri üzerinde durmuş ve Milli Hakimiyeti savunmuştur¹⁵⁰. Fuad Şükrü, Ayrıca Lütfi Fikri Beyin; "Bedayet-i Meşrutiyet de kullandığımız ta'birle (hakimiyet-i millîye) nin şimdi işittiğimiz tarz-ı ifadesiyle (saltanat-ı millîye) nin tecellisine katiyyen engel değildir" sözüne karşı, II.Abdülhamid ve 31 Mart Vakasını örnek göstermiş, hakimiyetin bir kişinin elinde olmasının olumsuz yönlerinden söz etmiş ve; "halbuki hakimiyet-i Millîye icmai' ümmet tarzında intihab edilmiş bir meclis tarafından icra edilirse bunda asla hata sadır olmak ihtimali yoktur. Zira (saltanat-millîye) tarz-ı idarelerin en ziyade tekmil etmiş olanıdır"¹⁵¹ diyerek Fransa ile Almanya'nın imparatorluk musibetini atarak cumhuriyet idaresini almaları ile dünyanın en mesut ve bahtiyar ülkeleri olduklarını belirtmiştir¹⁵².

Erzurumlu Feyyazzade Celaleddin Feyyaz da Lütfi Fikriyi eleştirmek için yazdığı eserinde¹⁵³; "Hilafetle Saltanatın bir makamda ve bir şahs-ı muayyende mevcut bulunması efrad-ı milleti istifa-yı hukuktan nev-ama tahzir etmişti. Çünkü makam-ı hilafetin kudsiyetini gözünün önüne getiren efrad-ı millet, hukuk-ı esasiyesini istemek cesaretini bile gösteremez"¹⁵⁴ diyerek Teşkilat-ı Esasiye kanunun, kuvvetler ayırımına

¹⁴⁸ y.a.g.e., s.6-7.

¹⁴⁹ Fuat Şükrü; **Halk Saltanatı, Lütfi Fikri Beyin; Hükümdarlık karşısında millî ve mesu'liyet ve tefrik kuvva mesaili hakkındaki risalesine cevap** (İstanbul: 1338/1922).

¹⁵⁰ y.a.g.e., s.4-7.

¹⁵¹ y.a.g.e., s.11.

¹⁵² y.a.g.e., s.14.

¹⁵³ Feyyazzade Celaleddin Feyyaz, **Hakimiyet-i Millîye ile Saltanat-ı Şahsiye'nin Mukayesesine Dair bir iki söz ve Lütfi Fikri Bey'in Hükümdarlık karşısında Milliyet Nam Risalelerine Cevap** (İstanbul: 1338/1922).

¹⁵⁴ y.a.g.e., s.7.

engel teşkil etmediğini de iddia etmiştir ¹⁵⁵. Lütfi Fikri Bey'e karşı yazılan bütün eserlerde, eski düzen eleştirilmiştir.

Saltanatın kaldırılmasına pek olumlu bakmayan kişilerden biri de Tevhid-i Efkâr gazetesi başyazarı Velid Ebuzziya'dır. Ebuzziya, saltanatın kaldırılmasını acele alınmış bir karar olarak yorumlamış, devletin esasına ilişkin bu tür kararların halkla birlikte alınması gerektiğini savunmuştur ¹⁵⁶.

2- ANKARA'NIN BAŞKENT SEÇİLMESİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

2.1. Ankara'nın Başkent Seçilmesine Giden Süreçte, Başkent Tartışmaları Ve İstanbul'un Konumu

2.1.1. İstanbul'un Konumunun Tartışılmaya Başlanması

Devletin beyni konumunda olan başkenti değiştirmek başlıbaşına büyük bir karardır. İnsanın bütün sinir sisteminin beyinde toplanması gibi, devletin bütün örgütleri de başkentte düğümlenir. Başkent devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının merkezidir. Başkent aynı zamanda devletin, iç ve dış ilişkilerinin de merkezidir. Dolayısıyla başkent değiştirmek, her zaman her yerde önemli olaylardan sayılmıştır ¹⁵⁷.

İdeal devlet merkezi, halkın güvenliğini koruyacak bir mevkide bulunmalıdır. Diğer bir ifade ile, milletler bir çekirdek etrafında toplanarak korunmalıdır. Sık nüfuslu bir merkez etrafında seyrek nüfuslu bölgeler korunmayı kolaylaştırır. Çünkü hayati önemi olan merkez noktası zedeleninceye kadar zaman kazanılır. Aynı zamanda merkez çekirdeği içinde yaşamak için gerekli kaynaklar bulunmalıdır. Ayrıca, devlet merkezi olacak yerin yollar bakımından çok elverişli bir mevkide bulunması gerekir. Yani, o yerin bütün memleket parçalarıyla sıkı sıkıya bağlı olması gereklidir ¹⁵⁸.

Başkent değiştirmek, devletin yapı değiştirmesiyle doğrudan ilgilidir. Türkler, tarih içinde çeşitli devletler kurmuşlar ve çeşitli başkentler seçmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine kurulan yeni Türk Devleti de Osmanlı payitahtının merkezi olan İstanbul'u bırakmış ve kendisine başkent olarak Ankara'yı seçmiştir ¹⁵⁹.

¹⁵⁵ y.a.g.e., s.8.

¹⁵⁶ Türker, a.g.e., s.41.

¹⁵⁷ Bilal N.Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987), (Ankara: AAMY, 1994), s.491.

¹⁵⁸ Hamit Sadi Selen, "Ankara'nın Başkent Oluşu", Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları-I, Atatürk Konferansları (Ankara: T.T.K., Yay.,1964), s.95.

¹⁵⁹ Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", s.492.

İstanbul, hem “payitaht-ı saltanat-ı seniye”, hem “Hilafet-i İslâmiye” ve hem de “Hükümet-i Osmaniye”nin merkezi olmuştur. İstanbul, bir yandan Rumeli ve Avrupa, bir yandan da Anadolu ve Asya topraklarının tam ortasında kalmıştır. Coğrafi bakımdan da rakipsizdir. 1876’da Kanun-i Esasi de, başkentin İstanbul olduğu belirtilmiştir ¹⁶⁰. Zamanla Osmanlı Devleti’nin jeopolitik dengesi bozulmuştur. Osmanlı sınırları Orta Avrupa içlerinden Balkanlara itilmiş ve İmparatorluğun tam orta yerine düşen İstanbul, bu defa Osmanlı ülkesinin kenarında kalmış, neredeyse bir sınır şehri durumuna düşmüştür. “Doksanüç Harbi” adı verilen, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda, İstanbul karadan tehdide uğramıştır. Ruslar Ocak 1878’de Yeşilköy’e dayanmışlardır Bunun üzerine, 3 Mart 1878 günü Ayastefanos Antlaşması imzalanarak Ruslar geri çekilmiştir ¹⁶¹. Bu savaş İstanbul’un başkentlik statüsünün ilk defa sarsılmasına neden olmuştur ¹⁶². 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, başkentin “geçici olarak” İstanbul’dan Anadolu’ya taşınması düşünülmüştür. Daha sonra da İstanbul’un temelli olarak taşınması gerekeceğini düşünenler çıkmıştır. Uzun yıllar Osmanlı ordusunda görev yapmış olan, Alman Generali Von der Goltz Paşa, 1897’de şöyle demiştir; “Osmanlı İmparatorluğu’nu köklü reformlarla kurtarmak isteyecek bir büyük hükümdarın, başkenti Türkçe ile Arapça’nın sınırı üzerinde bir yere, mesela Konya veya Kayseri’ye hatta belki de daha güneyde bir yere taşınması gerekecektir” ¹⁶³. Goltz Paşa’ya göre; çok milletli Osmanlı İmparatorluğu iki milletli bir devlet olacak yani, bir Türk-Arap İmparatorluğu’na dönüşecektir. Öyleyse bu devletin başkenti de Türk ve Arap nüfusun birleştiği bir yerde olmalıdır. Başkentin İstanbul’dan, Halep’e veya Şam’a taşınması gerekecektir.

Doksanüç Harbinden 34 yıl sonra, 1912’de Balkan savaşı çıkmıştır. Bu savaştan sonra, İstanbul’un artık eskisi gibi güvenli bir yer olmadığı anlaşılmıştır. Yapılan anlaşmalardan sonra Başkent İstanbul neredeyse bir sınır şehri durumuna düşmüştür ¹⁶⁴. Bu konuda, Goltz Paşa 1913’de Viyana’nın Neue Freie Presse Gazetesine, şunları yazmıştır; “...Doğal ve siyasal durum, başkentin taşınmasını gerektirir. Hükümet İstanbul’da kaldıkça gözlerini hep Avrupa’ya çevirecektir. Oysa artık Osmanlı

¹⁶⁰ y.a.g.m., s.493.

¹⁶¹ Bkz., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (C.VIII, Ankara: TTK, 1983), s.57-70.

¹⁶² Bilal N.Şimşir, *Ankara ...Ankara, Bir Başkentin Doğuşu* (Ankara: Bilgi Yay.,1988).

¹⁶³ A.Ziver, *Payitahtın Nakli Meselesi* (İstanbul: Zerafet Matbaası, 1913/1929), s.4-5; Nurettin Türsan, *Ankara’nın Başkent Oluşu* (İstanbul: 1981), s.1-2.

¹⁶⁴ Şimşir, *Ankara ...Ankara ...*, s.49-50.

devletinin savunması gereken iki sınır vardır. Trakya ve Kafkasya. Trakya, maalesef savunmaya hiç elverişli değildir. Yalnız yanlardan korunabilir. İstanbul'u karadan ve denizden savunmak için ise buraya çok büyük sayıda asker yığmak gerekir ki, bu doğal bir yığınak olmaz”¹⁶⁵.

Goltz Paşa, “Son Bir Uyarı” adlı yazısında da, İstanbul’un ikliminden dolayı çalışmaya elverişli bir kent olmadığından, insanı gevşettiğinden, imparatorluk topraklarının demiryolu ağı ile örülmesi gerektiğinden ve Osmanlı devletinin çöküşünün, gerçekte Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u başkent yapmasıyla başladığını belirtmiştir¹⁶⁶.

Bu iddialar tepkilere yol açmıştır. A.Ziver, İstanbul’u savunarak şunları söylemiştir; “Gerçekten, İstanbul’un Fethi, şark meselesinin başlangıcı oldu. Fatih, yeryüzünün bütün hırslarını üzerimize çekti (...) Goltz Paşa, İstanbul’u başkent yapan hükümetlerin uzun süre orda güçlü kalmadıklarını söyler. Oysa İstanbul, İ.Ö.658 yılından Osmanlıların fethine kadar 96 hükümdarın yeri olmuştur. Osmanlılar da 460 yıldan beri İstanbul’un sahibi olmuşlardır”¹⁶⁷.

Gazeteci Ali Kemal de; “Bu Devletin Siyaseti ve Payitahtımız” adlı yazısında, Başkent’in İstanbul’da kalmasını savunmuştur. Ona göre; Osmanlı Devleti, kendi gücüyle değil, devletlerarası denge sayesinde ayakta kalmaktadır. (...) Bu sayede İstanbul manevi bir savunma ile donatılmıştır. Yenilsek bile düşman ordularını kapılarından sokmaz” demiştir. Ali Kemal, ayrıca İstanbul’u Osmanlı ülkesinin Avrupa’ya açılan penceresi olarak kabul etmiştir¹⁶⁸.

Ali Haydar Mithat Bey’de, başkent’in İstanbul’dan taşınması düşüncesine tepki göstererek bu durumu, “adeta bir evden bir eve taşınırcasına” üzücü bir durum olarak nitelmiştir¹⁶⁹.

İstanbul’da çıkan Ermenice “Jamanak” gazetesi de Goltz Paşa’ya cevap vererek, başkent’in İstanbul’da kalmasını savunmuştur. Gazeteye göre, İstanbul başkent yapılmasıyla, Osmanlı devleti zayıflamamış, tersine güçlenmiş. Ayrıca, bir ülkenin başkentinin ülkenin ucundan ziyade ortasında olması gerektiği görüşünü de sakat

¹⁶⁵ Ziver, a.g.e., s.5; Türsan, a.g.e., s.2.

¹⁶⁶ Türsan, a.g.e., s.3-4.

¹⁶⁷ Ziver, a.g.e., s.3.

¹⁶⁸ y.a.g.e., s.6.

¹⁶⁹ y.a.g.e., s.7.

bulmuş, Avrupa'nın bir çok başkentinin ülkenin merkezinden uzakta olduğunu belirtmiştir¹⁷⁰.

Balkan Savaşı yıllarında Kütahya Eski Milletvekili Ahmet Ferit (Tek) Bey ise Goltz Paşa gibi, Başkent'in İstanbul'dan Anadolu'ya taşınmasını savunmuştur. İstanbul'un karadan ve denizden tehlikelere maruz kalması sonucu; "payitahtın, vatanın merkezine, milletin kalbine kurulması, yerleşmesi lazımdır. Payitaht bir devletin başı demektir. Düşmana baş uzatılmaz, baş saklanır, kollarla ayak onu müdafaa eder" demiştir¹⁷¹. Ferit Tek yazısına Goltz Paşa'nın da fikirlerini ilaveler yaparak, İstanbul'un ikliminin çalışmaya pek elverişli olmadığını, "İstanbul'da devlet, memleketin hakimi olmaktan ziyade, İstanbul'un mahkumudur" demiştir. Ayrıca İstanbul'un "siyasi bir gaile" olduğunu, İstanbul, konumu dolayısıyla, ister istemez Avrupa meseleleriyle de uğraşmak zorunda kalacağını belirterek, başkent'in, devletin merkezi olan, Kayseri yakınında "Osmaniye" adıyla yeni bir başkent kurulmasını teklif etmiştir¹⁷². A.Ziver ise, Ferit Tek'in görüşlerini, "ham hayal" ürünü olarak değerlendirmiştir¹⁷³.

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun da, başkent olarak İstanbul'un da sonunu hazırlamıştır. Bu savaşla birlikte Osmanlı topraklarını paylaşma planları da bir bir ortaya çıkmıştır. Çarlık Rusyası, İngiltere ve Fransa arasında 1915'teki gizli anlaşmada, tüm Boğazlar bölgesi ve İstanbul, Rus İmparatorluğu'na verilmiştir. Bu gizli anlaşma Rus İhtilalinden sonra ortaya çıkmıştır¹⁷⁴.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile de, başkent İstanbul'un konumu iyice sarsılmaya başlamıştır. Önceden karşılıklı rekabetle ayakta kalan İstanbul'da, artık karşılıklı çıkarlar ön plana geçmiş. Mondros Mütarekesinden sonra, (15 Kasım 1918) İtilaf devletlerinin donanması, Çanakkale Boğazından geçip İstanbul'a girmişlerdir¹⁷⁵. Bundan sonra, İstanbul'un kaderi, galip itilaf devletlerinin eline geçmiştir. Savaşa katılıp, savaşın uzamasına neden olan Osmanlı Devleti artık

¹⁷⁰ y.a.g.e., s.7; Şimşir, Ankara ...Ankara ..., s.54.

¹⁷¹ Selen, a.g.m., s.96.

¹⁷² y.a.g.m., s.96; Şimşir, Ankara ...Ankara ..., s.55.

¹⁷³ Ziver, a.g.e., s.4-5.

¹⁷⁴ Osman Olcay, Sevres Antlaşmasına Doğru (Ankara: 1981), s.XI-LV; Bkz., Türk İstiklal Harbi (C.I., Seri No: 1, Ankara: Genel Kurmay Başk. Yay., 1962), s.38 v.d.

¹⁷⁵ Bkz. Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (C.I., İstanbul: Cem Yay., 1994), s.82-83; Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1950 (İstanbul: 1950), s.273 v.d; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), (İstanbul: 1973), s.18; Tevfik Bıykoğlu, Trakya'da Milli Mücadele (C.I, Ankara: TTK, , 1955), s.196; Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı (Ankara: 1983), s.24 v.d., Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (C.I, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Yay., 1973-1974), s.29 v.d.

cezalandırılmalıydı. Bu işe önce Başkentten başlanmış ve Osmanlı Başkenti çeşitli gizli planlara konu olmuştur. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck, 4 Kasım 1919 günü, "Türkleri İstanbul'dan kovmak" konulu bir muhtırayı Londra'ya sunmuştur. Bu uzun muhtırada, Robeck, Türkleri İstanbul'dan atmak, Türk başkentini de Anadolu'ya yollamak gereğini savunmuştur. Muhtıraya göre; "İstanbul, gerek coğrafyası, gerek tarih geleneğiyle şahane bir kenttir. Osmanlı imparatorluğu ise artık "üçüncü sınıf bir Asya sultanlığı" derecesine düşmüştür. İstanbul, bu üçüncü sınıf devlet için fazladır. Osmanlı Devleti bu anlı şanlı İstanbul'un bakım masraflarını bile karşılayamaz, İstanbul, İslâmın kutsal şehri değildir. Sonra Türkler, hala yenildiklerinin farkında değilmiş gibi davranıyorlar. Başkentlerinden mahrum edilmek kadar başka hiçbir şey Türklerini burnunu yere sürmez" Rapora göre, burası Türkleri elinden alınmalı ve burada "uluslararası bir rejim" kurulmalıdır ¹⁷⁶.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 4 Ocak 1920 günü, İngiliz hükûmetine bir rapor sunmuştur. Raporda; Türkiye'yi İstanbul'dan atmak için ele geçirilen fırsatın kaçırılmamasını, İstanbul'dan atılacak olan Türklerin kendilerine Bursa'yı veya Konya'yı başkent seçebileceklerini belirtmiştir ¹⁷⁷. Curzon, Londra'da, İngiliz-Fransız görüşmelerinde, "Vatikan formülü" diye bir görüş ortaya atmıştır. Buna göre; Türkiye'nin siyasi başkenti Anadolu'da olacak, ama dini merkezi İstanbul'da kalacaktı ¹⁷⁸. Ama bu formül görüşmelerde kabul görmemiştir. Bu plânların basına sızması üzerine, Anadolu'nun her tarafından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne protesto telgrafları gönderilmiştir. Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Atatürk, 8 Ocak 1920 günü, İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgrafta ¹⁷⁹; "...Milli geleneklerimize ve dinimize aykırı olan böyle bir kararın milletimizce asla kabul edilmeyeceği doğaldır" demiştir. 11 Ocak 1920'de ise, Mustafa Kemal, Fransız ve İngiliz emellerinden söz ederek, geleceğinin ana hatlarını belirleyen bir ülke olarak bu çalışmaları protesto etmiştir ¹⁸⁰.

Misak-ı Milli'nin kabulünden sonra, 16 Mart 1920 günü başkent İstanbul İtilaf devletlerince işgal edilmiştir ¹⁸¹. Amaç, Sevr Antlaşmasını Türklere zorla kabul

¹⁷⁶ Ayrıntılar için Bkz; Bilal N.Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk* (C.I,Ankara: 1973), s.184-187.

¹⁷⁷ Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, s.187.

¹⁷⁸ Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.63.

¹⁷⁹ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (Ankara: 1984), s.151.

¹⁸⁰ *Atatürk 'ün Tamim...*, s.161-162.

¹⁸¹ *Türk İstiklal Harbi* (C.II., Ks.6), s.16.; Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922* (C.I Ankara: TTK, 1971), s.103.

ettirmektedir¹⁸². İstanbul'un işgalinden sonra, artık İstanbul başkent olarak ülkeye egemen değil, kendisi boyunduruk altında kalmış ve tarihi görevini tamamlamıştır. Osmanlı Devletiyle birlikte İstanbul'un başkentliği de tarihe karışmıştır.

2.1.2. Ankara'nın Başkent Oluşuna Doğru Adımlar

Ankara, çok eski bir kenttir. İki bin beş yüz yılı aşkın bir geçmişe sahiptir. İsa'dan önce 8. yüzyılda kurulmuştur. Kurucusu Frig Kralı Gordios'tur. Kimilerine göre Gordios'un oğlu Midas'tır¹⁸³. Ankara, tarih içinde çok el değiştirmiştir. Orta Anadolu'ya egemen olan hemen hemen her devletin eline geçmiş, sonunda, Selçuk-Türk egemenliğine girmiştir. Osmanlı Devleti kurulduktan sonra da, Orhan Bey tarafından Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Yaklaşık dokuzyüz yıldan beri de bir Türk kentidir¹⁸⁴.

Kurtuluş Savaşı boyunca, Ankara adım adım, başkent olma yoluna doğru gitmiştir. Mustafa Kemal, 1919 Şubatında, Ankara'yı bir "mukavemet merkezi" yapmayı tasarlamış¹⁸⁵ ve bu tasarıya göre, 20. Kolordu Karargahı Ankara'ya kaydırılmış ve başına Ali Fuat (Cebesoy) getirilmiştir. Ankara'ya yerleşen Fuat Paşa, Afyon yöresine kadar güvenlikten sorumlu bir komutan olarak çalışmıştır. Bütün Batı Anadolu haberleri de ondan sorulmuştur. Böylece, Ankara milli hareket içinde önem kazanmaya başlamıştır¹⁸⁶. Erzurum ve Sivas Kongreleri döneminde Ankara'nın önemi daha da artmıştır. Anadolu ile İstanbul arasındaki bütün yazışmalarda da Ankara, güvenli bir köprü rolü oynamıştır. Cebesoy'a göre; "milli mukavemetin hareket üssü haline gelmiştir"¹⁸⁷. Ayrıca Ankara, Sivas Kongresi'nin güvenliği için, bir kalkan rolü de oynamış, Batıdan gelecek saldırıları da önlemiştir. Eylül 1919'da da Ankara, İstanbul ile bütün bağları kopararak, Heyet-i Temsiliye ye bağlanmıştır¹⁸⁸. 27 Aralık 1919 günü Mustafa Kemal Atatürk ve Heyet-i Temsiliye üyeleri Ankara'ya gelmişlerdir. Böylece Ankara Heyet-i Temsiliye'nin merkezi olmuştur¹⁸⁹.

¹⁸² Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", s.499.; Akşin, a.g.e., s.185; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (C.I-II., Ankara: TTK. Yay.,1987).

¹⁸³ Ayrıntılar için Bkz.; Arif Erzen, *İlkçağda Ankara* (Ankara: TTK. Yay., 1946), s.103; Mehmed Kemal, *Türkiye'nin Kalbi Ankara* (İstanbul: 1983), s.9 v.d.

¹⁸⁴ Kemal, a.g.e., s.7.

¹⁸⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul: 1953), s.40-41.

¹⁸⁶ Şimşir, , "Ankara'nın Başkent Oluşu", s.501.

¹⁸⁷ Cebesoy, a.g.e., s.156.

¹⁸⁸ Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", s.503.

¹⁸⁹ Aydemir,a.g.e., C.II, s.191-200.; Cebesoy, a.g.e., s.268.; Sonyel, a.g.e., s.62 v.d.; *Nutuk*, s.231 v.d.

Ankara halkı kendi üstüne düşen görevi yerine getirmiş, Mustafa Kemal Atatürk'ü ve Heyet-i Temsiliye'yi büyük bir sevgiyle karşılamışlar ve maddi açıdan büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Örneğin, Ankara Müdafa-i Hukuk Cemiyeti, Heyet-i Temsiliye için ilk altı ayda 2.630 kûsur lira harcamıştır ¹⁹⁰.

Mustafa Kemal Atatürk, "Cephelere ve İstanbul'a demiryolu ile bağlı ve genel durumu yönetme bakımından Sivas'tan hiçbir ayrılığı olmayan Ankara'yı merkez yapmak için en uygun yer olarak görmüştür" ¹⁹¹. Ama Ankara'nın Heyet-i Temsiliye'nin devamlı merkezi yapılma planı gizli tutulmuştur. Çünkü 1920'lerde ortam henüz buna hazır değildir. Mustafa Kemal Atatürk'ün en yakın arkadaşları bile buna karşı çıkmışlardır ¹⁹².

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali Ankara'yı ön plana çıkarmıştır. İşgalden sonra Heyet-i Temsiliye Ankara'yı karargah yapmış ve devletin sorumluluğunu üzerine almıştır. Mustafa Kemal Atatürk, bir yandan İstanbul'un işgalini protesto etmiş, bir yandan da, Ankara'da "olağanüstü yetkili" bir meclisin toplanacağını duyurmuştur ¹⁹³. TBMM 23 Nisan 1920 günü açılmıştır. Böylece Ankara tam anlamıyla bir "merkez" durumuna gelmiştir. 2 Mayıs 1920 günü ilk hükümetin kurulmasıyla da, Ankara fiilen hükümet merkezi olmuştur ¹⁹⁴.

31 Ocak 1920 günü, başkentin Ankara olması Meclis gündemine getirilmiştir. Hükümet, bu amaçla bir başkent komisyonu kurmuş ve bu komisyona meclisten de üç üye istemiştir ¹⁹⁵. Hazırlanan hükümet kararnamesine göre, İstanbul bir "merkez-i merasim" olarak bırakılacak ve "hukuki merkez-i hükümet" Anadolu'da olacaktır. Bu kararname mecliste tepki ve öfkeyle karşılanmıştır. Yapılan oylama sonucu, tasarı 26'ya karşı 71 oyla reddedilmiştir ¹⁹⁶. Çünkü, I. TBMM, başkentin değiştirilmesine hazır değildir. Milletvekillerinden bazıları önce zafer kazanılmalı, sonra başkent işi "ele alınmalı" düşüncesini paylaşmışlardır. Bir bölümü ise, saltanat ve hilafete gönülden bağlı oldukları için, başkentin İstanbul'dan taşınmasına karşı bir tavır almışlardır.

¹⁹⁰ Bkz., Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşerimiz Atatürk* (İstanbul: İş Bankası Yay.), s.263-327; Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s. 102-103.

¹⁹¹ *Nutuk*, s.447-449.

¹⁹² Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (C.II., Ankara: TTK. Yay., 1996), s.500.

¹⁹³ *Nutuk*, s.284 v.d.; *Türk İstiklal Harbi* (C.II., Ks.II), s.161.

¹⁹⁴ Tahsin Bekir Balta, *Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti, İncelemeler* (Ankara: 1960), s.2 v.d; Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi* (Ankara: 1981), s.115 v.d.

¹⁹⁵ *TBMM Z.C.;*(D.I, C.8), s.4 v.d..

¹⁹⁶ *y.a.g.e.*, s.13 v.d..

Onlara göre İstanbul sonsuza kadar Osmanlı Saltanatının ve İslâm halifeliğinin merkezi olarak kalmalıdır¹⁹⁷. Bu nedenle, 1921 Anayasası'nda başkent adı yer almamıştır. Mustafa Kemal Atatürk 1921 yılında Amerikalı Gazeteci Clarence Streit'e, "İstanbul bizim geleneksel başkentimizdir ve öyle kalmalıdır. (...) gerçek hükümetin, milli hükümetin merkezi Anadolu'da olacak"¹⁹⁸ diyerek, İstanbul'un kurulacak olan yeni devlete başkent olamayacağını belirtmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, 16 Ocak 1923 günü de İzmit'teki gazetecilere şunları söylemiştir; "Devlet merkezini seçerken iki noktayı gözönünde tutmak icap eder. Biri, her nevi tecavüze karşı yerinden kıpırdamayacak kuvvet ve sükunetini muhafaza edecek bir yer olmalı...İkincisi, hükümet merkezi öyle bir yerde olmalı ki, hükümet, nazarını memleketin bütün muhitlerine müsavi surette atfedebilsin (...) Bu müsellesin bir res'inde (ortasında) bulunan Ankara, pekâlâ devlet merkezi olabilir; esasen hadisat orasını merkez yapmıştır. Ankara'ya karşı nankörlük etmek caiz değildir"¹⁹⁹, sözleriyle de başkentini Ankara olmasından yana tavrını açıkça ortaya koymuştur.

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşmasının 11. maddesine göre, Lozan Barış Antlaşmasından sonra İtilaf devletlerinin İstanbul'u TBMM hükümetine terk etmeleri kesinlik kazanmıştır²⁰⁰. Bütün bu siyasi gelişmelerin yanında Ankara'nın başkent oluşunda şunlar da etkili olmuştur²⁰¹.

- 1- Ankara'nın jeopolitik, stratejik ve coğrafi konumunun uygun olması,
- 2- Ankara ve çevre halkının, Heyet-i Temsiliye'ye gösterdiği sıcak kabul ve milli mücadeleye verdiği olağanüstü destek,
- 3- Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren Ankara'da oluşan Kuvva-ı Milliye ruhu,
- 4- İstanbul'un siyasal ve toplumsal çevresine karşı duyulan güvensizlik.

¹⁹⁷ Şimşir, *Ankara Ankara*, s.195-215.

¹⁹⁸ Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", s.508.

¹⁹⁹ İnan, *a.g.e.*, s.50-53.

²⁰⁰ Soysal, *a.g.e.*, s.61-66.

²⁰¹ Bkz. Güven Dinçer, "Ankara'nın Başkent Oluşunun Anlamı", *AAMD*, (C.XIII, Mart 1997, S.37), s.225-247.

2.1.3. Başkent Tartışmaları

Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra (11 Ekim 1922) Ulusal Mücadele döneminde, ulusal hareketin merkezi olan Ankara'nın barış döneminde, başkent ilân edilmesinden kaygı duyan bazı İstanbul gazeteleri "başkent" sorununu gündeme getirmişlerdir. 13 Ekim 1923'e kadar, başkent ile ilgili tartışmalar daha çok askeri, coğrafi, kültürel ve ekonomik konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

31 Aralık 1922 tarihli İkdâm Gazetesi'nde, Ahmet Cevdet, Ankara'nın ulusal mücadele dönemindeki konumunu değerlendirdikten sonra, Ankara'nın bir "pay-i taht" olamayacağını ama bir "merkez-i müdafaa" olabileceğini belirterek, "pay-ı taht"ın yalnız İstanbul'da olabileceğini, TBMM'nin de İstanbul'da oturabileceğini, halifenin de oturduğu yerin İstanbul olması gerektiğini belirterek, Ankara'nın başkent olmaya hazır olmadığını vurgulamıştır ²⁰².

Ahmet Emin ise, 14 Mart 1923'de yayınladığı bir makalesinde, İstanbul ve Ankara arasında "başkent" olabilmesi için karşılaştırmalar yapmış ve "saldırıya açık, gürültülü ve dağınık bir yer olmasını" İstanbul'un aleyhinde, "deniz ulaşım yolları üzerinde bulunmasını ve hükümet binalarının hazır olmasını ise", İstanbul'un lehindeki unsurlar olarak görmüştür. İstanbul'un lehinde olanları yazar Ankara'nın aleyhinde, Ankara'nın lehinde olanları ise İstanbul'un aleyhinde görmüştür. Ankara'nın lehinde olanlar ise, Ankara'nın oynadığı tarihi rol, merkezi idarenin burada bulunmasıyla, ülke ekonomisinin temelini oluşturacak zirai üretimin ihtiyaçlarını daha fazla gözönünde bulundurulacak olması, olarak sıralamıştır ²⁰³.

Başkent konusunda İstanbul'un ateşli savunucularından olan, Hüseyin Cahit ise, arka arkaya "İstanbul'un kusurları" başlıklı iki yazı kaleme almıştır. Birinci yazısında İstanbul'u savunmuş, Ankara'nın kusurlarını sıralamıştır. Burada Ankara'nın hayat şartları açısından zor bir yer olduğunu belirterek, Ankara'nın Milli Mücadele sırasındaki tarihi önemini belirtmiş ve "... beri tarafta tabiatın en ruhnevaz hediyelerle süslenmiş nazlı, zarif ve emsalsiz bir pay-ı taht varken bunu ihmal ederek başka tarafta en iptidai esbab-ı istirahat ve medeniyetten mahrum bir halde yaşamaya katlanmak bu ihtiyacat-ı medeniyeyi hissetmemek manasından başka bir şeyi ifade etmez" demiştir. Ayrıca Ankara başkent seçilirse, İstanbul'un Türk ve Müslüman sıfatını kaybedeceğini ve

²⁰² Ahmet Cevdet, "İç İl Pay-ı Taht", İkdâm, (31 Aralık 1922), s.1.

²⁰³ Vakıf (14 Mart 1923), s.1.

yalnız İstanbul'da bir milyon nüfus olduğunu vurgulanmıştır ²⁰⁴. Hüseyin Cahit ikinci yazısında da, Ankara başkent olursa, İstanbul'dan bir Türk ve Müslüman göçünün başlayacağını ileri sürmüştür. İstanbul'u değiştirmekle hiçbir şey kazanamayacağımızı, asıl değişmesi gereken şeyin "bizim muhakememiz, hissiyatımız olması gerektiğini, bununla öyle kolay değiştirilemediğini; tahripkar tehditlerden korkarak merkezini değiştiren bir hükümetin hiçbir zaman kimseye telkin-i hürmet ve itimat edemeyeceğini" de hesaba katması gerektiğini belirtmiştir. Hüseyin Cahit ayrıca, Ahmet Emin'in, İstanbul'u gürültülü bir şehir olarak nitelemesini de eleştirerek, "Avrupa'nın en büyük pay-ı tahtları en dağdağalı (gürültülü) şehirleridir. (...) En iyisi İstanbul'da kalalım" demiştir ²⁰⁵.

Ahmet Cevdet, 14 Nisan tarihli İkdâm Gazetesi'nde İstanbul'un başkent olma şansını yitirdiğini ve en azından "hilafet merkezi" olarak kalması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca İstanbul'un Türkiye ve Müslüman dünyası için bir ilim-irfan merkezi olabileceğini de iddia etmiştir ²⁰⁶. Ahmet Cevdet ayrıca, "İstanbul, Yeni Pay-ı Taht" adlı makalesinde şunları belirtmiştir. "İstanbul bir adem-i merkeziyet kaidesi ile idare olunabilir. Ankara veya diğer bir Anadolu merkezi İstanbul'u da idare edemez. Nasıl ki, bir vakitler İstanbul'da Anadolu'yu güzel idare edemedi. İstanbul, eğer büyük iktisadi tertibata malik olursa, çok terakki eder, çok zengin olur ve Türkiye Devleti için eskisi gibi bir yük, bir masraf ocağı değil, bir menba-ı servet ve irfan olur. İş o tertibatı idrak edecek kimseleri bulmaktır". Ahmet Cevdet yazısının devamında, Ankara'nın sağlık, imar konusunda yetersiz olduğunu ve Ankara'nın imarı için milyonlarca lira gerektiğini, oysa bir başkentim imar için beklenemeyeceğini vurguladıktan sonra; "Ankara pay-ı taht bile olamazsa, orayı imkan mertebesinde imar etmek, orasını Türklük için milli bir kıble gibi tanımak elzemdir" ²⁰⁷ demiştir.

İstanbul'dan ikinci dönem milletvekili seçilen İsmail Canpolat ise, İstanbul gazetelerine verdiği bir demeçte, başkent tartışmalarını anlamsız bulduğunu, Ulusal mücadele döneminde, İstanbul'un işgal altında bulunmasından dolayı Ankara'nın koşulları gereği merkez olarak kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca, İstanbul'daki Türk ve Müslüman varlığının korunabilmesinin İstanbul'un başkent olarak kalmasına bağlı olduğunu, başka bir şehrin başkent seçilmesi durumunda yüzlerce memur ve onların

²⁰⁴ Hüseyin Cahit, "İstanbul'un Kusurları", *Tanin*, (17 Mart 1923), s:1.

²⁰⁵ Hüseyin Cahit, "İstanbul'un Kusurları", *Tanin*, (22 Mart 1923), s.1.

²⁰⁶ Ahmet Cevdet, "İstanbul, Yine İstanbul", *İkdâm*, (14 Nisan 1923), s.1.

binlerce ailesi ile birlikte milletvekili ailelerinin İstanbul'dan yeni başkente taşınmasıyla İstanbul'daki Türk nüfusunun azalacağını, bunun için İstanbul'un başkent olarak kalmasının bir zorunluluk olduğunu iddia etmiştir²⁰⁸.

Ahmet Emin de, "İdare Merkezimiz" adlı yazısında, ne Ankara'nın ne de İstanbul'un mevcut konumlarının, başkent olmaya uygun olmadığını belirterek, başkent "Bursa" olmasını önermiştir. Yazısının devamında, başkent yurdun merkezinde olmasına gerek olmadığını nakliye araçlarıyla bu sorunun önüne geçilebileceğini, askeri merkezin yine Ankara'da olmasını, Ankara'nın lehinde ileri sürülebilecek tek iddianın, tarihi konumundan ibaret olduğunu, tren yolu üzerinde bulunmasına rağmen çok geri kaldığını, başkent olması için çok emek ve para gerektiğini bunun da bu koşullarda imkansız olduğunu, Ankara'nın imarı hakkındaki Cester projesinin, çok masraflı olacağı için suya düştüğünü, bunlar olsa bile, Ankara'nın Yeni Türkiye'ye layık bir idare merkezi olmadığını belirtmiştir. İstanbul için ise, İstanbul'un şerefli bir merkez olmadığını; ama önemli bir ticaret şehri olduğunu, entrikalar merkezi, zevk ve safa yeri, dağınık bir yerleşim yeri olduğunu ve her tür tehlikeye açık olduğu için başkent olmaya layık olmadığını belirtmiştir. Ama Bursa'nın memleketin "en latif, servet ve ümrana en ziyade namzet havalisinden" biri olduğu için, ayrıca ecnebilere karşı kolayca ve şerefli bir idare merkezi olabileceği için başkent Bursa olmasını savunmuştur. Yazısının sonunda Bursalılara seslenerek; "Bursa'nın başkent olmaya layık olduğunu, BMM ispat ediniz" demiş ve mantıki olarak Bursa'nın başkent olması gerektiğini belirtmiştir²⁰⁹.

Ahmet Emin'in Ankara hakkındaki bu sert eleştirilerine Ziya Gevher tepki göstermiş ve "Ankara ve Ankaralıların İstidadı" adlı bir yazıyla Ahmet Emin'i kınayarak, Ahmet Emin'in hatasını anlayıp bu tutumundan vazgeçeceğini belirtmiştir. Ahmet Emin'in bu yanlış kanaatinin Ankara'yı ve Ankaralıları tanımadığından ileri geldiğini belirtmiştir. Ankara'nın bu halinin sebebinin Ankaralıların olmadığını, Ankara'nın yüzyıllardır vergi ve asker vererek yoksullaştığını belirtmiştir. Ahmet Emin Bey'in Ankara'ya yaklaşımını ve seyahatini, "Ankara'yı sevmemek hükmüne sabit bir şekil verdikten sonra yapmış ve bu fikir kendisinde yerleşince, bütün istidatları

²⁰⁷ Türker, a.g.e., s.78.

²⁰⁸ y.a.g.e., s.79.

²⁰⁹ Ahmet Emin, "İdare Merkezimiz" *Vatan*, (30 Temmuz 1923), s.1; Bkz., *Türk Parlamento Tarihi* (TBMM II.Dönem, 1923/1927, Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1999), s.169-170.

Ankara’da görmüştür” diye açıklamış, Ankara’nın önemini ve geçirdiği evreleri anlatmıştır ²¹⁰.

Ankara Müdafaa-i Hukuk, Heyet-i Merkeziye Reisi Rıfat Bey de, Ahmet Emin Bey’in Ankara hakkındaki olumsuz görüşlerini eleştirerek “zaruri bir cevap” ²¹¹ başlığı altında cevap vermiştir. Yazısında, Ankara ve Ankaralılar hakkında görüşlerini üç başlıkta toplamıştır.

- “1- Muhitin ve mevkiin istidatsızlığı
- 2- Ankaralıların Mahrum-u istidat ve düşman-ı ecânib olması
- 3- Vesâit ümran ve medeniyetin noksanı”.

Rıfat Bey, yazısının devamında; Ankara’nın özelliklerini sıralamıştır. Burada; şehre pek yakın memba suyunun olduğunu, buğday gibi çok çeşitli tarım ürünü, sebze ve meyve yetiştirildiğini, hayvancılığın geliştiğini, hayat için en gerekli olan yağ, et, pirinç maddelerinin Ankara’da her zaman mevcut olduğunu, her tür imar işleri için taş ocaklarının Ankara’ya çok yakın olduğunu. Ankara’nın önemli bir sanayi ve ticaret şehri olduğunu Ankaralıların çok misafirperver olduklarını belirterek Ankara’nın bir başkent için uygun olduğunu yazmıştır ²¹².

Yeni Gün Gazetesi de, başkent konusunda, II.TBMM’nin açılmasına katılmak için Ankara’ya gelmeye başlayan milletvekilleri ile bir anket yapmıştır. Anket, Başkent ile ilgili soru şudur; “Merkez-i Hükümetin Ankara’dan kaldırılmasına taraftar mısınız? Taraftar iseniz sebebi nedir?” ²¹³. Anketin sonucunda, çoğunluğun, Ankara’nın başkent olmasına taraftar olduğu ortaya çıkmıştır.

Meclis İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa da yaptığı bir açıklamada, Ankara’nın başkent olması gerektiğini savunmuştur ²¹⁴.

Hüseyin Cahit ise, Ankara lehine değişen bu ortamdan sonra, Ankara’nın başkent olabileceğini kabullenmiştir. Bu konuda Tanin de yazdığı bir yazısında; “... İstanbul’a karşı tesis etmiş bir kanaat var. Merkez-i Hükümetin Anadolu’da bir yerde kalması bir fikr-i sabit ve bir iman haline gelmiştir. Artık bunun karşısında muhakemeye girişmek, deliller göstermek, manasızdır” ²¹⁵ demiştir.

²¹⁰ Ziya Gevher, “Ankara ve Ankaralıların İstidadı”, *Hakimiyet-i Milliye*, (21 Ağustos 1923), s.1.

²¹¹ “Zaruri Bir Cevap”, *Hakimiyet-i Milliye*, (29 Ağustos 1923).

²¹² *Hakimiyet-i Milliye* (29 Ağustos 1923).

²¹³ “Yeni Gün’ün Yeni Anketi”, *Anadolu’da Yeni Gün*, (7 Ağustos 1923).

²¹⁴ *Vatan* (15 Ağustos 1923).

²¹⁵ Hüseyin Cahit, “İstanbul’un İdaresi”, *Tanin*, (19 Ağustos 1923).

Trabzonda çıkan İstikbal Gazetesi sahibi Faik Ahmet Barutçu da Ankara'nın başkent olmasına karşı çıkmış İstanbul'un "Merkez-i Hükümet olmak üzere yaratılmış bir şehir" olduğunu söylemiştir. Barutçu'ya göre, Ankara veya Anadolu'nun bir başka yerinde seçilecek bir şehrin devlet merkezi haline getirilebilmesi için yarım yüzyılın geçmesi gerekecektir. Bayındır açısından ve başkent olabilmek için her türlü özelliklere sahip İstanbul gibi güzel bir şehir ortada dururken buna ne gerek vardır²¹⁶.

Mustafa Kemal Atatürk de, 16 Ocak 1923'de İzmit'te gazetecilere verdiği demeçte; "Bir geminin topundan telaşa düşecek bir yerden hükümet merkezi olmaz" demiştir²¹⁷.

Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk, 22 Eylül'de "Neue Freie Presse" Gazetesi muhabiriyle yaptığı röportajda, "Ankara Türkiye Cumhuriyeti'nin pay-ı tahtıdır" diyerek, Başkent konusundaki tartışmalara son noktayı koymuştur²¹⁸.

2.2. Ankara'nın Başkent Olması

Lozan Antlaşması, TBMM tarafından 23 Ağustos 1923 de onaylanmış ve altı hafta sonra, 2 Ekim 1923 günü yabancı askerlerinin son kalıntıları da Türk topraklarını boşaltıp gitmişlerdir. Vatan topraklarının tamamı düşmandan temizlendikten sonra, sıra başkent sorununa gelmiştir²¹⁹. Başkent sorunu öncelikle 9 Ekim de, Halk Fırkası toplantısında ele alınmıştır. Toplantıda ortaya atılan görüşlerin başlıcaları şunlardır;

" 1- Merkez-i hükümet olabilecek evsâfın nerede mevcut olduğunu tetkik ettirelim,

2- Ankara merkezi hükümetimizdir,

3- Yeni Merkez-i hükümet Sivas olmalıdır,

4- Yeni merkezimiz için bir şehir inşa edilmelidir,

5- Ankara'nın adı değiştirilmeli ve yeni namı Gazi Paşa'ya izafe edilmelidir.

Bu suretle Ankara merkez ilân edilmekle beraber İstanbul idaresi ıslah olunmalıdır"²²⁰.

Toplantıda son sözü İsmet Paşa almış ve "Memleketimizin her tarafını müdafaa etmek mecburiyetindeyiz. Bu husustaki siyasetimizde kendi kendimizi istinat etmektir.

²¹⁶ Mesut Çapa, Faik Ahmet Barutçu, Hayatı ve Kişiliği (Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., 1998), s.42.

²¹⁷ İnan, a.g.e., s.41-86.

²¹⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (C.III, Ankara: TTK, 1989), s.87.

²¹⁹ Selen, a.g.m., s.98; Şimşir, Ankara Ankara, s.233-249.

²²⁰ "Türkiye Devleti'nin Makarr-ı İdaresi Ankara Şehridir", İkdâm, (10 Eylül 1923).

Yeni Merkez-i hükümetimiz Anadolu'nun ortasında Ankara'dan başlar. Binaenaleyh Ankara Merkez-i hükümetimiz kalmalıdır”²²¹ demiştir. Bu konuşmadan sonra İsmet Paşa'nın fırkaya verdiği bir takirle, Teşkilat-ı Esasiye Kanununa; “Türkiye devletinin makarr-ı idaresi Ankara şehridir” şeklinde bir madde ilavesi kabul edilmiştir²²².

Hüseyin Cahit, toplantıda alınan kararlara karşı çıkarak, İsmet Paşa'nın sözlerini eleştirmiştir: “Biz, Ankara'yı hükümet merkezi olarak ilân etmekle cihana karşı mücadelemizde müşkülata ve bütün yokluklara karşı galebe edeceğimizi ilân etmiş olacağız, yolundaki sözlere bir kıymet-i idareye ve siyasiye atfedebilsin. Bunlar hissiyatı okumak ve mantıki, akli delilin fıkdanını kelime gürültüleriyle örtmek için söylenmiş lakırtılardır ki kimseye telkin-i kanaat edemez. Merkez-i Hükümetin Ankara'ya çekilmesinde en çok korktuğumuz şey devlet adamlarımızın tamamiyle sun'i adeta dünyadan sedd-i çin ile ayrılmış ve muhit-i fikri ve ruhi dahilinde mahbus kalmaları ihtimalidir. Merkez-i hükümetin Ankara'ya gitmekle, vatanın ortasına, merkezi noktasına gitmiyor. Etrafında bir tabaka-yı mücerrede vücuda getirerek, bütün Türk vatanından uzak bir noktaya çekilmiş oluyor. Ankara'da bulunan merkez-i hükümet milleti, vatani daha yakından görecektir değil; sarındığı hava-yı sun'i altında memleketin vaziyetini, ihtiyacatını çarpık bir rü'yet ile takdir edecektir. Hele Avrupa'yı bütünüyle gözden kaybeleyecektir. Memleketi asri bir hale koymak isteyenler (...) en acı darbeyi kendi elleriyle vuruyorlar. Onlardaki bu kadar derin hüsn-ü niyetin, bu kadar azim ve cesaretin, bu derecede fahiş bir muhakeme hatasıyla alûde olması, memleket için ne şayan-ı teessüf bir felakettir” diyerek bu hatada daha fazla ısrar edilmemesini istemiştir²²³.

Halk Fırkasının Toplantısını ele alan Ebuzziya ise, “Ankara'nın merkez-i hükümet ittihâzı”²²⁴ adlı baş makalesinde; İstanbullu memur ve gazetecilerin başkentin Ankara'ya taşınmasına karşı çıkmasının nedeninin, maddi ve manevi yükten kaynaklandığını belirterek, başkentin, belli bir zümre ve makama göre değil, ülkenin ihtiyacına göre belirlenmesi gerektiğini, bu yerin de mantıken “Ankara” olduğunu söylemiştir²²⁵. Yazısının devamında, Ankara'nın Kurtuluş Savaşında oynadığı mühim rolü belirterek, Kurtuluş Savaşı boyunca, bütün Avrupa'nın ve dünyanın milli harekâtın

²²¹ *İkdam* (10 Eylül 1923).

²²² *İkdam* (10 Eylül 1923).

²²³ Hüseyin Cahit, “Ankara Pay-ı Taht”, *Tanin*, (11 Eylül 1923), s.1-2.

²²⁴ Ebuzziya, “Ankara'nın Merkez-i Hükümet İttihâzı”, *Tevhid-i Efkar*, (11 Ekim 1923).

²²⁵ *Tevhid-i Efkar* (11 Ekim 1923).

idare merkezi olarak Ankara'yı tanıdığını, onlar için Ankara demek, bütün “mücadele-i milliye” demek olduğunu, İstanbul'un ne kadar güvensiz olduğunu ve memleketin bir ucunda yer alarak Anadolu'nun ihmal edileceğini belirtmiştir. İstanbul'un başkent olmasa bile önemini koruyacağını, önemli bir sosyal, kültürel ve ticari bir merkez olacağını belirterek, Halk Fırkasının başkent konusundaki kararını haklı bulmuştur ²²⁶.

Ahmet Emin Bey ise bu düşüncelere karşı, görüşlerini değiştirmemiş ve görüşlerini aynen tekrarlayarak Halk Fırkasının verdiği kararı bir “emr-i vaki” olarak değerlendirmiştir ²²⁷.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi de, Tanin Gazetesinin, Ankara muhabiri tarafından yanlış bilgilendirdiğini söyleyerek örnek vermiş ve Hüseyin Cahit'in “...Merkez-i Hükümetin Ankara'ya çekilmesinde en çok korktuğumuz şey devlet adamlarımızın tamamıyla sun'i, adeta dünyadan sedd-i çin ile ayrılmış bir muhit fikri ve ruhu dahilinde mahpus kalmaları ihtimalidir” sözünü eleştirmiş ve; “Ankara'nın Merkez-i Hükümet ittihazının en birinci amili, bahs ettiği o sedd-i çini yıkmaktır” demiştir ²²⁸. Yazının devamında “Anadolu'yu, Anadolu ahalisini, sedd-i çin ile bütün alemden, medeni dünyadan bütün füyûzatından şimdiye kadar ayıran amil İstanbul Hükümetleri olmuştur” diyerek Türkiye Devletinin, başkentini Anadolu'da kurarak bu “sedd-i çini” yıktığını, Anadolu'yu doğrudan doğruya medeni alemle temasa geçirdiğini belirtmiştir ²²⁹.

Celal Nuri ise, başkent konusuna farklı bir boyuttan yaklaşarak; “İstanbul, Türk Cumhuriyeti'nin, New York'u; Ankara ise, Washington'udur” demiştir ²³⁰.

İsmet Paşa da hatıralarında, bu konuya şöyle değinmiştir. İsmet Paşa öncelikle, İstanbul basınının tavrını eleştirmiş ve Refet Paşanın da, Ankara'nın başkent olmasına karşı olduğunu belirtmiş ve “o esnada İstanbul'da oturuyor ve her gün, herkese bunu söylüyordu. Bizim yakında yapmayı tasavvur ettiğimiz inkılaplar, bilhassa hilafet üzerindeki görüşümüz ve hissolan siyasetimiz, İstanbul'u ve büyük ölçüde İstanbul entellektüelini telaşa sevk ediyordu. İşte bütün bu faktörler, hükümet merkezi meselesinin bir an evvel halli için bizi aceleye zorluyordu. Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat Ankara hükümet merkezi

²²⁶ **Tevhid-i Efkar** (11 Ekim 1923).

²²⁷ Ahmet Emin, “Hükümet Merkezimiz”, **Vatan**, (15 Ekim 1923), s.1.

²²⁸ **Hakimiyet-i Milliye** (16 Ekim 1923), s.1.

²²⁹ **Hakimiyet-i Milliye** (16 Ekim 1923), s.1.

²³⁰ Türker, a.g.e., s.84.

olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi bir hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması ondan kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır. Bu belli ve onun için Ankara meselesinde, İstanbul'da gösterilen hassasiyet şiddetli görünüyordu”²³¹ demiş ve Ankara'dan yana tavrını ortaya koymuştur.

13 Ekim'de toplanan Meclis Genel Kurulunda, Gelibolu Milletvekili ve Kanun-u Esasi Encümeni Mazbata Muharriri Celal Nuri'nin teklifi üzerine, İsmet Paşa ve 14 arkadaşının verdikleri “Ankara şehrinin Türkiye Devletinin makarrı idaresi” olduğuna dair kanun teklifi ile Layiha ve Kanun-u Esasi Encümenlerinin mazbataları okunarak, başkent konusu mecliste görüşülmeye başlanmıştır²³².

Teklif ile ilgili görüşmeler de ilk sözü Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey almıştır. Zeki Bey; “Efendiler! Makarrı Hükümetin yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurulmak asırları çoktan geçmiştir.” diyerek İstanbul'u övmüştür. Sözleri sık sık kesilen Zeki Bey, İstanbul'un bir ticaret, ilim, servet, eğitim.... merkezi olduğunu da belirtmiştir. Ama sonunda, Ankara'nın başkent olsa bile, İstanbul'un “hali harabiye terk edilmemesini” rica etmiştir²³³.

Zeki Bey'den sonra söz alan Gelibolu Milletvekili Celal Nuri Bey, Zeki Bey'in “...Zavallı İstanbul şehrine iğbirarınız nedendir bilmem” şeklindeki sözünü eleştirerek, “Hadisat Ankara'yı Türkiye Devlet hüccresinin merkezi olmak üzere idadetmiştir. İstanbul, evet bir pay-ı taht idi; fakat pay-ı taht maateessüf Anadolu ve Rumeli'yi kurtaramadı” diyerek İstanbul'un Kurtuluş Savaşının merkezi olma rolünü oynayamadığını, Erzurum ve Sivas'ında uygun bulunmadığını, Anadolu'nun merkezi Ankara'nın gerek siyaset ve gerek askeri açıdan parlak bir sınav verdiğini belirtmiştir. Celal Nuri Bey, İstanbul'un güvenli bir yer olmadığını belirttikten sonra bir de örnek vermiştir: Avam Kamarasında geçen bir konuşmada; “Haşmetlü Kral Hazretlerinin dretnotlarının hedefi olabilecek bir hükümet görmek, Toros Dağlarının öbür tarafına çekilmiş bir hükümet görmekten yeğdir” diyerek Ankara'nın coğrafi konumunun önemini belirtmiş ve İstanbul'un konumu itibarıyla ülkenin ucunda kaldığını, gerek askeri ve gerek siyasi açıdan Türk hükümetlerinin başkenti olamayacağını söylemiş;

²³¹ İsmet İnönü, *Cumhuriyetin İlk Yılları-I* (Ankara: Cumhuriyet Kitaplığı, 1999), s.23.

²³² TBMM Z.C., (D.II, C.II), s.666.

²³³ y.a.g.e., s.666-670

ama Ankara'nın başkent olmakla İstanbul'un siyaseten, idareten, iktisaden terk edilmeyeceğini belirtmiştir ²³⁴.

Celal Nuri Bey'den sonra söz alan, Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise, İstanbul'un sadece halifenin ve hilafetin yeri olarak kaldığını, Alemlî İslâmın merkezi olmak itibarıyla "Alemlî İslâm" kadar büyüdüğünü, tamamıyla; "makarrı hilafet kesildiğini" belirtmiştir ²³⁵. Söz alan Aksaray Milletvekili Besim Atalay Bey de Ankara'nın coğrafi konumunu överek; "Burada doğan ağaç burada büyüyecek ve meyvasını verecektir" demiştir. Hamdullah Suphi Bey de Ankara'nın lehinde kısa bir konuşma yaptıktan sonra, görüşmeler yeterli görülerek kanun teklifinin oylanmasına geçilmiş ve teklif çoğunluğun oyuyla "Ankara Şehrinin Türkiye Devletinin makarrı idaresi olması" kabul edilmiştir ²³⁶.

Bernard Lewis, Ankara'nın başkent seçilmesini şöyle değerlendirmiştir. "... Böylece meydana gelmekte olan değişiklikleri sembolleştiren ve iyice belirten yeni bir başkent seçildi. Yeni devlet bir hanedan, imparatorluk veya din üzerine değil, Türk Ulusuna dayanıyordu ve başkenti Türk Anayurdunun kalbinde idi"²³⁷.

2.3. Ankara'nın Başkent Oluşunun Basındaki Yankıları

Ankara'nın başkent olması, Ankara halkı arasında büyük bir sevinç yaratmış, coşkulu kutlamalara yol açmıştır. Ankaralılar, Ankara'nın başkent ilân edilmesini, yeni başkenti bayraklarla donatarak, gösteriler ve fener alayları düzenleyerek kutlamışlardır²³⁸. Belediye temsilcilerinden, gençler birliğinden oluşan Ankaralılar meclise giderek, Ankara'nın başkent ilân edilmesinden dolayı meclise şükranlarını sunmuşlardır ²³⁹.

İstanbul basını ise, Ankara'nın başkent oluşunu eleştirmiştir. Tanin alınan kararı küçük bir haber gibi okuyucularına duyurmuştur ²⁴⁰.

Hakimiyet-i Milliye ise, bu eleştirilere cevap vermiştir. "Hükümet Merkezi" adlı yazısında Hüseyin Cahit'in: "Ankara'da bulunan merkez-i hükümet, milleti, vatani daha yakından görecektir; sarındığı hava-yı sun'i altında memleketin vaziyetini,

²³⁴ y.a.g.e., s.668.

²³⁵ y.a.g.e., s.669-670.

²³⁶ y.a.g.e., s.670.

²³⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: TTK Yay.,1999), s.260.

²³⁸ Bkz. *Yeni Gün* (15 Ekim 1923), s.1; *Hakimiyet-i Milliye* (15 Ekim 1923), s.1.

²³⁹ *Hakimiyet-i Milliye* (16 Ekim 1923), s.1.

²⁴⁰ "Ankara Merkezi Hükümet", *Tanin*, (14 Ekim 1923), s.1.

ihtiyacatını çarpık bir rü'yet ile takdir edecektir. Hele Avrupa'yı büsbütün gözden kaybedecektir", sözünü eleştirerek, İstanbul'un değil Anadolu'yu yanbaşındaki yerleri bile göremediğini iddia ettikten sonra, "....Biz merkezi hükümeti Ankara'ya nakletmekle başımız ve sükutumuzu temin ettik, binaenaleyh Avrupa'nın maneviyatına daha ziyade yaklaşarak hür müstakil bir millete yakışan sukûnetle o maneviyattan istediğimiz tarzda, istemediğimiz miktarda istifade edeceğiz." Ayrıca İstanbul'un "fazla beynelminel" olduğunu "....Böyle bir muhitte fazail-i milliyyenin sağlam ve tam bir şekilde inkişafını beklemek abestir" demiş ve "Evet Ankara tozudur! Lakin İstanbul haricinde tozlu ve harap olmayan memleketin hangi kısmı vardır? O halde evvela unutmamalıdır ki bugün bütün beşeriyetin takdirlerini celbeden milli varlık, bu tozlar içinden çıkmıştır. Ve seniye şimdiye kadar yapıldığı gibi bizde bu tarzlardan kaçınarak nefsimizi kurtarmaya koyulursak acaba bütün memleketi bürüyen bu tozlar ne zaman ve kimler tarafından kaldırılacaktır? Evet! Biz bu tozları, Avrupa'nın tahakkümü ile levanten muhitinin mütefessih telkinlerine tercih ediyoruz. Fakat müfrit birisinin dediği gibi, hiçbir zaman pudra yerine kullanmak için değil, bilakis, kaldırıp atmak ve yalnız İstanbul'u değil, bütün memleketi bu tozlardan kurtarmaya azim eylemişlerdir. İşte merkezi hükümetin Ankara'ya naklinin hizmet ve sırrı" ²⁴¹.

Hakimiyet-i Milliye deki bu yazıya, Hüseyin Cahit, "Pay-ı Taht Meselesi Etrafında" yazısıyla cevap vermiş ve İstanbul'u savunmuştur. Ankara'nın başkent olması için gösterilen sebepleri makul ve mantıki bulmamış, kendisinin ileri sürdüğü makul ve mantıklı fikirlerin ise "havaya kurşun sıkılmış" gibi önemsenmediğini belirtmiştir. İstanbul hükümetleri başkadır, İstanbul başkadır. Bu kadarcık sade bir şeyi dert etmek acaba pek büyük bir kabiliyete mi mütevakıftır. Şimdiye kadar İstanbul Hükümetleri Anadolu'yu, Anadolu ahalisini benimsememişse; Anadolu'yu yalnız varını yoğunu elinden almak için hatırlamışsa, bu şehrin kabahati mi? Hükümetin kabahati midir? Hükümet ıslah edilirse; yani, bugünkü Halk Hükümeti İstanbul'a gelirse ve bu Hükümet Anadolu'yu benimserse, onu adilâne idare ederse, kendisinin nimetlerinden Anadolu'yu behredar etmek politikasını takip eylerse, İstanbul'un taşı toprağı mı hayırlı siyasete mani olacaktır? Kabahatin İstanbul Hükümetlerine ait olduğu söyleniyor. Madem ki o hükümetlerin bugün mevcudu kaldırılmıştır, yerine Halk Hükümeti kurulmuştur; o halde Anadolu'yu her şeyden mahrum bırakan sebep zail olmuştur.

²⁴¹ "Hükümet Merkezi", **Hakimiyet-i Milliye**, (18 Ekim 1923), s.1.

Nim-i resmi beyanatta zannolunuyor ki hükümet merkezinin Anadolu'nun göbeğine intikali, İstanbul hükümetlerinin kabahati olan şey usul-u idare ve zihniyet idi. Kırılacak şey bunlardır. Mevki-i coğrafya değildir" demiş ve İstanbul'un Ankara'dan daha merkezi olduğunu savunmuştur²⁴².

Ahmet Cevdet de İkdâm da Ankara'nın başkent olmasına karşı çıkmış ve "...Oranın buyrukları, kanunları, töreleri, gazeteleri, kurultayları, sözleşmeleri, milletim tarafından anlaşılabilir bir şekli buluncaya kadar orayı ziyaret etmeyi isteyecek değilim" diyerek karar karşısındaki tepkisini dile getirmiştir²⁴³.

Tevhid-i Efkâr ise, Ankara'nın başkent olmaya, diğer şehirlere oranla layık olduğunu belirtmiş ve Ankara'dan yana tavır almıştır²⁴⁴. Tevhid-i Efkâr baş yazarı; Velid Ebuzziya ise, Ankara'nın başkent olmasından duyduğu memnuniyetini dile getirdikten sonra, Ankara'nın başkent olmasının İstanbul'un zararına değil, yararına olduğunu savunmuştur. "...İstanbul ahali kendi mukadderatına münferiden kendi hakim olacak olursa tabi menafiini daha iyi düşünür ve menafi daha iyi müdafaanın yolunu er geç bulur. Öksüz çocuk göbeğini kendi keser derler. Hükümet bizi kendi halimize bıraksın, içtimai, iktisadi ve ümrâni işlerimize karışmasın; hele şimdiye kadar Türk'ten ziyade Hristiyan himayeye masruf olan nüfuzundan bizi vareste kılsın, hülâsa bize gölge etmesin, kendisinden başka ihsan istemiyorum" demiştir²⁴⁵.

Ebuzziya'nın bu yazısına önce Hakimiyet-i Milliye'den sonra da İleri Gazetesinden tepkiler gelmiştir. Hakimiyet-i Milliye; "...Bir şehir Merkez-i Hükümet olamaz ise mutlak serbestisini mi kazanır, yani vatanın diğer aksamından iftirakı mı düşünür? İstanbul devlet ve hükümetten ayrılır ise, kendisini nasıl müdafaa eder. Bütün felaket anında dört senelik esaret zamanında bir müdafaa kabiliyeti neden doğup çıkmadı ve neden bütün Anadolu İstanbul'u kendisinden ayırmayacağı bu güzel ve kıymetli şehri ve vatandaşlarını kurtarmak için kanını ve malını bezl etti?"²⁴⁶ diye yazmıştır. İleri Gazetesi de Ebuzziya'nın bu girişimini "nifak" olarak yorumlamış ve tepkisini şöyle dile getirmiştir; "...Maslub Derviş Vahdeti'den kıyafetçe ayrılanların şimdi tekrar ortalığı velveleye vermek istemeleri menfur olduğu kadar da akim kalmaya mahkum bir teşebbüstür... Türk ordusu, zaferi bu efendiler için kazanmamıştır. Türk

²⁴² Hüseyin Cahit, "Pay-ı Taht Meselesi Etrafında", *Tanin*, (20 Ekim 1923), s.1.

²⁴³ Türker, *a.g.e.*, s.87.

²⁴⁴ *y.a.g.e.*, s.88.

²⁴⁵ *y.a.g.e.*, s.88.

²⁴⁶ "Tevhid-i İnhilale Teşvik Ediyor", *Hakimiyet-i Milliye*, (28 Ekim 1923).

askeri köyüne dönerken memleketine zehir saçmak isteyen yılanlar, başlarını kaldırmaya vakit bulsalar da, milletin bünyesini zehirlemeye fırsat bulamayacaklardır”²⁴⁷.

Başkent konusundaki tartışmalar yerini bir süre sonra rejim tartışmalarına bırakmıştır.

24 Nisan 1924 günü kabul edilen Anayasa’nın 2. maddesinde Ankara; “Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslâmdır, resmi dili Türkçe’dir; Makarrı (başkenti) Ankara şehridir” diye resmen Anayasada yer almıştır. Bu madde 5 Şubat 1937’de, “Türkiye Devleti cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi laik ve inkılâpçıdır. Başkenti, Ankara Şehridir. Resmi dili Türkçedir.” 1961 ve 1982 tarihli Anayasalarda ise 3. madde de yer almıştır. Böylece Ankara’nın Başkent oluşu Anayasamızın değişmez bir maddesi olmuştur²⁴⁸.

2.4. Ankara’nın Başkent Oluşuna Batılı Ülkelerden Tepkiler

Başkent değiştirmek devletlerin iç meselesidir. Ama bu konu, yabancı devletleri de yakından ilgilendirmiştir. Çünkü yabancı devletlerin elçilikleri başkentte bulunur. Türk Hükümeti, Ankara’yı devlet merkezi olarak kabul etmesiyle yabancı temsilcilikler de İstanbul’dan Ankara’ya taşınmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Türkiye’nin başkent değiştirmesine yabancı devletler ilgisiz kalmamışlardır²⁴⁹.

Bir çok Avrupa ülkesi, Kurtuluş Savaşı boyunca, merkez görevi görmüş ve sonra da Türkiye’nin resmen başkenti olan Ankara ile çok ilgilenmişler ve gerek Kurtuluş Savaşı yıllarında, gerekse Türkiye Devleti kuruluktan sonra sürekli gazeteci ve araştırmacı göndererek Ankara ile ilgili bilgi almaya çalışmışlardır. Araştırmacılar Ankara’nın coğrafi, kültürel, ekonomik yönlerini ele almışlar ve Ankara’nın gelişme hızını okuyucularına sunmuşlardır. Önceleri Ankara için: “Büyük bir köyü andırıyor” demişlerse de daha sonra “sayısız güzel ve konforlu evlerle çevrilmiş bakanlıklarının, elçiliklerinin, bankaların, enstitülerinin, mekteplerinin, zengin binalarının, fabrikalarının ihtişamı içinde uzanmaktadır. Mimarının, sanatın ve en modern telakkilerine göre

²⁴⁷ Türker, a.g.e, s.88.

²⁴⁸ TBMM Z.C., (D. 5, C.16), s.81.; Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY, 1997), s.225-430.

²⁴⁹ Şimşir, “Ankara’nın Başkent Oluşu”, s.510.

tasarlanmış ve yükselmiş olan bu muhteşem şehir, modern bir hükümet merkezi olma yolundadır” diye açıklamalarda bulunmuşlardır²⁵⁰.

ABD’li Ernest Marshall ise Ankara’yı şöyle tanımlamıştır: “...Tuğla ve harçlar arasında bir rüyanın simgesidir Ankara”. Bu rüyanın gerçekleşmesi bütün ulusun değiştirilmesi anlamına gelecektir”²⁵¹. A.J. Toynbee’ye göre Ankara, Yeni Türk devletinin başkenti olmaktan öte bir anlama sahiptir. Bu başkent İnkılapçı Milliyetçiliğin bütün Orta Doğu halklarına yayıldığı bir odak noktası olacaktır²⁵². The Times’da bu görüşlere katılmış ve Türk Reformistlerinin modern Avrupa’nın doktrin ve fikirlerini kullanarak oldukça modern, egemenliğe duyarlı ve bağımsız bir Türk devleti kurulacaklarını belirtmiştir²⁵³.

Birçok Avrupa devletinin elçilikleri, Ankara’ya gelmeye çekinmiştir. Ama Almanya Ankara’nın başkent olmasını olumlu karşılamış ve elçilik binasını Ankara’ya kurup yerleşmiştir. Almanya’nın Türkiye Temsilcisi, Büyükelçi Rudolf Nadolny, 1924’de Berlin’e başkent sorunu konusunda rapor yazmıştır. Raporunda, birçok ülkenin Ankara’nın geçici bir başkent olacağını, bir gün mutlaka doğal başkent olarak görülen İstanbul’a dönüş yapılacağı kuşkusunu taşıdıklarını belirtmiştir. Ancak bu kuşkunun yapay olarak yaratıldığını, Boğazdaki ikâmetgâhlarını bırakmak istemeyen diplomatların, bakımsız Ankara’da yaşamaktan korktuklarını raporuna yansıtmıştır. Nadolny ayrıca, İstanbul’un stratejik bakımdan güven veren bir başkent olmayacağını ve Mustafa Kemal Atatürk’ün bu konudaki ısrarının ne kadar yerinde olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa’nın “Milli Anadolu unsuruna dayanan bir devlet kurmak istediklerini, bu nedenle İstanbul’a gitmediklerini” açıklaması da, Nadolny’e, İstanbul’un karmaşık insan unsurundan dolayı Türk devletinin başkenti olmaya uygun olmadığı kanısını yerleştirmiştir. İsmet Paşa’nın “ülke çıkarlarının yıllarca İstanbul’daki hükümet makamına ve Boğazlara kurban edildiğini” söylemesi ise, Anadolu’nun gözden çıkarıldığını, bu nedenle halkın iradesine dayanan cumhuriyet rejiminin başkenti olarak Ankara’nın seçilmesinin bir tesadüften ibaret olmadığı

²⁵⁰ Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.361.

²⁵¹ *y.a.g.e.*, s.379.

²⁵² Yılmaz, *a.g.e.*, s.68-69.

²⁵³ *y.a.g.e.*, s.69.

izlenimini verdiğini belirtmiştir²⁵⁴. Bu kuşkulara rağmen, Elçi Nadolny Ankara'ya ilk yerleşen yabancı diplomatlardan biri olmuştur.

Avrupa devletlerinden İngiltere karara en çok karşı çıkan devlet olmuş ve diğer ülkeleri de etkilemeye çalışmıştır. Lozan Antlaşmasından sonra, Türkiye'ye atanacak, diplomatik temsilcilerin, statüleri, nerede oturacağı gündeme getirilmiştir. İngiltere ise, İstanbul'u terk etme taraftarı değildir. Çünkü; İngiltere'ye göre "Ankara'da onurla ve konfor içinde oturulamaz". Elçilikler İstanbul'da oturur, Ankara'da birer irtibat görevlisi bulundurulur demiştir. İngiltere açıkça Ankara'yı başkent olarak tanımamış ve boykot etmiştir. İngiltere ısrarında diretmiş ve büyük elçinin İstanbul'da oturması koşuluyla Türkiye'ye elçi atayacağını belirtmiştir²⁵⁵.

Türkiye, Ankara'yı başkent yaptıktan sonra, İngiltere tekrar harekete geçmiş, 24 Ekim 1923'de müttefiklerine; "Majesteleri Hükümeti'nin her halükarda Ankara'ya bir büyükelçi göndermemeye kararlı olduğunu" açıklamış ve bu konuda birlikte hareket edilmesini istemiştir. İngilizlere göre nasıl olsa, İstanbul'a geri dönülecektir. Çünkü, Ankara bir başkent olacak yer değildir. İtilaf devletleri ortak bir görüşe varmışlardır. Buna göre, "Türkiye ile büyükelçilik düzeyinde ilişki kurulacak. Ama büyükelçiler, İstanbul'da oturacak, Ankara'ya yalnız birer irtibat görevlisi gönderilecek. Türk Hükümeti, kordiplomatiğin Ankara'ya taşınması için ısrar ederse o zaman Türkiye'ye büyükelçi değil, elçi atanacak. Yani diplomatik temsilcilik düzeyi düşürülecektir"²⁵⁶.

Türkiye ise yabancı elçilerin İstanbul'da kalmalarını sakıncalı görmüştür. Çünkü bu durum başkent tekrar İstanbul'a taşınacakmış gibi yanlış bir izlenim yaratacaktır. Bunun için, Türk Hükümeti, yabancılara sefarethane binası yapmaları için Ankara'da arsa vermeyi kararlaştırmıştır. 19 Ocak 1925 günü bu konuda bir kararname çıkarılmıştır²⁵⁷.

Bunun üzerine, İngiltere, İtalya, Fransa, Türkiye'ye ortak bir nota vermişlerdir. Nota da, üç Batılı ülkenin, Türkiye'nin başkenti Ankara'ya büyükelçi göndermeyecekleri, büyükelçilerin İstanbul'da oturacağı, Ankara'da yalnız birer elçilik görevlisi bulundurulacağı, büyükelçiliklerin de gerektikçe Ankara'ya gidecekleri

²⁵⁴ Gülnihal Bozkurt, "Ankara'nın Başkent Olmasına Dair Bir Alman Belgesi", AAMD, (C.XI, Kasım 1995, S.33), s.757-762.

²⁵⁵ Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.219-233; Mustafa Yılmaz, "İngiliz Dışişleri Gözüyle Atatürk'ün Türkiye'si' ne Bir Genel Bakış", 1923-1938., Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, (Ankara: Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ağustos 1995), s.483-484.

²⁵⁶ Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.249-263; Yılmaz, a.g.e., s.483-484.

²⁵⁷ Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.287-296.

belirtilmiştir ²⁵⁸. Türk Hükümeti de notaya karşılık vermiş ve böylece, notalarla bir “Ankara Savaşı” başlamıştır. Türk Hükümeti, her üç hükümete de Ankara’nın başkent olduğunu, yabancı elçilerin başkentte oturmaları gerektiğini bildirmiş ve bu konuda ödün verilmeyeceğini belirtmiştir ²⁵⁹. Bunun üzerine, beş ayda onbeş nota alınıp verilmiştir. Sonuçta, elçilikler, Ankara’da arsa teklifini kabul etmişlerdir. Bütün notalar dostluk sözleriyle son bulmuştur. Bu da, tarafların nota kavgasını büyütmek niyetinde olmadığının kanıtı olmuştur ²⁶⁰. Notalar Savaşı, Türkiye’deki yabancı elçilikleri a)Ankara’da oturanlar, b) İstanbul’da oturanlar olmak üzere ikiye bölünmüştür. Afganistan, Sovyetler Birliği ²⁶¹, Polonya ve Yunanistan Elçilikleri 1925’te Ankara’da bulunuyordur. İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çekoslovakya, Danimarka, Almanya, Macaristan, Japonya, Yugoslavya, Hollanda, İran, Romanya, İspanya, İsveç, ABD elçilikleri ise aynı tarihlerde İstanbul’dadır. İstanbul’da oturanların bir kısmı, İngiltere’nin hışmına uğramamak için, kimileri de henüz bina yaptıramadıkları için, kimileri ise taşınmamaya kararlı oldukları için Ankara’ya taşınmamışlardır ²⁶². Ama zamanında başkent in İstanbul’da olmasından çıkarları bulunan bazı devletler, büyükelçiliklerinin de Ankara’ya yerleşmelerinin kendi çıkarlarına uygun olduğunu sonunda anlamışlardır. Çünkü artık büyük işler Ankara’da görülmeye başlanmıştır ²⁶³. İngiliz Büyükelçisi Cindsay’ın dediği gibi, “İstanbul’dan iş görmek, bir eli bağlı olarak boks yapmak gibi” dir ²⁶⁴.

Temmuz 1928’de Fransız Büyükelçisi Kont de Chambrun, İstanbul’a geldiğinde Mustafa Kemal Atatürk de aynı zamanda İstanbul’da bulunmaktaydı. Fransız elçisi bu sırada Mustafa Kemal Atatürk’e güven mektubu vermek istemiş, Mustafa Kemal Atatürk ise bu mektubu kabul etmeyip, Türkiye’nin başkenti Ankara diyerek, güven mektuplarının başkentte Cumhurbaşkanına sunulması gerektiğini belirtmiştir. Bu durum, başkente karşı cephe alanlara; Türkiye, başkent dışında oturan yabancı elçilerin varlığını kabul etmez mesajını vermiştir ²⁶⁵.

²⁵⁸ y.a.g.e., s.296-297.

²⁵⁹ y a.g.e., s.299-300.

²⁶⁰ y.a.g.e., s.309-320.

²⁶¹ Sovyetler Birliği, Ankara’ya ilk Sefaretnameyi Kuran Ülke Olmuştur; İnönü, a.g.e., s.24.

²⁶² Şimşir, “Ankara’nın Başkent Oluşu”, s.519.

²⁶³ Şimşir, Ankara ... Ankara, s.363.

²⁶⁴ Şimşir, “Ankara’nın Başkent Oluşu”, s.520.

²⁶⁵ Şimşir, Ankara ... Ankara , s.343-350.

Bu tarihten sonra, Ankara'ya gelmemeye direnen İtalya ve Fransa'da elçiliklerini taşıma kararı almıştır. İngiltere ise, Mustafa Kemal Atatürk'ün bir taktiği²⁶⁶ ile İngiliz büyükelçisinin Ankara'ya gelmesine sebep olmuş ve İngiliz büyükelçisinin Ankara'nın kesinlikle Türkiye'nin başkenti olduğunu anlamasıyla direniş 1930'da son bulmuştur.

Sonunda, başkent kavgası, Türkiye'nin zaferiyle sonuçlanmış ve Ankara'nın Türkiye Devletinin başkenti olduğunu bütün dünya kabul etmiştir. Zaman ise Ankara hakkında gösterilen tepkilerin haksız olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ankara, niteliğine yarışır bir "Başkent" olmuştur.

3. CUMHURİYETİN İLÂNİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

Cumhuriyet; en başta devlet başkanı olmak üzere, siyasal iktidarın seçimle iş başına geldiği bir devlet biçimidir. Bu devlet biçimi halkın üstünde hiçbir otorite veya yetkili makam tanımamakta, devlet gücü doğrudan doğruya halkı oluşturan bireylerin elinde bulunmaktadır. Cumhuriyet, yalnızca halk topluluğunun egemen bulunduğu yerlerde varolabilen bir devlet biçimidir. Bir anlamda cumhuriyet demokrasinin en gelişmiş şeklidir. Mustafa Kemal Atatürk'e göre, "demokrasi prensibinin en asrî ve mantıki tatbikini temin eden hükümet şekli, cumhuriyettir"²⁶⁷. Her Cumhuriyet getirdiği hukuk düzeni ile kendini savunur. Varlığını ve geleceğini yasalarla güvence altına alır. Cumhuriyetin özünü veya niteliğini sınırlamaya yönetim izin veremez²⁶⁸.

3.1. Atatürk Ve Cumhuriyet

Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyetin ilânından önce cumhuriyete nerede ve ne zaman karar verdiği sorusu yerli ve yabancı yazarların merak konusu olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünce yapısını oluşturan öğelerin başında, dünya tarihi ve siyaseti gelmiştir. Askerlik eğitiminin yanı sıra hem tarih kitapları okumuş, hem de düşünsel yapıtları taramıştır. Bu nedenle geniş bir kültürel birikime sahip

²⁶⁶ İstanbul büyükelçisi her 3 Haziranda kralın doğum yıldönümü davetlerini İstanbul'da veriyordu. Ama Atatürk'ün Türkiye'deki yabancı misyon şeflerini 1 Haziran 1929 günü Ankara'da Çankaya'da yeni köşkünün bahçesinde garden partiye çağırdı. İngiliz Büyükelçisi 1 Haziran'da partiye geldi, 3 Haziran'da İstanbul'da bulunmasına imkan olmadığı için kralın resepsiyonu Ankara'da verildi ve İngiltere'nin inadı kırıldı, yemini bozuldu. Şimşir, *Ankara ... Ankara*, s.345 v.d.

²⁶⁷ Anıl Çeçen, *Atatürk ve Cumhuriyet* (Ankara: TİB Yay., 1998), s.14-15.; Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet* (Ankara: AAMY, 1989), s.3.

olmuştur. Manastır İdadisinde iyi Fransızca bilen sınıf arkadaşı Fethi Okyar'ın aracılığı ile Fransız düşünürlerin özellikle Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nun yapıtlarını edinme ve okuma imkanı bulmuştur. Harp okulunda iken en çok ilgilendiği konuların başında Fransız Devrimi ve bu devrimin insan hakları bildirgesi gelmiştir²⁶⁹.

Tanzimat Dönemi ve sonrasında Osmanlı aydınlarından; Tevfik Fikret, Namık Kemal, II. Meşrutiyet döneminde ise Ziya Gökalp Mustafa Kemal Atatürk'ü etkilemiştir²⁷⁰.

Bulgar Türkolog Manolot anılarında, Mustafa Kemal Atatürk'ün daha İkinci Meşrutiyetten döneminde, Saltanatın yıkılması gerektiğini ve yerine Cumhuriyet rejiminin getirilmesinin zorunlu olduğunu açıkladığını belirtmiştir²⁷¹. Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhuriyet rejimi ile ilgili fikirleri, Samsun'a çıktıktan sonra daha belirli ve sistemli hale gelmiştir²⁷². Mustafa Kemal Atatürk, Milli Bağımsızlık Mücadelesinin başarıya ulaşabilmesi için yegane çözüm yolunu seçerek milletin azim ve kararını, milletin egemenliğini, milletin iradesini dikkate almış ve onu yeni kurulacak devletin temel dayanağı yapmıştır²⁷³. Amasya Tamimin de; "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır," parolasını kullanmış, Erzurum kongresinde ise; "kuvayi milliyeyi amil ve milli iradeyi hakim kılmak esastır." prensibini takip etmiştir. Mazhar Müfit Kansu anılarında, Erzurum Kongresi sırasında, Mustafa Kemal'in, cumhuriyet rejimini tasarladığını belirterek, şunları yazmıştır; Mustafa Kemal Atatürk ile 20 Temmuz 1919'da öğle yemeğinden sonra bazı konularda konuşurken, Mazhar Müfit, "Muvaffakiyet takdirinde ki bundan şüphem yok, hükümet şekli ne olacak?" diye sormuş. Mustafa Kemal Paşa'da "- Açıkça söyleyeyim; şekli hükümet zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır"²⁷⁴ demiştir. Sivas Kongresinde ise, "Misak-ı Millinin" esasları kabul edilmiştir²⁷⁵.

Mustafa Kemal "Cumhuriyet" düşüncesini, kendi içinde ulusal bir giz olarak saklamıştır. Gençliğinde ve savaş yıllarında ki konuşmalarında dolaylı olarak değindiği

²⁶⁸ Çeçen, a.g.e., s.54; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)* (3.Kitap, Birinci Bölüm, İstanbul: Bilgi Yay., 1995), s.13-14.

²⁶⁹ Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s.36 vd.

²⁷⁰ Bkz. Cavit Orhan Tütengil, "Atatürk ve Ziya Gökalp Bağlantıları", *Türk Dili*, (Kasım 1976), s.302.

²⁷¹ Çeçen, a.g.e., s.65.

²⁷² Bkz. Bekir Sıtkı Yalçın-İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılabı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1989), s.3-37.

²⁷³ Eroğlu, a.g.e., s.22.

²⁷⁴ Kansu, a.g.e., s.74-75.

“Cumhuriyet” kavramı Cumhuriyet kurulduktan sonra, açık anlatıma dönüşmüştür. Mustafa Kemal bir yandan da yakın çevresini ve arkadaşlarını Cumhuriyet düşüncesi doğrultusunda uyarmış ve bu doğrultuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün her söylevinde, Cumhuriyet ile ilgili bir anlam bulmak mümkündür ²⁷⁶.

3.2.TBMM’nin Kuruluşu Ve İlânından Önce “Cumhuriyet” Tartışmaları

3.2.1.Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Tartışmaları ve Cumhuriyet

Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanmıştır ²⁷⁷. “Hakimiyet-i Milliye” esasına dayanan bu meclis, Mustafa Kemal Atatürk’ün Heyeti Temsiliye Reisi sıfatıyla 19 Mart 1920 tarihli bildirisiyle seçim yolu ile gelen milletvekillerinden oluşmuştur. TBMM açıldıktan sonra, Mustafa Kemal Atatürk’ün teklifi ile meclis şu esasları kabul etmiştir.

- 1- “Hükümet teşkili zaruridir”,
- 2- “Muvakkat kaydiyle bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir”,
- 3- “Mecliste mütekasif milli iradeyi bilfiil vatan mukadderatına hakim kılmak esas umdedir. Türkiye Millet Meclisinin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir”,
- 4- “Türkiye Büyük Millet Meclisi teşrii ve icra-i salâhiyetleri kendinde toplamıştır. Meclisten ayrılacak bir heyet meclise vekil olarak hükümet işlerini görür. Meclis reisi bu kuvvetin de reisidir”.

“Padişah ve halife altında bulunduğu tazyikten kurtulduğu zaman, meclisin tanzim edeceği esaslar dairesinde vaziyetini alır” ²⁷⁸.

Bu esaslara göre, 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanan TBMM’i fiilen kurucu meclis niteliğini almış, amacını yeni Türk Devletinin esaslarını hazırlamak ve istiklal mücadelesini sevk ve idare etmek olarak belirlemiştir. 1920 yılında, bağımsızlık savaşını yürütebilmek ve yeni bir devlet kurabilmek için seçtikleri hükümet şekli ise “meclis hükümeti” sistemi olmuştur ²⁷⁹.

²⁷⁵ Bkz. Gönülal, a.g.e., s.8-34.; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara: TTK, 1989), s.113-115.

²⁷⁶ Çeçen, a.g.e., s.60.

²⁷⁷ Bkz.İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, (Eskişehir: Anadolu Üniv. Yay., 1985), s.185-193.

²⁷⁸ Nutuk, s.324-325.

²⁷⁹ Tarkan Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* (İstanbul: 1964), s.242.

TBMM aslında yeni bir devlettir ²⁸⁰ ama, bu devletin adı Cumhuriyet olarak belirlenmemiştir. Çünkü vaktinden önce Cumhuriyetin ilânı saltanat taraftarlarının direnişine yol açacağı ve Milli Mücadelenin bütünlüğünü bozacağı için başkansız devlet formülü uygulanmıştır. Ama gerek nitelikleri ve gerekse yönetim tarzıyla bu devlet Cumhuriyettir. TBMM'nin olağanüstü yetkilere haiz olması, Onun yeni bir devlet olarak kuruluşuna imkan ve fırsat verdiği gibi, siyasi düzenin millet egemenliğine dayalı Cumhuriyete yönelmesine de imkan ve fırsat vermiştir ²⁸¹.

I.TBMM'nin kuruluşundan sonra 1921 Anayasası olan; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmiştir. Yeni anayasa yeni kurulan devletin kuruluş ve çalışma biçimini açıkça göstermiştir ²⁸². Mustafa Kemal Atatürk'ün deyişiyle, "Böyle bir hükümet, hakimiyeti millîye esasına müstenit halk hükümetidir, Cumhuriyettir" ²⁸³. Ali Fuad Başgil'e göre ise; "1921 Anayasası Reisicumhursuz bir cumhuriyet kurmuştur" ²⁸⁴.

İstanbul hükümetinin milli kuvvetlere karşı cephe alması, Türk ordusunun elde ettiği son zafer, saltanat ve hilafet kurumunun da kaldırılmasına olanak tanımıştır. Zaferden sonra, itilaf devletlerinin Lozan Konferansına İstanbul hükümetini çağırması ile cumhuriyete giden yolda en büyük adım olan, saltanatın kaldırılmasına yol açmıştır ²⁸⁵. Böylece millet egemenliğine dayanan TBMM'nin varlığı da açıkça ortaya çıkmıştır ²⁸⁶.

TBMM tarihi görevini tamamlamış, 1 Nisan 1923'de seçimin yenilenmesine karar vererek dağılmıştır ²⁸⁷. Bu sırada Mustafa Kemal Atatürk yeni meclis toplanıncaya kadar bu konuda uzman bazı arkadaşlarından yeni bir anayasa taslağı hazırlamalarını

²⁸⁰ Bkz. Rıdvan Akın, **TBMM Devleti** (İstanbul : İletişim Yay, 2000).

²⁸¹ Eroğlu, a.g.e., s.30.

²⁸² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (İstanbul: Doğu-Batı Yay, 1978), s.486.

Anayasasının en önemli maddeleri şunlardır:

1- Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim şekli halkın kendi kaderini kendisinin tayin etmesi esasına dayanır,

2- Yasama ve yürütme yetkileri mecliste toplanır,

3- Türkiye devleti TBMM tarafından yönetilir,

4- TBMM iller hakkında seçilen üyelerden kurulur.

Şeref A.Gözübüyük, **Açıklamalı Türk Anayasaları** (Ankara: 1993), s.39.

²⁸³ **Nutuk**, s.438.

²⁸⁴ Ali Fuad Başgil, **Esas Teşkilat ve Siyasi Rejim, Milletlerin Hukuki Hayatı Serisinden Türkiye** (İstanbul: 1940), s.12.

²⁸⁵ Saltanatın Kaldırılması bölümüne bakınız.

²⁸⁶ Balta, a.g.e., s.18.

istemmiştir ²⁸⁸. Hasan Rıza Soyak, müssveddeleri okuyunca bunun Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun devlet şekline ait maddelerini değiştiren ve Türkiye Devletine, Cumhuriyet şeklini kazandıran taslak olduğunu görmüştür. Ağustos ayının başlarında, Halk Fırkası Nizamnamesini düzenleyen bir komisyonun, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri de görüştüğü ve bir layiha hazırladığı haberi basında çıkmıştır ²⁸⁹. 9 Ağustos 1923 tarihli Tevhid-i Efkar bu konuda en ayrıntılı haberi vermiştir ²⁹⁰.

Basında yayınlanan haberlerin ardından ilk resmi açıklamayı TBMM İkinci Başkanı, Ali Fuat Paşa yapmıştır. Fuat Paşa, "...Fırkanın nizamnamesi encümende tetkik olunmaktadır. Nizamname fırka heyet-i umumisinde tetkik olunduktan sonra, Fırka resmen faaliyete geçecektir. Bade noksan olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun ithamı mevzu-i bahs olabilecektir" demiştir ²⁹¹. Bu açıklamadan sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu tartışmaları yavaşlamış ama tartışmalar, Mustafa Kemal Atatürk'ün Neue Freie Presse gazetesindeki demecinden sonra tekrar gündeme taşınmıştır. Yeni Gün Gazetesi, Gazi Paşanın beyanatından, yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun onbeş güne kadar TBMM tarafından müzakeresine başlanacağını yazmış ve "Elyevm kanun layihası bir encümen tarafından tedkik edilmektedir. Bu tedkikatin hitamında layiha firkada müzakere edilecek ve bade TBMM'ne sevk olunacaktır. Yeni kanunda birçok yeni esaslar bulunmakta ve yeni devletin ismi Türkiye Halk Cumhuriyeti şeklinde tespit edilmektedir"²⁹² diye yazmıştır. Bu yazı üzerine Anayasa konusundaki tartışmalar Cumhuriyet üzerinde odaklanmıştır. Cumhuriyet rejimi tartışmaları da yerini, cumhurbaşkanı, parti ve meclis başkanı tartışmalarına bırakmıştır.

²⁸⁷ 1923 Seçimleri için Bkz. İhsan Güneş, "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", *Ankara Üniv., SBF Dergisi*, (C.46, S.1-2, Ocak-Haziran 1991), s.253-264; Erol Kürkçüoğlu, "1923 Seçimleri" *Atatürk Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, (S.3, Mayıs 1978), s.132-138.

²⁸⁸ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar* (C.I, İstanbul: Yapı Kredi Yay. 1973), s.181-182.

²⁸⁹ *Anadolu'da Yeni Gün* (7 Ağustos 1923); *Vakit* (7 Ağustos 1923).

²⁹⁰ Bkz., Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)* (İstanbul: İletişim Yay., 1998), s.55.

²⁹¹ "Ali Fuat Paşa", *Anadolu'da Yeni Gün*, (13 Ağustos 1923).

3.2.2. İlânından Önce “Cumhuriyet” Tartışmaları

3.2.2.1. “Cumhuriyet” Kelimesi Tartışmaları

“Cumhuriyet” kelimesi basında, cumhuriyetin ilânından 1-2 ay önce konuşulmaya başlanmıştır. Özellikle saltanat kaldırıldıktan sonra; “Milli Hakimiyet” kelimesi sık sık telaffuz edilmiş, hatta zaman zaman “Cumhuriyet”²⁹³ kelimesi bile kullanılmıştır. Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit, saltanat kaldırıldıktan sonra bir yazısında, “Saltanat-ı Milliye’nin” temellerinin 1908 de II. Meşrutiyetin ilânıyla atılmaya başladığını ve Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlandırılmasından sonra, saltanatın kaldırılmasının da bu gelişmelerin doğal bir sonucu olduğunu belirtmiştir²⁹⁴.

Ahmet Emin (Yalman) ise, saltanatın kaldırılışını değerlendirirken, “Millet” kelimesi üzerinde durmuş, Osmanlı Devleti’ne hasta adam tanısı koyan İtilaf devletlerinin, Mondros’tan sonra hasta adamın öldüğünü iddia ettiklerini belirterek, bu teşhisin yanlış olduğunu, hasta olanın, Osmanlı İmparatorluğundaki hakimiyet ve idare sistemi olduğunu belirtmiş ve “bu ölüm Türk bünyesi için şifâ-bahş (şifa verici) bir cerrah-ı ameliyenin neticesi olmalı idi. Yoksa sistemin vucud-ı dahilinde kalarak, tedrici sürette inhilal etmesi Türk milleti için de ölüm demek olabilecekti” demiş millet anlayışında da yeni bir dönemin açıldığını, hakimiyetin millete ait olduğunu belirtmiştir.

Necmeddin Sadak Bey de, “Milli Hakimiyet” kelimesi üzerinde durarak, milli hakimiyetin, Türk milletine verilmiş bir ihsan olmadığını, bunun en tabii hak olduğunu ve milletin hakkı olan hakimiyeti tekrar eline aldığını belirtmiştir. Sözlerini; “memleket gibi, saltanatın ve hakimiyetin de hakiki sahibi odur” diyerek bitirmiştir²⁹⁵.

Birçok yazarın, “Milli Hakimiyet” kelimesi üzerinde durması üzerine, bu konu devletin idare tarzının ne olacağı sorusunu da beraberinde getirmiştir. Ama bu konuda cumhuriyetin ilânına kadar net bir cevap verilememiştir. Basın ve yayın organlarının sık sık “milli hakimiyet” üzerinde durması ve bu konuda bilgiler vermesi halkı bilinçlendirmiş dolayısıyla Cumhuriyetin ilânına uygun bir ortam sağlamıştır.

I. TBMM’nin kurtuluşu sağlaması ve milletin ihtiyaçlarını karşılamasından dolayı, milli hakimiyet prensibinin ülkede yerleştiğini belirten²⁹⁶ Feridun Fikri,

²⁹² Anadolu’da Yeni Gün (24 Eylül 1923).

²⁹³ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı* (İstanbul: Baha Matbaası, 1962), s.207 v.d.

²⁹⁴ Tanin (30 Kasım 1922).

²⁹⁵ Necmettin Sadak, “Milletin İradesi”, *Hilafet ve Hakimiyet*, (Ankara: 1339/1923), s.95-96 v.d.

²⁹⁶ Yalman,a.g.e.C.III, s.884-887.

oluşturulacak olan yeni idarenin Anadolu'nun ruhundan, duygularından ihtiyaçlarından doğacağını belirtmiş, ayrıca kurulacak olan sistemin de demokratik bir sistem olacağına dikkati çekerek yeni sistemin adının, "Hakimiyet-i Halkiyye" olmasını istemiştir²⁹⁷.

24 Eylül günü gazeteler, oluşturulacak yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ilgili görüşmelerin yakında Halk Fırkasında başlayacağını haber vermişlerdir. Devletin adının da, "Türkiye Halk Cumhuriyeti" veya "Türk Halk Devleti" olarak belirleneceğini yazmışlardır²⁹⁸.

Cumhuriyetin, Halk Cumhuriyeti şeklinde ilân edileceği konusu basında tartışma yaratmıştır. Hüseyin Cahit Bey, "Türkiye bir halk Cumhuriyeti olamaz. Eğer olursa Bolşeviklik baskısı altına girer ve hakimiyetini kaybeder. Bunun için cumhuriyetin başında halk tabiri bulunmamalı" diyerek halk tabirine karşı çıkmıştır²⁹⁹. Ahmet Emin Bey de halk tabirine karşı çıkmış ve şunları söylemiştir, "Eğer halk kelimesinden maksat cumhuriyeti vasıflandırmak ise, bu mana Cumhuriyet kelimesinde zaten vardır" demiş ve böyle bir tabirin zararlarını açıklamıştır. Ayrıca "Mevcut şekil Rus taklidi olmadığı halde, Rusların kullandığı örneğe uyularak, Türkiye Halk Cumhuriyeti kelimesinin kullanılması, komünizm yolunu tuttuğumuz zannını uyandıracak, milletlerarası hayatta bize karşı güvensizlik yaratacak ve yabancı sermayeyi ürkütecektir"³⁰⁰ demiştir.

Hakimiyet-i Milliye hakkında basında sık sık yazılar çıkarken, Lozan Barış Antlaşmasının 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmasından sonra, Mustafa Kemal'in, milli bir sır olarak sakladığı cumhuriyet rejimini ilân etmesi için koşullar olgunlaşmaya başlamıştır. 22 Eylül 1923 günü, Mustafa Kemal Atatürk'ün Viyana'da çıkan **Neue Freie Presse** gazetesinin muhabiri Lazar'a verdiği beyanat, devlet şeklinin ne olacağına ilişkin sorulara da yanıt verecek şekilde olmuştur³⁰¹. Bu demeç gerek ülkede ve gerekse dışarıda büyük yankılar uyandırmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Gazeteci Lazar'ın yönetim şekli ile ilgili sorusuna cevabı şöyle olmuştur;

"- Yeni Türkiye Teşkilat-ı Esasiye Kanunun ilk maddelerini tekrar edeceğim.

²⁹⁷ Feridun Fikri, "Hakimiyet-i Halkiyye", **Anadolu'da Yeni Gün**, (28 Mart 1923), s.1.

²⁹⁸ Türker, a.g.e., s.91.

²⁹⁹ Tanin (25 Eylül 1923).

³⁰⁰ Ahmet Emin, "Bir Tereddüt Devresinden Sonra", **Vatan**, (26 Eylül 1923).

³⁰¹ Mustafa Kemal Atatürk'ün Demeci içi Bkz., **ASD**, s.63-66. ; **Hakimiyet-i Milliye** (27 Eylül 1923); "İlânından Üç Hafta Önce Cumhuriyet Hakkında Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Mütalaası", **Tarih ve Toplum**, (C.11, S.64, Nisan-1989), s.26-27.

Hakimiyet bila-kayd'ü şart milletindir. İcra kuvveti, teşrii salahiyeti milletin yegâne hakiki mümessili olan meclisce tecellili ve temerküz etmiştir,

Bu iki kelimeyi bir kelimedede hulâsa etmek kabildir. “Cumhuriyet”, Yeni Türkiye’nin emr-i teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilat-ı Esasiyenin inkişafı henüz kat’i bir şekil almış addedilemez. Tadilat ve tashihat yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye’nin bugün fiilen almış bulunduğu şekil kanunen de tespit edilecektir. Yakın bir âtide bu meseleye ait hükümet teklifatı meclise arz edilecektir. Bu teklifâtın bütün mevaddı Teşkilat-ı Esasiye Kanunun inkişaf ve ikmaline ait bulunacaktır. Bütün Avrupa ve Amerika’daki Cumhuriyetler nasıl esas itibariyle yekdiğerinden ayrı değilse aralarındaki fark nasıl şekle ait bulunuyorsa, Türkiye’nin de bu cumhuriyetlerden farkı sırf bir şekil meselesidir. Diğer cumhuriyet usuliyile idare edilen memleketlerde olduğu gibi bizim de hakimiyete malik bir parlamentomuz vardır. Yalnız bizde Büyük Millet Meclisi hem teşri hem de icrai salahiyete maliktir. Başka yerde olduğu gibi bizde de vekiller kendi vekaletlerine ait işlerden mes’uldürler. Başka yerlerde yeni Türkiye Devleti icra vekillerinin Millet Meclisinin elinde oyuncak olduğu zannediliyor. Bu hatadır. Vekillerin mes’uliyetine ve vazifesine ait meselede, Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılacak tadilat ile tespit edilmiş olacaktır. Netice itibariyle reis-i cumhurdan, reis-i hükümetten ve mes’ul vekillerden müteşekkil bir hükümet teşkil edeceğiz”³⁰².

Mustafa Kemal Atatürk’ün 22 Eylül 1923’de Neue Freie Presse muhabirine verdiği demeçten sonra aynı gün Vatan gazetesinin Ankara’daki özel muhabirinin telgrafla gönderdiği bir haber yayınlanmıştır. Bu haberde Yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunun on beş güne kadar Büyük Millet Meclisi tarafından müzakeresine başlanacağını, değişikliklerin bir encümen tarafından inceleneceğini bildirmiştir. Gazete ayrıca yeni Kanun-i Esasinin esaslarının cumhuriyete dayalı olduğunu, mebuslar arasında bunun bir an önce kabul edilmesi için eğilim bulunduğunu da öne sürmüştür³⁰³.

25 Eylül 1923 tarihli Vatan Gazetesi de “Bugüne kadar mevcut devlet sistemimiz, zaten cumhuriyet kelimesi ile ifade edilebilir” diyerek cumhuriyetten yana tavrını ortaya koymuştur³⁰⁴. 25 Eylül 1923’de Akşam Gazetesi ise, “Türkiye

³⁰² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (C.III), s.63-64.

³⁰³ Vatan (24 Eylül 1923).

³⁰⁴ Vatan (25 Eylül 1923).

Cumhuriyet Usulü ve Hükümet Merkezi yakında ilân edilecektir. Bu kanuna göre millet meclisi dört sene devam edecektir. (...) fırka mahfilinde umumi temayül şekli-i ilân edilmesi suretindedir” diyerek cumhuriyetin ilân edileceğini halka duyurmuştur ³⁰⁵. Ahmet Emin Vatan Gazetesinde; Cumhuriyet idaresinin kurulacağını, bu yönetim şeklinin en iyi idare sistemlerinden birisi olduğunu vurgulamış, bu konudaki çalışmalarından söz ederek şunları söylemiştir; “Bugüne kadar ki mevcut idare şeklimiz zaten Cumhuriyet şekliyle ifade edilebilir. Teşkilatı-ı Esasiye Kanunu’nda hazırlanan tadilat, tamamıyla yeni bir şeklin kabulü değil, eski şeklin garptaki numunelerinden birine daha fazla benzetilmesi demektir” ve “Bugün halkımız Cumhuriyet kelimesinin şekline memnuniyetle karşılayacaktır. Çünkü hükümetin şekline ad konulması işlerimizi mu’allak da kalmaktan kurtarmaya matuf bir hareket ve faaliyetin mukaddemesi diye telakki edecektir” ³⁰⁶. İleri gazetesi de; 25 Eylül’de Konya Mebusu Refik Bey’in, “İslâmiyet esasen doğrudan doğruya Cumhuriyet esasına müstenittir. Bugünkü idarenin şekli fiiliyat sahasında cumhuri idareden farklı değildir” ³⁰⁷ şeklindeki açıklamasını birinci sayfadan vererek cumhuriyet lehinde tavır takınmıştır. Tevhid-i Efkar gazetesi yazarı Velid Ebuzziya ise cumhuriyet aleyhinde bir tavır alarak, cumhuriyet ve hakimiyet-i milliyenin birbiriyle ters düştüğünü öne sürerek, cumhuriyet tartışmalarının erken olduğunu söylemiş ve basını eleştirmiştir. Velid Ebuzziya yazısında, “... Şekl-i hükümetin Cumhuriyet olup olmamasının bizce o kadar ehemmiyeti yoktur. Hakimiyet-i milliye esası tam ve bihakkın muhafaza edilmek şartıyla her türlü şekl-i hükümetin memleketi terakki ve tealiye sevk edeceğinden eminiz. Yalnız bizim havsalamızın kabul etmediği nokta.... birçok gazetecilerin ve muharrirlerin beş altı ay evvel bile en muvafık gördükleri şekl-i hükümetin bu kadar çabuk tebeddüle uğramasına iltizam etmeleridir. Bu hal bizi yalnız şaşırtmıyor biraz da korkutuyor. Çünkü bundan altı ay sonra aynı gazetelerin yine büsbütün başka bir şekl-i hükümeti tervice kalkışmayacaklarını kim temin edebilir?...Diğer taraftan mühim bir nokta da bu defa intihabat yapılırken mebuslar sırf dokuz umdeye sadık kalacakları hakkında senet vermek suretiyle tayin edilmişlerdi. Halbuki dokuz umde de cumhuriyet, Kanun-u Esasi ve Meşrutiyet idaresi hakkında bir tek kelime veya ima bile yoktur. Şimdi aynı mebuslar nasıl olupta şekl-i hükümetin büsbütün tebeddülü demek olan bir

³⁰⁵ Akşam (25 Eylül 1923).

³⁰⁶ Ahmet Emin, “Türkiye Halk Cumhuriyeti”, Vatan, (25 Eylül 1925); Vatan (26 Eylül 1923).

³⁰⁷ Türker, a.g.e., s.91.

karar ittihaz edeceklerdir? Şekl-i hükümet tebeddülü gibi esaslı kararlar, alelaide bir meclis tarafından değil, bir meclis-i mebusan tarafından verilmek iktiza etmez mi? (...) Bu mesele bizi pek gafil avlamıştır. Bu cihetle, aynıyla 1 Teşrin-i Sani kararında olduğu gibi birdenbire ne düşüneceğimizi, ne söyleyeceğimizi tayinden aciz kalıyoruz”³⁰⁸ demiştir.

İleri gazetesinin başyazarı Celal Nuri’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda değişiklik yapılması fikrini savunmuştur. Celal Nuri Bey, Teşkilat-ı Esasiye’nin 20 küsur maddeden oluştuğunu belirterek, “Hakimiyet yine bila kayd ve şart milletindir” demiştir. Asıl sorunun kuvvetli bir hükümet olmamasından kaynaklandığını belirtmiş, kuvvetli bir hükümetin ise yine meclisin içinden çıkacağını, Cumhuriyetin Kurtuluş Savaşının başından beri var olduğunu, şimdi ise bu unvanın resmen kullanıldığını belirterek, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılacak tadilatın.

“1- Riyasetin tayin-i vezaifi

2- Hükümet teşkilâtı

3- Meclisin bir müddet-i muayyene için içtimaı”, olmak üzere 3 noktada toplanması gerektiğini belirtmiştir.

Bugüne kadar işleyen meclis hükümetinin artık işleyemediğini, meclisin çalışmasını 3 ya da 4 sene sürdürmesini istemiştir³⁰⁹. Celal Nuri 26 Eylül’de kaleme aldığı yazısında ise; “...Şu cumhuriyet kelimesi yine bazı matbuat ve mahalifin yadırgamasına mucip oldu. Sanki 23 Nisan 1336’dan beri Türk ilinde resmen cumhuriyet müstakil değilmiş gibi, doğrudan doğruya veyahut dolayısıyla Halk Fırkası’na mensup olmayanlar, bir an için hayret duyar oldular. Cumhuriyet bir kelimedir. Halk devleti, halk hükümeti, demokrasi nasıl birer kelime veyahut terkip ise, Cumhuriyette öyle bir kelimedir. Mesele devletin alacağı isimde değil, asıl Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na vuku bulacak zammiyat ve ilavattadır”³¹⁰ demiştir.

Anadolu’da da gazeteler, cumhuriyetle ilgili konulara yer vermişlerdir. Örneğin İstikbal Gazetesi (Trabzon) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’ndaki değişiklik üzerinde durarak; “son tadilat(in) devletin şeklini de değiştirdiğini ve bugünkü şeklin yerine Cumhuriyet şeklini” koyduğunu, Mustafa Kemal Atatürk’ün de İlk cumhurbaşkanı

³⁰⁸ Velid Ebuzziya, “Cumhuriyet Bahsi de Nereden Çıktı”, *Tevhid-i Efkar*, (25 Eylül 1923).

³⁰⁹ İ. Özkaya, “Türk Basınında Cumhuriyetin İlanının Öncesi ve Sonrası”, *Atatürk Yolu*, (C.3, Mayıs 1993, Yıl:6, S.11), s.280.

³¹⁰ Türker, a.g.e., s.93.

olacağını belirtmiştir³¹¹. Aynı gazete cumhuriyet rejimi lehinde yazılar da yayınlamıştır³¹².

3.2.2.2. Sistem Tartışmaları

“Cumhuriyet” kelimesinin yanında, sistem tartışmalarına da başlanmıştır. Vatan Gazetesindeki bir makalede öncelikle cumhuriyet rejiminden söz edilerek, Amerikan ve Fransa rejimleri hakkında bilgi verilmiştir. Aynı gazete Cumhuriyetin en belirgin özelliğinin ise, devlet başkanının seçimle iş başına gelmesi olduğu belirterek; “...Fransız Cumhuriyetinin şekli, devletin demokratik olmasına daha müsaittir. Çünkü cumhuriyetlere has olan reis-i hükümetin intihap edilmesi usulüyle pek demokratik bir sistem olan kabine usulünü birleştirmektedir. (...) Amerika reis-i cumhuru bir defa intihap edildikten sonra, dört sene zarfında meclisteki efkarın tahavvülatından müteessir olmayarak icra-yı hüküm edebilir. Amerika reis-i cumhuru ancak hıyanet-i vataniyeden dolayı ıskat edilebilir. Binaenaleyh dört sene için bir diktatör mevkiindedir. Diğer taraftan, Fransız şeklindeki cumhuriyetlerde reis-i cumhur tarafından tayin edilen kabine reisi meclis-i mebusandaki efkarın tahavvülatına göre tebeddül edilebilir. Ancak, reis-i cumhur mevkiinde kalır”³¹³ demiştir.

Tanin Gazetesi başyazarı, Hüseyin Cahit ise 27 Eylül tarihli makalesinde, hükümet şeklinde birçok eksikliğin bulunduğunu ileri sürmüştür. Hüseyin Cahit, ayrıca Teşkilat-ı Esasiye de değişiklikler yapılacağını ve yeni şeklin Cumhuriyet olacağını ve Türkiye için en uygun sistemin Fransız sistemi olacağını belirtmiştir. Ancak bunun da aynısının alınmaması gerektiğini, kuvvetin daha çok meclise verilmesi gerektiğini, özellikle meclisin kapatılması, meclisten çıkan yasa tasarılarının kabulü meselelerinde cumhurbaşkanının hukukunun çok fazla kısıtlanması gerektiğini söylemiştir³¹⁴.

Akşam gazetesi yazarı; Ahmet Rasim de “Cumhuriyet-i idare ve ilk tesirleri”, adlı makalesinde rejim konusuna değinmiş ve “artık imparatorluklar ve onların değişik rejimleri yerine hızla cumhuriyetler kaim olmaya başlamıştır” diyerek, cumhuriyetin iki düşmanının, “ihtiras ve gıpta” olduğunu ayrıca halkın “medh ve prestijine” bakılmaması gerektiğini belirtmiştir. Ahmet Rasim yazısının devamında cumhuriyet çeşitlerinden söz ederek; “Türkiye Halk Hükümeti, şu halde demokratik olacaktır. Çünkü,

³¹¹ Özkaya, a.g.m., s.281.

³¹² y.a.g.m., s.281.

³¹³ Türker, a.g.e., s.98.

demokrasilerde halk hükümetine iştirak eder. Bizde Hakimiyet-i Milliye esastır,” demiş ve cumhuriyetin önemini belirtmiştir³¹⁵. Ahmet Rasim makalenin sonunda, Türkiye’de cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla; “Avrupa ile sair memalik-i mütemedinde Türkler aleyhine yürütülen propagandalara karşı büyük bir darbe vuracaktır”³¹⁶ demiştir.

Hüseyin Cahit 29 Eylül tarihli başyazısında ise, “Biz esas itibarıyla, cumhuriyet ve hakimiyet-i milliye arasında hiçbir tezat görmeyiz. Hakimiyet-i milliye yalnız cumhuriyet de değil, hükümdarlık usulünde de kabil-i temindir,” demiş ve Fransa’dan, Belçika dan örnekler vererek bazı düzenlemelerin yapılabileceğini öne sürmüş ve bugünkü şeklin zaten cumhuriyet olduğunu belirtmiştir. Yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunun da cumhuriyet şeklinin ruhuna aykırı olmadığını vurgulamıştır³¹⁷.

28 Eylül Vatan Gazetesi’n de, Antalya Mebusu Rasih Beyin bu konuda bir konuşmasını yayınlamıştır; Burada Rasih Bey, “Bugün mehzubahs olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunun tesi’an ikmalidir. Bunlar da hakk-ı kaza, hakk-ı icra, masuniyet-i şahsiye, masuniyet-i mesakin ve emvale ait bazı maddelerin Teşkilat-ı Esasiye Kanununa idhalinden ibarettir. Şekli Hükümet meselesine gelince, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu esasen hükümetin şeklini tayin etmiştir. Bu da cumhuriyetten ibarettir. Gerçi kanunda bu cihet sarahaten zikr edilmemiş ise de bugünkü şekl-i idaremiz cumhuriyetten başka bir surette tavsif olunamaz (...) şekl-i hükümeti bugünkü müdevvenat-ı esasiye de mevcut olan şekillerden birine tevkif ve hükümete bir isim vermekten ibarettir. Cumhuriyet şimdiye kadar bizde tasarruf etmemiş bir tabir olduğundan şekl-i hükümetin cumhuriyet olduğu meselesi ortaya atılınca herkesin hatırına Fransa ve Amerika Cumhuriyetleri gelmiştir. (...) Binaenaleyh Cumhuriyet olduğumuzda şüphe yoktur. Fakat Fransa veya Amerika sisteminde bir cumhuriyet meselesi şimdiye kadar mevzu-i bahs edilmemiştir”³¹⁸ demiştir.

İleri Gazetesi yazarı Suphi Nuri ise, sistem tartışmalarına şu şekilde katılmıştır. Nuri Bey, yazısında cumhuriyet rejimi hakkında bilgi verdikten sonra bu sistemin Fransız sistemine benzediğini, ama Fransızların bugün şekl-i idarilerinden memnun olmadığını, oradaki parlamenterizmin bazı suistimallere sebep olduğunu, bütün bunlar karşısında Reisicumhur’ un ellerinin ve kollarının bağlı olduğunu söyleyerek yapılması

³¹⁴ Hüseyin Cahit, “Etraflı Düşünelim”, *Tanin*, (27 Eylül 1923), s.1.

³¹⁵ Ahmed Rasim, “Cumhuriyet-i İdare ve İlk Tesirleri” *Akşam*, (27 Eylül 1339/1923), s.1.

³¹⁶ y.g.a.m., s.1.

³¹⁷ Özkaya, a.g.m., s.284.

³¹⁸ “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Cumhuriyet”, *Vatan*, (28 Eylül 1339/1923), s.1.

gerekenleri şöyle sıralamıştır; “...Bugün iyi bir şekl-i idaremiz var (...) Devamlı bir Teşkilat-ı Esasiye vücuda getirelim (...) Parlamenterizmi kabul edelim. Kuvve-i İcraiyyeyi kuvvetlendirelim. Memlekete kuvvetli bir idare lazımdır. Hükümet ne kadar kuvvetli olursa, memleket o kadar iyi idare edilir”. Kuvvet ve iktidar konusunda ise, “fakat biz kanunlarımızı şahsa göre değil memlekette ilme, akla ve hukuka göre tedvin etmeliyiz. (...) Rical gelip geçer, fakat baki olan Türklerdir, Türkiye’dir. Biz iyi idare edilmek, mesut olmak, terakki etmek istiyoruz. İşte asıl iş budur. Gayemiz bundan ibarettir. Eğer bize bu güzel şeyleri cumhuriyet verecek ise yaşasın cumhuriyet” diyerek, cumhuriyete taraftar olduğunu belirtmiştir ³¹⁹.

Tanin Gazetesinin Ankara muhabirinin 2 Ekim’de gönderdiği telgrafa göre ise, Yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Amerika ve Fransa Cumhuriyetleri sistemlerinin karışımından oluşacağını belirterek yeni bir tez ortaya atılmıştır ³²⁰. Tanin Gazetesi 3 Ekim’de ise yeni anayasa tasarısını inceleyen Adliye Vekili Seyit, Yusuf Kemal, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Çorum Milletvekili Münir Bey’den oluşan “Uzmanlar Kurulu’nun çoğunluğunun Amerikan Cumhuriyet sistemine taraftar olduğunu yazmış ve 17 Eylül 1787’de kabul edilen ABD Anayasasında, başkanın seçilme şekli, görev süresi, görev ve yetkilerini açıklayan 18.maddeyi örnek vermiştir³²¹. Tanin Gazetesi ayrıca sistem tartışmasına hergün bir konu ekleyerek sütununda yer vermiştir. Tanin’in Ankara Muhabiri Tuğrul Bey, 1 Ekim’de Ankara’dan gönderdiği bir mektupta, milletvekilleri arasındaki görüş ayrılıklarına ve Fransız-Amerikan Cumhuriyet sistemlerine yer vermiş ve sözlerine; “...Halk Fırkası, fırka divanı, meclis hep bu iki fikir cereyanı arasında yuvarlanmaktadır. Fırkanın Garp demokrasisine harfi harfine intibak etmek, hukuk-u esasiye kitaplarının gösterdiği tarzlardan birine uygun bir cumhuriyet yapmak isteyenler bulunduğu gibi Teşkilat-ı Esasiye’nin, cumhuriyet idaresinden daha modern bulunduğunu, binaenaleyh onun biraz tadili ile işlerin ıslah edileceğine kanaat getirenler de vardır” demiş ve bu iki görüşü savunanların düşüncelerine yer vererek, Fransa ve Amerika’nın cumhurbaşkanı ve başkanlık sistemine ³²² dikkati çekmiştir.

Bütün bu tartışmalar olurken 4 Ekim 1923’de “Halk Fırkası Divan-ı Heyet-i Vekilesi” Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün başkanlığında toplanmıştır. Fırka Divanı 4 Ekim’de devletin adının, Türkiye Cumhuriyeti olmasını kararlaştırmış ve cumhuriyetin

³¹⁹ Türker, a.g.e., s.99-100.

³²⁰ y.a.g.e., s.102-103.

³²¹ y.a.g.e., s.103.

merkezinin de Ankara olmasını karara bağlamıştır³²³. Fırka Divanı'nın bu kararından sonra, 5 Ekim günü Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında toplanan özel bir Uzmanlar Kurulu, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri görüşmeye başlamıştır³²⁴.

Cumhuriyet tartışmaları üzerine, Velid Ebuuzziya, Tevhid-i Efkar'dan, "Gürültü Çoğalıyor" yazısını 8 Ekim'de kaleme almış ve cumhuriyet kavramını Ankara basınına ortaya attığını belirterek Ankara'nın artık bu siyaseti bırakmasını istemiş ve; "...Cumhuriyet mi yapacak, başka bir şekl-i hükümet mi yapacak, ne yapacaksa bir an evvel yapsın ve müspet mesai devresini küşat etsin" diyerek artık cumhuriyet tartışmalarına son vermesini istemiştir³²⁵.

İstanbul gazeteleri arasında "Cumhuriyet" tartışmaları sürüp giderken, Ankara gazeteleri de "Cumhuriyet" fikrini savunmaya ve cumhuriyetin aslında yürürlükteki rejimin adı olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Örneğin Yunus Nadi, "Hiç Yoktan Bir Mesele" başlığı altında şunları kaleme almıştır. " Bu mesele İstanbul matbuatını velveleye veren cumhuriyet meseledir" diyerek ortada yeni bir konu olmadığını şimdiye kadar Ankara matbuatının bu bahse temas etmemesinin; "cumhuriyet münakaşat ve muhakematının hiçbir yeni hadiseye istinad etmemekte oluşundadır" diyerek yanıt vermiş ve Mustafa Kemal'in Neue Freie Presse muhabirine verdiği demecin "muhabire mevcut hadisenin mahiyetini izah etmiş" olduğunu ve "Türk devletinin şimdi mevcut olan, 23 Nisan 1336 (1920) tarihinden beri yaşayan idaresi şekl-i cumhuriyetten başka bir şey değildir" demiştir³²⁶. 8 Ekim'de, Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi "Cumhuriyet idareimizin tasrih ve yakında ilân olunacağını" yazmıştır³²⁷.

Tevhid-i Efkar Gazetesi de, 11 Ekim tarihli sayısında, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat ve Esasatı" başlıklı haberinde Halk Fırkası Divanı'nın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yapılacak değişikliklere ilişkin saptadığı temel ilkeleri açıklamıştır³²⁸.

³²² y.a.g.e., s.101-102.

³²³ Anadolu'da Yeni Gün (5 Ekim 1339/1923).

³²⁴ Alpkaya, a.g.e., s.62.

³²⁵ Türker, a.g.e., s.94.

³²⁶ Yunus Nadi, "Hiç Yoktan Bir Mesele", Anadolu'da Yeni Gün, (30 Eylül 1923), s.1.

³²⁷ Anadolu'da Yeni Gün (8 Ekim 1923), s.1.

³²⁸ Burada; "hem yasama, hem de yürütme yetkilerini haiz olan TBMM'nin toplantı süresi yılda dört ay olacak; bu sürenin altı aya kadar uzatılması ve meclis'i fesh yetkisi yine TBMM'de bulunacaktır. Reis-i Cumhur, beş yıl için seçilecek ve hem meclisin hem de hükümetin başkanı olarak askeri rütbelere, nişanlar vermek hakkı bulunacaktır. Reis-i Cumhur, TBMM'nin kararlarını reddedebilecek ve meclis aynı konuyu ancak otuz gün sonra yeniden görüşebilecektir. Reis-i Cumhur'un Meclis'in ikinci kararını da reddetme hakkı vardır ve bu sefer meclisin bekleme süresi altmış gün olacaktır. Ve konuyu tekrar görüşen meclisin

Teşkilat-ı Esasiye tartışmalarına İkdâm Gazetesinden Ahmed Reşid de katılmıştır. Ahmet Reşid, Teşkilat-ı Esasiye Kanununun şimdiki halde epey noksanlarının olduğunu, bunları ilmen, mantiken inceleyerek düzeltmeyi istemenin kendisini mutlu kıldığını ve bir hukukçu olarak bu konuda yardım edebileceğini belirtmiştir. Ahmed Reşid ayrıca iki meclisli sistemi de savunarak, mebus sayısının azaltılmasını istemiştir ³²⁹.

Cumhuriyet rejimine karşı bir tavır takınan Ebuzziya ise, Teşkilat-ı Esasiye ile devlet şeklinin değiştirilmesine karşı çıkmıştır ³³⁰. Tartışmalar sürerken, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılacak değişiklikleri saptamakla görevli Uzmanlar Kurulu, 12 ve 13 Ekim'de Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında istasyondaki binada toplanmışlar ve yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunun esaslarını saptamışlardır. Anadolu Ajansı'na göre; "Yeni Teşkilat'ı Esasiye Kanunu'na Cumhuriyet kelimesi ilave edilmiştir. Hakimiyet-i Milliye yine bilakayd ü şart millete ait bulunacak, icra salahiyeti de kema fıs-sabık kalacaktır. İcra vekillerinin siyaset-i umumiye deki mesuliyetleri bazı teşevvüsatı mucib olduğundan, kabine reisini reis-i cumhurun, kabine azasını da kabine reisinin intihabı kabul edilmiştir. Yalnız kabine azası mutlaka mebus olacaktır." "Reis-i cumhura, meclise izafeten birtakım hukuk-u temsiliye itası hakkındaki umumi bir temayül vardır. Agleb-i ihtimal aff-ı hususi hakkı da Reis-i Cumhur'a verilecektir". "Ayan Meclisi veya ikinci bir meclis teşkili kat'iyen mevzu-i bahs değildir. Şura-yı Devlet teşkili ise elzemdir." Bu açıklamalara rağmen, tartışmalar devam etmiştir. Uzmanlar Kurulu 14 ve 15 Ekim günleri toplanmış ve Reis-i Cumhur'a verilecek yetkileri görüşmüştür. Burada alınan karara göre, "Reis-i Cumhur'un TBMM tarafından ve TBMM üyeleri arasından seçilmesini ve devlet başkanı olarak yasama ve yürütme yetkilerinin yanı sıra yürütme yetkilerine de sahip olmasını, yasama ve yürütmenin tecelligahı olan TBMM'nin yürütme yetkisini kendi üyeleri arasından seçen icra vekilleri heyeti eliyle kullanmasına karar" vermiştir ³³¹ diye bilgi verilmiştir.

Bu açıklama basında tartışmalara yol açmıştır. Bunun üzerine Anadolu Ajansı da çalışmaların henüz tamamlanmadığını belirtmiştir ³³². Bu açıklamaya sevinen Ebuzziya,

kararı kesin olacaktır. Mebuslar, müderrislik hariç memur olamayacaklardır. Ayrıca meclis dışında bir de Divan-ı Ali oluşturulacaktır". Bkz., Alpkaya, a.g.e., s.63-64.

³²⁹ Alpkaya, a.g.e., s.67.

³³⁰ Özkaya, a.g.m., s.288.

³³¹ Anadolu'da Yeni Gün (16 Ekim 1339/1923), s.1.

³³² "Tadilat Henüz Tebellür Etmiş Değildir", Hakimiyet-i Milliye, (17 Ekim 1923), s.1.

“Kamuoyunun huzura ihtiyacı olduğunu bu tartışmalar yüzünden önemli işlerin aksadığını” vurgularken³³³, başka bir yazısında da şunları yazmıştır; “Durup dururken dertsiz başımıza dert çıkardık. Hakimiyet-i Milliye usulü ile memleket güzel güzel idare edilirken, birden bire, her nedense bir cumhuriyet havası esmeye başladı ve bir çoğumuzun aklını aldı, götürdü.” “Bizim muhafazakar kafamızı beğenmeyenlerin müteceddid ve terakkiperver dimağları haftalardan beri Ankara İstasyon Binasında cumhuriyet doğurmaya çalışıyorlar...Bizim bildiğimize göre Cumhuriyet istasyon binalarında değil, millet meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. (...) Yeni cumhuriyet anlaşılan istasyonda hazırlandığı için, bir sürat katarı gibi azami şiddetle ortaya atıldı; fakat çok geçmeden, galiba garpçı makinistleri pek beceriksiz oldukları için, cumhuriyet treninin daha istasyondan çıkmadan istimi tükendi”³³⁴. “Ankara İstasyonunda hazırlanan cumhuriyet katarı Ağaoğlu Ahmet ve Ziya Gökalp Beyler gibi iki üstat makinistin elinde düdüğü çalarak, duman saçarak, islim savurarak dehşetli bir sürat katarı – gibi gider görünüyor. Fakat, hakikat halde bütün patırdıya rağmen cumhuriyet treninin muntazaman ileri mi yoksa geri mi gittiği pek anlaşılamadı. Muhakkak olan cihet, katar istasyon ile Millet Meclisi binası arasındaki bir karış mesafeyi hala kat edememektedir”³³⁵.

Ahmet Ağaoğlu ise Anayasa ve sistem tartışmalarındaki tereddütleri değerlendirerek, Kurtuluş Savaşı boyunca yürüten kuvvetler birliği esasından söz etmiş ve bu sistemin zamanına göre çok iyi işler başardığını “vatanın istiklalini ve şerefi”ni kurtardığını belirtmiştir. Savaş sona erdiğine göre bu sistem eskisi gibi mükemmel işleyebilecek midir?, faydalı olacak mıdır?” diye sormuştur. Ağaoğlu’na göre, bütün endişelerin temelinde bu sorular vardır, “sulh zamanında bu usul inceliği nispetinde, tehkileyi de mündemiçtir. Bir ucu diktatörlüğe, diğer ucu da anarşiye dayanır.” “Bunun önlenmesi için devlet mekanizmasını mükemmel kurmak lazımdır. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, kabine sistemi getirilmelidir. Çünkü, artık meclis hükümeti sistemi ile problemleri halledecek kuvvetli hükümetler teşkil etmek zorlaşmaktadır. Öyleki, bu sistemde birbirine fikir ve içtihad itibarıyla zıd insanlar Heyet-i Vekile’ye dahil

³³³ Velid Ebuzziya, “ Cumhuriyet Bahsi Tavazzuh Ediyor mu?” *Tevhid-i Efkâr*, (18 Ekim 1339/1923), s.1.

³³⁴ Velid Ebuzziya, “Ankara İstasyon Binası Cumhuriyet Doğurabilecek mi?” *Tevhid-i Efkâr*, (19 Ekim 1339/1923), s.1; *Tevhid-i Efkâr* (20 Ekim 1923), s.1.

³³⁵ *Tevhid-i Efkâr* (20 Ekim 1923).

olabilirler. Heyet-i Vekile Reisi ile diğer vekiller arasında da bir tesanüd, müşterek bir mesuliyet esası yoktur”³³⁶.

Bu tartışmalara en son katılanlardan biri de, Mahmut Esat (Bozkurt)’tır. Mahmut Esat, İzmir’de cumhuriyet üzerine verdiği bir konferansta, güçler birliğini savunmuş ve Fransız-Amerikan sistemlerinin örnek alınmasına “Hakimiyet-i Milliye” esası nedeniyle karşı çıkmıştır. Cumhurbaşkanlığı makamını ise, devlet başkanlığı için hilafet ve saltanat taraftarlarından gelebilecek istekleri frenleyebilmek için çözüm yolu olarak önermiştir³³⁷. İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey’de Cumhuriyet tartışmalarına katılmıştır. Lütfi Fikri; “Meşrutiyet ve Cumhuriyet”³³⁸ isimli eserinde, cumhuriyetle, mutlak hükümdarlıkları karşılaştırmış ve “mutlak hükümdarlık da; hakimiyet bir şahıstadır, cumhuriyet de ise bir meclise aittir” diye belirtmiştir³³⁹. Bu idare tarzları içinde ise en makulünün meşruti hükümdarlık olduğunu, bu sistemde hakimiyetin ne bir tek şahısta ne de mecliste olduğunu, hakimiyetin belli öğelerde olduğunu belirtmiştir. Meşruti hükümdarlığın da bir çok çeşidi olduğuna dikkati çekmiş³⁴⁰ ve kuvvetler ayrılığını savunmuştur³⁴¹. Milli egemenlik esasına dayanan meşruti hükümetin aklen ve mantıken cumhuriyete karşı olamayacağını ve cumhuriyet idaresine karşı yalnız mutlak padişahlık taraftarlarının itiraz edeceklerini, bu nedenle Teşkilat-ı Esasiyeciler ile Kanun-i Esasiyeciler arasında bir mücadele olacağını belirtmiştir³⁴². Lütfi Fikri, bu savını kanıtlamak için de Mustafa Kemal’in Gazeteci Lazar’a verdiği beyanatı örnek göstermiştir. Mustafa, Kemal’in beyanatı üzerine, Devletin şeklinin kesin olarak cumhuriyet olacağını ve kurulacak cumhuriyetin Batı Cumhuriyetlerine benzeyeceğini belirtmiştir³⁴³.

³³⁶ Ahmet Ağaoğlu, “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, **Akşam**, (24 Ekim 1923).

³³⁷ Türker, **a.g.e.**, s.103-104; Özkaya, **a.g.m.**, s.295.

³³⁸ Lütfi Fikri, **Meşrutiyet ve Cumhuriyet** (İstanbul :Ahmet İhsan Matbaası, 1339 /1923).

³³⁹ **y.a.g.e.**, s.12.

³⁴⁰ **y.a.g.e.**, s.13.

³⁴¹ **y.a.g.e.**, s.22-23.

³⁴² **y.a.g.e.**, s.24-25.

³⁴³ **y.a.g.e.**, s.11.

3.2.2.3. Cumhurbaşkanı'nın Yetkileri Sorunu

Vatan Gazetesi'nde, 30 Eylül'de yayınlanan bir yazıda, Cumhuriyet konusunda mecliste iki görüş olduğunu ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi, "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın reis-i devlet, ikincisi de reis-i cumhur olması gerektiği noktasında odaklanıyordu. "Reis-i devlet olmasını isteyenler Gazi Paşa'nın hem meclis reisi olmasını, bu suretle vaziyetin kanunlaştırılmasını aynı zamanda hükümetin daha vasi salahiyeti ve haiz-i mesuliyet olmasını istiyorlar". Bu fikirde olanlar Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda değişiklik istiyordur. İkinci grup ise doğrudan doğruya cumhuriyet taraftarı görülüyordu. "Bu zümre reis-i cumhurun fırkadan ve meclisten çekilmesi" görüşündeydi³⁴⁴.

Tanin'in verdiği bilgilere göre, Ankara'da Teşkilat-ı Esasiye Kanunu üzerinde yapılacak değişiklikler ve cumhuriyet rejimine geçiş konusunda milletvekilleri arasında fikir birliği olmadığını, milletvekilleri arasında iki akımın olduğunu bunun birincisine göre; "reis-i cumhur kabine reisini intihap hakkını haizdir. Kabine reisi arkadaşlarını hariçten ve meclisten intihap ile meclise arz edecektir. İkincisine göre, kabine reisinin meclis intihap edecek o da arkadaşlarını yalnız meclisten intihap edecektir"³⁴⁵. "Reis-i Devlet millet meclisine riyaset edemez. Fırka reisi olmak, (...)Riyaset-i Cumhur altı yedi senede bir tebeddül (değişebilir) edebilir" demiştir. Hüseyin Cahit, 1 Ekim'deki yazısında ise; Millet Meclisi Başkanını devlet başkanı yapmanın, bakanların yetkilerini biraz daha genişletmenin yarım tedbir olduğunu, tek başına mutlak hakim ve bütün kuvvetleri kendinde toplamış olan bir meclis ile iş görmenin mümkün olmadığını, reis-i devlet yerine, reis-i cumhur kelimesinin kullanılması gerektiğini belirtmiş ve reis-i cumhurun Mustafa Kemal olması gerektiğini, Türkiye Büyük Millet Meclisinin dışında ayan meclisine gerek olmadığını vurgulamıştır³⁴⁶.

Ahmet Emin (Yalman) ise, 5 Ekim'de Mustafa Kemal Atatürk'e açık bir mektup yazmıştır. Mektupta; "Bir devlet başkanının seçim suretiyle mevkiini almasından ibaret şekle zaten Cumhuriyet deniliyor. Demek ki sizin fiili surette taşıdığınız devlet ve millet başkanlığı kanun bakımından cumhurbaşkanı kelimesiyle ifade edilecektir," demiştir. Ahmet Emin Bey ayrıca, Cumhurbaşkanının tarafsız partiler üstü olmasını; Devlet başkanının parti başkanı mevkiinde bulunması, nüfuz ve itibarını sarsacağını ve bu

³⁴⁴ Vatan (30 Eylül 1923), s.1-2.

³⁴⁵ Türker, a.g.e., s.102.

³⁴⁶ Özkaya, a.g.m., s.285.

durumun ne partiye ne de memlekete yarar sağlayamayacağına dikkati çekmiştir. Ahmet Emin, Türk milletinin Gazi Mustafa Paşa dan bundan sonraki çalışmalar için rehberlik beklediğini, “Bu rehberliği yerine getirmesinin biricik ameli usulünün de günlük hadiselerin idaresini mes’ul bir hükümete bırakarak, cumhurbaşkanı sıfatıyla umumi devrim hareketlerinin rehberi”³⁴⁷ olması gerektiğini belirtmiştir.

Hüseyin Cahit, 9 Ekim’de yazdığı “Mühim Bir Münakaşa” başlıklı yazısında, Ahmet Emin gibi, cumhurbaşkanlığının tarafsızlığını savunmuştur. Buna karşı çıkan Suphi Nuri’nin, Mustafa Kemal’in diktatörlüğünü istediğini ileri sürmüştür. Hüseyin Cahit yazısının devamında şunlara yer vermiştir; “...Diktatör olunca yalnız asdikay-ı bende-ganının pazularındaki kuvvete dayanmış bir müstebit mevkiine düşer” demiştir³⁴⁸.

Velid Ebuzyiya, Cumhurbaşkanının yetkileri konusunda ise, Cumhurbaşkanına çok fazla hak verildiğini, meclisin hakkının meclis de bulunmasını istemiştir³⁴⁹.

“Cumhuriyet”, “Sistem” ve “Teşkilat-ı Esasiye” tartışmaları sürerken, Mustafa Kemal Atatürk’ün cumhurbaşkanı olmak istemediği yolunda haberler de basında yer almıştır. 17 Ekim tarihli İkdam da, “Gazi Cumhurbaşkanı olmaktan çekinmektedir” başlığı altında, Mareşal Fevzi Çakmak ve İsmet Paşa’nın cumhurbaşkanı olmaları üzerinde durulmuştur. İkdam bu haberin doğru olup olmadığını bilmediğini söylemiş ve İkdama göre, Mustafa Kemal’in bu görevi kabul etmemesi hem kendisi, hem de memleket için hayırlı olacağını belirterek Mustafa Kemal’in hükümet başkanı olmasını, böylece ondan daha çok hizmet bekleneceğini, halkın onu böylece daha çok seveceğini ve değer kazanacağını iddia etmiştir³⁵⁰. Bu habere karşılık Vatan Gazetesi de, aynı haberi yayınlamış ve bir milletvekilinin ağzından “Gazi Paşa Reis-i Cumhur olacak, en şerefli mevki en şerefli zata aittir” diyerek Mustafa Kemal’in cumhurbaşkanı olması taraftarı olduğunu belirtmiştir³⁵¹. Ahmet Cevdet ise İkdam da yazdığı makalesinde “... 17 Ekim’de Mustafa Kemal Paşa’nın cumhurbaşkanı olmayacağı yolundaki haber doğru ise, bu vazgeçme Gazi Paşa’yı yükseltecek bir karardır. Böylece tartışmalar daha gayr-ı şahsi bir ortamda yürütülecektir” demiştir³⁵². Cumhurbaşkanına verilecek yetkilerin

³⁴⁷ Yalman, a.g.e., (C.III), s.890-892.; Ayrıca Bkz. Ahmet Emin, “Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat”, **Vatan**, (5 Ekim 1339/1923).

³⁴⁸ Türker, a.g.e., s.107.

³⁴⁹ Özkaya, a.g.m., s.288.

³⁵⁰ y.a.g.m., s.291.

³⁵¹ **Vatan**, (18 Ekim 1923), s.1.

³⁵² Ahmet Cevdet, “Teşkilat-ı Esasiye”, **İkdam**, (18 Ekim 1923), s.1.

tartışmaya neden olması, basında Halk Fırkası'nın ikiye ayrılacağı haberlerinin yayılmasına sebep olmuştur. Bu tartışmalar nedeniyle cumhuriyetin ilânının ertelenebileceğini yolunda haberlere de yer verilmiştir³⁵³.

Ahmet Cevdet ise, 18 Ekim'de kaleme aldığı yazısında, sorunun Cumhurbaşkanının hukuk, yetki ve görevleri noktasından kaynaklandığını, oysa Fransa Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanının yetkileri kopya edilseydi sorunun çıkmayacağını ve Teşkilat-ı Esasiye değişikliğinin şimdiki meclis dışında hukuk, siyaset ve deney sahibi kişilerden kurulu bir heyete verilmesinin daha iyi sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Ayrıca bu konuda acele davranılmaması gerektiğini de söyleyerek bu yasanın tek bir kaynaktan çıkmamasını önermiştir³⁵⁴.

Cumhurbaşkanlığı tartışmalarına ise Velid Ebuzziya; "Meclis Reisliği ile Cumhuriyet Reisliği bir arada olamaz; ikisinden birini tercih etmelidir" diyerek bu konudaki görüşünü açıklamıştır³⁵⁵. Ebuzziya böyle bir kararın hem Hakimiyet-i Milliye hem de cumhuriyete uymadığını belirterek, Mustafa Kemal'in amacının "memleket hayat-ı siyasiye ve içtimaisinde faal rol oynamak" arzusundan ileri geldiğini belirtmiş ve meclis başkanının aynı zamanda kabinenin de doğal başkanı olduğunu ve cumhuriyete gerek olmadığını belirtmiştir. Ama mutlaka cumhuriyet kurulacaksa bunun kitapta yer alan cumhuriyetlerden birine benzemesi gerekir diye endişesini de ortaya koymuştur³⁵⁶.

Cumhurbaşkanlığı konusunda söz alan bir diğer kişi ise İsmail Müştak olmuştur. İsmail Müştak, cumhurbaşkanı ve meclis başkanlığının anayasa ile bir kişiye verilmesine karşı çıkmıştır. Bunun nedeni olarak da, "Şahıslar fani, fakat kanunlar ebedidir" diyerek görüşünü ortaya koymuştur³⁵⁷.

Bütün bu tartışmaların arasında, Uzmanlar Kurulu çalışmalarını sürdürmüştür. 17 ve 18 Ekim günleri yapılan toplantılarda TBMM'nin yetkileri ve Heyet-i Vekile'nin

³⁵³ Bkz., *Tevhid-i Efkar* (18 Ekim 1923)'deki, "Fırka Cumhuriyet Meselesinden Dolayı İkiye mi Ayrılıyor?" başlıklı makalesinin ardından, 23 Ekim'de "Cumhuriyet Terazisinin Hangi Kafesi Ağır Bacak" adlı makalesiyle aynı konuya değinmiştir. Burada, cumhuriyet tartışmaları yüzünden Halk Fırkası'nın "Cumhuriyetçiler" ve "La Cumhuriyetçiler" diye ikiye ayrıldığını cumhuriyetçilerin, "Amerikanvari, Fransızvari ve Türkiye tarzı" diye üçe ayrıldığını, "La Cumhuriyetçilerin" ise "Hakimiyet-i Milliye" ve "İttihatçılar" diye ikiye ayrıldığını, bu tartışmaların devam etmesi halinde, Fırkanın üyesi kadar gruba ayrılacağını ve hükümetin iş yapamaz hale düşeceğini belirtmiştir.

³⁵⁴ Özkaya, a.g.m., s.293.

³⁵⁵ Velid Ebuzziya, "Meclis Reisliği ile Bir Arada Olamaz. İkisinden Birini Tercih Etmelidir", *Tevhid-i Efkar*, (20 Ekim 1923), s.1.

³⁵⁶ *Tevhid-i Efkar* (20 Ekim 1923).

³⁵⁷ Bkz.İsmail Müştak, "Cumhur Riyaseti, Meclis Riyaseti", *Tanin*, (24 Ekim 1923), s.1.

kuruluş biçimi görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. 21 Ekim günü de icra vekilleri heyetinin yetkileri konusu ele alınmıştır. Böylece Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında toplanan özel nitelikli Uzmanlar Kurulu çalışmalarını büyük ölçüde tamamlayarak yeni rejimin temel ilkelerini saptamıştır. Bu ilkelerin yasalaşarak uygulanabilmesi için ise, önce Halk Fırkası Grubu'nda, sonra da Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilmesi gerekmiştir³⁵⁸.

3.3. Cumhuriyetin İlânı

3.3.1. Hükümet Bunalımı

1923 seçimlerinden sonra kurulan II.TBMM'nin ilk hükümeti Fethi Bey başkanlığında kurulmuştur. Vekiller Heyetinin kuruluş şekli (hükümetin, meclis tarafından doğrudan doğruya seçim yoluyla yapılması) birçok memleket işlerini ele almayı zorlaştırmıştır. Ayrıca muhalefetin olmadığı ileri sürülen II.TBMM'de hükümete yönelik muhalefet oluşmuştur. Bu durum da hükümetin yürütme işlerini yapmasını zorlaştırmıştır. Bu durumdan şikayetçi olan Fethi Bey, Vekiller Heyetinden ayrılmak istediğini, Atatürk'e ifade etmiştir³⁵⁹.

Muhalef İstanbul basını da hükümeti ekonomik sorunlara çözüm üretememekle eleştirmiştir. Bütün bunların yanında, Ekim ayı başında İstanbul'un kurtuluş törenlerine katılmak üzere meclisin, İstanbul'a gönderdiği milletvekillerinin Vali Haydar Bey tarafından karşılanmaması, muhalif milletvekillerinin hükümete saldırımları için iyi bir fırsat yaratmıştır. Bu konuda mecliste yapılan tartışmalar sırasında Fethi Bey'in olaydan geç haberdar edildiğini ileri sürerek, Vali Haydar Beyi savunması, olayları iyice büyütülmüştür³⁶⁰. Ali Fethi Bey, Heyet-i Vekile Reisi olarak işlerinin yoğunluğu yüzünden Dahiliye Vekaleti ile meşgul olmasının imkansızlaştığını söyleyerek 24 Ekim'de istifa etmiştir³⁶¹. Halk Fırkası Grubu, boşalan Meclis Riyaset-i saniliği ve Dahiliye Vekaleti için adaylarını belirlemek üzere 25 Ekim'de toplanmışlardır. Fırka grubu bu toplantıda Meclis Başkanı Ali Fuat Paşa'nın yerine İstanbul Mebusu Rauf Bey'i, Dahiliye Vekaleti'ne de, Erzincan Mebusu ve Fırka Divanı üyesi Sabit Bey'i Fırka adayı olarak seçmiştir³⁶². Halk Fırkasının bu seçimi, Mustafa Kemal Atatürk ve

³⁵⁸ Alpkaya, a.g.e., s.73, Oluşturulan Anayasa İçin Bkz., Gözübüyük, a.g.e., s.40.

³⁵⁹ Nutuk ,s.541-542.; Eroğlu, a.g.e., s.48-59.

³⁶⁰ Türker, a.g.e., s.108-109.

³⁶¹ TBMM Z.C., (D.2, C.3), s.39.

³⁶² "Halk Fırkasının Dünkü İçtimarı", Hakimiyet-i Milliye, (26 Ekim 1923).

yakın çalışma arkadaşlarınca hoş karşılanmamıştır³⁶³. 25-26 Ekim gecesi Vekiller Heyeti Çankaya'da Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığında toplanmıştır. Toplantıda alınan karara göre, Vekiller Heyeti üyeleri istifa edecekler ve yeni seçilecek Vekiller Heyetinde görev almayacaklardır³⁶⁴.

Vekiller Heyeti'nin istifasını vermesinden sonra, Heyet-i Vekile'nin yeni vekiller seçilinceye kadar görevde kalması ve yeni Heyeti Vekile'nin 29 Ekim Pazartesi günü seçilmesi kararlaştırılmıştır³⁶⁵.

27 Ekim 1923'de Vekiller Heyeti'nin istifasından sonra yeni bir hükümet kurmak için çalışmalar başlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk gelişmeleri şöyle açıklamıştır.

“28 Ekim günü geç vakitte, toplantıda bulunan Fırka Heyet-i idaresi tarafından davet olundum. Fırka Heyet-i İdare Reisi Fethi Bey, Fırka namına Heyet-i idarece bir namzet listesi tertip olunduğundan ve bu hususta Fırka Reisi umumisi olduğum için benim de görüşümün alınması uygun görüldüğünden toplantılarına davet ettiklerini bildirdi. Tertib olunan listeye göz gezdirdim. Bence uygun olduğunu ve fakat bu listede isimleri mevcut olan zevatın da rey ve muvafakatini almak lazım geldiğini ifade ettim. Bu teklifim münasip görüldü. Mesela, Hariciye Vekaleti için ismi mevzubahs edilen Yusuf Kemal Beyi davet ettik. Yusuf Kemal Bey, bu listeye dahil olamayacağını bildirdi. Bundan ve buna benzer bazı durumlardan anladım ki, Fırka Heyet-i İdare dahi şayan-ı kabil ve kati bir aday listesi hazırlayamamaktadır. Heyet-i idare azasına, icap edenlerle daha ziyade müdavele-i efkar ederek kati bir liste tespit etmelerini tavsiye ettikten sonra yanlarından ayrıldım. Gece olmuştu, Çankaya'ya gitmek için meclis

³⁶³ Vekiller Heyetinin istifa mektubu şöyledir. “Riyaseti Celiliye Türkiye Devletinin karşısında bulunan dahili ve harici vazifei mühimme ve müşkileyi suhuletle intaca muvaffak olması için gayet kuvvetli ve meclisin müzaheretini tammesine mazhar bir Heyeti Vekileye ihtiyacı kati bulunduğu kanaatindeyiz. Binaenaleyh Meclisi Alinin her suretle itimat ve müzaheretine müstenit bir Heyeti Vekilenin teşekkülüne hizmet etmek maksadıyla istifa eylediğimizi kemali hürmetle arz eyleriz efendim.” **Nutuk**, s.542.

³⁶⁴ **Nutuk**, s.542-543.

³⁶⁵ **TBMM Z.C.**, (D.I, S.1, İ:42), s.75-76. Basın hükümetin istifasını şöyle değerlendirmiştir; **Hakimiyet-i Milliye**, istifanın nedeni olarak, Halk Fırkasındaki düzensizliği ve yürütme işinin zorlaştığını yazmıştır. **Hakimiyet-i Milliye**, “Heyet-i Vekile Azalarının İstifası”, (28 Ekim 1923), s.1; **Anadolu'da Yeni Gün** ise hükümetin istifasına şaşırılmış ve buna bir neden bulamamıştır. Ayrıca Heyeti Vekile üyelerinin daha kuvvetli bir hükümet oluşturmaya ortam hazırlamak için istifa ettiklerini bildirmiştir. **Tevhidi Efkâr** ise, muhalifliğini belli ederek, hükümetin istifasını Fethi Bey'e ve hükümete karşı meclisin güvensizlik duymasına bağlamıştır. Velid Ebuzziya ise, istifa nedeninin Cumhuriyet ilan etmek için olduğunu ileri sürmüştür. **Türker**, **a.g.e.**, s.110. **İleri Gazetesi** de, istifanın nedenini İstanbul Valisi Haydar Bey sorununa bağlamıştır. **Türker**, **a.g.e.**, s.110. Tanin ve Hüseyin Cahit ise, bu istifaya sevinmiş, iç ve dış sorunların çözümü için daha güçlü bir hükümet kurulmasını istemiştir. Hüseyin Cahit, “Heyeti Vekilenin İstifası”, **Tanin**, (29 Ekim 1923), s.1.

binasını terk ederken koridorlarda beni beklemekte olan, Kemalettin Sami ve Halit Paşa'lara tesadüf ettim. Ali Fuat Paşa, Ankara'dan hareket ederken bunların Ankara'ya geldiklerini o günkü gazetede "bir uğurlama ve karşılama" başlığı altında okumuştum.(...) Akşam yemeğine gelmelerini Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa vasıtasıyla tebliğ ettim. İsmet Paşa ile Kâzım Paşa'ya ve Fethi Bey'e de Çankaya'ya benimle beraber gelmelerini söyledim. Çankaya'ya gittiğim zaman orada, beni görmek üzere gelmiş Rize Mebusu Fuat, Afyon Karahisar Mebusu Ruşen Eşref Beylere tesadüf ettim. Onları da yemeğe alıkoymuştum" ³⁶⁶ "Yemek esnasında; yarın cumhuriyet ilân edeceğiz dedim. Hazır bulunan arkadaşlar derhal fikrime iştirak ettiler. Yemeği terk ettik. O dakikadan itibaren, nasıl hareket edileceği hakkında kısa bir program yaptım ve arkadaşları görevlendirdim".

"O gece birlikte olduğumuz arkadaşlar erkenden beni terk ettiler. Yalnız İsmet Paşa, Çankaya'da misafir idi. Onunla yalnız kaldıktan sonra, bir kanun tasarısı müsveddesi hazırladık. Bu müsveddede 20 kanunusani 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun devlet şeklini tespit eden maddelerini şu şekilde değiştirmiştik; birinci maddenin nihayetine "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti cumhuriyettir" cümlesini ilave ettim. Üçüncü maddeyi şu yolda değiştirdim; "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin ayrıldığı idare kollarını icra vekilleri vasıtasıyla yönetir" ³⁶⁷. Bundan başka Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun temel maddelerinden sekiz ve dokuzuncu maddeleri de değiştirerek ve açıklığa kavuşturarak şu maddeler yazılmıştır.

"Madde: – Türkiye Reisi Cumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi azası arasından bir seçim dönemi için seçilir. Cumhurbaşkanlığı görevi, yeni reisi cumhurun seçimine kadar devam eder. Tekrar seçilmek caizdir."

"Madde: - Başvekil, reisi cumhur tarafından ve meclis azası arasından seçilir. Diğer vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından seçildikten sonra heyeti umumiyesi reisi cumhur tarafından meclisin onayına sunulur. Meclis toplantı halinde değilse, onaylama meclis toplantısına bırakılır" ³⁶⁸.

³⁶⁶ Nutuk, s.542.

³⁶⁷ y.a.g.e., s.543.

³⁶⁸ y.a.g.e., s.543-544.

3.3.2. Halk Fırkası Toplantısı

Halk Frkası grubu 29 Ekim Pazartesi günü saat 10.00'da toplanmış ve yeni bir kabine kurulması için müzakereye başlamıştır. Toplantıya başkanlık eden Ali Fethi Bey meclis genel kuruluna sunulmak üzere bir vekiller heyeti listesi hazırlamıştır³⁶⁹.

Kozan Mebusu Saip Bey meclis başkanlığına Fethi Bey, Heyeti Vekile Riyasetine İsmet Paşa'nın seçilmesini teklif etmiştir. Saip Beyden sonra söz alan Lazistan Mebusu Ekrem Bey ise, Mustafa Kemal Atatürk'ün meclise gelip beyan buyurmasını istemiştir. Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey ise, "Divan toplansın" demiştir. Bunlardan sonra söz alan; Bolu Mebusu Mehmet Efendi, Tekirdağ Mebusu Faik Bey, Saruhan Mebusu Vasıf Bey, İzmir Mebusu Necati Bey, Reis Fethi Bey, Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret Bey, Muş Mebusu İlyas Sami Bey, İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey, Konya Mebusu Eyüb Sabri Bey, Kütahya Mebusu Recep Bey, Ardahan Mebusu Talat Bey söz almış ve listenin zayıf olduğunu ve bu hükümetle güçlüklerin aşılamayacağını belirterek, Mustafa Kemal'in açıklama yapmasını isteyerek yerine yeni ve güçlü bir hükümetin oluşturulması gerektiğini belirtmişlerdir³⁷⁰.

Başkan Ali Fethi Bey görüşmeleri yeterli görmüş ve birtakım önergeler okunmuştur. Bu önergelerden Kemalettin Sami Paşa'nın önergesi kabul edilmiştir. Bu önergeye göre, Mustafa Kemal Atatürk'e Genel Başkan sıfatıyla meselenin halline heyeti umumiye tarafından yetki ve görev verilmiş ve Mustafa Kemal Atatürk toplantıya davet edilmiştir³⁷¹. Toplantıdan sonra, Mustafa Kemal Atatürk, odasına gerekli gördüğü şahısları çağırarak onlara 28/29 Ekim gecesi hazırladığı kanun teklifi müsveddesini gösterip görüşmüştür³⁷². Öğleden sonra saat bir buçukta Halk Fırkası genel kurulu tekrar Fethi Bey'in başkanlığında toplanmıştır. Genel Kurulda ilk sözü alan Mustafa Kemal Atatürk kürsüye çıkmış ve kusurun izlenmekte olan "usul ve şekilde" olduğunu belirterek teklifini sunmuştur³⁷³. Okunan teklif, Anayasanın 1,2,4,10,11. ve 12. maddelerinin değiştirilmesini ve hükümetin şeklinin cumhuriyet olduğunu ve bununla ilgili diğer değişiklikleri öngörmüştür. Teklif olunduktan sonra tartışmalar tekrar başlamıştır. Tartışmada üç düşünce belirmiştir. Birincisi; Anayasa

³⁶⁹ Nutuk , s.544-545.; Bkz. Mahmut Goloğlu, Türkiye Cumhuriyeti 1923 (Ankara: Goloğlu. Yay., 1971), s.306-307.

³⁷⁰ Nutuk , s.546-548.

³⁷¹ y.a.g.e., s.547.

³⁷² y.a.g.e., s.547.

³⁷³ y.a.g.e., s.547-548.

değişikliğinin parti grubunda konuşulamayacağını savunanlar; (Niğde Mebusu Hazım Bey, Halil Bey), ikincisi, öncelikle hükümet buhranını çözelim diyenler; (Erzincan Milletvekili Sabit Bey, Karesi Milletvekili Vehbi Bey), üçüncüsü ise Anayasada değişiklik yaparak cumhuriyet ilân edilsin diyenler; (Yunus Nadi, Hamdullah Suphi, Ragıp Bey, Seyit Bey, Abidin Bey, Eyüb Sabri Efendi ve İsmet Paşadır)³⁷⁴. Söz alan İsmet Paşa konuşmasında; “Fırka Başkanının teklifini kabule ihtiyaç kesindir. Cihan, bizim bir şekl-i hükümet görüştüğümüzü biliyor. (...) Bir tecrübeden bahsedeyim. Avrupa diplomatları, bu hususta beni ikaz ettiler. Devletin reisi yoktur dediler, şekli hazırımızdaki reis; meclis reisidir. Demek ki, siz bir başka reis bekliyorsunuz. Avrupa düşüncesi işte budur. Halbuki biz böyle düşünmüyoruz. Millet, hakimiyetini, mukadderatını, fiili olarak eline almıştır. O halde, bunun ifade-i hukukiyesini söylemekten neden çekiniyorsunuz? Reisi cumhur olmadan, başvekil seçimi teklifi, kanunsuz olur. Bundan şüpheye mahal yoktur. Başvekilin seçimini, kanuni ve mümkün kılabilmek için, Gazi Paşa Hazretlerinin teklifini, kanuniyet kesbetmesi lazımdır. Fırkanın bütün millete karşı, yüklendiği sorumluluğun gereklerine uygun hareket etmek zaruridir”³⁷⁵ demiştir.

İsmet Paşa dan sonra söz alan, Abdurrahman Şeref Bey, “hükümetin şekillerini bir bir saymaya lüzum yok. Hakimiyet bila kayd-ü şart milletindir, dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin” demiştir³⁷⁶. Bu konuşmalardan sonra görüşmelerin yeterli bulunmuş ve Mustafa Kemal Atatürk’ün teklifi firkada kabul edilmiştir.

3.3.3. TBMM’nin Genel Kurul Toplantısı ve Cumhuriyetin İlânı

Genel Kurul saat:18:00’da İsmet Bey başkanlığında toplanmıştır. Halk Fırkası grubunda kabul edilen tasarı meclis Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından incelenerek, teklife sadece “devletin dininin; dini İslâm ve lisanının Türkçe olduğuna dair” bir madde eklenmiştir. Kanuni Esasi Encümeni Mazbatası acele müzakere edilmek üzere encümen başkanı Yunus Nadi Bey ve arkadaşları tarafından meclise sunulmuştur³⁷⁷.

³⁷⁴ y.a.g.e., s.549.; Çeçen, a.g.e., s.240.

³⁷⁵ Nutuk, s.549.

³⁷⁶ y.a.g.e., s.549.

³⁷⁷ TBMM Z.C., (D.II, C.3), s.89.

Sunulan önergede 1921 anayasasının 1,2,4,10,11,12. maddelerin değiştirilmesi teklifini getirmiştir³⁷⁸.

Kanun teklifi görüşmelerinin kabul edilmesinden sonra ilk sözü alan Yunus Nadi Bey, uzun bir açıklama yaparak, Türkiye Devletinin hükümet şeklinin cumhuriyet olması gerektiğini belirtmiştir. Konuşmasında, I.TBMM, Teşkilat-ı Esasiye ile Şark ta yeni ve mühim bir devlet kurduğunu, bu kanunun birinci maddesi ile, egemenliği kayıtsız şartsız millete vermiş bulunduğunu. Hükümet şeklinin de cumhuriyet olduğunu belirterek eklenen fıkra ile cumhuriyetin şeklen ifade edildiğine dikkati çekmiştir³⁷⁹. Genel kurulda Yunus Nadi Beyden sonra, Vasıf Bey, Eyüb Sabri Bey, Rasim Efendi, Mehmet Emin Bey, Şeyh Saffet Efendi, Emin Bey, Celal Nuri, Süleyman Sırrı Bey söz alarak kanun teklifi lehinde görüşlerini açıklamışlardır. Bunların yanı sıra; Yahya Galip, Tunalı Hilmi, Avni Bey, Dr. Fikret Bey, Hakkı Bey görüşmeler sırasında ki müdahaleleri ile tasarının lehinde tavır almışlardır³⁸⁰.

Genel Kurul görüşmeleri sonucu, kanun teklifinde yer alan maddeler oylama sonucunda saat: 08.30 civarında kabul edilmiştir.

Ertuğrul Mebusu Dr.Fikret Bey'in teklifi üzerine reisi Cumhurun seçimine geçilmiştir. Bu arada Eyüb Sabri, Ali Rıza, Cevad Abbas ve Mehmet Beylerin verdikleri önergenin kabul edilmesiyle cumhuriyetin ilânının yüz bir pare top atışı ile kutlanması kabul edilmiştir. Bundan sonra, Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmıştır. Sonucu İsmet Bey şöyle açıklamaktadır; "Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti için yapılan oylamaya, yüzellisekiz kişi katılmış ve Cumhurbaşkanlığına yüzellisekiz üye oybirliğiyle Ankara Mebusu Gazi Mustafa Kemal Hazretlerini seçmişlerdir"³⁸¹. Bunun üzerine kürsüye gelen Mustafa Kemal Atatürk konuşmasında³⁸², verilen kanun lahiyasının kabul edilmesiyle devletin zaten bilinen adının uluslararası bir biçimde tarif edildiğini belirttikten sonra, cumhurbaşkanlığı makamının kendisine tevcih buyurdukları için teşekkür etmiştir. Sözlerini, "...Türkiye Cumhuriyeti, cihanda işgal ettiği mevkiye layık olduğunu eserleriyle ispat edecektir" diyerek, kendisine gösterilen sevgi, güven ve yardımın devamını dilemiş ve sözlerini şöyle bitirmiştir; "...Daima muhterem arkadaşlarının ellerine çok samimi ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından

³⁷⁸ y.a.g.e., s.95-98.

³⁷⁹ y.a.g.e., s.90-93.

³⁸⁰ y.a.g.e., s.93-98.

³⁸¹ y.a.g.e., s.99.

³⁸² TBMM Z.C., (D.2, C.3), s.99-100.; Nutuk, s.550-551.

kendimi bir an bile müstağni görmeyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima nokta-i istinad telâkki ederek hep beraber ileriye gideceğiz. TÜRKİYE CUMHURİYETİ MESUT, MUVAFFAK VE MUZAFFER OLACAKTIR”.

Mustafa Kemal Atatürk’ün bu konuşmasından sonra meclis oturumu Karahisar Mebusu Kamil Efendi tarafından yapılan bir dua ile kapanmıştır ³⁸³. Alınan kararlar, o gece bütün ülkedeki valiliklere telgraflarla bildirilmiş ve her yerde, gece yarısından sonra, Cumhuriyetin ilanı yüz bir parelik top atılarak halka duyurulmuştur ³⁸⁴. İlk hükümeti İsmet Paşa kurmuş ve meclis başkanlığına da Fethi Bey getirilmiştir ³⁸⁵.

3.3.4. Cumhuriyetin İlânının Yankıları

Cumhuriyetin ilanı bütün yurttan coşkulu kutlamalara sahne olmuş, fener alayları düzenlenerek gece yarısına kadar silah ve havai fişekler atılarak cumhuriyetin ilanı kutlanmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal’e ülkenin çeşitli yerlerinden kutlama telgrafları gelmiştir. Mustafa Kemal’i kutlayanlar arasında halife Abdülmecit Efendi de vardır. Mustafa Kemal bunlara karşılık 31 Ekim de teşekkür bildirisi yayınlamıştır ³⁸⁶.

Yakup Kadri’nin anlatımıyla; “Cumhuriyetin ilân edildiği sıralar, halkın çoğunluğu bunun ne olduğunu bilmiyorlardı. Ülkenin dört bir yanında top sesleri ile heyecanlanan halk cumhuriyetin ne olduğunu öğrenince, büyük sevinç gösterilerinde bulunmuştur” ³⁸⁷.

Şükrü Kaya ise, “...Tarihte birçok cumhuriyetler, mağlubiyetlerin tepkisidir. Bizde zafer milli hakimiyetin eseri, cumhuriyet de zaferin nimeti ve ganimeti oldu” demiştir ³⁸⁸.

Enver Ziya Karal ise, Yeni Türk Devletinin adının cumhuriyet olmasını üç nedene bağlamıştır. “Birinci ve önemli olan neden, halifelik ve saltanattan yana olanların boş gibi sandıkları devlet başkanlığı makamı için bunalımlar yaratmalarını önlemek idi. İkinci neden, Türkiye’nin dış ilişkilerinde yabancı devletlerin Türkiye’de siyasal rejimin istikrara kavuşmamış olduğu yolundaki kuşkularını önlemek, üçüncü de,

³⁸³ TBMM Z.C., (D.2, C.3), s.100.

³⁸⁴ Hakimiyet-i Milliye (1 Kasım 1923).

³⁸⁵ Hükümetin Tezkeresi için Bkz., TBMM Z.C., (D.2, C.3), s.103-168.; Nutuk , s.551. 31 Ekim günü yeni hükümet şekli bir nota ile Hariciye Murahhası Dr. Adnan (Adıvar) İmzası ile tüm devletlere bildirilmiştir. Tanin (31 Ekim 1923).

³⁸⁶ Hakimiyet-i Milliye (1 Kasım 1923).; Anadolu’da Yeni Gün (30 Ekim 1923).; “Halife Hazretleriyle Reis-i Cumhuriyetimiz Arasında Teati Edilen Tlgraflar”, İkdâm (2 Kasım 1923).

³⁸⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Cumhuriyetin İlânı ve Atatürk”, Milliyet, (29 Ekim 1974), s.2.

yeni Türkiye Devletinin modernleşmesi yanında yapılacak devrimlere karşı, dinsel bir örgüt olarak yaşamakta olan halifelikten gelebilecek direnmeleri kırmak”³⁸⁹ olarak değerlendirmiştir.

Cumhuriyetin ilânı 30 Ekim tarihli Ankara ve İstanbul’da yayınlanan gazetelerde, hem Halk Fırkası ve TBMM’de yapılan görüşmelere ayrıntılı bir şekilde yer verilmiş hem de cumhuriyetin nasıl ilân edildiği açıklanmıştır. Cumhuriyetin ilânı açıklanırken, bazı gazetelerin kullandığı başlıklar şöyledir. **Anadolu’da Yeni Gün**, “Büyük Millet Meclisi şekl-i hükümetimizi tespit eden Teşkilat-ı Esasiye tadilatını kabul ve Türkiye Cumhuriyetini ilân eylemiştir”³⁹⁰. **Hakimiyet-i Milliye**, “Büyük Millet Meclisi dün gece, sekiz buçukta Türkiye Devletinin şeklini müttefikan cumhuriyet olarak tespit ve dokuza çeyrek kala, Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerini müttefikan Reis-i Cumhur intihap eyledi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu şerefli ve şifabahş kararıyla bütün buhranlar halledilmiştir”³⁹¹. **Tanin**, “Türkiye Devleti’nin şekl-i hükümeti cumhuriyet oldu”³⁹². **İkdam**, “Yeni Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir. Meclis dün müttefikan şekl-i hükümetimizi cumhuriyet olarak kabul etmiş ve alkışlar arasında Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya birinci Reis-i Cumhur intihap eylemiştir”³⁹³. **Tevhid-i Efkar**, “Buhran-ı Vükela pek ani bir surette tebdil-i mahiyet ederek bir şekl-i hükümet ve cumhuriyet meselesi haline inkılap ediyordu”³⁹⁴. **Ahenk**, “Millet Meclisi dünkü içtimasında cumhuriyeti kabul ve ilân etti. Gazi Mustafa Kemal Paşa mevcut 158 rey ile reisi cumhur intihap olundu. Cumhuriyet, hakimiyetin bilakaydüşart milletçe olması esasına müstenittir. İsmet Paşa yeni reisi cumhur tarafından kabine teşkiline memur edilecektir”³⁹⁵.

³⁸⁸ Eroğlu, a.g.e., s.56.

³⁸⁹ Enver Ziya Karal, “Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması”, **Türk Dili**, (S.278, Kasım:1974), s.837.

³⁹⁰ **Anadolu’da Yeni Gün** (30 Ekim 1923).

³⁹¹ **Hakimiyet-i Milliye** (30 Ekim 1923).

³⁹² **Tanin** (30 Ekim 1923).

³⁹³ **İkdam** (30 Ekim 1923).

³⁹⁴ **Tevhid-i Efkar** (30 Ekim 1923).

³⁹⁵ Arıkan, a.g.m., s.968.

3.4.Cumhuriyetin İlânının Doğurduğu Tepkiler

3.4.1. Cumhuriyetin İlânına Karşı Gösterilen Olumlu Tepkiler

29 Ekim 1923’de Cumhuriyetin ilânı bütün yurttta sevinç gösterilerine sahne olmuştur ³⁹⁶. Cumhuriyetin ilânı genelde basında olumlu karşılanmıştır. Cumhuriyetin ilânından sonra ise cumhuriyetle ilgili tartışmalar, karşılıklı ithamlar, tenkitler başlamıştır.

Yunus Nadi Gazetesinde, “Yaşasın Cumhuriyet” başlığı altında cumhuriyetin ilânından dolayı sevincini şöyle dile getirmiştir; “...Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti Yaşasın II.TBMM”³⁹⁷. Gazetelerde genellikle, gerek hükümet buhranının çözülmesinden ve gerek devletin adının belirlenmesinden dolayı Cumhuriyetin ilânı memnuniyetle karşılanmış ve bu konular üzerinde sıkça durulmuş ve cumhuriyet rejimi işleyişi hakkında okuyucuya bilgiler sunulmuştur ³⁹⁸. Örneğin; Ahmet Cevdet Bey bu konuda kaleme aldığı yazısında, “Gazi Paşa Cumhuriyet, başvekillik ve kabine teşkilatı hakkında en medeni devletlerde geçerli olan usulü benimsemiştir” demiş ve cumhuriyetin ilânıyla rejim sorununun ortadan kalktığını belirtmiştir. Ama TBMM’de “ayan” meclisinin kurulmamasını da eleştirmiştir ³⁹⁹. İkdâm Gazetesi, 31 Ekim tarihli yazısında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun şimdiye kadar şüpheli kalmış olan noktalara açıklık getirdiğini, bu kararlar bu boşlukların doldurulduğunu, cumhuriyetin yeni kabul edilmediğini, saltanat yıkıldıktan sonra zaten bu sistemin adının Cumhuriyet olduğunu belirtmiş ve cumhuriyetin ilânıyla Reis-i Cumhurun intihap olunması suretiyle, o şekli cumhuriyetimize, bütün medeni dünyada ma’lum olan bir sima veriliyor ve faaliyet ve tatbikatda fi’ilen iş görecek bir mahiyet alıyor” demiş ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ü tebrik etmiş, başarılar dilemiştir ⁴⁰⁰.

Hüseyin Cahit Bey ise yazısında; “Anadolu’da Büyük Millet Meclisi mukadderat-ı vatana bilfiil hakim olmaya başladığı dakikadan beri Türkiye’de Cumhuriyet teessüs etmiştir. Atılan toplar bize yeni bir şey öğretmiyor, yeni bir değişiklik yapmıyor. Yalnız bilfiil vaki olan bir hali tespit ederek meşrutiyeti izale

³⁹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz., İkdâm (30 Ekim 1923); Vatan (31 Ekim 1923); Hakimiyet-i Milliye (30 Ekim 1923).

³⁹⁷ Yunus Nadi, “Türkiye Cumhuriyeti”, Anadolu’da Yeni Gün, (30 Ekim 1923), s.1.

³⁹⁸ İleri (31 Ekim 1923); Hakimiyet-i Milliye (30 Ekim 1923).

³⁹⁹ Ahmet Cevdet, “Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet - Cumhuriyetin Envai” İkdâm, (30 Ekim 1923). s.1.

⁴⁰⁰ “Teşkilat-ı Esasimiz Vuzuh Kesb Etti”, İkdâm, (31 Ekim 1923), s.1.

eyliyor” sözleriyle cumhuriyetin ilânına olumlu yaklaşmıştır ⁴⁰¹. Hüseyin Cahit yazısının devamında Türkiye’de gerçekleştirilmesi gereken inkılapların ancak ve ancak cumhuriyet rejimi içerisinde mümkün olabileceğini, ayrıca dış güvenliğimiz, milletler arasındaki itibarımızın da rejime bağlı olduğunu, kısacası; bu rejimin Türk Milletinin huzur ve refahı için elzem olduğunu idare tarzının yalnız bizim için değil “bütün heyet-i içtimaiyeler için en yüksek şekl-i idare mefkuresi” olduğunu belirtmiştir ⁴⁰². Bütün bu özelliklerinin yanında Türkiye Cumhuriyeti “Halkçılık” ilkesi üzerine kurulmuştur. Böyle bir devletin rejimi de şekil itibariyle cumhuriyetten başka bir rejim olamazdı demiştir.

Tanin Gazetesinden İsmail Müştak ise yazısında; Cumhuriyetin, saltanatın kaldırılmasından sonra zaten rejimin adı olduğunu ve bu nedenle halkın hiç şaşırmadığını belirtmiştir ⁴⁰³.

Şer’iye Vekili Mustafa Fevzi Efendi ise, bu rejimin İslâm dünyasının ilk şekli idaresi olduğunu ve ona döndüğünü ifade etmiştir. Ayrıca “bugünkü cumhuriyetin şekli hiçbir hakimiyete benzemez. Dünyada birbirine benzer hiçbir şey yoktur. Nitekim insanlar da fertler de birbirine benzemezler” ⁴⁰⁴ demiştir. Tanin Gazetesinden Hüseyin Cahit yazdığı bir makale ile cumhuriyete karşı tenkitlerinin tam tersine cumhuriyeti övmüştür. Yazısında, “...Türkiye’de cumhuriyet elbette ve mutlaka yürüyecektir. Çünkü, cumhuriyet iflas ederse bir şekl-i idare değil, bütün vatan iflas etmiş olacaktır. Memleketin istikbalinden ümidimizi kesmiş olsa idik. Cumhuriyetin yürümeyeceğine kan’i bulunsa idik bu mücadelenin içinde işimiz ne idi? Vatanın selametine, terakkisine en kara günlerinde bile sönmeyen bir iman kalbimize daima parlamasa idi bu mücadelat da rehberimiz, müzahirimiz kim olurdu?” demiştir ⁴⁰⁵. Cahit yazısının devamında, cumhuriyet rejiminin önemine değinmiş, en iyi idare şeklinin cumhuriyet olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir; “...Memleket sa’adet ve terakki istikbalden, cumhuriyetten gelecektir. Cumhuriyet bunu temin edemezse başka bir çare yok demektir. Kendimizi ıslah etmeye çalışmaktan başka yapacak bir şey kalmamış demektir. İşte bizim Tanin de takip ettiğimiz meslek budur. Kaç kere söyledik ki yıkmada bir faide ve hikmet tasavvur edenlerden değiliz. Yıkılan şeyin yerine başka bir

⁴⁰¹ Hüseyin Cahit, “Yaşasın Cumhuriyet”, **Tanin**, (31 Ekim 1923), s.1.

⁴⁰² Cahit, y.a.g.m., s.1-2.

⁴⁰³ İsmail Müştak, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlânı”, **Tanin**, (31 Ekim 1923).

⁴⁰⁴ **Vakit** (10 Kasım 1923).

⁴⁰⁵ Hüseyin Cahit, “Cumhuriyet Elbette Muvaffak Olacaktır”, **Tanin**, (4 Aralık 1923).

şey kurmak, gideceklerin yerine başkalarını getirmek lazımdır” demiş ve eleştirmekten de geri kalmamıştır; “fakat yıkmak istemiyoruz diye mevki’i iktidardakilerin hatalarına da göz kapamak, icraatlarını tenkid etmemek de lazım gelmez. Her bir devlet idaresi böyle olur. Devlet yapar, matbuat fikrini söyler. Bunların içinde haklısı da, haksızsı da olur. Neşriyattan hükümetin istifa etmesi kabildir”⁴⁰⁶ demiştir.

3.4.2. Cumhuriyetin İlânına Karşı Gösterilen Olumsuz Tepkiler

3.4.2.1. Gazetecilerin Tepkileri

Cumhuriyetin ilânı halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Halktan cumhuriyete karşı olumsuz bir tepki gelmemiştir. Bir iki gazete dışında cumhuriyet aleyhine yazı da yazılmamıştır. Yazılanlar ise geniş halk kitlelerini etkileyip olumsuz tepki haline dönüştürebilecek nitelikte olmamıştır. Cumhuriyet aleyhine yazılan yazılar kişisel görüş ve tenkitlerden öteye gidememiştir. Zaten cumhuriyet tartışması kısa sürmüş ve yerini halifelik sorunu almıştır. Cumhuriyetin ilânı, İstanbul’daki üç gazeteyi telaşa ve endişeye düşürmüştür. Bunlar, cumhuriyetin ilânına sebep olanları tenkide başlamışlardır.

İstanbul’da yayınlanan Vatan, Tevhid-i Efkâr ve Tanin cumhuriyetin ilânını eleştirmişlerdir. Bu gazetelerin ortak noktası; bir taraftan cumhuriyete taraftar olduklarını açıklarken, diğer taraftan da cumhuriyetin ilân ediliş tarzı ile birlikte, cumhuriyetin sağlayacağı faydaları şüphe ile karşıladıklarını açıklamalarıdır⁴⁰⁷. Cumhuriyetin ilânından önce, Şevket Süreyya Aydemir’e göre, muhalefet, teşkilatlı, programlı olmaktan ziyade şahıslar arasındaki kırınglıklara dayanmaktadır⁴⁰⁸. Cumhuriyetin ilânından önce, mecliste cumhuriyet fikrine karşı bir muhalefet olup olmadığı konusunda ise, Falih Rıfkı Atay, “Hayır” demiş ve “Mecliste yaygın şekilde cumhuriyetçilik fikri de mevcut değildir. Dolayısıyla mevcut olmayan fikre karşı mücadele edilmesi, teşkilatlar kurulması, gruplar oluşturulması da düşünülemez” demiştir⁴⁰⁹.

Cumhuriyetin ilânının şaşkınlığı geçince yine ilk tepki Tevhid-i Efkâr Gazetesi baş yazarı Velid Ebuzziya dan gelmiştir. Tevhid-i Efkâr Gazetesinde, cumhuriyetin ilânı, “Buhranı vükela pek ani bir surette tebdil-i mahiyet ederek bir şekl-i hükümet ve

⁴⁰⁶ Tanin (4 Aralık 1923), s.1.

⁴⁰⁷ Eroğlu, a.g.e., s.63.

⁴⁰⁸ Aydemir, a.g.e., C.III, s.150-151.

cumhuriyet meselesine inkılap ediverdi” diyerek cumhuriyetin ilânını çok kısa ve kuru bir şekilde okuyucuya duyurmuş, cumhuriyetin ilân şeklide üstü kapalı bir şekilde eleştirilmiştir⁴¹⁰. Aynı tarihli baş makalesinde Velid Ebuzziya, önce cumhuriyetin nasıl ilân edildiğini anlatmış sonra da eleştirisini dile getirmiştir. Yazısında, Fethi Beyin istifasının önceden tertip edilmiş bir olay olduğunu belirtmiş ve şöyle açıklamıştır: “Buhran alelade bir Heyet-i Vekile intihabı suretinde hal edilecek yerde, bilakis son günlerin bütün gürültülerine rağmen, yine kimsenin karib-ül-vuku ihtimal vermediği cumhuriyet meselesinin pek müsbet, pek kat’i ve pek müstacel surette ortaya çıkmasına sebep olmuştur.(...)Fırka, şimdiye kadar herkesten ve hatta meclis reislerinden bile gizli tutulmuş olan cumhuriyet meselesini bu kadar süratle kabul etmekle ne isabet, ne de dirayet göstermiştir. Fazla olarak bu kadar mühim bir kararı bu meclisin ittihaza da hakkı yoktur. Böyle bir kararı olsa olsa bir meclis-i müessisan verebilir.” “Biz dünkü mukarrerat da istical görüyoruz ve efkar-ı umumiye-i memleketin de bu görüşte bizimle beraber olduğuna eminiz. Geçen sene 1 Teşrin-i Sani kararı da yine istical ile verilmişti. (...) fakat bugün, bu kadar istical ile bu kadar mühim mukarrerat ittihazını muvafık gösterecek hiçbir sebep yoktur. O cihetle, Halk Fırkası mensubinine bütün hüsn-ü niyetimizle, samimi bir endişe-i vatanla; Efendiler, istical ediyorsunuz; iyi düşünün demekte tereddüt etmiyoruz”⁴¹¹ demiştir.

Velid Ebuzziya, 31 Ekim tarihli makalesinde de, haftalardan beri cumhuriyet diye çırpınan ve sütun sütun yazılarla herkesin kafasını şişiren Celal Nuri ve Agayef Beylerin sonunda amaçlarına ulaştıklarını söylemiş cumhuriyetin ilânının bir emrivaki şeklinde ilân edildiğini ileri sürmüştür. Ebuzziya bu beylerin hükümet şeklinde hatalar olduğunu, devletin ismi konmadığı için hiçbir iş görülemediğini bunun için cumhuriyetin derhal ilân edilmesi gerekli tezlerine karşı çıkmış ve Teşkilat-ı Esasiye Kanununda gerçekten bazı noksanların bulunduğunu, bunların düzeltilmesi gerektiğini son zamanlardaki aksaklıkların bundan kaynaklanmadığını, üç dört senedir eski hükümetin çok zor şartlar altında olmasına karşın Anadolu’yu iyi yönettiğini, hastalığın sebebinin kanunları uygulamayan memurlardan kaynaklandığını, isim değişikliği ile işlerin düzelemeyeceğini, değişikliğin iktidar için yapıldığını, 158 oyla kabul edilen cumhuriyetin bütün bu bozuk işleri bir anda düzelteceğini kimsenin iddia

⁴⁰⁹ Atay, a.g.e., s.377.

⁴¹⁰ *Tevhid-i Efkar* (30 Ekim 1923), s.1.

edemeyeceğini söylemiştir ⁴¹². Ebuzziya yazısının devamında; “Fakat mademki cumhuriyetçiler, isim ve ünvan tedilini ve bazı yeni esasatın vaz’ını herşeye tercih ve takdim ettiler, kendilerine mademki nihayet emellerinize nail oldunuz, şimdi bizde sizden vaat ettiğiniz bütün salah ve hüsn-ü idareyi isteriz demek hakkımızdır. (...) Bu memleketin havasının da avamının da temennisi, artık şu dırıltılı, dedikodulu, üzüntülü şekl-i hükümet tebdil-i devresine hitam verilerek, cidden menafi-i mülk ve millete hadim işlere başlanılmasından ibarettir” demiş ve sözlerini, “Eğer dün ilân edilen cumhuriyetin erkan ve mensubu bunu yapabileceklerinden emin iseler, bizde kendilerine öyle ise cumhuriyetiniz mübarek olsun efendiler diyoruz” diye bitirmiştir ⁴¹³. Velid Ebuzziya gazetenin yine aynı sayısında, “...Biz ne kadar basiretli de olsak yine Fethi Beyin istifasının cumhuriyet doğuracağını keşfedemezdik. (...) Devletin ihtirası meselesi Celal Nuri ve Ağaoğlu dostlarımızın ellerine tevdi edilirse onlar kimbilir daha ne marifetler icat edecek hem bizi hem dünyayı döndüreceklerdir” diyerek cumhuriyetçileri eleştirmiş ve bu hallerine Ankara’nın güldüğünü de yazmıştır ⁴¹⁴.

Cumhuriyetin ilânına ikinci muhâlif ses Hüseyin Cahit’ten gelmiştir. Hüseyin Cahit, cumhuriyetin ilânını kabul etmiş, ama ilân ediliş tarzını alaya almıştır. Hüseyin Cahit, cumhuriyetin ilânından sonra kaleme aldığı, “Yaşasın Cumhuriyet” başlıklı baş makalesinde şunları söylemiştir. “Yaşasın Cumhuriyet! Meclis-i Mebusan da alkışlarla kabul, hariçte toplanlar tesid ederek ilân ettiğimiz cumhuriyetin yaşamasını sahihten istiyormusunuz? İstiyorsak her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki Cumhuriyet alkış ile dua ile, şenlik ve şehir-i ayinle yaşamaz. Onu yaşatmak ister. Cumhuriyet, ancak hüsn-ü idare ile, cumhuriyete lâîk olmakla yaşar. Cumhuriyet tılsım değildir. Millet meclisinde bir efsûn yapıldı, bundan sonra her iş kendiliğinden düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir. İşler biz düzeltirsek düzelecek, dertlerimiz çaresini bulursak ortadan kalkacaktır” ⁴¹⁵. “Ben cumhuriyetçiyim. Bütün heyeti içtimailer için en yüksek şekl-i idare mefkuresinin cumhuriyetten başka bir şey olamayacağına kaniyim.” “Esas itibariyle mevcut olan cumhuriyetin yalnız tarz-ı ilânı ve tespitinin biraz garip olduğunu da söylemek borcumuzdur. Bunda tabir-i

⁴¹¹ Velid Ebuzziya, “Efendiler İstical Ediyorsunuz”, **Tevhid-i Efkar**, (30 Ekim 1923), s.1.

⁴¹² Velid Ebuzziya, “Efendiler Devletin Adını Taktınız, İşleri de Düzeltebilecek misiniz?”, **Tevhid-i Efkar**, (31 Ekim 1923), s.1-2.

⁴¹³ y.a.g.m., s.1.

⁴¹⁴ Velid Ebuzziya, “Ablar Galip Geline Dolaplar Döndüler, Ama ne İstikamette?”, **Tevhid-i Efkar**, (31 Ekim 1923), s.1.

⁴¹⁵ Hüseyin Cahit, “Yaşasın Cumhuriyet”, **Tanin**, (31 Ekim 1923), s.1.

amiyanesiyle, sık boğaza getirilmiş gibi bir hal var. Bir taraftan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan mutasavver tadilatın henüz proje halinde olduğu, binaenaleyh bunlara bir şekl-i mahsus verilmeden hakkında idare-i kelama pek mahal görülmediği, daha fırkada müzakere edileceği, şöyle olacağı, böyle olacağı söylenip dururken diğer taraftan birden bire, birkaç saat içinde, Kanun-u Esasi tadilatı yapılvirmesi en munis tabiri ile gayr-ı tabii bir harekettir. Kabul olunan noktalardan pek az itiraz mutasavver olduğu, itiraz olsa bile kolaylıkla izale edilebileceği halde neden böyle türlü türlü tefsirata meydan açacak yolları tercih etmeli? Bunlar şu medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, devlet idaresine ehil olmuş dimağlardan çıkacak muhakeme eserleri değildir”⁴¹⁶.

Hüseyin Cahit yine aynı yazısında, Cumhuriyetin ilân ediliş şeklini eleştirdikten sonra, “Heyet-i Vekileye girecek zatlara bir devlet adamı kafası hediye ediyor mu? İşte bütün meselenin ruhu bundadır” demiş ve kendisinin cumhuriyetçi olduğunu ancak cumhuriyetin değerinin onu idare edecek olanlarda bulunmadığını, birbirleriyle kardeş kavgasına girilmemesi gerektiğini, Anadolu’da Büyük Millet Meclisinin vatanın geleceğine egemen olmaya başladığı andan beri cumhuriyetin kurulduğunu, atılan topların bize yeni bir şey vermediğini, bir değişiklik de yapmadığını, birkaç saat içinde bir kanun çıkarıldığını iddia etmiştir⁴¹⁷. Hüseyin Cahit, değiştirilen 12. madde de yer alan; “...Vekiller, başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra, heyet-i umumiyyesi reis-i cumhur tarafından meclis tasvibine arz olunur. Meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tasvip meclisin içtimasına talik olunur” maddesini eleştirmiş ve cumhurbaşkanına verilen bu hakkın; “Meclisin itimadını haiz olarak meclisin esnayı gaybubetinde icra-yı hükümet eden bir kabineyi ıskat etmek hakkı padişahlara bile verilmemişti. Şimdi o hak reis-i cumhura veriliyor” demiştir.

Akşam gazetesinden Necmeddin Sadak ise, cumhuriyetin ilânı ile memlekette başka bir iş yokmuş gibi herkesi meşgul eden cumhuriyet meselesinin bir dedikodu halinden çıktığını söyleyerek, bir gece içinde bu meselenin nasıl halledilebildiğini sormuştur. Cumhuriyetin ilânının şekilden ibaret olduğunu ifade ettikten sonra, cumhurbaşkanı, meclis, başbakan ilişkileri arasındaki hassas dengeye değinerek, bunun memleket aleyhine kullanılmamasını dilemiştir. Yazar son kaygısını da şöyle dile

⁴¹⁶ y.a.g.m., s.1.

⁴¹⁷ y.a.g.m., s.1; Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında, Hüseyin Cahit, Renin’de çıkan “İnkılab” başlıklı makalesin de, TBMM Hükümeti için, “İhtiyaçların doğurduğu bir özellik taşımakla birlikte esasında bir Cumhuriyet olduğu belgindir” diyerek o dönemde Cumhuriyet sözcüğünü kullanmıştır. Bu nedenle dönemin Matbuat Müdürü olan Ahmet Ağaoğlu tarafından uyarılmıştır. Cahit, a.g.e.,s.271.

getirmiştir; “Eğer her hükümet buhranında, herhangi bir meclisin bir ekseriyet fırkası toplanarak, buhranı hal için şekl-i hükümeti değiştirmekten başka bir çare görmezse memleketin hali pek feci olur”⁴¹⁸.

25 Ekim 1923’de Ahmet Ağaoğlu, Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde imzasız olarak yayınladığı “Kusur Kimde?” adlı başmakalesinde gazetecilerin kullandıkları dili gündeme getirmiştir. Ağaoğlu makalesinde birçok gazeteyi eleştirdikten sonra, Tevhid-i Efkar’ı kastederek “bu gazetenin tettebbüş (inceleme) ettiği kırmızı paçavra da malum olduğu vechile cumhuriyet meselesidir” demiştir. Ebuzziya bu makaleden esinlenerek, 1 Kasım tarihli, “Bizi korkutan kırmızı cumhuriyet paçavrası mıdır?” adlı makalesini yazmıştır⁴¹⁹. Makalenin başında, bir cumhuriyet taraftarı olan Ahmed Agayef’in Cumhuriyet’i “kırmızı paçavraya” benzetmesini eleştirmiş ve “Böyle müzeyyifane muhakkarane bir tabir kazara bizim kalemimizden çıksaydı, münakaşa ve mübahese vadisini bırakarak birkaç gündür tehdid ve tahvif yolunu tutan bu efendilerin kim bilir ne gibi sebb ü şetmlerine uğrardık” demiştir⁴²⁰. “Agayef’in kırmızı cumhuriyet paçavrasının bizi korkuttuğu iddiasına gelince biz bundan manasız bir iddia ve bu kadar açık bir mugalata daha görmedik desek mübalağa olmaz. Hayır arkadaş bizi korkudan ne cumhuriyet paçavrasıdır, ne de cumhuriyet kelimesidir. Biz bu memleketin idaresinde hakimiyet-i milliye usulünün çok kuvvetli iman ve sadakatle sarılmış insanlarındanız. Milletın mukadderatına, yalnız irade-i milliyeınin hükümrân olabileceğini, henüz Teşkilat-ı Esasiye kanunu yapılmadan evvel ve İstanbul’da Vahdettin ve İngiliz sansürü kemal-i şiddetle hükümferma iken Tasvir-i Efkar sütunlarında herkesten evvel biz iddia etmiş ve bu iddiamızı da (...) müdafa eylemiştik. (...) Şu halde birkaç kişinin ancak 1 Teşrinisani kararından sonra kabul ettikleri ve “amentü” dedikleri “hakimiyet-i milliye” esasının biz çok kadim taraftarı ve mudafii idik” demiş ve bu karara karşı bir yazı yazmadıklarını, yazılanların; “bizim muahezemiz yalnız kararın müstacelen ve nabemevsim bir surette ittihazına aid idi” diyerek, görüşlerini açıklamıştır⁴²¹. Ve iddia edildiği gibi cumhuriyet aleyhtarı olduklarını iddialarının da çok boş olduğunu belirtmiştir. Yazısının devamında; Agayef Bey’in

⁴¹⁸ Necmeddin Sadık, “Türkiye Cumhuriyeti”, *Akşam*, (31 Ekim 1923).

⁴¹⁹ Velid Ebuzziya, “Bizi Korkutan Kırmızı Cumhuriyet Paçavrası mıdır?”, *Tevhid-i Efkar*, (1 Kasım 1923), s.1.

⁴²⁰ y.a.g.m., s.1.

⁴²¹ y.a.g.m., s.1.

zannı hilafında olarak bizi asıl korkutan cihet, böyle ortaya ikide birde “cumhuriyet”, “devlet ihtira-i” meselesini çıkarıla çıkarıla nihayet, “hakimiyet-i milliye”mizin hakikaten tehlikeye düşürülmesi ihtimalidir. (...) Böyle bir tehlikeyi ihdas edecek olanlar, dava-yı milliyenin başında olarak mücahede-i milliyeyi ibda’ ve bu kadar büyük zaferlerle intac eden zevat değil, bilakis o zevata hulul ederek onları bir takım hukuk-ı esasiye nazariyeleri, düsturları daha doğrusu mugalatalarıyla iğfal ve ızlal eden kimselerdir” demiş ve Ahmed Agayef ile Celal Nuri’yi suçlayarak; “sizlerin bugünkü neşriyat ve müdafatınız da zerre kadar hulus ve samimiyet olmadığını ispat kadar basit bir şey yoktur. Geçen sene 1 Teşrinisani kararı esnasında da yine siz gayret keşmed çala kalem böyle müdafaata başlamış, o vakit daha azgınlık ederek hakimiyet-i milliye esasatını yan gözle bakanları bile idamla, çaprazvari kesmekle tehdid etmişdiniz. Yine o vakitler cumhuriyet ve meşrutiyet sözlerini bile kimsenin ağza almasına müsaade etmiyordunuz. (...) Ankara’dan ilân edilmiş olan cumhuriyetin idare ve tatbikatında da zimamdarane-i umur sizi yine akıl hocası olarak istihdam ederlerse halkça o kadar matlub olan refahı, saadeti, memleketin salahını istihsal ve temine muvaffak olmak imkanı pek zayıftır. Bu suretle de ortaya bir “Cumhuriyet” kelimesi çıkarmakla memlekette hüsn-i idarenin teessüs edemeyeceği sabit olacaktır”⁴²² diyerek kendini savunmuştur.

Yeni kabinenin işleri bakanı Ferid Beyin, Tevhid-i Efkâr da cumhuriyet aleyhine yazı yazıldığı için, Hakimiyet-i Milliye Gazetesine beyanda bulunması üzerine 3 Kasım’da Ebuzziya, “Cumhuriyetin ilânı İstanbul’u pek ansızın yakalamıştır” diyerek, halkın bu haberi aniden alması nedeniyle açıklama gereksinimini dile getirmiş ve gelişmelerin Cumhuriyetin ilânına gideceğini kimsenin akıl edemediğini belirtmiştir. Ahmed Ağaoğlu’nun, cumhuriyetin, hakimiyet-i milliyeden hiçbir farkı olmadığını ortaya atmasının, halkın, madem hiçbir değişiklik yok neden acele ediliyor sorusunu sormasına neden olduğunu belirtmiştir. Ayrıca halkın haber gereksiniminin de sağlanmadığını belirtmiştir ⁴²³. Velid Ebuzziya bu konuda son olarak, 8 Kasım’da “Cumhuriyet Düşmanları” adlı şiir ve makale, yazmış ve tenkide devam etmiştir. Yazısında; “Cumhuriyet-i bâzırganın” ⁴²⁴ cumhuriyet rejiminin halk tarafından sevebilmesi için Hakimiyet-i Milliye’nin esaslarından uzaklaşmaması gerektiğini ve;

⁴²²y.a.g.m., s.1.

⁴²³ Velid Ebuzziya, “İş Ferid Beyin Zanneddiği Gibi Değil”, *Tevhid-i Efkâr*, (3 kasım 1923), s.1.

⁴²⁴ Velid Ebuzziya, “Cumhuriyet Düşmanları”, *Tevhid-i Efkâr*, (8 kasım 1923), s.1.

“Ankara’nın beceriksiz avukatları” diye nitelediği kişilerin de uzaklaştırılmasını istemiştir⁴²⁵.

Vatan Gazetesinden Ahmet Emin ise, cumhuriyetin ilân şeklinin bir “emr-i vaki” şeklinde olduğunu ileri sürmüştür. “...Bir saat içinde devlet şeklinin müzakere ve tebdil edilmesine ait başka bir misale tarihin hiçbir kısmında tesadüf etmek mümkün değildir. (...) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun ayak üstünde tadil edildiği hissi verilmemeliydi” diyerek cumhuriyetin çok hızlı bir şekilde ilân edilmesini eleştirmiştir⁴²⁶.

Trabzon’da yayınlanan İstikbal Gazetesi sahibi, Faik Ahmet Bey’de cumhuriyetin ilânı aleyhtarı tavır takınmıştır. Faik Ahmet imzalı 5 Kasım’daki makalede, cumhuriyetin ilân ediliş şeklini bir “emr-i vaki” ve “teminatsız durum” şeklinde eleştirilmiş ve; “...158 mebusun iştirak ettiği ani ve müstacel bir karar ile ilân edilen cumhuriyetin her zaman elde demek olan aynı adet aza ile yarın bir başka ve bil-farz bir imparatorluğa inkılap ettirilmesini imkansız görmek için ortada hiçbir teminat yoktur. (...) Devlet Teşkilat-ı, şahsi temayüllere göre değil, hakikat ve tadbikatı maslahata, ihtiyaç-ı umumiyeğe göre tespit edilir ve artık ona gelişi güzel tutunmak yolları kapalı bulunmak iktiza eder” demiş ve ikinci bir eleştiri olarak da, cumhurbaşkanına verilen geniş yetkilerden kaygı duymuş ve bu durumun diktatörlüğe kadar gideceğini söylemiştir. Sözlerini; “o makamda oturacak da nihayet insandır, korkulu rüya görmemek için uyanık durmada hiçbir zarar olmaz. Fakat, artık görüyoruz ki; iş işten geçmiş, olan olmuş ve daha da bir çok şeylerin olması taht-ı ihtimale girmiştir” diye kaygılarını belirterek yazısına son vermiştir⁴²⁷.

Hüseyin Cahit de, 9 Kasım da Velid Ebuuzziya gibi cumhuriyetin ilânı sırasında izlenen yöntemlerden niçin endişe duyduğunu açıklamıştır. Tanin de “Korktuğumuz Nedir” adlı bir makale yazarak, korkusunun cumhuriyet rejimi olmadığını, tam bir cumhuriyet taraftarı olduğunu, korkusunu “...Diktatörlükten korkuyoruz; diktatörlüğe doğru yürünmekte olmasından korkuyoruz” diye dile getirmiştir. Yazısının devamında Ankara’ya yakın gazetelerin ve kişilerin Mustafa Kemal’in diktatörlüğünü savunduğunu ileri sürmüştür. Cumhuriyetin ilânına niye sevinmediğini ise; “Çünkü sizin cumhuriyetçiliğinize pek inanmıyorum. Türlü türlü kalıplara giren kimselerin cumhuriyetçiliklerinden şüphelendiğimiz içindir ki korkuyoruz. (...) Çünkü bugün

⁴²⁵ y.a.g.m., s.1.

⁴²⁶ “İstanbul Gazetelerine Bir Nazar-Gazeteler İçin Mühim Bir İmtihan Günü”, *Hakimiyet-i Milliye*, (2 Kasım 1923).

alelacele Teşkilat-ı Esasiye tadilatı yapıldığı gibi yarında diktatörlük tesis edebilecek tadilat yine böyle aceleyle yapılabilir diye korkuyoruz. Korkumuz yapılanlardan değil, yapanın tarzından ve bu tarzın ileride diktatörlük doğurması ihtimalinden”⁴²⁸ diyerek görüşlerini ortaya koymuştur.

Ebuzziya da, kuşkularını şöyle dile getirmiştir. “... Acaba bu hususta maksat, ne ise, hasıl olduktan sonra meseleler nihayet bitmiş olacak mıdır? Yoksa yarın da bir diktatörlük, öbürüsü gün de bir saltanat meselesi ihdas edecek midir?”⁴²⁹ diye Hüseyin Cahit ile aynı korkuları paylaştığını belirtmiştir.

Yunus Nadi, Ebuzziya ve Hüseyin Cahit’in korkularının asılsız olduğunu söylemiş ve “Böyle bir şeyin aslı olmadığı gibi aslı olmak ihtimali dahi yoktur. Bu memlekette muhakkak olarak bir meclis hakimiyeti vardır ve olacaktır” demiştir⁴³⁰. İleri Gazetesi ise, “Diktatörlük ve ondan sonra saltanat! Fesübhan-Allah...bu, alenen serahaten hiçbir surette tevil ve şüphe göstermemek üzere cumhuriyet ricaline itimatsızlık göstermektir ki bunu olanca kuvvetimizle reddederiz. (...) Bu tür yayınların, cumhuriyet aleyhine kurulmuş, cumhuriyet erkan ve rüesasını halk nazarında küçük düşürmek mütesaniden kurulmuş bir dolap” olduğunu iddia etmiştir⁴³¹. İleri Gazetesinden Celal Nuri’de Mustafa Kemal’e karşı yöneltilen tezleri eleştirerek, Mustafa Kemal’in ulusu ve vatani için yaptıklarını hatırlatmış ve eleştirilerin çok erken ve yersiz olduğunu, yeni iktidarın biçimini ve tarihini bekleyip görmek gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal gibi bir kişiliğin her çağda gelmediğini de belirterek; “Mustafa Kemal’i birçok büyüklerden ayıran ve onu onlardan yüce bir kata çıkaran bir erdemi unutulmamalıdır. O da her şeyi kendisi için değil ulusu için yapmasıdır. Türkiye Cumhurbaşkanının kişisel hırsı yoktur. Mustafa Kemal, tüm kazancını, ulusun yükselmesinde görmüştür. Napolyan kendi hırsının, Bismarc Hohenzollerin hanedanının hizmetkarıydı. Mustafa Kemal Paşa Türk Yurdunun ve Türk Ulusunun hizmetkarıydı (...) Karışık düşünceli eleştirmenlerse ilân edilen cumhuriyetin temizliğinde ve gerçekliğinde boğulsunlar, kahrolsunlar... Cumhuriyete kötü gözle

⁴²⁷ Türker, a.g.e., s.123.; Çapa, a.g.e., s.42-43

⁴²⁸ Hüseyin Cahit, “Korktuğumuz Nedir?”, *Tanin*, (9 Kasım 1923).

⁴²⁹ Velid Ebuzziya, “Efendiler Ne İstiyorsunuz, Nerelere Gidiyorsunuz”, *Tevhid-i Efkar*, (10 Kasım 1923).

⁴³⁰ Yunus Nadi, “Cumhuriyet ve Hürriyet”, *Anadolu’da Yeni Gün*, (11 Kasım 1923).

⁴³¹ Türker, a.g.e., s.132.

bakan gözler kör olsun. Onu sıkıntı çeken Türk ulusunun amaç birliği doğurmuştur” demiştir ⁴³².

Vatan Gazetesi, bu tartışmalar üzerine 22 Kasım’da yazdığı yazısında, ülkenin ihtiyaçlarının olduğu gibi durduğu halde, küçük çapta “bir kırtasiye makinesi Ankara’nın bir köşesinde işleyerek: İş gördüm, herşeyi düşündüm ve yaptım, iddiasında” bulunduğunu belirtmiş ve eski politikacıların ihtirasının kabardığını bu durumun bizi milli gayelerden uzaklaştırdığını, karşılıklı güvensizliğin, kıskançlığın el ele çalışmaları lazım gelenleri birbirinden ayırdığını ifade etmiştir. Gazete ayrıca bu durum karşısında idarecilere vazifeler düştüğünü belirterek, “işbaşında bulunanlar herşeyin yolunda olduğuna, her türlü tenkitlerin haksız ve garaz mahsulü olduğu zannına saplı kaldıkça, huzur, izah, ikna usullerinin en dürüst ve verimli yol olduğunu eskiden pek iyi biliyorlardı. Bunu tamamıyla unutmaları memleket hesabına büyük bir zarardır” demiştir ⁴³³.

Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk ta bu eleştirileri yapanlara inanabilmek için saf olunması gerektiğini belirtmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir; “Eğer bu yazarlar Cumhuriyetin ilân günü yaygaralı saldırılara başlamayıp, önce Cumhuriyetin ilanını iyi gözle görseler, içtenlikle karşılasalardı, ondan sonra yapacakları her türlü eleştirinin içtenliğini ileri sürmekte haklı olabilirlerdi. Ama gördüğümüz davranış böyle olmamıştır” ⁴³⁴.

3.4.2.2. TBMM Üyelerinin Tepkileri

Cumhuriyet ilân edildikten sonra ise İstanbul’da Rauf Bey cumhuriyetin ilân ediliş biçimi hakkında şu açıklamayı yapmıştır. “Cumhuriyet şeklinin ani surette tekrarrür ve ilân edilmesine gelince icra vekilleri riyasetinden infikak tarihine kadar ki, Ankara’dan müfarekatının tarihidir. Bu hususta ciddi bir düşünce ve teşebbüsattan haberdar değilim. Bilahere bazı zevatın mevcut Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu ikmalen bir layiha projesi ihzar etmekte olduğunu matbuatdan öğrendik. Ajanslar da bazen böyle bir teşebbüsün mevcudiyetini, bazen de tasavvurda bulunduğunu ve proje vücud bulursa herhalde meclis-i Ali’ye alelusul arz edileceğini ilân suretiyle bazen teyid ve bazen tekzip suretiyle efkarı dağıttılar. Bilahare bir günde şekl-i cumhuriyetin takarrür

⁴³² Turan, a.g.e., s.35.

⁴³³ Vatan (22 Kasım 1923).

⁴³⁴ Nutuk ,s.551-554.

ettirilerek ilânı, halkça gayrı mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeklin emrivaki halinde ihdas edildiği fikir ve endişesini hasıl etti. Bu endişe pek tabii görülmelidir. Ve bundan halkımız geçen tecaribden mütenebbih olduğunu ve uyanıklığını anlayarak mütenebbih olmalıdır. Ben şahsen memnunum. Bu sıranın elbette hükümetçe zaruri bir sebebi vardır. Herhalde milletin menafî'ini tehdit eden müstacel karar ittihazı ile mazarratı def' tedbir ittihazı icap etmiş olacaktır ki böyle bir hatt-ı hareket ihtiyacına mecburiyet hasıl olmuştur. Ve buna hiç şüphe etmiyorum ki rical-i mesule bu babda en salahiyettar merci-i müzakere ve karar olan Meclis-i Ali vasıtasıyla milleti tenvir ve izahatlı tatmin edecektir. Efkar-ı Umumiye'nin bunu bilmesi bir hakk-ı tabiiyesidir. Alelhusus hükümet halkın kendi hükümetidir. Daha dünkü mazide meclis haricinde gayrimesul addedilen Merkez-i umumiler tarafından mukarrerat ittihaz edilerek meclis bulunduğu zamanların ve kanun-ı muvakkatlar şeklinde icraat yüzünden halk mutazarrın olduğunu anlamış ve (Harb-i Umumiye Meclis'in haberi olmaksızın girildi) sözleri malum olduğu cihetle aynı sualin tekrarı ihtimalini halk bittabi hoşgörmemekte bulunmuştur. Binaenaleyh tekrar ediyorum ki bu isticalin bir sebeb-i makul ve meşru bulunduğunu meclis ve hükümet millete izah ve ispat etmelidirler ve edecektir"⁴³⁵.

Rauf Bey, cumhuriyet rejimi konusunda da; "Bence cumhuriyet kelimesi üzerinde fikir yürütmek ve tartışmak doğru değildir. Benim içtihadım her millet gibi hür ve refahlı yaşamaya liyakatini, tarihte benzerine pek az rastlanır tarzda ispat eden asil milletimizin tam istiklal ve refahını sağlayan şeklin en doğru şekil olacağı kaidesidir. Kuvvetini yalnız ve yalnız milletin rey ve muvafakatinden alarak ve başka hiçbir tesir veya kuvvetin karşısında eğilmeyerek en isabetli kararları, millet ve memleketi her gün ard arda saadet ve selamete doğru yükselteceğine zerre kadar şüphem olmayan hükümet tarzı işte budur" demiştir⁴³⁶.

Rauf Bey, hükümet konusunda ise, kurulacak hükümetin, herşeyden önce milli iradeye dayanması, ülkenin saadeti için çalışması lazım geldiğini açıklamıştır. "Aksi takdirde, isim veya üst tabakada şekil değiştirmekle, gerçek ihtiyaçların sağlanmış olacağını sanmak, özellikle en yakın mazide gördüğümüz acı tecrübelerden sonra fahiş bir hata olur" demiştir⁴³⁷. Rauf Bey, kuvvetli hükümet konusunda ise şunları söylemiştir. "Benim anladığım kuvvetli hükümet, vazife ve selahiyetlerini ve bunların

⁴³⁵ Vatan (1 Kasım 1923); Tevhid-i Efkar (1 Kasım 1923); Anadolu'da Yeni Gün (2 Kasım 1923).

⁴³⁶ Vatan (1 Kasım 1923).

icaplarını müdrik, milli hakimiyet esasını kabul etmiş, kanaatlarını ve maruz kalacağı zorlukları ancak ve ancak millet meclisinden samimi ve açık hasbihallerde hal ve fazletmek esaslarına sadık ve tecrübeli bir heyet demektir. Yoksa bazılarının zannettikleri gibi, pazunun zoru ve yumrukla iş görmek isteyen bir heyete kuvvetli hükümet demek asla doğru olmaz”⁴³⁸.

Rauf Beyin demecine, Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk ta geniş yer ayırmış ve karşılık vermiştir⁴³⁹.

Ankara basınından Rauf beyin demecine sert yanıtlar gelmesi üzerine Rauf Bey , yanıt vermiştir. Burada; “Herkes içtihadında hür ve serbesttir” demiş ve eleştirileri makul görmüştür⁴⁴⁰.

Rauf Beyin açıklamasında kullandığı bazı sözlerin doğrudan devletin en üstünde bulunan şahısları hedef göstermesi ve onları “sorumsuzlukla” nitelemesi bu demecin siyasi yönden de gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu nedenle Konu Fırka Grubunda tartışmaya açılmıştır⁴⁴¹. Halk fırkası grup toplantısı 22 Kasım’da yapılmış ve 8 saat sürmüştür. İlk sözü takrir sahibi İhsan Bey almış ve konuşmasında Rauf Beye Üç soru yöneltmiştir.

1-Cumhuriyet idaresi Milli Hakimiyete dayanan bir idare ise halkın endişeye düşmesinin sebebi nedir?

2- “sorumsuz” dediği kişiler kimlerdir.

3-Cumhuriyetin ilanı fikrinin Gazi ve devlet erkanında hazırlanan bir teklif olarak Meclis’te 9 saatlik bir görüşmeden sonra kabul edildiğini Rauf Bey’in bilip bilmediği sormuştur⁴⁴².

Rauf Bey , yaptığı konuşmada, Cumhuriyetin ilanına ait teşebbüsten kendisi haricinde dışarıda olan herkesin haberdar edilmesine bir mana veremediğini, sorumsuz zevat ifadesinin gaziye yönelik olmadığını ajanslardan öğrendiği kadarıyla konunun encümenlere havale edilmiş olması sebebiyle sözünün bu encümen azalarına ait olduğunu belirtmiştir⁴⁴³. Cumhuriyetin ilânına karşı Rauf Beyin demecinden sonra sıra

⁴³⁷ Vatan (1 Kasım 1923).

⁴³⁸ Vatan (1 Kasım 1923).

⁴³⁹ Bu konuda ayrıntı için Bkz.Nutuk, s.554-559.

⁴⁴⁰ Bkz. “Rauf Beyin Cevabı”, Tevhid-i Efkar, (6 Kasım 1923).

⁴⁴¹ İnönü, a.g.e., s.40-41.

⁴⁴² CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), Haz: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay., 2002), s.18-20.

⁴⁴³ y.a.g.e.,s.20-21.

Rauf Beyin halifeyi ziyareti, Hamdullah Suphi tarafından gündeme getirilmiştir. H. Suphi Bey, Rauf Bey'e Halifeyi neden ziyaret ettiğini, bu ziyarette halife ile neler görüştüğünü, içeride ve dışarıda bir muhalif fırka kuracağına yönelik söylentiler olduğunu gerçekten böyle bir teşebbüs ve fikrinin olup olmadığını ve halkın hissettiği tereddüt ve endişenin neden ileri geldiğini sormuştur⁴⁴⁴. Rauf Bey kendisine yöneltilen bütün sorulara tek tek cevap vermiştir. Rauf Bey, Cumhuriyetin acele ilan edildiğine ait bir endişe duyduğunu, kendisinin milletin hakimiyeti esasına bağlı biri olduğunu bunun adının da cumhuriyet olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, " Cumhuriyet Milli Hakimiyetin tekamülü değildir" dedikten sonra " Dünyada nice cumhuriyetler vardır ki yalnız isimleri cumhuriyettir" demiştir. Rauf Bey, Halife ile niçin görüştüğü sorusuna da görüşmeye yalnız gitmediğini (Adnan Beyle beraber gitmişlerdir), görüşme isteğinin halifeden geldiğini halifenin TBMM'nce seçilmiş bir kişi olduğunu böyle bir teklifi reddetmenin insanlık, ahlak ve terbiye şiarı ile uyuşmaz bir hal telakki ettiğini, ziyaretin de ise siyasi herhangi bir konunun görüşülmediğini belirtmiştir. Rauf Bey, muhalif bir fırka kurup kurmayacağı sorusuna da yeni bir fırka kurmayacağını, fırkadan ayrılırsa yapacağı tek şeyin mezuniyet alıp gitmek olduğunu söylemiştir⁴⁴⁵.

Rauf beyden sonra söz alan ve uzun bir konuşma yapan İsmet Paşa, Rauf beyin demecinin, yanlış zamanda ve yanlış mekanda yapılmış talihsiz bir açıklama olarak değerlendirmiştir. İsmet Paşa konuşmasında ayrıca Cumhuriyet ve hilafet ile ilgili çeşitli açıklamalarda da bulunmuştur⁴⁴⁶.

Yapılan konuşmalardan sonra, Hamdullah Suphi'nin teklifi üzerine Fırka'nın bir tebliğ yayınlarak müzakerenin kafi olduğunu bildirmesi kararlaştırılmıştır. Tebliğ 23 Kasım 1923 günü yayınlanmıştır⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ y.a.g.e.,s.40-45.

⁴⁴⁵ y.a.g.e., s.67-80

⁴⁴⁶ Bkz., y.a.g.e., s.81-94.

⁴⁴⁷ İsmet Paşa'ya göre; "Rauf Beyefendi cevaplarında izahat vererek, bütün manası ile cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ile beyanatın suitefsirini müsait kısımları hakkında grubu tatmin etmişlerdir." İnönü, a.g.e., s.42-43. ;Tebliğde şunlar yazılıdır; "Halk Fırkası azasından İstanbul mebusu Rauf Beyefendi'nin 1 Teşrinisani tarihli Vatan ve Tevhid-i Efkâr gazetelerin de vaki olan beyanatı azadan bir zatın takriri üzerine Fırkamızın 22 Teşrinisani tarihli içtimasında mevzu-ı bahs ve münakaşa oldu. Müteaddit hatipler mezkur beyanatın muhtelif aksamını teşrih ile müşarünileyhten izahat istediler. Rauf Beyefendi cevaplarında izahat-ı mufasssala vererek bütün manasıyla cumhuriyetçi ve saltanat-ı meşruta aleyhtarı olduklarını fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ve mezkûr beyanatını su-i tefsir ve telakkiye müsait aksamı hakkında fırkayı tatmin etmişlerdir. Bunun üzerine Fırka ayrılık mevcut olmadığını görerek müzakeratın kifayetine karar vermiştir. Bu celse hakkındaki zabıtların aynen neşri de Fırka kararı iktizasındandır". **Hakimiyet-i Milliye** (25 Kasım 1923).

Kurtuluş Savaşı paşalarından Kâzım Karabekir Paşa ise, daha 1921 Mayısındaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun oluşturulmasında bu gidişin cumhuriyete yöneldiğini sezmiş, buna karşı çıkmıştır. O, izlenen yöntemi daha doğru bulmuştur. İlerde cumhuriyet ilân edilecek olursa; “Allah korusun, hayat ve bağımsızlığımızı bir kargaşa tufanı içinde boğar” demiştir ⁴⁴⁸. Cumhuriyet ilân edildikten sonra ise; “Cumhuriyetin ilânı ile artık hilafet ve saltanat mefkuresine son verildiğini görerek her iki habere de sevindim. Çünkü artık hakimiyet-i milliye’nin, devam edeceğini ve diktatörlüğe meydan verilmeyeceğini umdum” demiştir ⁴⁴⁹. Cumhuriyetin ilânından sonra, Mustafa Kemal’in diktatörlüğünden korkan Paşa, buna kendince bir çözüm yolu da bulmuştur. Burada; “...Cumhuriyeti ilân etmek ve cumhur reisliğine, sırf tarihi bir nam almak suretiyle mükafatlandırmak ve maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın tertiplerinden istifade etmek (iyileştirmelerinden yararlanmak) üzere Mustafa Kemal Paşa’yı intihap etmek (seçmek) ve millet kürsüsünde verdiği vait mucibince istifasından sonra halka serbest cumhur reisini intihap ettirmek” ⁴⁵⁰ demiştir. Cumhuriyetin ilânından sonra, Kâzım Karabekir Trabzon’dan İstanbul’a gelmiştir. Burada beyanat veren Paşa, beyanatı içerisinde, “Cumhuriyet taraftarıyım, fakat şahsi saltanatın aleyhtarıyım” demiş ve cumhuriyetin dikte ettirilerek aceleyle ilân edildiğini savunmuştur ⁴⁵¹. Kâzım Karabekir Paşa bu durumu eserinde şöyle dile getirmiştir. “Mustafa Kemal, sağına Meclis Başkanı Fethi Okyar’ı, soluna da Başbakan İsmet İnönü’yü almış, birlikte tehlikeli bir yolculuğa çıkmışlardır. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da ordu ile onların arkasında sessiz sedasız yürümektedir” ⁴⁵².

Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele de Mustafa Kemal’in diktatörlüğünden korkmuş ve İsmet İnönü’nün ön plana çıkmasını istememişlerdir. Refet Bele cumhuriyetin ilânından önceki bir konuşmasında, cumhurbaşkanı seçiminin ulusun başına sarılacak yeni bir bela olacağını ileri sürmesi ve hükümdarlık ile cumhurbaşkanlığı arasındaki

⁴⁴⁸ Turan, a.g.e., s.31.

⁴⁴⁹ Mumcu, a.g.e., s.109.

⁴⁵⁰ y.a.g.e., s.61 v.d.

⁴⁵¹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s.54; Tanin (11 Kasım 1923).

⁴⁵² Mumcu, a.g.e., s.117.

başlıca farkı filânın soyundan gelip gelmemek şeklinde basite indirir bir yaklaşım içinde bulunması, cumhuriyeti pekte hoş görmediğini göstermektedir⁴⁵³.

3.5. Cumhuriyetin İlânının Dış Basındaki Yankıları

Batı kamuoyu genelde, Türkiye’de cumhuriyet idaresinin kurulmasını ve ilânını değerlendirirken genellikle; Müslüman olan Türk milletinin gelenek ve görenekleriyle hayat tarzı ile cumhuriyet rejiminin ters düşüp düşmeyeceği endişesini sık sık dile getirmişlerdir. Ancak, bu konuda bir problem çıkmayacağını tarihten örnekler vererek ifade edenler de yok değildir. Batı kamuoyundaki yaygın kanı; Büyük Millet Meclisi’nin açılmasıyla kurulan sistemin zaten cumhuriyet idaresi olduğu ve 29 Ekim 1923’de bu idarenin adının konduğu şeklindedir⁴⁵⁴.

Milli Mücadele döneminde, Batı dünyasında çıkan gazeteler yanlı olmuştur. Bunun nedeni de genellikle, Türkleri ve Anadolu’daki hareketi tanımamaktan kaynaklandığı görülmektedir. Bunun yanında da haberlerin genellikle Anadolu’yu işgal eden İtilaf devletleri yetkililerinden ya da Ermeni ve Rumlardan alınmasında kaynaklanmıştır⁴⁵⁵. Anadolu Ajansı kurulduktan sonra haberlere daha tarafsız ulaşılmıştır. Dış basında, Yeni Türk Devleti’nin siyasi rejimi konusundaki değerlendirmelerde kaynak olarak genellikle Türk basını esas alınmıştır. Gazetelerdeki tartışmalara yer verilmiştir. Örneğin cumhuriyet tartışmaları yapılırken, Le Temps gazetesi, Türk geleneklerinin ve İslâmın cumhuriyete engel olmadığını, Tarihten örnek vererek açıkladıktan sonra, şunları yazmıştır; “İktidarın bütün basamaklarına insanların yükselmesine imkan veren cumhuriyet rejimi, insanın kendi kendisinin dokunulmaz ve yanılmaz olduğuna inanmasına imkan vermeyen hiç kimsenin kendi değerini ortaya koymasına engel olmayan bu sorumluluk ve rekabet rejimi umarız Türkiye’nin yeni aydınınının zıtlığa düşmeden idare etmesine yardımcı olacaktır. Bir mutlakiyet idaresi bu esnekliğe sahip değildir. (...) Fransa bu konuda tecrübe sahibi oldu. Hiç kimseye kendi

⁴⁵³ Tarık Zafer Tunaya, “Genç Cumhuriyet ve Eski Muhalefet”, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* (İstanbul: Turhan Kitabevi, 1981), s.129.

⁴⁵⁴ Özkaya, a.g.m., s.306-307; “Cumhuriyetin İlânı, Rum ve Ermeni Matbuatı”, *İkdam*, (1 Kasım 1923), s.290; “Cumhuriyetin İlânı ve Bulgar Matbuatı”, *Vatan*, (12 Kasım 1923).

⁴⁵⁵ Nicholas S.Ludington, “Amerikan Basını Gözüyle Atatürk, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Kuruluşu 1919-1923”, *Atatürk ve Cumhuriyet-Türk Tarihi*, (Ankara Üniv., Cumhuriyetin 60.Yılı Semineri, 26 Ekim 1983), s.79 v.d.

fikirlerini zorla kabul ettirme iddiasında değil ama cumhuriyeti ilân edecekleri zaman Fransa, Türkleri tebrik edecektir”⁴⁵⁶ demiştir.

Cumhuriyetin ilânından önce en ilginç yorum bir Amerikalı diplomattan gelmiştir. Burada; “Türklerin başarısı, hiçbir şeyi olmayan ülkede her şeyi yaratmış olmalarıdır, hem de dış yardım almadan. Bunun anlamı hem lider, hem de onları izleyip ordularını oluşturan basit köylüler tarafından gösterilen kararlılık ve bilgeliktir. (...) Şimdi başına bir diktatör gelmeden yapamayacaktır. Zira, Türkiye’nin kanında daima otokrasiyi tercih var olmuştur. (...) Çelişkinin çelişkisine bakınız ki Türk ulusçuları ayaklanma bayrağını çektiklerinde ve Batıya karşı Doğunun liderliğini üstlendiklerinde, benimsedikleri, Batı Hükümet türlerinin en çağdaşı oldu. Batının cumhuriyet fikrinden çok daha ileriye gittiler. (...) Ankara hükümetinin en aşırı ucuna götürdüğü demokrasi türünün yaşatılması zor, yıkılması kolaydır. Zorluğu türünün saflığı ve halkın sesine üst düzeyde bağımlı olmasındadır. (...) Belki de Türkler bir diktatörlük altında daha iyi sonuç alır. Bugünkü durumuyla demokrasi iç ve dış tehlikelere çok açık bulunuyor. (...) Türk deneyi doğuya örnek olacak, dal budak salacaktır. Doğuyu Batıya karşı ayaklandıran en Batılı olmaya çalışıyor. (...) Eğer Türk deneyimi başarılı olursa Batı için parlak bir gelecek görünmez” diyerek oldukça objektif bir yorum yapmıştır⁴⁵⁷.

Cumhuriyetin ilânından sonra ise Amerikalı A.H., Leybyer in “Türkiye Yakın Doğunun lideri oluyor” başlıklı yazısında, “Hiçbirinde işleyen ve çağdaşlaşmaya açık anayasa yok, hem bağımsızlık, hem de çağdaşlaşmada Türkiye hepsine örnek olabilir” diye yorum yapmışlardır⁴⁵⁸.

C.F.Gates ise, Türk tarihinde ilk kez hakimiyeti milliyenin gerçekleştiğini, tam cumhuriyet olma yönünde ilerlediğini belirtmiştir⁴⁵⁹.

İngiltere basınının rejim değişikliği hakkındaki görüşleri ise şöyledir; The Times, Türkiye’nin ilk “İslâm cumhuriyeti” ve Mustafa Kemal’in de ilk “İslâm Cumhurbaşkanı” olduğunu ve böylece Mustafa Kemal’in, İslâm hükümdarları arasında hiç kimseye kısmet olmayan şerefli bir mevkiye eriştiğini belirtmiştir. Yazının devamında, Mustafa Kemal’in cumhurbaşkanlığı dışında, meclis, hükümet ve fırka başkanlıklarını da elinde bulundurduğunu ve bundan dolayı eski sultanlara benzediğini

⁴⁵⁶ Şimşir, a.g.e., No:122.

⁴⁵⁷ Orhan Koloğlu, Cumhuriyet’in İlk Onbeş Yılı (1923-1938), (İstanbul: Boyut Kitapları,1999), s.153-154.

⁴⁵⁸ y.a.g.e., s.155.

⁴⁵⁹ y.a.g.e., s.155.

iddia etmiş ve bu durumun Türk ananelerine aykırı olmamakla birlikte, İstanbul'da pek çok kişiyi hayrete düşürdüğünü, ayrıca, hilafet ve saltanatı bir arada görmeye alışmış olan İslâm dünyasının bu kararı nasıl karşılayacağını merak konusu olduğunu belirttikten sonra; "hiç şüphesiz İslâmlar; bir sultan-halife hakkında hissettiklerini (...) Reis-i Cumhur hakkında da hissedemeyeceklerdir" diye yazmıştır⁴⁶⁰. The Economist ise rejim değişikliğini sadece biçimden ibaret görmüş bunun Türkiye'nin iç gelişiminde veya İslam dünyası ile olan ilişkilerinde bir dönüm noktası olmadığını belirtmiştir. The Daily Telegraph'a göre ise "Eğer Türkler Müslüman bir güç olarak kalmayı da isterse, laik bir cumhuriyet olarak, hızlı bir şekilde prestij kaybetmeye mahkumdur". The Spectator'a da Türklerin yeni siyasi yapıları ne kadar Batılı olursa olsun, Türk geleneklerinin bir diktatörlük yaratabileceğini ileri sürmüştür. The Morning Post ise, Türkiye'nin hiçbir şekilde Batı tarzı bir demokrasi olmadığını, parlamenter sistemin de batılı Parlamenter sistemler gibi çalışmadığını iddia etmiştir⁴⁶¹.

Cumhuriyetin ilânı, yabancı devletlerce olumlu karşılanmıştır. Tanin'e göre ise, İstanbul'daki yabancılar cumhuriyet ile Türkiye'de yeni bir refah ve sükun devresinin açılacağını, bu sistemin Türkiye'nin bir iç meselesi olduğunu belirtmiş, cumhuriyet hakkıyla uygulanması sonunda mesut ve müreffeh olunacağına değinmişlerdir. Ayrıca gazete de Yunanlıların da cumhuriyetin demokratik bir sistem olduğunu ve Türkiye'ye yarar sağlayacağını dile getirdiği de belirtilmiştir⁴⁶².

Fransa ise Türkiye'deki gelişmelerden memnunluk duymuştur. Devletin cumhuriyet şeklini "pek iyi ve şayan-ı memnuniyet" olarak değerlendirmiştir. Cumhuriyet rejiminin Türkiye'nin geleceği için çok hayırlı olduğunu belirtmiştir. Bulgaristan ise Türk hükümetinin cumhuriyet inkılaplarıyla devlete gerçek bir şekil verildiğine dikkati çekmiştir⁴⁶³.

Cumhuriyetin ilânını olumlu karşılayan Batı dünyasında zaman zaman Mustafa Kemal'in diktatör olabileceği görüşü öne sürülmüş ise de 1927'den itibaren Mustafa Kemal farklı bir yoruma tabii tutulmuştur. Onun Mussolini, Stalin, Prima de Rivera, Pangolas gibi şeflerden farklı olduğu,⁴⁶⁴ Avrupa'da milliyetçi hareketler ön plana

⁴⁶⁰ Türker, a.g.e., s.124.; Yılmaz, a.g.e., s.70.

⁴⁶¹ Yılmaz, a.g.e., s.70-71.

⁴⁶² Tanin (31 Ekim 1923).

⁴⁶³ Özkaya, a.g.m., s.306.

⁴⁶⁴ Koloğlu, a.g.e., s.153.

çıkarken, Türkiye'nin önemli demokratik adımlar attığı belirtilmiştir⁴⁶⁵. Le Temps Gazetesinin (3.11.1927) tarihli makalesinde şu görüşlere yer verilmiştir; "Gazi, enerji, cesaret ve siyasi beceriyle ayakta kalan bir diktatördür. (...) Dinle en çok yoğrulmuş dolayısıyla en gelenekçi ülkede hayal edilebilecek en derin ihtilali gerçekleştirmiş adamdır. (...) Osmanlı gücünün harabeleri üzerinde Mustafa Kemal, kendi kişiliğine sahip, bir Türk ulusu meydana çıkardı (...) Mustafa Kemal, en az liberal doğulu metotlarla Avrupa çağdaşlığına ulaşmada tek hakim. (...) Savaş sonrası uluslararası koşulları Ankara'ya yerleştirmeyi becerdi. Son CHP Kongresinde hedeflerini açıkladı: Diktatörce metotlarla çağdaşlaştırarak Türkiye Cumhuriyetini savunmak ve korumak. Bu politika Gazinin kişisel prestiji sürdüğü sürece yaşama şansına sahiptir. Ondan sonrası meçhuldür, bütün diktatörlerin sonu gibi"⁴⁶⁶.

Yıllarca Türkiye'de yaşamış olan, Arnold J. Toynbee'nin değerlendirmesi ise şöyledir; "pratik amaçlar açısından, hükümet, güçlü bir ordu ve polis tarafından desteklenen bu iki kişinin (M.Kemal ve İsmet Paşa) ortak otokrarisi haline gelmiştir. Cumhurbaşkanı, kişiliği ve itibarı ile bir diktatörün güçlerini kazanmıştır. Sakin ve asker tavırlı başbakan kabiliyeti de icrayı güçlü bir ortaklık yapmıştır" demiştir⁴⁶⁷.

Ama zaman Mustafa Kemal Atatürk'ü haklı çıkarmış ve yorumlar da değişmiştir; "Günümüzdeki diğerlerine bakınca Mustafa Kemal Atatürk'e diktatör demek yanlış olur" değerlendirmesi yapılmıştır⁴⁶⁸.

Müslüman ülkelerin tepkisi ise, farklı bir yönde olmuştur. Halifenin cumhurbaşkanına bağlı bir statüye girmesi tepkiyle karşılanmıştır ve cumhuriyeti dinsizliğin bir göstergesi saymışlardır. Mısırlı Mokattam'a göre, "Türkiye'de otokratik yönetimden demokratik cumhuriyete geçiş, halkın hiçbir fikri alınmadan Gazi'nin şahsi gücüyle gerçekleşmiştir"⁴⁶⁹. İbrahim A.Khairallah ise "Yeni Türkiye'nin Yapıcısı Mustafa Kemal" başlıklı yazısında, milli bir kahraman olan Mustafa Kemal'in asla diktatör olmadığını belirtmiş ve Mustafa Kemal'den övgü dolu sözlerle bahsetmiştir⁴⁷⁰.

Cumhuriyeti örnek alan Doğu ülkesi de olmuştur. Örneğin, Batı da İran'ın Mustafa Kemal'i diye anılan, Rıza Şah Pehlevi Türk örneğine uygun şekilde

⁴⁶⁵ "Manchester Guardian Gazetesi", *Vatan*, (8 Kasım 1923).

⁴⁶⁶ Koloğlu, a.g.e., s.154.

⁴⁶⁷ Arnold J.Toynbee, *Türkiye*, Çev:Kasım Yargıcı, (İstanbul: 1971), s.211 v.d.

⁴⁶⁸ Koloğlu,a.g.e., s.155.

⁴⁶⁹ y.a.g.e., s.156.

⁴⁷⁰ y.a.g.e., s.158.

cumhuriyeti ilân etmek istemiştir. Pehlevi, “İslâma en uygun hükümet cumhuriyettir”, propagandası da yapmıştır. Önce dini silah olarak kullananlara karşı aynı silahtan yararlanmaya yönelmiş, ama rejim konusunda, sosyal durum elverişli olmadığı için başaramamıştır ⁴⁷¹.

4. HALİFELİĞİN KALDIRILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

4.1. Halifeliğin Kaldırılmasının Nedenleri

4.1.1. Saltanat Kaldırıldıktan Sonra Halifeliğin Konumu

Vahdettin’in 17 Kasım 1922’de İngiliz savaş gemisiyle ülkeyi terk etmesi üzerine, halifeliğin konumu üzerinde tartışmalar başlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk ve Rauf Bey, konu meclis gündemine getirilmeden bu konuda izlenmesi gereken yöntem üzerinde durmuşlardır. Buna göre, Vahdettin’den öncelikle halifelik ünvanı alınmalı sonrada halife seçimine geçilmeliydi ⁴⁷². Vahdettin, meclis tarafından resmen hal edilmeden kaçmıştır. Bu yüzden halin ancak meclisce yapılması ve halka duyurulması kutsal emanetlerin de korunması gerekiyordu. Bunun yanında, atanacak halife yabancı devletlere güvenerek padişahlık iddiasında da bulunmamalıydı ⁴⁷³.

Meclis, 18 Kasım’da toplanmış ve yeni halife seçimi için görüşmeler başlamıştır ⁴⁷⁴. Mecliste en çok üzerinde durulan konu, “Halifeliğin Ankara’ya getirilip getirilmemesi” ve “Halifeye biat” olmuştur. Halifenin yeri konusunda; bazı Mebuslar Halifenin Ankara’da olmasını öne sürmüşlerdir. Mustafa Kemal Atatürk bu durumu hoş karşılamamıştır. Çünkü; Halifenin Ankara’ya gelmesi demek ileride Halifenin meclis kararlarına karışması, kararlarda etkili hatta söz sahibi olması demektir ⁴⁷⁵. Bilal Şimşir’e göre; Halifelik entrikalarından uzak kalmak isteyen tek devlet, Anadolu’da kurulan yeni Türk Devletiydi ve bunun ilk sinyali böylece verilmiştir ⁴⁷⁶.

Halifeye “biat” konusunda ise mecliste söz alan İsmail Şükrü Efendi’nin; “halifenin seçilmiş olması yeterli değildir, aynı zamanda ona “biat” edilmesi de gereklidir” sözleri tartışma konusu olmuştur ⁴⁷⁷. Bu tartışmalardan sonra İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey, Abdülmecid Efendi’yi halife olarak önermiş ve Abdülmecid Efendi,

⁴⁷¹ y.a.g.e., s.161-164.

⁴⁷² Nutuk, s.473-474.

⁴⁷³ Akgün, a.g.e., s.87-88.

⁴⁷⁴ TBMM, G.C.Z., (C.3, Ankara: 1985), s.1048.

⁴⁷⁵ Nutuk, s.473-474.

⁴⁷⁶ Bilal Şimşir, “Halifesiz 50 Yıl”, Cumhuriyet, (19 Mart 1974, S.2), s.3.

⁴⁷⁷ TBMM G.C.Z., (C.3), s.1057-1058.

Halife seçilmiştir ⁴⁷⁸. Bu konuda, Şeriye Vekili Mehmet Vehbi Efendiden de “fetva” alınmıştır. Böylece Vahdettin Padişahlıktan sonra halifelikten de hal edilmiştir. Abdülmecid Efendi Halife seçildikten sonra, Mustafa Kemal Atatürk, yeni halifeye yeni bir yönerge vermiştir ⁴⁷⁹. Yeni halifeye seçim tutanağını vermek, halifeliğini kutlamak, emaneti mukaddeseyi teslim etmek üzere bir meclis kurulunun İstanbul’a gönderilmesine karar verilmiştir ⁴⁸⁰.

Abdülmecid Efendi’nin halife seçilmesi, basında da olumlu şekilde karşılanmıştır. Basın olayı dikkatle takip etmiştir. Meclisteki bir grup milletvekilinin, halifenin hukukunu belirlemeye yönelik çalışmalarına karşı, Yeni Gün Gazetesi sert bir tavır almış ve Yunus Nadi; “Yeni Bir Cidal Devri” adlı oldukça sert bir yazı yazmıştır ⁴⁸¹. Millet Meclisi’nin egemenliğine karşı, “saldırgan bir dille” ⁴⁸² kaleme alınan bu makale, Meclisteki muhaliflerin şiddetli tepkisini çekmiştir. Ömür Sezgin’e göre bu makale de; “ciddi bir politika değişikliği sözkonusudur. O güne kadar Meclisin egemenliği tartışma götürmez bir şekilde kabul edilmiş iken, ilk kez bu makalede egemenlik tartışma konusu edilmiştir” ⁴⁸³.

19-20 Ocak tarihli gazetelerde Abdülmecid Efendinin Halife seçilmesi; “Osmanlı Hanedanından Abdülazizoglu Abdülmecid Efendi Hilafet makamına intihap eylemiştir” ⁴⁸⁴ şeklinde işlenmiştir.

⁴⁷⁸ y.a.g.e., s.1059 v.d.

⁴⁷⁹ Yönerge şöyledir;

a-Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini hilafete intihabından sarahaten beyanı memnuniyet olunacaktır,

b-Vahdettin Efendinin tarzı hareketi mufasalan takbih edilecektir,

c-Teskilatı Esasiye Kanunu’nun onuncu maddesine kadar olan mevaddı muhteviyatı, tarzı münasip ve mühim mana ve müfadi aynen zikredilmek suretiyle Türkiye Devletinin ve BMM’nin ve Hükümetin mahiyeti mahsusası ve usulü idaresinin Türkiye halkı ve bütün İslâm Alemleri için enfa ve evfak olduğu zikr ve tesbit kılınacaktır.

d- Türkiye milli halk hükümetinin hidematı mesbuka ve mesaii meşrûkesinden takdirane bir lisan ile bahsolunacaktır.

e-İşbu beyannamede nikatı mesrureden maada, siyasi addedilebilecek bir nokta ve fikir dermeyen edilmeyecektir. Atatürk, *Nutuk* (C.III, Vesika:265, Ankara: TTK, 1986).

⁴⁸⁰ TBMM, G.C. Z., (C.3), s.1060; Tören için Bkz., Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s.389-393; Turan, a.g.e, s.44-61.

⁴⁸¹ Yunus Nadi, “Yeni Bir Cidal Devri”, *Yeni Gün*, (26 Kasım 1922), Bu makale içerisinde TBMM’den bir grup mebusa yönelik tehdit unsuru olduğu gerekçesiyle Selahaddin Bey ve 23 arkadaşı tarafından TBMM Başkanlığına verilen bir önerge ile mesele gündeme getirilmiştir. Bkz., TBMM Z.C., (D.1, C.25), s.95-97; TBMM, Z.C., (D.I, C.26), s.210-215; Meclis Başkanlık Divanı, makalede herhangi bir suç unsuru olmadığı yolundaki kararı isim belirleme suretiyle oya sunmuştur. Oylama sonucunda Yunus Nadi Bey ve makalesi hakkında herhangi bir kanuni işlem yapılmamasına karar verilmiştir. TBMM, Z.C., (D.I, C.27), s.47-55.

⁴⁸² Demirel, a.g.e., s.495.

⁴⁸³ y.a.g.e., s.495.

⁴⁸⁴ *Yeni Gün* (19 Kasım 1922); *Tanin* (20 Kasım 1922); *Tevhid-i Efkâr* (20 Kasım 1922).

Abdülmecit Efendi'nin halife seçilmesi, İslâm dünyasında da olumlu karşılanmış ve TBMM'ne kutlama telgrafları göndermişlerdir⁴⁸⁵.

4.1.2. Cumhuriyetin İlanından Sonra Halifelik Sorunu

Basın, Cumhuriyetin ilânıyla, "Hilafet" kaygısına düşmüş ve bu konuda kaygılarını dile getiren yazılar yazmıştır. Hilafet yanlıları 1921 Anayasası'nda devlet başkanlığına ilişkin herhangi bir hükmün bulunmamasından da cesaret alarak, devlet başkanlığı makamının halife ile doldurulabileceği umudunu taşımışlardır. Ancak Cumhuriyetin ilânı bu umudu taşıyanların beklentilerini boşa çıkartmış ve tepki göstermelerine neden olmuştur⁴⁸⁶. Cumhuriyetin ilân ediliş şekline yönelik eleştiriler giderek Halifelik sorununun da gündeme gelmesine neden olmuştur⁴⁸⁷.

Rauf Bey'in, Tevhid-i Efkar ve Vatan Gazetesinde ki cumhuriyetle ilgili görüşlerine yanıt veren Yunus Nadi'nin; "...Türkiye'nin en alçak insanların saltanat hanedanı ünvanı altında toplanan eşhas olduğu"⁴⁸⁸ açıklamasından sonra hilafet konusu gündeme gelmiştir. Yunus Nadi'nin sözlerine ilk yanıt Hüseyin Cahit'ten gelmiş ve Yunus Nadi'yi ağır bir şekilde eleştirmiştir. Ayrıca Osmanlı Hanedanına karşı saygılı davranılmasını isteyerek: "Halifemiz dediğimiz zata hürmet etmeğe Türk ve Müslüman efkârı ümûmiyesi namına mecburuz"⁴⁸⁹ demiştir.

Bu tartışmalar sürerken, Akşam Gazetesi'nde, 8 Kasım'da halifenin istifa edeceği duyurulmuş ve yeni Halifenin İstanbul'da toplanacak bir Hilafet Kongresi tarafından bütün İslâm Cemâatlerinin katılımıyla seçilebileceği ve bu suretle, bütün Müslümanların reyini haiz ve salahiyyetli olacağı iddiası ortaya atılmıştır⁴⁹⁰.

Bu haber üzerine öncelikle, Vatan Gazetesi, Halifenin istifa edeceği söylentilerini yalanlamış ve Halife Abdülmecit Efendi'nin istifa etmeyeceğine ilişkin açıklamalarına yer vermiştir⁴⁹¹.

⁴⁸⁵ Bkz.; Hilafetin Son Şekli Alem-i Üzerinde Ne Tesir Yaptı?", *Hilafet ve Milli Hakimiyet*, (Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339/1923), s.167-210.

⁴⁸⁶ Hasan Türker, "Basın Özgürlüğü Tartışmaları Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması", *Toplumsal Tarih*, (C.9 ,S.58, Mayıs, 98), s.15; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri* (İzmir: İleri Yay., 1988), s.221.

⁴⁸⁷ E.Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık* (İstanbul : Bağlam Yay., 1995), s.196.

⁴⁸⁸ Yunus Nadi, "Rauf Beyin Beyanâtı", *Anadolu'daki Yeni Gün*, (2 Kasım 1923).; Yalman, a.g.e., C:III, s.903-905.; Bkz., Cumhuriyet Kısım.

⁴⁸⁹ Hüseyin Cahit, "Matbuatta Nara sesleri", *Tanin*, (6 Kasım 1923).

⁴⁹⁰ *Akşam* (8 Kasım 1923).

⁴⁹¹ Abdülmecit Efendi açıklamasında: "Halifelik makamına seçilmenin meşru bir surette yapıldığını ve icmai-i ümmetle olduğunu biliyorsunuz. O zaman yapılan bu seçim İslâm alemine bildirilmiş ve her

Halifenin yaptığı açıklamaya rağmen, hilafet tartışması devam etmiştir. 9 Kasım tarihli Akşam Gazetesi halifenin istifa edeceği söylentilerinin bir rivayetten ibaret olmadığını, bir açıklamayla ortadan kalkmayacağını, Cumhuriyetin ilânından sonra, hilafet sorununun gündeme geldiğini belirtmiş ve halife seçimi, konusunu yeniden gündeme taşımıştır⁴⁹². Böylece, halifenin istifası tartışmasının yanı sıra birde halife nasıl seçilecektir, tartışması başlamıştır. Ahmet Cevdet; “Halife ve Hilafet” adlı yazısında; bu tür haberlerin İslâm dünyasını üzeceğini, Abdülmecid Efendinin hilafetten ayrılmasının bir hanedan sorunu yaratacağını belirtmiş ve bu tür tartışmalara bir son verilmesini isteyerek hükümeti bu konuda göreve çağırmıştır⁴⁹³. Tevhid-i Efkâr Gazetesi de, halifenin istifa edeceği söylentilerini yalanlamıştır. Halifenin nasıl seçileceği konusunda ise, Türkiye dışındaki Müslümanların, esaret altında bulunduğunu belirterek halifenin yalnızca Türk Hükümeti tarafından Hanedan-ı Ali-i Osman’dan İntihap edilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁴⁹⁴. İleri Gazetesi de aynı görüşü ileri sürmüştür⁴⁹⁵. Vatan Gazetesi başyazarı, Ahmet Emin ise; bütün Müslümanlar karşı çıkmadıkça halifenin, görevinden çekilmeyeceğini ilân etmiş ve hükümetin, halifenin görevini belirlemesi gerektiğini belirtmiştir⁴⁹⁶.

taraftan iyi kabul görmüştür. Bütün İslâm aleminin her daim teveccühlerine mazhar olmaktayım. Asyanın en ücra köşelerine varıncaya kadar İslâm aleminden binlerce mektup ve telgraf aldım ve birçok yerlerden heyetler gönderilerek bu duygular tekit ediliyor. Gördüğüm bu teveccühler karşısında ufak tefek kılukaldun alınarak çekilmek küfranı nimet olur. İstifam hakkındaki haberlerin nereden çıktığına dair bilgim yoktur. Ben İslâm aleminin işleri ile meşgulüm. Siyasette ilişkim ve ilgim yoktur. Bu gibi yayınların üzerimde hiçbir etkisi olamaz. İslâm aleminde şahsıma bir itiraz olursa çekilirim. Ben asla bir yere yapıp orayı bırakmayacak tabiatı değilim. İstanbul’da İslâm memleketlerinden mürekkep bir hilafet kongresi yapılması ve halifelik makamına ait dinsel görevlerin belirtilmesi hakkındaki yayınlara gelince, inşallah ileride bu gibi hususlar göz önüne alınacak ve İslâm aleminin menfaatlerine hizmet etmeye çalışılacaktır. Halifelik makamının dayanağı olan milli hükümet, bugün savaşların yarattığı birçok iç meseleleri halletmekle uğraşmakta olduğundan, şimdiye kadar bu mesele ile uğraşmaya imkan bulamamıştır. Bu ciheti İslâm alemi de elbette kıymetlendirir. Tekrar ederim ki, ben siyasetle uğraşmıyorum, hakkımda, müminlerin teveccühü baki kaldıkça halifelik makamında çekilmekliğime sebep görmüyorum” demiştir. Naşit Hakkı Uluğ, **Halifelğin Sonu** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1975), s.129.

⁴⁹² Akşam (9 Kasım 1923).

⁴⁹³ Türker, a.g.e., s.138.

⁴⁹⁴ Tevhid-i Efkâr (9 Kasım 1923).

⁴⁹⁵ İleri (9 Kasım 1923).

4.1.2.1. Lütü Fikri Bey'in Halifeye Yazdığı Açık Mektup ve Bu Mektubun Yarattığı Tartışmalar

Halifenin istifa söylentileri sonucu endişeye kapılan, İstanbul Barosu Başkanı Lütü Fikri Bey, 10 Kasım'da halifeye açık mektup yazarak, tartışmalara katılmıştır. Lütü Fikri Bey, Mektubuna; "Efendimiz Hazretlerine" sözleriyle başlayarak halifeye çeşitli telkinlerde bulunmuştur. Mektubunda öncelikle, halife hakkındaki ilk söylentinin, halifenin Bursa'ya taşınacağı haberi olduğunu, bunun ardından da halifenin istifa haberinin gündeme getirildiğini belirterek, bunların aslı olmadığını, bu söylentileri çıkaranların amaçlarının elbette anlaşılacağını belirtmiştir. İstifa sözü üzerine; "ebediyyen gömülsün kalsın, bir kötü rüya gibi, ne kadar elemli olsa yine seriyüzzeval bir tesir bıraksın" demiştir ⁴⁹⁷. Halifenin istifası konusunda ise: "Efendimiz her ferd gibi siz de şahsınızı feda edebilirsiniz. Kimsenin bu babda zat-ı hilafet penahilerinden hesap sormaya bir hakkı olamaz; fakat istifanızla feda edeceğiniz şey yalnız şahsınız değildir. Evveleminde mensup olduğunuz hanedan-ı alişanınızın da istifa ile azim bir vartaya uğraması muhakkaktır. Efendimizin şu zamanda ve şu bir senenin vakayı-i malumesinden sonra istifası, hanedan-ı muhteremenizin ebediyyen sukûtu ve hatta artık bu memlekette bir hakk-ı huzur ve ikametden bile akıbet mahrum edilerek muhacerata uğramış demektir. (...) Bu makam Efendimize ecdad-ı uzmamızın bir mirasıdır. Onu şahsi bir teessürle ebediyyen mahv-u inkiraza uğratmak hakkınız değildir" ⁴⁹⁸ demiştir. Lütü Fikri mektubunun devamında, hilafet hakkında da bilgi verdikten sonra, böyle bir hazinenin elden çıkmaması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü, halife istifa ederse bunun çok kötü sonuçlar doğuracağını belirterek: "Halifenin bir başka kavmiyet ve milletten intihab edilemeyeceğini kim temin edebilir?" diyerek böyle bir hazinenin elden çıkarılmasını öncelikle hanedan için sonra da Türklük için bir intihar olacağını eğer halifenin şahsına yönelik bir tehlike varsa; "Efendim o tehlikeyi de iktiham buyurmalısınız" diyerek; "şahsi hayat tehlikesi sefil bir meşgale ve endişedir ki Efendimiz muhakkak bundan münezzehtirler" demiştir. Fransa Kralı 16.

⁴⁹⁶ Nutuk , s.559-560.

⁴⁹⁷ Tanin (10 Kasım 1923); Dersin Mebusu Lütü Fikri Bey'in Günlüğü, "Daimi Muhalefet" (İstanbul: Arma Yay, 1999), s.163.

⁴⁹⁸ Dersim Mebusu Lütü Fikri Bey'in Günlüğü, s.164.

Luis'i örnek göstererek, Fransa İhtilali sırasında kralın, bütün zorlamalara karşı istifa etmediğini belirtmiştir ⁴⁹⁹.

Lütfi Fikri Bey'in bu mektubu, İstanbul ve Ankara basınında büyük bir yankı uyandırmıştır. Bu konuda Necmettin Sadak, Akşam Gazetesinde bir başyazı yazmıştır ⁵⁰⁰. Necmettin Sadak yazısında, öncelikle Lütfi Fikri'yi eleştirmiş sonrada: "itiraf edelim ki bu arızanın bir halifeye mi, yoksa daha pek yakında belli bir inkılapla saltanat ve hakimiyeti elinden alınmış bir hanedanın, muhterem bir uzvuna mı hitap ettiğini anlamak cidden müşküldür," demiştir. Halifenin istifasını hiç kimsenin istemediğini de belirterek, her şeye rağmen Türk Milletinin, Osmanlı Devletini kuran hanedana karşı hürmet ve minnetinin sonsuz olduğunu belirtmiştir. Çünkü tarihin bugüne bakarak değerlendirilemeyeceğini, milletlerin yaşamak ve gelişmek için, tarihine muhtaç olduğunu belirtmiştir. Necmettin Sadak, herşeye rağmen ortada bir gerçek olduğunu, Osmanlı Hanedanı'nın tarihe karıştığını belirtmiştir. Yazısında: "Bugün makamı hilafeti işgal eden Abdülmecit Hazretlerine karşı duyulan hürmet ve muhabbet daha fazla şahsı hilafet penahilerine aittir. Zatı Hazreti hilafet penahilerinin istifası Türk milletini, hanedanı saltanatın istikbali nokta-i nazarından Lütfi Fikri Bey'in zannettiği kadar endişeye düşürmez" diyerek, Yeni Türkiye Devleti içinde hilafetin, tarihi bir hatıra olmaktan başka hiçbir vazifesi kalmadığını belirtmiştir. Ayrıca, halifenin siyasi bir gücü olmadığını, bunun "Milli Hakimiyet" ilkesine de ters olduğunu ileri sürmüştür ⁵⁰¹.

Bu arada, Tanin, Tevhid-i Efkar, Vatan, Akşam gibi Gazeteler de, halife hakkında bilgiler vererek hilafet konusunu gündemde tutmuşlardır. Özellikle halifenin seçimi ve istifası konusunda yer alan haber ve yorumlar üzerine Tanin Başyazarı, Hüseyin Cahit Bey; "Şimdi de Hilafet Meselesi" başlığı altında bir başyazı yazmıştır. Hüseyin Cahit, açıkça Lütfi Fikri Bey'e destek vermiş ve hilafetin korunması yönünde tavır almıştır. Yazısında, bütün bu sorunların hep hükümetten kaynaklandığını belirtmiştir. Hilafet bizden giderse beş on milyonluk Türkiye Devletinin alemi İslâm içinde hiç ehemmiyeti kalmayacağını, Avrupa siyaseti nazarında da en küçük ve kıymetsiz bir hükümet mevkiine düşeceğimizi yazan Hüseyin Cahit, her Türkün hilafete

⁴⁹⁹ Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü, s.154-166; Mehmet Emin Bozarslan, Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu (İstanbul :Ant Yay., 1969), s.118-121.

⁵⁰⁰ Necmettin Sadak, "Hilafet ve Meselesi Hakkında Lütfi Fikri Beyin Arızası Münasebetiyle", Akşam, (11 Kasım 1923), s.1.

⁵⁰¹ y.a.g.m., s.1-2.

dört el ile sarılmasını zorunlu görmüştür. “Çünkü hilafet, Türklük için bir kuvvettir. Hilafeti Türkiye hudutlarının dışına çıkaracak surette hareket etmek, intihardan farksızdır. Hilafet, Türk milletinin teczi ve inkar kabul etmez hukuki cümlesindendir. Bunu muhafazaya ve İslâmiyetin intihabı namına daima yükseltmeye mecburuz” demiştir⁵⁰².

Lütfi Fikri Bey’in mektubunu, Velid Ebuzziya ise, hata olarak yorumlamıştır. Bu tartışmaların nedeni olarak da, Akşam Gazetesi’ni göstermiştir. Velid Ebuzziya, yazısında Hilafetten yana tavrını koyarak, bu kurumun korunması için de önlemler alınmasını istemiştir⁵⁰³. Mahmut Esat Bey ise Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde kaleme aldığı yazısında, hilafet hakkında bilgi verdikten sonra, Türk ulusuna hiçbir yarar sağlamayan hatta zarar veren hilafet kurumu için artık kesin kararların alınması gerektiğini belirtmiştir⁵⁰⁴. Vatan Gazetesi, 14 Kasım 1923 tarihli nüshasında; “Hilafetin Konya’ya nakli ihtimalleri”ni yalanlamış ve Hilafetin Türkiye’den ihracı, Anadolu’da bir yere nakli ve İstanbul’da ipkısı yolunda üç akım olduğunu belirtmiştir⁵⁰⁵. Ahmet Cevdet ise halifenin İstanbul dışına çıkarılması üzerine, Batı Trakya’nın ve İstanbul’un elden çıkacağını belirtmiş ve bu konudaki kaygılarını dile getirmiştir⁵⁰⁶.

4.1.2.2.İstanbul’un Muhalefet Merkezi Haline Gelişi ve Hilafet Tartışmaları

Kâzım Karabekir Paşa, 10 Kasım 1923’de Giresun Vapuruyla İstanbul’a gelmiş ve Anadolu Kavağı’nda Rauf Bey ile Ali Fuat ve Refet Paşalar tarafından karşılanmıştır. Karşılama törenine büyük bir halk kitlesi katılmış ve coşkulu tezahüratlar yapılmıştır⁵⁰⁷. 12 Kasım’da İstanbul milletvekili Rauf Bey, Dr.Adnan (Adıvar) Bey, Refet (Bele) Bey ve Kâzım Karabekir Paşa halife Abdülmecid’i ziyaret etmişlerdir⁵⁰⁸. Bu ziyaret, Halk Fırkası çevrelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Kâzım Karabekir anılarında, Halife Abdülmecid ile görüşmesini anlatırken, “-Benim bu sarayda resim taburelerimle bir iki bohçam var. İstemezlerse bunları alır giderim” dediğini belirterek, “Halife bu sözleriyle, hal ve tavırlarıyla tehdit edildiğini anlatmak istiyordu. Gerek

⁵⁰² Cahit, a.g.m., s.1-2.

⁵⁰³ Türker, a.g.e., s.142.

⁵⁰⁴ Mahmut Esat, “Hilafet Döküntüleri”, *Hakimiyet-i Milliye*, (13 Kasım 1923).

⁵⁰⁵ “Hilafetin Konya’ya Nakli İhtimali”, *Vatan*, (14 Kasım 1923).

⁵⁰⁶ Ahmet Cevdet, “Hilafet Havadisi”, *İkdam*, (15 Kasım 1923).

⁵⁰⁷ *Hakimiyet-i Milliye* (11 Kasım 1923).

⁵⁰⁸ *Anadolu’da Yeni Gün* (13 Kasım 1923); Mumcu, a.g.e., s.116.

arkadaşlarımdan gerekse gazetecilerimizden aldığım havadislerle de karşılaştınca Mustafa Kemal Atatürk'ün çıkamadığı bir makamı yıkmak kararını vermiş ve fiiliyatına da geçmiş olduğuna şüphem kalmadı”⁵⁰⁹ demiştir.

14 Kasım'da Rauf Bey, İstanbul'dan trenle Ankara'ya hareket etmiştir. Rauf Bey'in uğurlanması amacıyla düzenlenen törene Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşalar ile Adnan Bey de katılmıştır⁵¹⁰. Rauf Bey'in İstanbul gazetelerinden Vatan ve Tevhid-i Efkâr'a yaptığı açıklamalarda, cumhuriyetin acele ile ilân edildiği sözü, mecliste tartışma yaratmıştır⁵¹¹. İsmet Paşa, halifeyi ziyaret konusun da atarak Rauf Bey ve arkadaşlarına; “...Tarihin herhangi bir devrinde, bir Halife zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemahal kopartacağız, herhangi bir halife, ananeten, fıkren ve şeklen, usulen, zımnen ve sarahaten, Türkiye mukadderatına alakadarmış gibi vaziyet almak isterse, Türkiye ricalini, taltif edermiş, iltifat edermiş gibi bir zihniyet ile düşünürse bunları memleketin hayatıyla ve mevcudiyetiyle tam zıd addedeceğiz. Hareketlerini vatan ihaneti sayacağız”⁵¹² demiştir. Rauf Bey, halifeyi ziyareti konusunda, şunları söylemiştir: “İstanbul'da, İstanbul mebusu sıfatıyla bulunduğum zaman Halife Hazretleri benimle görüşmek istediler. Halife Hazretlerinin bu arzularını yerine getirmek istedim. Çünkü, Halife Hazretleri, her şeyden önce, Büyük Millet Meclisinin hilafet makamına çıkarttığı zattı. (...) Yüce halifelik makamına; Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin, Türkiye milletinin mesnet olduğunu ilân etmiştir”⁵¹³. Rauf Bey bu açıklamadan sonra: “Bu durumda, Halife beni davet ederse, ben bu davete uymayı ahlak, din ve millet vazifesi bilmez olur muyum!”, diyerek ziyaretinin sebebini açıklamıştır⁵¹⁴. Rauf Bey konuşmasının devamında; “Yüce halifelik makamına saygım vardır; fakat hiçbir zaman, yanlış içtihad ile bundan önce memlekete ihanet eden o hain gibi-Vahdettin- teşebbüslerine göz yummak ve vatanın bir karışını feda etmek taraflısı değilim” demiştir⁵¹⁵. Tartışmalardan sonra, Halk Fırkası grubunda Rauf Bey'in açıklamaları yeterli bulunmuş ve parti

⁵⁰⁹ Mumcu, a.g.e., s.116-117.

⁵¹⁰ Alpkaya, a.g.e., s.123.

⁵¹¹ “Halk Fırkası'nın Dünkü İçtiması”, *Anadolu'da Yeni Gün*, (23 Kasım 1923); Meclis Müzakereleri için Bkz., *Hakimiyet-i Milliye* (25-26 Kasım 1923).

⁵¹² Uluğ, a.g.e., s.140-141; Soyak, a.g.e., s.196-203.; Demirel, Konur, a.g.e., s.91.

⁵¹³ *Nutuk*, s.568-571.; Uluğ, a.g.e., s.136-137; Tunçay, a.g.e., s.95-96.; “Fırkanın heyecanlı Bir Celsesi”, *İkdam*, (23 Kasım 1923).

⁵¹⁴ Demirel, Konur, a.g.e., s.67-80.; Bkz., Uluğ, a.g.e., s.137; Alpkaya, a.g.e., s.129-158.; “Rauf Bey, Refet Paşa ile Halife Hazretlerini Sebeb-i Ziyaretini İzah Etti”, *İkdam*, (24 Kasım 1923).

⁵¹⁵ Uluğ, a.g.e., s.140-143.; *Nutuk*, s.570 v.d.

bildirisine, “gazetelerdeki sözlerinin kötüye yorumlanmaya ve kötü anlaşılmaya müsait kısımları hakkında partinin tatmin olduğu ve ayrılık bulunmadığı” kaydı konmuştur⁵¹⁶.

Halk Fırkası toplantısı sırasında, İsmet Paşanın tutumu ve söyledikleri, hükümetin de bu konudaki tavrını ilk kez net olarak ortaya koyduğunun kanıtı olmuştur. Ama bu durum hilafet tartışmalarını daha çok alevlendirmiştir. İstanbul basınından, Tanin Gazetesi, “Fırkadaki Müzâkerat” başlıklı makalesiyle, müzakereyi ağır bir şekilde eleştirmiştir. Müzakerenin amacının da, Rauf Bey’i tahrik etmek olduğunu ileri sürmüştür. Gerek Halk Fırkasını ve gerekse, İsmet Paşa’yı ağır bir şekilde eleştirmiştir⁵¹⁷. Hüseyin Cahit, 2 Aralık’ta kaleme aldığı “Hilafetin Vaziyeti” adlı başmakalesinde de “...Siyasi bahislere din işlerini karıştırmak bu memleket için baş felaket olacağı kanaatindeyim”⁵¹⁸ diye yazmıştır. Rauf Bey’in halifeyi ziyareti konusunda ise: “Mademki hilafet, saltanattan katiyen ayrılmıştır. Mademki hilafet sırf dini sahada icra-yı faaliyet edecektir ve etmektedir. Bir Müslümanın camiye gitmesine ses çıkarmak nasıl kimsenin aklına gelmiyorsa halife hazretlerini ziyaret etmesi de aynı suretle tabii görülmek iktiza eder”⁵¹⁹ demiştir. Hüseyin Cahit, yazısının devamında, Hamdullah Suphi’nin ve İsmet Paşa’nın Halk Fırkası toplantısında söyledikleri sözleri ve İsmet Paşa’nın Lozan’a giderken ve gelirken halifeyi ziyaret etmemesini eleştirmiştir. Ayrıca Halifeye, lâıyk olduğu derece de, hürmet gösterilmesi gerektiğini de vurgulamıştır⁵²⁰.

4.1.3. Ağa Han Ve Emir Ali’nin Mektubu Ve Bunun Türk Kamuoyundaki Etkileri

Cumhuriyetin ilânından sonra meclisin içinde ve dışında halifeden çok halifeciler türemiştir. Halife Abdülmecit Efendi, dışarda nüfuzunu arttırabilmek için Amerikalı yazar, Samuel Crowtel ile uzun bir söyleşi yapmıştır⁵²¹. Arka arkaya yapılan devrimler ise, halifelüğün kaldırılması için zemin hazırlamıştır. İç basının yanında dışarıdan da, hilafet konusunda sesler gelmeye başlamıştır. İlk ses, Londra İslâm

⁵¹⁶ Uluğ, a.g.e., s.144.

⁵¹⁷ Hüseyin Cahit, “Fırkadaki Müzakerat”, Tanin, (29 Kasım 1923-30 Kasım 1923).

⁵¹⁸ Türker, a.g.e., s.146.

⁵¹⁹ Cahit, a.g.m., s.1.

⁵²⁰ y.a.g.m., s.1.; Cahit Bey 24 ve 25 Kasım da yazdığı makalelerle; “Bu Konu(nun) Bir Fırka Meselesinden Ziyade Şahıslar Meselesi” olduğunu ve “Rauf Bey(in) Müzakerattan Mağlub Değil Galip Olarak “ çıktığını belirtmiştir.

⁵²¹ Akgün, a.g.e, s.121.

Cemiyeti Sekreteri Sait Muhammed'in İçişleri Bakanı Fethi Bey'e gönderdiği ve Tanin gazetesinde yayınlanan, 2 Eylül 1923 tarihli mektuptur. Mektubun önemli yerleri şöyledir; "...Fikrimizce İslâm Aleminin dayanışmasını ve organik bağlarını korumak için halifenin ruhani imtiyazlarını kesin suretle düzenli ve meşruti bir esas üzerine tespit etmek gerekir. Öyle sanıyoruz ki, Halifenin bütün dünya Sünnilerinin dini lideri sıfatıyla imtiyazlarını ve ruhani egemenliğini garanti altına alacak bir yönetmelik hem bütün İslâm milletleri arasında ruhani şerefine korunmasına hizmet eder, hem de çağdaş bir hükümeti sağlamlaştırıp özgür milletler nezdindeki nüfuz ve heybetini arttırır. Aynı zamanda ümid ederiz ki, eğer Ankara'nın hükümet merkezi olması kararlaştırılırsa, dışarıda en yüce İslâm duygularının yüzyıllarca bağlı kaldığı İstanbul şehri de ikinci bir başkent yani, Türkiye'nin kutsal bir şehri olarak korunur"⁵²². S.Muhammedi, "o zaman ki emperyalist devletlerin başı olan ingiltere'nin başkentinden" böyle seslenmiştir. Fakat Muhammedi'nin öne sürdüğü bu tezler gerçeklerden tamamen uzaktır⁵²³.

Cumhuriyetin ilânından sonra, Bombay'da yayınlanan Chronicle Gazetesi'nin 6 Kasım 1923 tarihli sayısında ise hilafetle ilgili şunlar söylenmiştir; "Türkiye Cumhuriyetinin ilânıyla birlikte hilafet makamının Türk devletleriyle olan ilişkilerini tayin eden bir bildiri yayınlanmamış olması teessüfe şayandır. Gerçi Türkler hilafetin devlet teşkilatından ayrılmış olduğunu daha önce ilân etmişlerse de, Türkiye'de yeni bir hükümet şeklinin kurulmasından sonra hilafetin durumunu İslâm alemine karşı açık şekilde göstermek temenniye şayandır. Hilafet komitesinin bu konuda teşebbüslerde bulunacağını umarız" diyerek, halifenin İslâmiyet esasları çerçevesinde nüfuzunun güçlendirilmesini istemişlerdir. Bütün bu tartışmalar yapılırken, Ağa Han'ın mektubu da, hilafet hakkında atılacak adımı kolaylaştırmıştır.

İngiltere'de yaşayan, sözde Hint Müslümanları liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali'nin 24 Kasım'da Başbakan İsmet Paşa'ya (Tanin Gazetesi'ne göre Başbakanla birlikte Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e) gönderdiği ve hilafetin güçlendirilmesini isteyen mektup, daha Başbakanın eline geçmeden, 5 Aralık'ta Tanin ve İkdâm da, 6 Aralıkta da Tevhid-i Efkâr Gazetelerinde yayınlanmıştır. O ana kadar hilafetle ilgili tartışmalar ülke içi bir sorun olarak görülürken, mektup olayı ile birlikte sorun adeta uluslararası bir boyut kazanmıştır. Mektup da şunlar yazmaktadır:

⁵²² Bozarslan, a.g.e., s.124.

“1- Dünyanın özgür uluslararası topluluğunun bağımsız bir üyesi olan Türkiye’nin sadık dostları ve özlemlerinin gerçek taraftarları sıfatıyla biz, halife Hazretlerinin şimdiki belirsiz durumlarının Ehl-i Sünnetten olan halk üzerinde yaptığı pek endişe verici etkilere Büyük Millet Meclisinin özel müsadeleriyle nazar-ı dikkatini çekmek istiyoruz. Halifenin şeref ve kudretine, nüfuz ve etkisine arz olan zaafatın dolayı sosyal ve manevi büyük bir güç sayılan İslâmiyetin Ehl-i Sünnetten olan halkın geniş kolları arasında gevşemekte olduğunu büyük teessüfle müşahade eyledik. Sıhhati tartışma kabul etmez olayları bilinen nedenlerden dolayı ayrı ayrı anlatmak istemiyoruz.”

“2- Ehl-i Sünnet içinde ruhani liderliğin, bütün Müslümanları büyük bir topluluk şeklinde yek diğerine bağlayan bir bağ hükmünde olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Hilafet dış saldırılara uğradığı zaman bütün yeryüzünde bulunan Müslümanların duyguları kabarmış ve Türklerin bağımsızlığı için çalışmak, uğraşmak aynı zamanda Müslüman dayanışmasını temsil eden müesseseleri tam ve eksiksiz olarak korumak demek olduğu kamısıyla Hint Müslümanları da bu meyanda Türk milletine sevgi ve yardım göstermişlerdi. Bu tehlikeli zamanlarda biz Türkiye davası için ciddiyetle çalıştık. Trablusgarb ve Bingazi de yapılan Türk-İtalyan savaşından beri bir İngiliz Müslüman müessesesi Türkler arasındaki umutsuzluk ve ıstırapı hafifletmeye ve değiştirmeye bütün güçlerini ayırdı. İşte bu itibarla bütün Müslümanlarla birlikte derinden ilgilendiğimiz bir mesele hakkındaki bütün düşünce ve telkinlerimizin zat-ı devletlerinin hükümeti tarafından iyi kabul göreceğine güvenimiz vardır.”

“3- Vuku bulacak düşüncelerimizden, millet temsilcileri nüfuzunu zerre kadar kısıtlamak istediğimiz bir an bile hatıra gelmemelidir. Saygıyla talep etmek istediğimiz şey, İslâm aleminin dini liderliğinin şer-i şerife göre tam ve eksiksiz olarak korunmasıdır. Halifenin nüfuzunun kısıtlanması veya dini bir etken olarak siyasi teşkilatından onun uzaklaştırılması, o manevi cihan kuvvetinin ameli surette zayi olması demek olacaktır. Bu öyle bir haldir ki, ne Büyük Millet Meclisinin, ne de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin nazarı dikkatinden mümkün değil kaçamaz.”

⁵²³ y.a.g.e.,s.124-126. Öklem, a.g.e., s.36.

“4- Bizim fikrimize göre, Halife Ehl-i Sünnetin birliğini temsil eder. Halifenin Türk milletinden bir fert olması, Türk devletinin kurucuları torunlarından bulunması İslâm milletleri arasında Türklüğe üstün bir mevki bahşeder.”

“5- Bu, 14 asırdan beri Ehl-i Sünnet arasında bir esas olarak telakki edilmiştir. peygamber vekili halifenin İslâm toplumunun imamı olduğundan icmai ümmet vardır. Onunla bütün müminler arasında Ehl-i Sünneti yek diğerine bağlayan bir bağ mevcuttur. İslâm alemi arasında bir nifak meydana getirmeksizin bu dini unsur İslâm fikrinden çıkarılıp atılamaz.”

“6- Halife dünyevi nüfuzunu kaybettiği zaman bütün krallar ki prenslerin işlerin yönetimindeki yetkilerini, destek ve dualarda nüfuzunu kullanmak için onun müsaadesini almaya kendilerini mecbur tuttuklarını zatı devletlerine hatırlatmaya lüzum yoktur. Eğer İslâmiyet dünyada büyük bir manevi kuvvet olarak korunmak isteniyorsa, halifenin nüfuz ve şerefi hiçbir zaman Papanın nüfuz ve şerefinden az olmamalıdır.”

“7- İşte bu ve bunlara benzer diğer nedenlerden dolayı Türkiye’nin gerçek dostları sıfatıyla biz, hilafet ve halifenin Müslüman milletlerin güven ve saygısına layık olan bir mevkiye eriştirilmesini ve böylece Türkiye’ye de güç ve şeref bahşedilmesini Kemali hürmetle Büyük Millet Meclisinden ve onun basiretli yöneticilerinden istirham eyleriz.

Biz, Paşa Hazretleri, sizin itaatkar bendeleriniziz.

Ağa Han, Emir Ali”

Bu mektup yayınlanır yayınlanmaz basında ve Mecliste büyük tepkilere yol açmıştır. 6 Aralık’ta İleri Gazetesi, bu mektubun yayınlanması üzerine, halifeye dünyasal yetkilerin verilmeyeceğini belirten bir yazı kaleme almıştır ⁵²⁴. İkdâm Gazetesi ise; “Ağa Han ile Emir Ali’nin mektuplarından anlaşılıyor ki, yabancı devletlerin tabiiyetinde bulunan Müslümanlar, İslâm hilafetine çok önem veriyorlar. Onlar hilafeti Müslümanlar arasında bir bağ ve dünya ülkelerinde şurada burada Müslümanlar için bir destekçi güç saymaktadırlar. (...) Şayet bu faktör gerektiği kadar ruhani kudret sahibi olmazsa Müslümanların dağılıvereceğine ve artık birbirlerini bulamayacaklarına hükmediyorlar” diye mektubu değerlendirmiştir ⁵²⁵. Hakimiyeti Milliye Gazetesi ise, bu mektubu yazanlara ve yayınlayanlara ağır eleştirilerde bulunmuş ve bunların

⁵²⁴ Türker, a.g.e, s.148.

amacının Türkiye'yi karıştırmak olduğunu ileri sürerek, Türkiye'nin içişlerine karışmamalarını tavsiye etmiştir ⁵²⁶. Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 10 Aralıkta da yine mektup olayına değinmiş ve Ağa Han'ın Şii mezhebinin reisi olduğunu, İsmaililerin adeta ona taptıklarını, İngilizlerin amacının da bu kişinin başkanlığında bir Şii hilafeti kurmayı amaçladığını yazmıştır ⁵²⁷. Aynı gazete 12 Aralıkta ise, mektubu yazanlara tavsiyelerde bulunmuş: "Efendiler, bilmelisiniz ki, karşınızda bulunan Afrika'nın içlerinde sakın bir aşiret değildir. Kendi hukukunu, kendi şerefi ve haysiyetini müdrik bir millet vardır ki, ecnebi müdahalesine herhangi nam ve bahane ile olursa olsun bir tek dakika tahammül etmez. Sizde İslâmiyet endişesi var ise, gidiniz başınızdan aşmış olan kendi dertlerinizle mensup olduğunuz o zavallı esir İslâm milletinizin hali ile meşgul olunuz. Bununla İslâmiyete de, hilafete de, beşeriyete de daha çok hizmet edersiniz" demiştir ⁵²⁸. Ağa Han ve Emir Ali'nin mektubuyla ilgili, olarak Süleyman Nazif de bir yazısında, Ağa Han ve Emir Ali'yi İngilizlerin adamı olan, "İki Münafık" olarak değerlendirmiştir ⁵²⁹.

4.1.3.1. İstanbul İstiklâl Mahkemesinin Kurulması ve Çalışmaları

Ağa Han ve Emir Ali'nin Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektubun, daha Başbakanın eline geçmeden bazı İstanbul gazetelerinde yayınlanması, hükümeti hemen harekete geçirmiştir. Başbakan İsmet Paşa, 8 Aralık günü mektup sorununu TBMM'ye getirerek, önemli açıklamalarda bulunmak üzere gizli oturum teklifinde bulunmuş ve bu öneri kabul edilmiştir ⁵³⁰. Gizli oturuma geçildikten sonra, söz alan İsmet Paşa, mektupların, 1 Teşrin-i sani kararına aykırı olarak halifeye dünyevi ve siyasi görevler verilmesini savunduğunu söylemiş ve İslâmiyetin dağılacağı iddiasıyla aleyhte propaganda yapıldığını öne sürmüştür. Başbakan İsmet Paşa, kendisine ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e geldiği iddia edilen mektupların, kendisinin eline geçmeden gazetelerde yayınlanmasını eleştirmiş ve daha sonra Ağa Han ve Emir Ali hakkında bilgi vermiştir. Burada: "Ağa Han ve Emir Ali Londra'da İngiliz Hükümetinin

⁵²⁵ y.a.g.e, s.149.

⁵²⁶ *Hakimiyet-i Milliye* (9 Aralık 1923), *Hakimiyet-i Milliye*, halkı aydınlatmak için, mektup ve mektubu gönderenler için ayrıntılı bilgiler vermiştir.

⁵²⁷ *Hakimiyet-i Milliye* (10 Aralık 1923), s.1.

⁵²⁸ *Hakimiyet-i Milliye* (12 Aralık 1923), s.1. *Hakimiyet-i Milliye*, Mektubu yazanlarla ilgili olarak bir de yazı dizisine başlamıştır. Bkz., 12-17 Aralık 1923.

⁵²⁹ Süleyman Nazif, "İki Münafık" *Resimli Gazete*, (29 Aralık 1923), s.3.

⁵³⁰ *TBMM, G.C.Z.*, (D.2, C.4, Ankara: TBMM Basımevi, 1980), s.314.

ve İngiliz kraliyetinin en yakın adamları ve sadık İngiliz tebasıdır. Bunların İngiliz Hükümeti programı haricinde bir vaziyet almaları mutasavvur ve mesbuh değildir”⁵³¹ demiştir. İnönü ayrıca, Ağa Han ve Emir Ali’nin kendilerine yardım eden Hint Hilafet Komitesinden olmadıklarını ve bu mektupların gazetelerde yayınlanmasının sebebinin propaganda amacı taşıdığını belirtmiştir. Yapılan incelemeler sonucu mektupların Hıyanet-i Vataniye Kanununun 1.maddesine⁵³² aykırı olduğu saptanmış ve İngilizlerce bu tuzağa kimi Türk gazetecilerinin de mektubu yayınlarak düştüklerini dolayısıyla da İngilizlerin çıkarlarına hizmet ettiklerini belirtmiştir⁵³³. İsmet Paşa; “Hıyaneti Vataniye için Meclisi Aliden, hususiyle fevkalade bir tedbir olmak üzere kanunun verdiği selahiyete binaen, İstanbul’a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi ve bu İstiklâl Mahkemesinin meseleye vaziyet ederek seri bir suretle takibat yapmasını, mevzubahs olan hıyaneti vataniye cürmü ve bu cürmün dahilde ve hariçte ihtilatı ve tertibatı hakkında memleketi tenvir etmesini teklif ve arz ediyorum” diyerek bu konuyu incelemek üzere İstiklal Mahkemesinin görevlendirilmesini istemiştir⁵³⁴.

İsmet Paşa’dan sonra sözü Lazistan Mebusu Ekrem Bey almış ve teklif lehinde konuşmuştur⁵³⁵. Ekrem Beyden sonra söz alan, Rauf Bey, halifeye cismani bir kuvvet verilmesini istemeye kimsenin hakkının olmadığını vurgulamış ve Müslüman Hintlilerin yalnızca Halifenin kendi üzerlerindeki yetkisini sormaya hakları olduğunu söylemiştir. Konuşmasında İngiliz emelleri ve Ağa Han ile Emir Ali hakkında da bilgi vermiştir⁵³⁶. Rauf Bey, “Hıyanet-i Vataniye’yi izhar etmek ve tecrim etmek için behemehal İstiklâl Mahkemesine lüzum yoktur” demiş ve İstanbul’a İstiklâl Mahkemesinin gönderilmesine karşı çıkmıştır. Rauf Bey ayrıca, memleketin durumunu ihtilal varmış gibi göstermemek gerektiğini de belirtmiştir⁵³⁷. Rauf Bey’den sonra söz alan Yusuf Akçura ise, Ağa Han ve Emir Ali hakkında bilgi verdikten sonra, İsmet

⁵³¹ y.a.g.e., s.315.

⁵³² Hıyanet-i Vataniye Kanunun 1.maddesi; saltanatın ilgasına ve hukuku hakimiyet ve hükümraniyesinin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili olan TBMM’nin şahsiyeti maneviyesinde mündemiğ bulunduğu dair 1 Teşrinî Sani 1338 tarihli karar hilafında veya TBMM’nin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen (sözlü) veya tahriren (yazılı) veya fiilen ankasdin muhalefet veya ifsadat veya neşriyatta bulunan kesen (kimseler) haini vatan addolunur. TBMM, G.Z.C., (D.2, C.4), s.315.

⁵³³ y.a.g.e., s.316.

⁵³⁴ y.a.g.e., s.316.

⁵³⁵ y.a.g.e., s.316.

⁵³⁶ y.a.g.e., s.317-318.

⁵³⁷ y.a.g.e., s.319-322.

Paşa'nın düşüncelerine katıldığını belirtmiştir ⁵³⁸. Meclis Başkanı, Ali Fethi Bey, 14 konuşmacının daha sırada beklediğini ancak, Siverek Mebusu Kadri Bey'in yeterli önergesi verdiğini söylemiş ve öneriyi oya koymuştur. Yapılan oylama sonucu konuşmalar yeterli bulunmuştur. Daha sonra, İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmesi teklifi oylanarak kabul edilmiş * ve 3. celsede mahkemenin üye seçimine geçilmiştir. Mahkeme reisliğine 102 oyla Cebel-i Bereket Mebusu İhsan Bey, Müddeiumumiliğine (mahkeme savcılığı) 105 oyla Saruhan Mebusu Vasıf Bey, üyeliklere ise 116 oyla, Konya Mebusu Cevdet Bey 108 oyla Hakkari Mebusu Asaf Bey ve Kütahya Mebusu Cevdet Bey seçilmişlerdir ⁵³⁹.

İstanbul İstiklâl Mahkemesi Yargıçlar Kurulu, 8 Aralık Cumartesi gecesi Mecliste toplanmış ve Ağa Han ile Emir Ali tarafından yollanan, Tanin, İkdâm ve Tevhid-i Efkar Gazetelerinde yayınlanan mektuplarla ilgili durumu görüşmüştür. Adı geçen gazetelerin hilafetin hakimiyetini iade ve temin etmek amacıyla gönderilen bu mektubun yayınlanması yoluyla kamuoyunda ifsad ve karışıklık çıkarmak cüretinde bulundukları gerekçesiyle suç unsuru görülmesi üzerine savcının önerisiyle gazetelerin sahipleri ve sorumlu müdürleri olan; Hüseyin Cahit, Velid Ebuzziya, Ahmet Cevdet ve Ömer İzzettin Beylerin, vatana ihanet ve devletin dış ve iç güvenliğini bozmak, hükümeti devirmek suçundan dolayı İstiklâl Mahkemesince haklarında yargılama yapılmak üzere tutuklama kararı çıkartmıştır ⁵⁴⁰.

İstanbul İstiklâl Mahkemesi, 10 Aralıkta İstanbul'a varmıştır ⁵⁴¹. Mahkeme ilk iş olarak suç unsuru görülen gazetelerin son dört aylık koleksiyonlarını incelemeye başlamış ve bir bildiri yayınlayarak ⁵⁴², İstiklâl Mahkemesinin kuruluşunun neden, amaç ve çalışma yöntemini açıklamıştır ⁵⁴³.

12 Aralıkta İkdâm Yazı Kuruluyula Müdürü Ekrem, Tevhid-i Efkar Yazı kurulundan Kadri, İzzet ve Abidin Daver Beyleri serbest bırakılmış, diğer sanıkların tutuklu, İkdâm Sorumlu Müdürü Ömer Bey'in felçli olması nedeniyle tutuksuz olarak yargılanması kararlaştırılmıştır ⁵⁴⁴. Muhalif basın, tutuklanan gazetecilerin suçsuz

⁵³⁸ y.a.g.e., s.333.

* Teklif, Meclis'te 63'e karşı 89 oyla kabul edilmiştir.

⁵³⁹ TBMM Z.C., (D.2, C.4), ; s.121; Hakimiyet-i Milliye (9 Aralık 1923).

⁵⁴⁰ Aybars, a.g.e., s.228; Ayın Tarihi (C.II, 4 Aralık 1923), s.121.; Yalman, a.g.e., C.III., s.907.

⁵⁴¹ Anadolu'da Yeni Gün (11 Aralık 1923).

⁵⁴² Aybars, a.g.e., s.229; Ayın Tarihi, (C.2), s.122-123.

⁵⁴³ Aybars, a.g.e., s.230.

⁵⁴⁴ Anadolu'da Yeni Gün (13 Aralık 1923).

olduğuna dair yayınlara başlamıştır⁵⁴⁵. Hükümet yanlısı basın da, muhalif basına yönelik eleştirilerini yoğunlaştırmıştır.

İstiklal Mahkemesinin İstanbul'a vardığı ve çalışmaya başladığı gün, Ankara'da, Erzincan Mebusu Sabit Bey bir takrir vererek, ilgili kanun uyarınca, İstiklal Mahkemesinin, (vazife ve selahiyetleri derecesinin müştereken tesbit ve acilen Meclise takdimi hususunun adliye ve dahiliye encümenlerine tevdiini teklif) etmiş ve bu istek kabul edilmiştir⁵⁴⁶. 13 Aralık'ta, Adliye ve Dahiliye Encümenlerinin konuyla ilgili müşterek matbatası, Erzincan Mebusu Sabit Beyin önerisi üzerine, Kozan Mebusu Ali Sait Beyin karşı çıkmasına rağmen gündeme alınmış ve görüşülmeye başlanmıştır. Hükümet adına İsmet Paşanın verdiği gizli celse teklifinin oylanarak kabul edilmesinden sonra gizli celseye geçilmiştir. Gizli celsede Rasih Efendinin teklifi ad okunarak oylanmış ve 158 üyenin katıldığı oylamada 63 red, 6 çekimser ve 89 kabul oyuyla Rasih Efendinin teklifi kabul edilmiş ve açık celseye geçilmiştir⁵⁴⁷.

4.1.3.2. Gazetecilerin Yargılanması

9 Aralık'ta gözaltına alınan ve 11 Aralık'ta tutuklanan gazetecilerin yargılanmasına 15 Aralık'ta başlanmıştır. Duruşmaya İkdâm Gazetesi sahibi Cevdet Bey'le başlanmıştır. Önce kimlik tespiti yapıldıktan sonra katip, savcılığın hazırladığı iddianameyi okumuştur. İddianamede, Ağa Han ve Emir Ali tarafından Başbakan İsmet Paşa'ya gönderilen mektubun İsmet Paşa'nın eline geçmeden gazetelerde yayınlanması, 1 Kasım 1922 tarihli karara aykırı, kışkırtıcı bir yayın olarak görülmüş, bu yayını yapan ve bu nedenle tutuklu bulunan Tanin Gazetesi sahibi ve Müdürü Hüseyin Cahit'in, İkdâm Gazetesi sahibi Ahmet Cevdet'in ve Tevhid-i Efkâr Gazetesi sahibi Velid

⁵⁴⁵ "İstiklal Mahkemesi, İstiklal Mahkemesi", *İkdâm*, (12 Aralık 1923); "Ağa Han'ın Mektubu Tanin Gazetesine Nasıl Geldi ve Ne Surette Girdi?", *Tanin*, (13 Aralık 1923); Ahmet Emin; "Dünkü Tevkifat", "Ağa Han ve Emir Ali'nin Mektubu Meselesi", *Tevhid-i Efkâr*, (12 Aralık 1923); Aybars, a.g.e., s.231.

⁵⁴⁶ *TBMM, Z.C. (D.2, C.4)*, s.127.

⁵⁴⁷ Rasih Efendinin kabul edilen takriri şöyledir: "İstanbul'a gönderilen İstiklal Mahkemesinin Sahai faaliyeti yekdiğerinden gayrikabili tefrik olan bu babtaki kanunun 3.maddesinin (B.C.D) firkalarında dahil olduğu gibi diğer firkalardaki hususatın dahi mahkemenin dairei faaliyetinden bilhassa ihracında bir faide mutasavver olmadığından ve seferberliğe ait fırka hükmü tabiatıyla kendi kendine merfu bulunduğu cihetle istisnaen zikrine mahal kalmadığından mahkemei müşariniyehanın, İstiklal Mahakimi Kanununun 3.maddesinde muharrer tekmiil firkalarda muharrer esaslarla salahiyyetkar kalması memleketin menfaati aliyesine muvaffak olacağından bu suretle karar verilmesini arz ve teklif eylerim". Tunçay, a.g.e., s.79.vd.; Alpkaya, a.g.e., s.177.

Ebuzziya'nın ve gazetenin müdürü Muhittin Bey'in Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesine göre yargılanmaları belirtilmiştir ⁵⁴⁸.

16 Aralık'ta yayınlanan bütün gazeteler, özellikle Tanin bu duruşmaya geniş yer vermiştir.

Duruşmada Başkan, öncelikle, Velid Bey'e kimliği ile ilgili sorular sorduktan sonra; Tevhid-i Efkâr Gazetesi'nin yönetim şekli ve dışarıdan gelen mektuplara karşı nasıl bir uygulama yapıldığı hakkında bilgi istemiştir ⁵⁴⁹. Başkanın mektupların nasıl geldiği, nereden geldiği, neden yayınlandığı sorularına karşı da Velid Bey, mektubun Avrupa'dan posta ile geldiğini, İngilizce olduğu için tercüme ettirdiğini, mektubu önemli görmediği için incelemediğini belirtmiştir. Mektubu yazı işleri müdürünün incelediğini, İkdâm ve Tanin de yayınlandığını görünce yayınlanıp yayınlanmasını kendisine sorduğunu, Velid Bey'inde meşgul olduğu için; "Ne şekilde uygun bulursanız, o şekilde hareket edin" dediğini ve yazı işleri müdürünün mektubu, belge niteliği taşıdığı için olduğu gibi yayınladığını belirtmiştir. Velid Bey sorgulamasında, Ağa Han'ın tuttuğu yolun, Tevhid-i Efkâr'a uymadığını çünkü Tevhid-i Efkâr'ın milliyetperver olduğunu söylemiştir ⁵⁵⁰.

Velid Bey'den sonra sıra Cahit Beyin sorgulanmasına gelmiştir. Cahit Bey'e de aynı sorular yöneltilmiştir. Cahit Bey verdiği cevaplarda, "Gazetenin tuttuğu yol radikal laik cumhuriyettir" demiştir ⁵⁵¹. Ağa Han ve mektubu hakkında da; mektubun önce tercüme edildiğini ve bir belge niteliği taşıdığı için incelemeye bile gerek duymadan yayınlandığını belirtmiştir ⁵⁵². Cahit Bey, Mektubun yanına kendi görüşünü yazmama nedeni hakkında ise; "adab-ı muaşerete riayetle, evvela başvekil İsmet Paşa'nın cevap vermesini bekledim. Çünkü mektup müşarun-ileyhe hitap etmektedir" demiştir.

Sıra Cevdet Bey'in sorgulanmasına gelmiş Cevdet Bey'e de aynı sorular yöneltilmiştir. Cevdet Bey, İkdâm Gazetesinin birinci ilkesinin, "memleketin maarif ve iktisat itibarıyla yücelmesi" olduğunu söylemiş ve bu konularda makaleler yayınlandığını belirtmiştir. Siyasi olayları içeren makalelerin de nadiren yayınlandığına

⁵⁴⁸ Aybars, a.g.e., s.234.

⁵⁴⁹ **Ayın Tarihi** (C.2; No:4, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti umumi, 1339/1923), s.289-308; Murat Çulcu, **İstiklal Mahkemesinde Gazetecilerin Davası** (C.I., İstanbul: Kastaş Yay., 1993), s.51-54; Çulcu, a.g.e., s.55; Aybars, a.g.e., s.235.

⁵⁵⁰ Çulcu, a.g.e., (C.I), s.57-58; **Anadolu'da Yeni Gün** (16 Aralık 1923).

⁵⁵¹ Çulcu, a.g.e., (C.I), s.64; Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 1976), s.275-276.

⁵⁵² Çulcu, a.g.e., (C.I), s.72; Uluğ, a.g.e., s.151-152.

dikkati çekmiştir. Adı geçen mektubun gazeteye gelmesi ve yayınlanması konusunda ise, mektubun geldiğinde hasta olduğunu ve evde istirahatte bulunduğunu, mektup hakkında bilgiyi yazı işleri müdüründen telefonla aldığını ve mektubu yayınladıktan sonra okuduğunu belirtmiştir ⁵⁵³. Ağa Han ve Emir Ali hakkında sorulan sorulara ise, ikisini de tanımadığını sadece birkaç kez adlarını duyduğunu belirtmiştir. Mektup konusunda ise; “zannederim bizim teşkilatımızı anlamamışlar” diye kendince bir yorum yapmıştır. Hilafet ve Cumhuriyet konusunda ise; “Bizde hilafetin siyasi şahsiyeti yoktur” demiş ve bir Cumhuriyetçi olduğunu belirtmiştir ⁵⁵⁴.

Sorgulamaya 17 Aralık 1923’de devam edilmiştir. Tutuklu bulunan gazetecilerin yanında, diğer gazetelerin başyazar ve yazı işleri müdürleri de tanık olarak dinlenmiştir. İlk önce Vatan Gazetesi başyazarı Ahmet Emin Bey dinlenmiştir. Ahmet Bey, bu mektupların, kendi gazetelerine gelmediğini belirterek, gazetenin çalışma ilkeleri hakkında bilgi vermiştir. Mektup eğer gelseydi de; “Herhalde haber kıymetini haiz bir belge diye kabul edilir, gazetecilik açısından bunun başına bir başlık konur, Mesela, “Dahili işlerimize bir müdahale” gibi sonra gazeteye girmesini onaylardım” demiştir ⁵⁵⁵. Vakit Gazetesi Başyazarı Asım Bey ise, mektubun gazeteye geldiğini fakat yayınlanmadığını belirtmiştir. Ama mektupların haber niteliği olduğu için basılabileceğini, yanına da bazı şeyler yazılabileceğini söylemiştir ⁵⁵⁶. Söz alan, Ahmet Cevdet Bey, mektup sahibinin sırf papalık gibi bir makam istediğini belirtmiştir. Akşam Gazetesi başyazarı Necmeddin Sadak Bey ise ifadesinde, kendilerine mektubun geldiğini, ama gazetenin tuttuğu yolun cumhuriyetçilik olduğu için, mektupta da, halifeye nüfuz verilmesinden söz ettiği için yayınlanmadığını belirtmiştir. Akşam gazetesi sahiplerinden Ali Naci’de aynı doğrultuda cevap vermiştir ⁵⁵⁷. Tercüman Gazetesinin sahibi, Hüseyin Şükrü Bey de, mektubun gazetelerinde yayınlandığını; fakat altına kendi yorumlarını koyduklarını belirtmiştir ⁵⁵⁸. İleri Gazetesi sorumlu Müdürü Sami Bey’de, gazeteye böyle bir mektubun gelmediğini sonradan okuduğunu belirtmiş ve tutuklu bulunan gazetecilerin de mektubu yayınlarken herhangi bir art

⁵⁵³ Çulcu, a.g.e., (C.I), s.75; Akşam (16 Aralık 1923); Anadolu’da Yeni Gün (16 Aralık 1923).

⁵⁵⁴ Çulcu, a.g.e., (C.I),s.78.

⁵⁵⁵ Yalman, a.g.e., C.III,s.909.; Çulcu, a.g.e., (C.I),s.83-84; Hakimiyet-i Milliye (18 Aralık 1923); Tanin(18-19 Aralık 1923),s.1-2.

⁵⁵⁶ Çulcu, a.g.e., (C.I),s.86; Tanin (18-19 Aralık 1923), s.1-2.

⁵⁵⁷ Çulcu, a.g.e., (C.I),s.89-91; Aybars, a.g.e., s.235.

⁵⁵⁸ Çulcu, a.g.e., (C.I),s.97; Aybars, a.g.e., s.235.

niyetleri olmadığını belirtmiştir ⁵⁵⁹. Tevhid-i Efkar yazı işleri müdürleri, Kadri Bey ve Ethem İzzet Bey de sorgulanmışlar, mektubun gelişi ve gazeteye yayınlanması hakkında bilgi vermişlerdir ⁵⁶⁰.

20 Aralıkta, gazetecilerin duruşmasına devam edilmiştir. Başkan İhsan Bey, öncelikle Cahit Bey'i sorgulamıştır. Cahit Bey'in özgeçmişi ve çıkarmış olduğu Tanin Gazetesi hakkında bilgi almıştır. Cahit Bey sözlerinde, laik bir cumhuriyetçi olduğunu belirtmiştir ⁵⁶¹. Başkan, Velid Bey'e de devrimlere karşı tuttuğu yol ve yayınladığı makaleler ile ilgi sorular sormuştur ⁵⁶².

25 Aralık'taki duruşmada ise, Savcı Vasıf Bey hazırladığı iddianameyi okumuştur. İddianamesinde Vasıf Bey, mektupların; 1 Kasım kararına ve Hıyaneti Vataniye Kanunun 1. maddesine aykırı olduğunu, halifenin bugünkü vaziyetinin belirsiz olmadığını, TBMM tarafından onaylanan bir kanunla tayin ve tespit edildiğini mektubun halifeye siyasi bir güç kazandırmayı amaçladığını belirtmiştir ⁵⁶³. Savcı Vasıf Bey, mektupların gazetelere nasıl geldikleri ve yayınladıkları hakkında da bilgi verdikten sonra, mektupların yayınlandığı bu gazetelerin tuttıkları yol hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. Öncelikle Tevhid-i Efkar Gazetesinden başlamıştır. Tevhid-i Efkar'ın; milli hakimiyet ve cumhuriyetin aleyhtarı olduğunu bu konuda gazetede bir çok makale kaleme aldığını belirtmiş, Velid Bey'i de dini siyasete karıştırmakla suçlamıştır ⁵⁶⁴. Vasıf Bey, Tanin Gazetesinin tuttuğu yol hakkında da; "Cahit Bey cumhuriyet taraftarıdır, cumhuriyete aşiktir; fakat cumhuriyetin dayanaklarını bütün kamuoyu karşısında çürük göstermek için elinden geleni yapmıştır" demiştir ⁵⁶⁵. Savcı iddianamesinin devamında, Ağa Han'ın İngilizlerin bir aleti olduğunu, böyle bir mektubun yazılsa bile, altına yorum konması gerektiğini, İngilizlerin hilafete siyasi bir güç vererek karışıklık çıkarmak istediğini ve bu üç gazetecinin bilerek veya bilmeyerek bu amaca alet edildiklerini belirtmiştir. Türk basınının özgürlüğü yanında, bu vatana karşı da sorumluluğu olduğunu bunun, milli fikirleri yaymak, sağlamlaştırmak, onlara sağlıklı bir cereyan vermek olduğunu belirterek, Türk Basının mantıkla hareket etmesini

⁵⁵⁹ Çulcu, a.g.e., (C.I),s.99.

⁵⁶⁰ y.a.g.e., (C.I), s.101-119.

⁵⁶¹ y.a.g.e., (C.I), s.120-133.

⁵⁶² y.a.g.e., (C.I), s.133-142.

⁵⁶³ Çulcu,a.g.e.,(C.I), s.145; "Müdde-i Umumi Vasıf Beyin Gazeteciler Hakkındaki İddianamesi", Anadolu'da Yeni Gün, (27 Aralık 1923); Bozarslan, a.g.e., s.137.

⁵⁶⁴ Çulcu, a.g.e., (C.I), s.152.

⁵⁶⁵ y.a.g.e., s.153.

istemiştir. Savcı Vasıf Bey, gazetecilerin Hıyanet-i Vataniye Kanuna göre yargılanmalarını, ayrıca Basın Kanununun 11. maddesine göre de ortak cezalandırılmalarını istemiştir.

29 Aralık'ta yapılan duruşmalarda, Hüseyin Cahit ve Velid Ebuzziya'nın avukatları ve Velid Bey'in gösterdiği tanıklar (Rıza Nur, Miralay Kemal Bey, Mehmet Bey, Enis Bey, Ali Haydar Bey) dinlenmiştir. Sanık avukatları Ali Galip ve Sadrettin Ferit Beyler müvekkillerinin savunmalarını yapmışlardır. Avukatlar öncelikle yayınlanmasında, Cumhuriyete karşı işlenmiş kasıtlı bir suç unsuru bulunmadığını, güncel bir haber amacıyla yayınlandığını bu nedenle, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kapsamına girmeyeceğini, Matbuat Kanunu'nun da uygulanamayacağını belirterek, gazete sahiplerinin beraatlerini istemişlerdir ⁵⁶⁶. Avukatların savunmalarından sonra, gazetecilerin savunmalarına geçilmiştir. Çok uzun savunma yapan gazeteciler özetle şunları söylemişlerdir. "Ben cumhuriyetin dayanaklarını sağlamlaştırmak için bütün iyi niyetimle çalışıyorum" diyen Hüseyin Cahit, halifeye siyasi güç verilmesine karşı olduğunu, ancak hilafetin Türklerin elinde kalmasını da uygun bulduğunu belirtmiş ve "sizden merhamet ve müsamaha istemiyorum. Yalnız adalet istiyorum... Ben vatan haini değilim" demiştir ⁵⁶⁷.

Velid Ebuzziya ise, kendisinin bir cumhuriyet aleyhtarı sayılamayacağını, cumhuriyetin başarısını gönülden istediğini, "Cumhuriyetin ilkesi adalet olduğuna göre, adalet istiyorum" demiştir ⁵⁶⁸. Ahmet Cevdet Bey'de, sorgulaması sırasındaki mazeretlerini öne sürerek, yargılama yapılırken geçmişte yaptıklarının gözönüne alınmasını istemiştir. Hayri Muhiddin Bey de, mektubun daha önce Tanin ve İkdâm da yayınlanması ile kendilerinin atladıklarını, bu gazetelere mektup geldiğine göre, kendi gazetesine de gönderilmiş, ancak gecikmiş veya kaybolmuş olabileceğini düşünerek adı geçen gazetelerden kopya ederek bir gün sonra yayınladıklarını söylemiştir ⁵⁶⁹.

Duruşma 31 Aralık 1923 Pazartesi günü son bulmuştur. Karar 2 Ocak 1924 tarihinde açıklanmıştır. Mahkeme üyeleri, Ağa Han ve Emir Ali'nin yazdığı mektubun, Türkiye'nin iç işlerine karıştığını ve dışardan Türk milletinin aleyhine kışkırtıcılık

⁵⁶⁶ Aybars, a.g.e., s.236; Çulcu, a.g.e., (C.I), s.264 v.d.

⁵⁶⁷ Aybars, a.g.e., s.236; Çulcu, a.g.e., (C.II), s.339-347; Hıfzı Topuz, 100 Soruda Türk Basın Tarihi (İstanbul: 1973), s.136; Ayın Tarihi (C.2), s.308-467.

⁵⁶⁸ Aybars, a.g.e., s.236; Çulcu, a.g.e., (C.II), s.351-359; Topuz, a.g.e., s.136 v.d., Ayın Tarihi (C.2, No:4), s.308-467.

⁵⁶⁹ Aybars, a.g.e., s.236; Çulcu, a.g.e., (C.II), s.396-405; Ayın Tarihi (C.2), s.308-467.

yapıldığını ve 1 Kasım 1922 kararlarına aykırı olduğunu başlı başına bir suç unsuru olan mektubun yayınlanmasında gazete sahiplerinin ve yazıişleri müdürlerinin kasıtlı bir amaçları olmadığının anlaşıldığını, bundan böyle, basının vatanının bölünmesine, milleti yıkıcı amaçlara alet edilmeyeceğini ümit ettiklerini belirterek savcının ileri sürdüğü cezalandırma isteğini yerinde görmediklerini, tüm gazetecilerin berâatlerine karar verildiğini belirtmişlerdir. Mahkemenin kararını açıklamasından sonra salonda bulunan dinleyiciler “Yaşasın Cumhuriyet” diye kararı alkışlamışlardır. Başkan İhsan Bey’de cumhuriyetin temelini adalet olduğunu belirten bir konuşma yapmıştır ⁵⁷⁰.

Mahkemenin bu kararı, gerek halk ve gerekse basın mensupları tarafından sevinçle karşılanmıştır. Gazetelerde, İstiklâl Mahkemesinden övünçle söz edilmiş, cumhuriyet ve adaleti konu alan makalelerin sayısı artmıştır. Böylece, İstanbul-Ankara çatışması da giderek yumuşamıştır ⁵⁷¹.

4.1.3.3. Lütfi Fikri Bey Davası

11 Aralık 1923 günü, İstiklâl Mahkemesi savcılığının talimatı üzerine, Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey sorgulanmıştır. Lütfi Bey Akşam Gazetesin de çıkan bir makalesin de; “Halifenin hükümeti cismaniyesiz olamayacağı”nı belirtmiştir. Sorgulamada ilk önce bu makale ile ilgili olarak bu konuda Lütfi Bey’in görüşü sorulmuştur ⁵⁷². 12 Aralık’ta da Lütfi Fikri Bey gözaltına alınmıştır. 15 Aralık’ta tutuklama kararı çıkarılmış ve tutukevine konulmuştur. 19 Aralık’ta da mahkemesi başlamıştır ⁵⁷³. Kimliği ile ilgili bilgiler alındıktan sonra ⁵⁷⁴. Lütfi Fikri Bey’den halife ile arasındaki ilişki sorulmuştur. Lütfi Fikri Bey de halife ile hiçbir yakınlığının olmadığını, kendisiyle ancak birkaç kez görüştüğünü belirtmiştir. Bundan sonra da Tanin de çıkan makalesi okunmuş ve bu makale üzerinde durulmuştur. Lütfi Fikri Bey, “Ben hilafetin mutlaka Türkün elinde kalmasını istiyorum ve hilafet nüfuzunun, Türklüğün bugünden ziyade müstakbeldeki siyasetine esas olacağına kaniim” demiştir. Lütfi Fikri açıklamasında halifelik Türkiye’nin elinden giderse, Türkiye’nin

⁵⁷⁰ Aybars, a.g.e., s.239.; Çulcu, a.g.e., (C.II), s.409-448.; Yalman, a.g.e., C.III., s.912-913.; **Hakimiyet-i Milliye** (3 Ocak 1924).; Öklem, a.g.e., s.56-57.

⁵⁷¹ Türker, a.g.e., s.163.

⁵⁷² **Akşam** (12 Aralık 1923).

⁵⁷³ **Tanin** (20 Aralık 1923), ; Tanin, bu dava sonuçlanıncaya kadar her gün bu konuya yer vermiştir; **Akşam** (20 Aralık 1923); Ayrica Bkz; **Ayın Tarihi** (C.2., No:4), s.130 v.d; M.Kamran Ardakoç, **Hilafet Meselesi** (İstanbul: Petek Yay., 1955), s.75-81.

⁵⁷⁴ **Tanin** (20 Aralık 1923), s.1-2.

Azerbaycan gibi bir hükümet haline gelineceğini, iddia etmiştir⁵⁷⁵. Başkan, bu açıklamadan sonra, mektubun ne maksatla yazıldığını sormuş ve 1 Kasım 1922 kararına aykırı olduğu üzerinde durmuştur. Lütfi Fikri sözlerinde, makalenin akademik bir münakaşa olduğunu belirterek; “Cumhuriyeti yerleştirelim diye hilafeti elden geçirirsek, eski bir hayrattan olmuş olmaz mıyız?” demiştir. Başkanın Lütfi Fikri Bey’e, “Cumhuriyet ile sultan-ı meşrutiyet idareden hangisine taraftar olduğu”nu sorması üzerine Lütfi Fikri Bey, dolaylı cümleler kurmuş, soruyu açıkça yanıtlamamıştır⁵⁷⁶.

20 Aralık 1923 Perşembe günü Savcının iddianamesi okunmuştur. Savcı, Lütfi Fikri Bey’in Akşam ve Tanin Gazetelerinde yayınlanan hilafetle ilgili yazılarının Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun birinci maddesi gereğince suç olduğunu, yazarın bu yazılarıyla meşrutiyeti cumhuriyetten üstün tuttuğunu, milli egemenliğin kesinlikle cumhuriyette olamayacağını, yazdığını belirtmiştir. Meşrutiyet rejiminin saltanatın geri gelmesini gerektirdiğini, dolayısıyla Lütfi Fikri Bey’in milli egemenliğin Büyük Millet Meclisinden alınarak, bir kişiye verilmesini istediğini söylemiştir. Cumhuriyetin, vatani kurtaranların eseri olduğunu, meşrutiyetten üstün olmasının, halk egemenliğine dayandığını ve savaş içinde halifenin yaptığı ihanetlerin unutulmamasını hatırlatmıştır. Lütfi Fikri Bey’in, halifenin millete yön vereceğini yazdığını, millete yön vermenin yalnız Büyük Millet Meclisi’ne ait olduğunu, daha dün halifenin düşman ile işbirliği yaparken, Türk milletinin kendi kaderini, kendisinin seçtiğini, dolayısıyla, bu fikirleri ile Lütfi Fikri Bey’in 1 Kasım 1922 tarihli karara karşı yayında bulunduğu için Hıyanet-i Vataniye Kanuna göre cezalandırılmasını istemiştir⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ Tanin (20 Aralık 1923); Murat Çulcu, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası* (C.II, İstanbul: Kastaş Yay.,1992), s.174.

⁵⁷⁶ Tanin (20 Aralık 1923).

⁵⁷⁷ Aybars, a.g.e., s.241; Çulcu, *Lütfi Fikri...*, (C.II), s.196-203; Tanin (20-21 Aralık 1923), Tanin Gazetesi’nin, “Lütfi Fikri Beyin Davası” adlı 24 Aralık 1923 tarihli makalesinde, önce kendisinin savunmasını yapmış ve Tanin hür fikirlere açık olduğunu belirtmiş ve “serbest sütunları Lütfi Fikri Bey gibi iktidar ve irfaniyle temayüz etmiş bir şahsiyetin mahza bir münakaşa-i ilmiye ve fikriye yapmak maksadıyla yazıldığına kani olduğu makalelerine kapayamazdı. Aksi takdirde “Tanin” öteden beri yıkmaya çalıştığı dar zihniyetin, sekreterliğin içine bizzat kendisi düşmüş olurdu” makalenin devamında; “Lütfi Fikri Bey bizimle hem-ahenk gibi görünmeyen bir tarz-ı tefekkürün peşinde koşuyorsa, bugün onu vaziyetin öte yakasında görüyorsak bunun kabahati sade Lütfi Fikri Bey’de mi?, Topu topu bir avuçtan ibaret kalan münevverler vatan meselesi etrafında görüşmek, anlaşmak, müteakıl gayret ve himmetlere müşterek bir sa’y programı hazırlamak, imkanı buldular da Lütfi Fikri Bey bundan kaçındı mı? Serbesti-i içtihadattan hıyanet-i vataniyeye giden yolun bütün azap ve mesuliyeti Lütfi Fikri Bey’e tahmil edilmek istenirken baro reisi alelade bir fikir münakaşasından başka bir şey yapmak istemediğini mahkeme huzurunda sarıhen söyledi” demiş ve mahkemenin kararının adil olacağını ümit ettiklerini belirterek Lütfi Fikri Bey’e destek olmuşlardır.

24 Aralık 1923 Pazartesi günü, Lütfi Fikri Bey'in avukatlarının savunması başlamıştır. Lütfi Fikri'nin birinci avukatı Kuddusi Bey, savcının söylediklerinin sağlam temellere dayanmadığını belirtmiş ve Lütfi Fikri Bey'in hayatı hakkında uzun bir açıklamada bulunmuştur. Kuddusi Bey, Hıyaneti Vataniye Kanunu üzerinde durduktan sonra, "Lütfi Fikri Bey bugün ne bir harbin taraftarı ve ne de hükümetin aleyhindedir" demiş ve mektubun ilmi bir tartışma olduğunu herhangi bir suç unsuru barındırmadığını söyleyerek, İsmet Paşa'nın; "Bırakın istediklerini söylesinler. Hükümet serbesti matbuata müdahale etmez ve etmeyecektir" sözlerine değinmiş ve Lütfi Fikri'nin suçsuz olduğunu söylemiştir. Kuddusi Bey'den sonra, sıra Lütfi Fikri'nin ikinci avukatı, Avukat Hayri Bey'e gelmiştir. Hayri Bey; "Düşünerek rey ve fikrini izhar etmek her ferdin hakkı" olduğunu, Lütfi Fikri'nin yazılarının "kasıd cürmü ile yazılmamış ve isyanı mutazammun bulunmamıştır. Binaenaleyh hıyanet-i vataniye kanununun daire-i şumulünden" olmadığını belirtmiştir⁵⁷⁸.

Sıra Lütfi Fikri Bey'in savunmasına gelmiştir. Lütfi Fikri Bey, savunmasın da Avrupa basını yasalarından örnekler göstererek, makalesinin suç sayılmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun geniş anlamda yorumlanmaması gerektiğini de belirterek, milli egemenliğin bir kişiye verilmesine kesinlikle karşı olduğunu söylemiş ve fikirlerinin doğruluğunu ispata çalışmıştır. Lütfi Fikri savunmasının devamında meşrutiyet ve cumhuriyet rejimleri arasında milli egemenlik yönünden büyük bir fark bulunmadığını anlatarak, papalık kurumunu örnek göstermiştir. Halifelğin de böyle bir durumda bulunabileceğini söyleyerek beraatini istemiştir⁵⁷⁹. Savcı Vasıf Bey, Lütfi Fikri'nin savunmasından sonra söz istemiş Lütfi Fikri'nin makalelerinin 1 Kasım 1922 kararına aykırı olduğunu tekrarlamıştır⁵⁸⁰.

Mahkeme 27 Aralık 1923 Perşembe günü dördüncü kez toplanmış ve kararını vermiştir. Mahkeme heyeti, Lütfi Fikri Beyin makalesinin içindeki suç unsurları belirtilerek, 1 Kasım 1922 tarihli kanuna aykırı olduğunu ve Hıyanet-i Vataniye Kanuna göre 15 Aralık 1923 tarihinden itibaren beş yıl küreğe mahkum edilmesine karar vermiştir⁵⁸¹.

⁵⁷⁸ Tanin (25 Aralık 1923); Aybars, a.g.e., s.242; Çulcu, Lütfi Fikri..., (C.I), s.203-219.

⁵⁷⁹ Aybars, a.g.e., s.242; Tanin (25 Aralık 1923); Çulcu, Lütfi Fikri..., (C.I), s.219-238.

⁵⁸⁰ Çulcu, Lütfi Fikri..., (C.I), s.255-264.

⁵⁸¹ Bkz; TBMM Z.C., (D.2, C.5), s.81-200/687-699.; Lütfi Fikri Bey'in davası bu şekilde sonuçlandıktan 1-2 ay sonra, Lütfi Fikri'nin affı konuşulmaya başlanmıştır. Bu konuda mecliste çeşitli konuşmalar yapılmış 10 Şubat tarihli Fethi Bey Başkanlığındaki meclis müzakerelerinde Lütfi Fikri Bey'in af hakkındaki dilekçesi görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmelerde söz alan, Ergani Mebusu Vehbi Bey,

Muhallif İstanbul Gazetelerinin yayınlarının halk arasında etkisini göstermesi gecikmemiştir. Ali Fuad Cebesoy'a göre, bu yayınlar, büyük halk kitlelerinin Ankara'ya karşı olan hürmetini azaltmaya başlamıştır, “bundan da mürteci cahiller istifade etmesini bilmişlerdir”⁵⁸². Bu yayınların ilk etkisi, 19 Kasım 1923'de Samsun'dan Ankara'ya çekilen telgraf olmuştur. Telgrafta Kılıçzade Ahmet ve 27 kişinin, hilafet makamına saldıran Yenigün Gazetesi hakkında şikayetleri olmuştur⁵⁸³. Bu telgrafın üzerine Mustafa Kemal Atatürk, 21 Kasım'da Başvekalet'e gönderdiği yazıda, kendisine yapılan şikayetin gizli bir teşkilatın bozgunculuk ve aldatmacası sonucu meydana geldiğini bildirmiş, hükümetin süratle tatbikatta bulunarak elde edilecek sonuca göre, olayın fail ve müteşebbisleri hakkında işlem yapılmasını emretmiştir. Yapılan soruşturmalar sonucu, Samsun Valisi tarafından, Mustafa Kemal Atatürk'e verilen cevaplarda, telgrafi çekenlerin hiçbirisinin siyasi kanaat ve meslek sahibi olmadıkları, Tanin ve Sebilürreşad Gazetelerinin mütalaasından duygulanmaları ve heyecana kapılmaları sonucunda böyle bir harekete giriştikleri bildirilmiştir⁵⁸⁴.

4.2. Halifeliğin Kaldırılması

4.2.1. Atatürk'ün İzmir Gezisi

1923 Kasım'ının ilk haftalarında, Mustafa Kemal Atatürk, rahatsızlığı nedeniyle bir süre dinlenmek için İzmir'e gitmeye karar vermiş⁵⁸⁵ ve 2 Ocak'ta İzmir'e varmıştır⁵⁸⁶. Mustafa Kemal Atatürk İzmir'e gittikten sonra, gerek hilafet tartışmaları ve gerekse, 1924 yılı bütçesiyle ilgili çalışmalar yoğunlaşmıştır. 1924 bütçesi aynı zamanda siyasal bakımdan da büyük önem taşımıştır. Çünkü; Şer'iye ve Evkaf Vekaleti gibi Osmanlı teokratik sisteminde önemli yer tutan vekalet ile hanedanın

Kütahya Mebusu Ragıp Bey, Ardahan Mebusu Talat Bey, Lütfi Fikri'nin affına taraftar olmadığını belirtmiştir. Karesi Milletvekili Süreyya Bey, Halis Turgut Bey, Mazhar Müfid Bey ve Kütahya Mebusu Recep Bey, Lütfi Fikri'nin affına taraftar olduklarını belirtmişlerdir. Recep Bey'in teklifi üzerine, Lütfi Fikri'nin af isteği kabul edilmiştir. Lütfi Fikri Bey, af üzerine; “Adaletin tezahür ve tecellisinden son derece müteşekkirdim ve minnetdarım” demiş ve bundan sonra, “Baro riyaseti vekalet işlerimle seyr-i sefain idaresindeki vazifemden maada işlerle meşgul olmayı arzu etmiyorum” demiştir. Lütfi Fikri Bey ayrıca Millet Meclisine teşekkür telgrafi çekmiştir. Aybars, *a.g.e.*, s.244; Çulcu, *Lütfi Fikri...*, s.255-271.; Yalman, *a.g.e.*, C.III, s.913.; *İkdam* (12 Şubat 1924); Çulcu, *Lütfi Fikri...*, (C.I), s.280.

⁵⁸² Cebesoy, *a.g.e.*, s.88.

⁵⁸³ Dursun Ali Akbulut, “Hilafetin Kaldırılması Üzerine Erzurum'dan Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Çekilen Telgraflar”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, (C.I, S.2, Kasım 1988, Atatürk Üniv. Yay.), s.73-74

⁵⁸⁴ Akbulut, *a.g.e.*, s.75-76.

⁵⁸⁵ *Anadolu'da Yeni Gün* (20 Kasım 1923).

⁵⁸⁶ *Anadolu'da Yeni Gün* (4 Ocak 1924).

bütçesi ve bu vekaletin ne olacağı sorusu, 1924 yılı bütçe tartışmalarıyla, gündeme gelmiştir. Bu sırada halife Abdülmecid Efendi başkatibine yazdırdığı bir mektupla Başbakan İsmet Paşa'ya şikayet ve isteklerini iletmıştır. Halife Abdülmecit mektubunda;

“1- Bir müddetten beri gazetelerde halifelik makamının durumu ve halifenin şahsı hakkında kötüye çekilecek yayınlar oluyor. Sebepsiz olarak yapılan bu yayın saygısız ve kırııcıdır.

2- Özellikle, ara sıra İstanbul'a giden hükümet ileri gelenleri ve resmi heyetler, halife ile temastan uzak ve çekingen bulunuyorlardı. Halife bundan büyük teessür duyarak, Başkarinini, Ankara'ya göndererek veya güvenilir birinin İstanbul'a yollanmasını rica suretiyle hislerini ve dileklerini bildirmeği tasarlamış ise de, bunun kötüye alınması ihtimaline karşı bundan da vazgeçmiştir.

3- Hilafet hazinesinin kaldıramayacağı giderler için, Cumhuriyet bütçesinden yardımda bulunulacağı hakkında 15.4.1923 tarihindeki hükümet yazısının incelenmesi ve gereğinin yapılması”nı istemiştir⁵⁸⁷.

Halifenin mektubunu alan İsmet Paşa, 22 Ocak 1924'de mektubun içeriğini Mustafa Kemal Atatürk'e iletmıştır⁵⁸⁸. Mustafa Kemal Atatürk, İsmet Paşa'nın telgrafından sonra, hemen bir telgrafla İsmet Paşa'ya yanıt vermiştir. Mustafa Kemal Atatürk, telgrafında, Halife hakkındaki haber ve yorumların, padişahların yolunu izleyen halifenin davranışlarından kaynaklandığını, Halifenin dinen ve siyaseten hiçbir anlamı ve gücü olmadığını, “tarihi bir hatıra olmaktan öte bir anlamı” bulunmadığını belirtmiştir. Halifenin adam göndermesi ya da yanına adam istemesinin, yazışmalarını araçlarla yapmasının “Cumhuriyet hükümeti ile karşı karşıya vaziyet alması” demek olduğunu ve bunun kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır. Mustafa Kemal Atatürk sözlerini şöyle sürdürmüştür. “Halifenin hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dûn (aşağı) bir tahsisat kâfi gelir, Maksat; debdebe ve darat (şatafat) değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. (...) Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz. (...) Halifenin ikametgahını tasrih ve tespit etmek, hükümetin şimdiye kadar yapmış olması gereken bir vazife idi. İstanbul'da milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki bir çok kıymetli eşya ve levazımat, hükümetin vaziyeti ademi tesbiti yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife

⁵⁸⁷ Uluğ, a.g.e., s.153.

mensupları sarayların en kıymetli levazımâtını Beyoğlunda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara biran evvel vaziyet etmelidir. Satılmak lazım ise hükümet satmalıdır. Hilafet kadrosu ciddi tetkik ve tensik olunmak lazımdır ki, serkarinler, serkatipler mevcudiyeti, halifeyi hala saltanat hülyası içinde uyutmasın!” demiş ve Fransa örneğini verip cumhuriyetin tehlikeye atılamayacağını belirtmiş, hükümetin bu konuda, “ciddi, esaslı tedbir” almasını, durumu kendisine bildirmesini rica etmiştir⁵⁸⁹.

Mustafa Kemal Atatürk, İzmir’de bulunduğu sıralarda, İstiklâl Mahkemesinde yargılanıp beraat etmiş olan gazetecilerle, diğer İstanbul gazetecilerinin başyazarlarının katıldığı bir toplantı yapmıştır. Toplantıya katılmak üzere, Hüseyin Cahit, Necmettin Sadak, Velid Ebuzziya, Ahmet Emin, Suphi Nuri, Hüseyin Şükrü, İsmail Müştak, Asım ve Ahmet Cevdet Beyler Mustafa Kemal Atatürk’ü ziyaret etmek üzere, 2 Şubat Cumartesi günü İstanbul’dan İzmir’e hareket etmişlerdir⁵⁹⁰. Mustafa Kemal Atatürk 4 Şubat’ta İzmir’e gelen gazetecileri kabul etmiştir⁵⁹¹. 4 Şubat’ta gazetecilerle yapılan toplantı üç saat sürmüştür. Toplantı bir sohbet havasında geçmiştir. Toplantıda, Mustafa Kemal gazetecilere; “İstanbul’da oturan halife hakkında ne düşünüyorsunuz? Saltanat kaldırıldıktan sonra halifeliğin korunmasında tehlike görmez misiniz?” diye bir soru sormuş, ama bazı gazetecilerin (Mehmet Asım, Hüseyin Cahit) verdikleri cevaplar Mustafa Kemal’i tatmin etmemiştir. Mustafa Kemal, bunun üzerine saltanat kaldırıldıktan sonra, halifeliğin yeri olmadığını, bu kurumun anlamsızlığını ve tehlikelerini anlatmıştır⁵⁹². Gazetecilerle 2. toplantı, 6 Şubat’ta yapılmıştır. Bu toplantıda, Mustafa Kemal Atatürk, konuşmasında Cumhuriyetin bütün gereklerinin yapılacağını ve Türk basının da, Cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale olacağını belirtmiştir⁵⁹³. Mustafa Kemal’in konuşması büyük bir heyecan uyandırmış ve gazeteciler adına, Hüseyin Cahit Bey söz almıştır. Cahit Bey, “Cumhuriyetin etrafında

⁵⁸⁸ Nutuk , s.571-572.

⁵⁸⁹ y.a.g.e., s.572-573.

⁵⁹⁰ Anadolu’da Yeni Gün (3 Şubat 1924); Akşam (3 Şubat 1924); Mete Tuncay, Türkiye’de Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), (İstanbul: TTVY., 1999), s.89.; Yalman, a.g.e., C.III., s.916.

⁵⁹¹ Yalnız Tevhid-i Efkar’ın 1 Şubat tarihinde, “Mezkur ziyaretin izhar olunan arzu üzerine vukubulacağı” şeklinde bir haber yazarak, toplantıyı, cumhurbaşkanının çağrısı üzerine yapılan, katılması zorunlu bir toplantı havası vermesinden dolayı Velid Ebuzziya İzmir’e geldiği halde Mustafa Kemal Atatürk tarafından kabul edilmemiştir. Hakimiyet-i Milliye (5 Şubat 1924); Tunçay, a.g.e., s.89., Yalman, a.g.e., (C.2), s.914-923.

⁵⁹² Atatürk ve İzmir, İzmir Gazeteciler Cemiyeti, 100.Doğum Yılına Armağan, Haz: Şadan Gökovalı, Kaya Çelikkat, Orhan İlhan, (İzmir: 1981), s.198-199.; Yalman, a.g.e., C.III., s.920-921.

Gazi Paşa'nın dediği gibi, çelikten değil, ondan da sağlam olan kalpten bir kale vücuda getirdik; fakat bazen ne yazık ki maksatlarda ve esaslarda değil, ifadede anlaşmazlık oluyor. Yoksa esasta hiçbir ihtilaf yoktur. Hürriyet zor ve şiddetle kurulur, fakat korunması ancak karşılıklı ve geniş bir müsamaha ile ve darılmamakla mümkün olur. Bunu Gazi Paşa'da görmekle bahtiyarım" diye konuşmuştur. Geç vakte kadar süren yemekten sonra, gazeteciler ertesi gün İstanbul'a gitmişlerdir ⁵⁹⁴. Mustafa Kemal Atatürk'ün muhalif basınla yaptığı bu anlaşma, hilafetin kaldırılmasından sonra bozulmuştur.

Ahmet Emin (Yalman) Bey'e göre, bu iş birliğini ilk bozan, İstanbul basını olmuştur. "İstanbul'a varınca ittihatçı muhitte temaslarını tazeleyen Hüseyin Cahid Bey, İzmir Mülakatından birkaç gün sonra Hilafet meselesini vesile ederek şiddetli bir hücum yazısı yazdı. İzmir'de tam bir anlayışla ve gönül rızasıyla kabul edilen prensipleri hiçe saydı"⁵⁹⁵. Bu durum Ahmet Emin Yalman'a göre 1925-1936 yılları arasında memlekette gerçek manada bir tek gazete kalmamasına yol açmıştır ⁵⁹⁶.

Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul gazetecileriyle, İzmir'de bulunduğu sıralarda, Celal Nuri Bey, İleri Gazetesinde, "saltanatın tasfiyesi, hanedan sultanına halâ aylık verecek miyiz?" isimli başmakalesiyle, 1924 yılı bütçesinden halifeye pay ayrılması olayını gündeme getirmiş ve bunu ağır bir dille eleştirmiştir. Burada; " ...Cumhuriyet zümre imtiyazları itilaf kabul etmez. (...) cumhuriyet halk devleti demektir. Türk Milleti Ali Osman'a karşı büyük bir ali cenap bir nezaket gösterdi. (...) Bu takdirde sabık hazine-i hassaya ait emlakten mevcut hanedana bir miktar mülk vermeli ve hanedanın hazine-i milletle olan alâkası kesilmelidir. Bir de şunu unutmayalım ki Hanedan üreyebilir, azâsının âdeti çoğalır. Bunlar hazineden maaş bekler ve iş görmez. Bir cumhuriyet dahilinde ise böyle bir manzara gayet garip olur. Her ne vermek lazım ise verelim ve hesabımızı keselim" diye yazmıştır ⁵⁹⁷.

6 Şubat'ta, Yakup Kadri Bey, Akşam Gazetesinde; "Bir muvazaa mı?" adlı makalesini yazmıştır. Kadri Bey yazısında, hanedanın bütçesi meselesini gündeme getirmiştir. Yakup Kadri 1340 (1924) bütçesini inceledikten sonra; "Yeni Türkiye

⁵⁹³ A.S.D. (C.II), s.165-166.

⁵⁹⁴ y.a.g.e., s.166.

⁵⁹⁵ Yalman, a.g.e., C.III.,s.921.

⁵⁹⁶ y.a.g.e., C.III.,s.922.

⁵⁹⁷ Celal Nuri, "Saltanatın Tasfiyesi, Hanedanın Sultanına Hala Aylık Verecek miyiz?", İleri, (5 Şubat 1924).

Devleti Muvazaalı bir Cumhuriyettir. Mazi ile alakalarından hiçbirini kesmemiştir” demiştir. Yakup Kadri, yazısının devamında “Muvazeneyi Maliye Encümeni, gerek Büyük Millet Meclisi ve gerek Reisicumhurluk mahsusatından bu para hanedan bütçesine yüzbinlerce lira ilave etmekle, gayrikabili izah bir harekette bulunmuş ve Cumhuriyeti muvaazalı bir şekle düşürmüştür. Esas itibarıyla Halk Fırkası nizamnamesinin birinci maddesine mugayır olarak memlekette imtiyazlı bir sınıfın mevcudiyetini tasdik etmiştir. Bu sınıfın bütün ananelerini, şereflerini, rütbelerini tanımıştır. Her fırsatta lanetle yad ettiğimiz vatan haini Vahdettin’in kızları ünvanlarıyla zikr edilmiştir. Binaenaleyh Muvazenei Maliye Encümeni bir bütçe yapayım derken adeta “Hakimiyeti Milliye” ile “saltanatı ferdiye” arasında bir muvazename hazırlamıştır” diyerek eleştirilerini dile getirmiştir ⁵⁹⁸.

Bunun üzerine, Muvazene-i Maliye Encümeni gazetelere bir açıklama yaparak, Yakup Kadri’nin iddialarının doğru olmadığını belirtmiş ve saltanat-ı ferdiye ile cumhuriyet arasında muvazaa (bahse girişme) iddiasını reddettiklerini söylemiştir ⁵⁹⁹. Yakup Kadri de yazılarının doğruluğunu ileri sürmüştür. Böylece yeni bir tartışma ortamı doğmuştur ⁶⁰⁰.

Mustafa Kemal Atatürk, hilafetin kaldırılması konusunda, İstanbul basının yanı sıra, Üniversitenin de fikrini almak istemiştir. Üniversite ihtiyaçları üzerine İstanbul’dan İzmir’e gelen Rektör İsmail Hakkı Baltacıoğlu başkanlığındaki kurulda Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat Köprülü, Hukuk Fakültesi Dekanı Tahsin Aynizade, Tıp Fakültesi Dekanı Dr.Vaset, Fen Fakültesi Dekanı Prof.Şükrü Bey de bulunmuştur. Kurulla yapılan görüşmede Mustafa Kemal Atatürk: “Terbiye milli mi olmalıdır, dini mi olmalıdır” gibi bir soru ortaya atmış ve arkasından da sözü halifeliğin kaldırılmasına getirmiştir. Söz alan İ.Hakkı Baltacıoğlu ise, Atatürk’ün Anadolu’ya geçtiği zaman zenginlik ve makam yollarını bir yana bırakarak ölümle beraber şan ve şeref götüren milletin yolunu seçtiğini ve bu yolda ilerlerken kökü yüzyıllara giden bir yobazlık ağacının dallarını budadığını; fakat bu zehirli ağacın kökünü kazmak gerektiğini belirtmiştir. Böylece Mustafa Kemal Atatürk, halifeliğin kaldırılması konusunda Üniversiteden tam destek almıştır ⁶⁰¹.

⁵⁹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (Ankara: 1969), s.48; *Akşam* (6 Şubat 1924).

⁵⁹⁹ Alpaya, a.g.e., s.203; *Akşam* (8-13 Şubat 1924).

⁶⁰⁰ y. a.g.e., s.204.

⁶⁰¹ Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi?, Nasıl Alındı?, Niçin Kaldırıldı?* (Ankara: Kalite Matbaası, 1973), s.54-55.

Mustafa Kemal Atatürk, İzmir'deki Harp Oyunlarını fırsat bilerek ordunun ileri gelenlerinden Fevzi Paşa ve Ali Fuat Paşa gibi komutanlarla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede halifeliğin kaldırılması, hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılması, Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile Erkanı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin kaldırılması, Erkanı Harbiye Umumi Reisliğinin kurulması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi gibi konularda fikir alış verişinde bulunmuştur. Bu görüşmeler de olumlu geçmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, 24 Şubat'ta Ankara'ya dönmüştür⁶⁰².

Mustafa Kemal Atatürk'ün İzmir gezisi sırasında (12 Şubat 1924) İstanbul'a, gelen İngiliz temsilcisi, Mr.Lindsay, Dr.Adnan (Adıvar) Bey'e, Halife Abdülmecid Efendi'yi de ziyaret etmek istediğini bildirmiştir (14 Şubat 1924). Dr.Adnan Bey ise, şu sıralarda siyasi kişilerin halifeyi ziyaretinin hoş karşılanmayacağı cevabını vermiştir. Lindsay bu durumu, İngiltere'ye bildirmiştir⁶⁰³. Londra'ya ulaşan bu telgrafi (26 Şubat 1924)

Türkiye işlerine bakan, dairenin müdürü Mr.Osborne okumuş ve: "Mustafa Kemal'in son günlerde Türk askerleri ve gazetecileri ile görüşmelerinin mahiyetini bu telgraf açıklıyor gibidir. Kemal hiç değilse şimdilik bahtsız halifeyi daha da aşırı Vatikanlaştırmayı düşünüyor galiba" demiştir⁶⁰⁴.

Bu telgrafi okuyan, İngiliz Dışişleri görevlilerinden, Mr.Osborn: "Bu insanı şaşırtan bir gelişmedir ve bunun Hindistan'da ve başka yerlerde yaratacağı sonuçları kestirmeye imkan yoktur" demiştir⁶⁰⁵. 27 Şubat'ta Mr.Lindsay, İngiltere'ye tekrar bir durum telgrafi çekmiştir. Bu telgrafta hilafet hakkındaki gelişmeler kaleme alınmıştır. Lindsay raporun sonunda şöyle demiştir: "...İsmet Paşa, Gazi ile birlikte İzmir'de Türk Generalleriyle yaptığı görüşmede, onlara şunları söylemiştir: Halife sınırdışı edilirse ve Osmanlı padişahlarının malları millileştirilirse, Türkiye'nin Pan-İslâmizm emelleri güttüğü yolundaki İngiliz kuşku azalacak ve bu da Musul sorununun Türkiye lehine

⁶⁰² Bkz., Anadolu'da Yeni Gün (10-24 Şubat 1924).

⁶⁰³ Şimşir, "Halifesiz 50 Yıl", (21 Mart 1974, S.4), s.5.

⁶⁰⁴ y.a.g.m., s.5., Telgraf şöyledir: "Bütçe müzakeresi esnasında cumhuriyetin bilcümle esasatı medeniyeye istinat ederek seri ıslahata teşebbüs etmesi lüzumu TBMM'de hararetle, mecliste şimdiye kadar tebarüz eden (?...) ne nazaran hilafet esasen hükümet demek olup, cumhuriyet idarede ise bir makamı hilafetin sebebi dahi kalmamış olduğu iddia ve hanedanın Türkiye'de ikameti ebeddiyyen memnu olması ve evlad-ı zükurun derhal ihraçları dermeyen ediliyor, keza Erkanı Harbiye Umumiye ve Şeriye Vekaletlerinin kabineden ihracı ve şeriye umurunun bir başmüftülüğe tevdi mevzu bahisdir. Memlekette terbiye ve tedrisatı umumiyenin tevhidi dahi iltizamı mütealea olunuyor. Reisicumhurun senebaşı nutkunda bu esasata temas edilecektir. Meclis birkaç güne kadar bir kararı katiye varması memuludur. Şimdilik mahrem tutulmak üzere arz-ı malumat ederim. Meclis kararının ayrıca tebliği tabiidir. İSMET". Şimşir, "Halifesiz 50 Yıl", s.5.

çözümlemesini kolaylaştıracakmış, İsmet Paşa bunu umuyormuş” diye yazısına son vermiştir Bilal Şimşir’e göre de, Türkiye Cumhuriyetinin başkenti Ankara, İstanbul’dan farklı olarak, “Panislâmizmin entrika merkezi” damgasını yemiyecektir⁶⁰⁶.

4.2.2. TBMM’de Bütçe Görüşmeleri

İzmir’de harp oyunları sürerken, Ankara’da da Muavazene-i Milliye Encümeni’nde, bütçe görüşmelerine 20 Şubatta başlanmıştır. Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, bütçe sunuş konuşmasında Hanedan-ı Hilafet bütçesinden indirim yapıldığını söylemiştir⁶⁰⁷. 25 Şubatta yapılan bütçe görüşmelerinde konuşan İzmir Milletvekili Şükrü Bey ilk kez din ile siyasetin birbirinden ayrılması gerektiğini TBMM’de dile getirmiştir. Şükrü Bey konuşmasında, vakıfları da ele alarak bunların hükümet içinde hükümet gibi hareket ettiğini Arap ve Frenk kanunlarının karması olduğunu söylemiş ve Maarif Vekaleti bütçesini değerlendirmeye geçmiştir. Bundan sonra da konuşmasını Arap harflerinin kaldırılması ve meclisin “memleketin beklediği inkılâbatı” yapmasını isteyerek bitirmiştir⁶⁰⁸.

Şükrü Bey’den sonra İstanbul Milletvekili Yusuf Akçura söz almıştır. Görüşmeler de öncelikle hanedanın bütçesi üzerinde durmuş ve ödemenin neye karşılık yapıldığını sormuş ve “Hiçbir zaman cumhuriyette azayı hanedanı kiram hazaratı olamaz” demiştir. Halk fıkrasının Nizamnamesindeki eşitlik maddesinden de söz etmiş, en azından ünvanların kaldırılmasını istemiş ve “Cumhuriyet bütçesinde” “Hanedan ödeneği” diye bir ödeneğin yer alamayacağını, bunun Cumhuriyetin ilkeleriyle bağdaşmayacağını belirtmiştir. Yusuf Akçura konuşmasında; “...içlerinde vatan haini Vahdettin’in kanını taşıyanlar var. Bi lüzum bir kitleyi heyet-i içtimaiyemiz niçin besleyecek? Hilafete bir memuriyet diyelim, tahsisatı kabul edelim. Diğerlerinin vazifesi nedir?” diye sormuş ve halife hariç diğer hanedan üyelerinin ödeneklerinin kesilmesini istemiştir⁶⁰⁹. Yusuf Akçura’dan sonra birkaç mebus daha konuşmuş ve celseye son verilmiştir.

⁶⁰⁵ y.a.g.m., s.5-6.

⁶⁰⁶ y.a.g.m., s.5-6.

⁶⁰⁷ TBMM Z.C, (D.2, C.6), s.166-174.

⁶⁰⁸ y.a.g.e., s.329-339.

⁶⁰⁹ y.a.g.e., s.344-361.

Meclisteki bütçe görüşmeleri, basına da yansımıştır. 26 Şubatta İleri Gazetesi “Hanedanı ve Hilafet” bütçesini eleştirmiş, bu kadar Müslüman ülke varken, neden, halifenin bütçesinin sadece Türkiye’ye ait olduğunu sormuştur⁶¹⁰. 27 Şubat tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesi de, Şükrü Bey’in meclisteki konuşmasına yer vermiş ve ulusal egemenliğe ters düşen halifeliliğin kaldırılmasını istemiş, ülkedeki bu iki başlı durum kalkmadıkça da, devrimin tam olarak gerçekleşemeyeceği belirtilmiştir⁶¹¹. Tanin de, bütçe görüşmelerine ve özellikle Şükrü Bey’in konuşmasına gazetesinde geniş yer vermiş ve din devlet ayrımının gerekliliği üzerinde durmuştur⁶¹².

Basında, hilafetin bütçesi tartışılırken, 27 Şubat’ta TBMM’de bütçe görüşmelerine başlanmıştır. İlk söz alan Saruhan Mebusu, Vasıf Bey olmuştur. Vasıf Bey halifelik var oldukça, devrimin tamamlanacağını, saltanat kaldırılrsa da cumhuriyetin tehlikede olacağını belirterek; “Halifenin selamlık merasimini görüyor musunuz? Yarın en matemli zamanımızda düşmanlarla beraber bizi yıkmak için hazırlanan bir müesseseyi kendi paramızla idame ediyoruz. Tarihin bir ananesine kapılarak bu müesseseyi idareye sebep yoktur. Türk milletinin cebinden bir tek sent hilafet bütçesine verilemez. Muvazene-i umumiye meyanında hilafet tahsisatının yeri yoktur. Sizi davet ediyorum, hakikate göre bir yol çizelim” demiştir. Vasıf Bey konuşmasında, eğitimdeki ve hukuktaki ikiliğe değinmiş ve bunun sakıncaları üzerinde durmuştur. Konuşmasının sonunda ise, din işlerinin ve ordunun siyasetten uzak kalması gerektiğini belirtmiştir⁶¹³.

Vasıf Bey’den sonra, Kastamonu Milletvekili Halit Bey, Denizli Milletvekili Müfit Bey, Karahisar Milletvekili Mehmet Emin Bey, Eskişehir Milletvekili Emin Bey konuşma yapmışlardır. Hepsinde, Vasıf Bey’in görüşlerini destekleyerek, halifenin Türkiye Cumhuriyetinde yeri yoktur demişlerdir⁶¹⁴.

⁶¹⁰ İleri (26 Şubat 1924).

⁶¹¹ “İnkılabın Mübrem Mantığı”, Hakimiyet-i Milliye, (27 Şubat 1924).

⁶¹² Tanin (26 Şubat 1924).

⁶¹³ TBMM Z.C., (D.2,C.6), s.413-417.

⁶¹⁴ y.a.g.e., s.418-436.

4.2.3.Bütçe Görüşmelerinin Basındaki Yankıları ve Hilafet Tartışmaları

27 Şubat'ta ki bütçe görüşmelerinden sonra, 28 Şubat tarihli bütün gazeteler bu konuyu manşet yapmıştır. Bunlardan İkdam "Ankara ne halife ne de hanedan istiyor", Tanin, "cumhuriyet bütçesinden hilafet ve hanedana on para verilmez", Anadolu'da Yeni Gün, "1340 Bütçesinin Müzakeratı Mühim Bir Safhaya Girmiştir-İnkılabın İkmaline Doğru Kuvvetli Bir Cereyan" başlığı altında, halifeliğin kaldırılacağını, din ve siyasetin birbirinden ayrılacağını belirtmiştir; Hakimiyet-i Milliye Gazetesi ise: "Vasıf Bey'in teşrihi karşısında da kanaat ettik ki eksik bir bütçeden tam bir devlet çıkaracağız" diye bütçe görüşmelerini yorumlamışlardır. Tanin, 28 Şubat tarihli başka bir makalesinde de bütçe görüşmeleri hakkında bilgi vermiş ve görüşmelerin üç ana noktada yoğunlaştığını belirtmiştir. Bunlar; "1-Hilafet için ayrıca tahsisat verilmemesi ve Osmanlı hanedanının memleketten ihracı, 2- Hilafetin ya meclisin nefsinde temerküzü yahut yine meclisin intihabıyla mümessil-i dini olarak bir zatın halife tanınması, 3- Hilafetin Osmanlı hanedanın elinden alınması"⁶¹⁵. 29 Şubat'ta, Vatan, "TBMM'de köklü ıslahat esasları kararlaştırılmak üzeredir: Hilafetin kaldırılmasıyla hanedanın sınır dışına çıkarılması ıslahatın esasını teşkil etmektedir", Tanin: "Hanedanın ilgası için bir teklif hazırlanıyor", diye başlık koyarak: "...Öyle anlaşılıyor ki, hilafet yakında tamamen kaldırılacaktır. Muhafazakarların herşeyi kabul edecekleri ve liberallere iştirak edecekleri hiss olunuyor" demiştir. İkdam: "Hanedan, Türkiye dışına çıkarılacak", Akşam: "Hilafetin kaldırılması, Şeriye Vekili ve Umumu Harbiye Reisliğinin kabineden çıkarılması, eğitim ve mahkemelerin birleştirilmesi kesinlikle kararlaştırılmıştır", Anadolu'da Yeni Gün: "Ferdî saltanatın şahsî heyulası demek olan hilafetin bizim temiz ve pürüzsüz cumhuriyetimiz içinde gözlere batan bir diken haliyle hissedildiği görülüyordu. Cumhuriyet içinde bundan manasız bir şey olamazdı. Bu heyulanın kaldırılmasının arefesindeyiz" diyerek bütçe görüşmelerini yorumlamıştır. Tevhid-i Efkar ise: "Mecliste Hilafet Meselesinin Son Şekli" başlığı ile yapılacak devrim hakkında bilgi vermiş ve milletvekillerinin çoğunluğunun bu devrime taraftar olduğunu belirtmiştir. Bu haberlerde de görüldüğü gibi, 29 Şubat'ta artık hilafetin kaldırılacağı kesinleşmiştir.

⁶¹⁵ Mehmet Demiryürek, "Hilafetin Kaldırılmasının Türk Basınındaki Yankıları-II", *Toplumsal Tarih*, (C.2, S.2, Aralık 1994), s.45-46.

Gerek meclis görüşmelerinin günlük gazetelerde yer alması, gerekse konuyla ilgili yazıların yayınlanmasıyla, kamuoyu artık halifeliğin kaldırılacağını anlamıştır. Hatta karar, Halife Abdülmecit ve hanedan üyeleri tarafından bile kabullenilmiştir. Halifenin istifa söylentilerinin yanısıra, hanedan üyelerinin Avrupa'ya göç hazırlıklarına başladıkları dahi yazılmıştır. Hatta hanedan üyelerinin bu nedenle bir aile toplantısı yaptıklarına ilişkin haberlere de gazetelerde yer verilmiştir⁶¹⁶.

TBMM'nin, ikinci devresinin ikinci çalışma yılı, Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart günü yaptığı konuşmasıyla açılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Nutukta meclisteki konuşmasını şu 3 madde de özetlemiştir⁶¹⁷:

“1- Millet, cumhuriyetin bugün ve gelecekte bütün saldırılardan kesin ve ebedi olarak korunmasını istemektedir. Milletın isteği, cumhuriyetin denenmiş ve olumlu sonuçları görülmüş olan bütün esaslara bir an önce ve tam olarak dayandırılması şeklinde ifade edilebilir.

2- Millet kamuoyunda tespit edilen eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin bir an önce uygulanmasını gerekli görüyor.

3- Müslümanlığın, yüzyıllardan beri yapılageldiği üzere bir siyaset vasıtası olarak kullanılmaktan kurtarılmasının ve yüceltilmesinin şart olduğu gerçeğini de görmüş bulunuyoruz.”⁶¹⁸

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in TBMM'yi açış konuşması basında çeşitli yorumlara sebep olmuştur. Bazı gazeteler, Mustafa Kemal Atatürk'ün konuşmasında hilafetin kaldırılmasından açıkça söz etmediğini ileri sürmüştür. Örneğin Tanin, 2 Mart tarihli nüshasında, hilafetle ilgili kesin bir kararın olmadığını belirttikten sonra, hilafetin kaldırılması şıkkının yanısıra, yeni bir halife seçilmesi olasılığından veya halifenin, meclisin “Manevi şahsiyetinde” bulunduğunun duyurulabileceğinden söz etmiştir. Meclisin, halifeliği kendisine alması, veya yeni birisine vermesinin; gerici, yapılan önemli reformu yıkıcı bir adım olacağını, en doğru yolun, kesin olarak halifeliğin kaldırılması olduğunu belirtmiştir⁶¹⁹. 2 Mart tarihli Tevhid-i Efkâr da hilafet hakkında kesin bir kararın olmadıđını⁶²⁰, Vatan Gazetesinden Ahmet Emin de, Mustafa Kemal Atatürk'ün konuşmasında, hilafet sorunundan açıkça söz etmediğini belirtmiştir.

⁶¹⁶ Akgün, a.g.e., s.170-171.

⁶¹⁷ Nutuk, s.573-574.

⁶¹⁸ TBMM Z.C., (.2, C.7), s.3-6.

⁶¹⁹ Akgün, a.g.e., s.173.

⁶²⁰ Demiryürek, a.g.m., (C.2, S.2), s.46.

Yazıda; “Türk milleti artık kabus içinde yaşayamaz” diye başlayan Ahmet Emin “hilafetin kaldırılmasının “meclise bırakılan meseleler alisinde hiç şüphesiz esaslı suretle hall” edileceğini, “Teklifi kanuni mucibince müessese ilga, hanedan, memleket haricine ihraç olunacaktır. Şekli hükümet değiştiren her memleket de bunu zarurî” gördüğünü belirtmiştir. Yazısında, “eğitim birliğine ve adli yeni düzenlemeler” konusuna da değinmiş ve hilafetin kaldırılmasının sırasının geldiğini belirterek; “umumi selâh husulü için bünyemizde selâbet, istikrar girmesi ilk mecburiyettir. Eski hanedan halife namıyla saltanat sürdürükçe, kimse cumhuriyetin bekâsına itimat etmeyecektir. Hükümetin yarını belli olmayan, yeni inkılaplar bekleyen bir memlekette kimse iktisadi faaliyetlere girişmeyecektir” diyerek hilâfet kurumunu eleştirmiş ve kaldırılmasını istemiştir ⁶²¹.

Tanin, Hilafetin kaldırılacağını anlayan Abdülmecid Efendi’nin, hanedan üyeleriyle birlikte büyük olasılıkla Mısır’a gideceğini ⁶²², Vatan ise, Abdülmecid Efendi, Mustafa Kemal’e gönderdiği bir telgrafta, hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılmalarına karar verilirse, parasız bırakılmamalarını istediğini yazmıştır ⁶²³.

4.2.4. Halifeliliğin Kaldırılması

Mustafa Kemal Atatürk’ün konuşmasından sonra, Halk Fırkası grubu 2 Mart’ta, Atatürk’ün belirttiği gibi üç sorunu görüşmek üzere toplanmıştır ⁶²⁴. Fırka Grubu toplantısında ilk olarak Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve kırk arkadaşının verdiği hilafetin ilga edilmesini isteyen teklif okunmuş ve görüşülmesine geçilmiştir ⁶²⁵. Maddeler tek tek müzakere edilmiştir. En uzun ve en ayrıntılı konuşan Adliye vekili Seyit Bey olmuştur. Seyit Bey, konuşmasında Türk devriminden söz etmiş ve halifeliliği, tarih, din, hukuk, örf ve toplum açısından ele alarak incelemiş ve milli kanunlar yapılmasının zorunluluğu üzerinde durulmuştur ⁶²⁶. Toplantının sonunda, Şeyh Saffet Efendi ve arkadaşlarının teklifi kabul edilerek, hilafetin ilga edilerek, hanedanın yurt dışına çıkarılması kararı kabul edilmiştir. Üçüncü oturumda ise, Siirt Mebusu Halil

⁶²¹ Ahmet Emin, “Meclisteki Müzakeratın Saraydaki Akisleri”, *Vatan*, (2 Mart 1924).

⁶²² Türker, a.g.e., s.173.

⁶²³ y.a.g.e., s.173.

⁶²⁴ *Nutuk*, s.574.

⁶²⁵ Halk Fırkası’nın 2 Mart Tarihli toplantısı için Bkz.; *Şeriat, Hilafet, Cumhuriyet ve Laiklik*, Haz:Av.Kemaleddin Nomer, (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1996), s.135-246; Şeyh Saffet Efendinin teklifi özetle; hilafetin kaldırılması ve hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılmasını içermiştir.

Hulki ve elli arkadaşının hazırladığı, Şer'iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılmasını isteyen teklif ele alınmış ve kabul edilmiştir ⁶²⁷.

Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve 57 arkadaşı tarafından hazırlanan eğitim ve öğretimin birleştirilmesini isteyen kanun teklifi de görüşülerek kabul edilmiştir ⁶²⁸.

2 Mart 1924 tarihinde, Halk Fırkasında kabul edilen teklifler, 3 Mart 1924'de TBMM'de üç yasa tasarısı olarak ele alınmıştır. Bu yasa tasarıları şunlardır;

“1- Hilafetin ilgasını ve hanedanı Osmaninin Türkiye haricine çıkarılmasına dair Urfa Mebusu Şeyh Saffet ve 53 arkadaşının teklifi kanunisi ⁶²⁹,

2- Şeriye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Vekâletinin ilgasına dair Siirt Mebusu Halil Hulki ve 57 arkadaşının teklifi kanunisi ⁶³⁰,

3- Tevhid-i Tedrisat hakkında Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve 57 arkadaşının teklifi kanunisi” ⁶³¹.

Öncelik 1. kanun da olmasına rağmen, hükümetten gelen bir öneri üzerine, öbür yasa önerileri görüşülmüştür. 2. kanun teklifi oylanarak kabul edilmiştir. Şeriye Vekâletinin kaldırılması üzerine de yerine, “Diyanet İşleri Başkanlığı” kurulmuştur ⁶³². Daha sonra da Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilerek, eğitimdeki ikilik ortadan kaldırılmıştır ⁶³³. İki yasanın görüşülmesinden sonra sıra halifeliğin kaldırılmasına gelmiştir. İlk sözü Rize Mebusu Ekrem Bey almış ve Türkiye'nin geri kalmışlığının başlıca sorumlusunun padişahlar olduğunu söylemiştir. Kendi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen bu hanedanın sınır dışına çıkarılmasında geç bile kalındığını belirtmiş ve kimseye ayrıcalık tanımaksızın Osmanlı Hanedanının tümünün yurt dışına çıkarılmasını istemiştir ⁶³⁴.

İkinci olarak söz alan, meclisin tek bağımsız üyesi, Gümüşhane Mebusu Zeki Bey olmuştur. Zeki Bey, teklif aleyhine konuşmuştur. Konuşmasında meclisin halifeyi kaldırmak değil, korumakla yükümlü olduğuna değinmiş ve yurdun birçok sorunu varken bu konunun görüşülmesinin zamansız olduğunu belirtmiştir. Hilafetten “tarihi

⁶²⁶ Nomer, a.g.e., s.153-212; Adalet Bakanı Seyit Beyin konuşmasının basılarak dağıtılmasına karar verilmiştir. ;Yalman, a.g.e.,C.III.,s.926-927.

⁶²⁷ Nomer, a.g.e., s.247-274.

⁶²⁸ y.a.g.e., s.275-296.

⁶²⁹ TBMM Z.C., (D.2, C.7)., s.17-18.

⁶³⁰ y.a.g.e., s.21-24.

⁶³¹ y.a.g.e., s.24-25.

⁶³² y.a.g.e., s.21-24.

⁶³³ y.a.g.e., s.24-27.

⁶³⁴ y.a.g.e., s.29-30.

bir azamet” olarak söz etmiş ve diğer milletlerin eline geçmesine karşı olduğunu söylemiştir. Halifeliğin kaldırılması kararının meclisi aştığını ve referandum yapılmasını istemiştir. Meclisi keyfilikle de suçlayan Zeki Bey, cumhuriyetin de zaten bir tür saltanata doğru gitmekte olduğunu iddia etmiştir. Zeki Bey’in sözleri sık sık protesto edilmiştir ⁶³⁵.

Zeki Bey’den sonra, Afyon Mebusu İzzet Ulvi Bey ve Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey söz almışlar ve hilafetin kaldırılması yönünde konuşmuşlardır ⁶³⁶. Bundan sonra da, maddelerin görüşülmesine geçilmiştir.

İlk söz alan Şeyh Saffet Efendi olmuştur. Şeyh Saffet Efendi konuşmasında, önergenin kabulünü istemiştir ⁶³⁷. Saffet Efendi’den sonra önergeden yana olmayan Kastamonu Mebusu Halit Bey konuşmuştur. Halit Bey, Kurtuluş Savaşı sırasında, TBMM’nin “Halifeyi kurtaracağız” sözünü verdiğini belirterek, halifeyi korumayı veya Osmanlı Hanedanının sürmesini önermediğini, yalnız “Halifelik makamı kaldırılmıştır” demeyi uygun bulmadığını belirtmiştir. Halifeliğin TBMM’nin manevi kişiliğinde olduğunun duyurulmasıyla yetinilmesini istemiştir ⁶³⁸. Halit Bey’den sonra, Saruhan Milletvekili Vasıf Bey söz almış ve Zeki Bey ile Halit Bey’in konuşmalarını eleştirerek bir cumhuriyet için en önemli noktanın saltanatı hatırlatabilecek her şeyi ortadan kaldırmak olduğunu, ülke için asıl tehlikenin milletin isteği olan özgürlük ve cumhuriyetin zedelenmesi olacağını ve bunun için de halifeliğin kaldırılmasının zorunlu olduğunu söylemiştir ⁶³⁹. Daha sonra, adliye vekili söz almış ve fırka grubu toplantısında söylediklerini tekrarlamıştır ⁶⁴⁰.

Seyit Bey’den sonra, Başbakan İsmet Paşa söz almıştır. İsmet Paşa, halifeliğin İslâmi yönü hakkında konuşmamış, konuyu siyasi açıdan ele alarak incelemiş ve hilafetin Türkiye’de artık yeri olmadığını belirtmiştir ⁶⁴¹. İsmet Paşa’nın konuşmasından sonra, madde üzerindeki konuşmalar yeterli bulunarak oylamaya geçilmiş ve 1. madde kabul edilmiştir ⁶⁴².

⁶³⁵ y.a.g.e., s.30-32.

⁶³⁶ y.a.g.e., s.33-34.

⁶³⁷ y.a.g.e., s.34-35.

⁶³⁸ y.a.g.e., s.35-36.

⁶³⁹ y.a.g.e., s.36-40.

⁶⁴⁰ y.a.g.e., s.40-60.

⁶⁴¹ y.a.g.e., s.61-65.

⁶⁴² y.a.g.e., s.66.

Hanedanın yurt dışına çıkarılması ile ilgili 2. maddenin görüşülmesine geçilmiştir. 2. maddeye karşı koyan olmamış ama hanedan üyelerinden kadınların yurt dışına çıkarılmasını zorunlu kılmamak şeklinde yasanın yumuşatılması önerilmiş ise de destek bulamamıştır⁶⁴³. 2. maddeden sonraki maddeler tek tek okunmuş, tartışma gereği görülmeden hepsi de kabul edilmiştir. Böylece, yasanın tümü, alkışlar arasında kabul edilmiştir.

Hilafetin kaldırılması, meclis tarafından kabul edildikten sonra, Dahiliye Vekaleti, İstanbul Valiliğine telgrafla kanunu bildirmiştir. Vali Haydar Bey ve Polis Müdürü Sadettin Bey saraya giderek halifeye kanunu tebliğ etmişler ve hazırlanmasını istemişlerdir. Abdülmecid Efendi, karara uyacağını söylemiş ve hazırlıklar için iki gün süre istemiştir. Ancak kendisine sabaha kadar ülkeyi terk etmesi gerektiği bildirilmiştir. Bunun üzerine bütün hazırlıklar yapılarak, 4 Mart sabahı saat 5.00'da mahlu' (düşük) halife, oğlu Şehzade Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, kadınefendiler, Mabeyncisi Hüseyin Nakib Turan Bey, özel Doktoru Selahattin Bey, özel katibi Keramet Nigar'la birlikte yola çıkmışlar ve Çatalça tren istasyonuna gelerek, geceyarısı Simplon Ekspresine binmişlerdir. Trene binmeden önce Abdülmecit Efendiye Vali Haydar Bey tarafından İsviçre Konsolosluğunca verilen vizesi ve çıkış pasaportu, ayrıca ülkeyi terk ederken 15 lira tahsisat verilmiştir. Bu para, Abdülmecid Efendinin isteği üzerine İngiliz lirasına çevrilmiş ve Osmanlı Bankasına yatırılmıştır⁶⁴⁴. Hanedanın diğer üyeleri de birkaç gün içinde İstanbul'u terk edip Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağılmışlardır⁶⁴⁵. Mustafa Kemal Atatürk, Cumhurbaşkanı sıfatıyla çıkarılan kanunu hemen onaylamış ve İstanbul gazetelerinin muhabirlerini istasyondaki dairesinde kabul ederek bu olayın millet için çok hayırlı olduğunu belirtmiştir⁶⁴⁶.

⁶⁴³ y.a.g.e., s.67-69.

⁶⁴⁴ Bkz., *Hakimiyet-i Milliye* (7 Mart 1924).; *Anadolu'da Yeni Gün* (5 Mart 1924).; Kinross, a.g.e., s.451-455.

⁶⁴⁵ Hanedan üyelerinin sayısı; 16 damat ve 100 kadar sultanzadedir. Tüm hanedana verilen harcırah, yol ödeneği, 100.000 lira dolaylarındadır. Bkz., Akgün, a.g.e., s.200.

⁶⁴⁶ Demiryürek a.g.m.,(C.2, S.2), s.49; *Tanin* (5 Mart 1924).

4.3. Halifeliğin Kaldırılmasının Basındaki Yankıları

4.3.1. Türk Basınındaki Yankıları

Gerek hükümet yanlısı basın ve gerekse muhalif basın hilafetin kaldırılmasını memnuniyetle karşılamıştır. 3 Mart kararlarından sonra, tepki niteliğinde hiçbir olayla karşılaşılmamıştır. Bunun nedeni ise, bazı yazarlara göre, "Hilafetten sözetenin hıyanet-i vataniye" sayılacağıının belirtilmesidir⁶⁴⁷.

4 Mart'taki bütün gazeteler hilafetin kaldırılışını ayrıntılarıyla işlemişlerdir. Örneğin Ahmet Emin Yalman, Vatan da bu konuda şunları yazmıştır: "Hilafet meselesi hakkında Zeki ve Halit Beylerin sözleri gayet yüzeysel olduğu halde gerçek ve canlı tartışmaların çıkmasına vesile olmuştur. İtirazlar olmasaydı Vasıf ve Seyyid Beylerle arkadaşlarının söyledikleri inandırıcı ve güzel sözler söylenmemiş kalacaktı. Seyyid Bey'e herkesin inanmış olmasına göre bu istifadeli izahatı kime verdiği sorusu sorulunca "Zeki ve Halit Beyleri inandırmak için" cevabını vermiştir. Oysa iki kişiyi inandırmak vesilesiyle söylenen sözler kamuoyu için pek değerlidir. İslâmiyetin gerçek mahiyeti hakkında bugünkü oturumda verilen bilgiler kişisel çıkar hırsıyla müstebit hükümdarların dine vurduğu pek çok darbeleri onaracak, ruhları aydınlatacak tarzdadır. Camilerimizde din hakkında bu güçte vaiz bulunsa kimse bunları dinleyerek yararlanma ihtiyacından kendini uzak tutamaz. Bunun bir delili bütün meclisin Seyyid Bey'i sözünü uzatmaya ısrarla çağırması ve konuşmasını zevkle dinlemesidir." demiştir⁶⁴⁸.

4 Mart tarihli İkdâm Gazetesinde ise, hilafetin kaldırılışı haberi ve yapılan müzakereler anlatıldıktan sonra şu yorumda bulunulmuştur; "Hilafetin kaldırılması meselesi ve onunla ilişkili hususlar kamuoyuna çoktan beri izah edilmiş olduğundan, Yeni Türkiye temsilcilerine bu düşüncüyü kanun şekline koymaktan başka bir şey kalmamıştır. Mecliste muhalif oy veren bulunsa bile bunlar pek mahduttu (sınırlı). (...) Türkiye Cumhuriyeti bundan böyle herşeyi yenilemek ve eski yolda yürümeyi bırakmak kararını vermiş ve bunda başarının esaslarını görmüş olduğundan hilafet müessesesinin de bırakılması gerekmiştir. (...) Hilafetin kaldırılması İslâm aleminde Türkiye'ye karşı beslenen duyguları sarsmayacaktır. Son yılların olaylarını hatırlatmak bunun gerçek nedenlerini anlamaya yeterlidir.(...) Hilafet artık gönüllerde ve ruhlarda hiçbir etki yapmıyordu. İslâm alemi onun tarihe karışmasını sükunetle karşılayacaktır"⁶⁴⁹.

⁶⁴⁷ y.a.g.m., s.48; Türker, a.g.e., s.184; Şimşir, "Halifesiz 50Yıl..", (24 Mart 1974), s.5.

⁶⁴⁸ Yalman, a.g.e., C.III, s.928-929.

⁶⁴⁹ Bozarslan, a.g.e., s.208-209.

İleri Gazetesinden Suphi Nuri'de "...zaten herkesin maksudu (amacı) birdi, herkes aynı şeyi istiyor idi. Bununla beraber fırkada bir hayli münakaşa oldu" demiştir⁶⁵⁰.

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi ise, her devrim hareketinde olduğu gibi, bu büyük devrimi de desteklemiştir. Yeni devrimi 4 Mart'ta haber niteliğinde ayrıntılı olarak verdikten sonra, 5 Mart'ta, "Bir Tekzip" başlığı altında bu konuda yorumlarda bulunmuştur. Makalede öncelikle, bazı muhafazakar milletvekillerinin hilafeti Mustafa Kemal Atatürk'e tekliflerini ve bunun Mustafa Kemal Atatürk tarafından reddedildiğini belirtmiştir. Makalenin devamında ise: "Ta ikinci grup cereyanlarından beri kulaktan kulağa saltanata doğru gidiyoruz" diye bir söz fısıldanıyordu. İnkılabın ileriye doğru attığı her dev adımı gördükçe geriye doğru atılmış bir adım zannetmek "saltanata doğru gidiyoruz" diye şüphelenmek hakikaten cumhuriyet perver atfolunur. Hilafetin Reisicumhura teklif edilmesi hadisesi bu propaganda maskesini yırttı. (...) Saltanata gitmiyoruz. Çünkü saltanat arkadadır, ileriye, ileride bir yıldız doğru gidiyoruz. Eğer saltanata doğru gitseydik, bu üç senelik yürüyüş ve zahmete hacet kalmazdı. Saltanat mazide, hem yakın bir mazi olduğu için o hedefe çarçabuk varmış olur ve yine eskisi gibi yerimizde sayar ve çürürdük. Evet saltanata makus nurlu bir istikamete gittiğimiz içindir ki hilafet cumhur riyasetine izafe edilmezdi" diyerek cumhuriyetin kendi başına yükselen bir kuvvet olduğunu belirtmiştir⁶⁵¹. Aynı Gazete, 7 Mart tarihli başyazısında da bu devrimi: "Tarihi Bir İnkılap" olarak nitelendirmiştir⁶⁵².

Tevhid-i Efkar Gazetesi ise, 6 Mart'ta; "Son İnkılaptan Sonra" başlıklı imzasız bir yazı yayımlamıştır. Bu yazıda şu görüşlere yer verilmiştir. "...Cumhuriyet idaresi kendi mevcudiyeti içinde gayr-ı kabil-i temsil gördüğü anasırı kanunen bertaraf etti. Bu suretle mani-i cedid ve terakki addedilen kuyud mürtefi oluyor ve artık yeni Türkiye'nin önünde kelimenin bütün manasıyla yeni bir ufuk açılıyor. Vatanını seven her ferd için bu yeni ufukun milletimiz ve memleketimiz hakkında hayırlı olmasını temenni etmekten başka hareket yoktur; fakat pek tabiidir ki yalnız temenni kifayet etmez. Çalışmak, ilerlemek, son inkılaptan maksut olan gayeye doğru yürümek lazım gelir. Bütün inkılaplar gibi son inkılap da bir gaye değil, bir vasıta ve bu vasıta ile vasil olunmak

⁶⁵⁰ Suphi Nuri, "Yeni İnkılap Nasıl Oldu?", *İleri*, (5 Mart 1924).

⁶⁵¹ "Bir Tekzip", *Hakimiyet-i Milliye*, (5 Mart 1924), s.3.

⁶⁵² *Hakimiyet-i Milliye* (7 Mart 1924).

istenilen hedef, istimdat edilen gaye, milletin terakki ve tealisi, refah ve saadetidir”⁶⁵³, dedikten sonra devrimi yapmakta gösterilen azim ve çabukluğun, devrimin amacına ulaşması için de gösterilmesi gerektiğini, bu çağda siyasi ve sosyal devrimleri yaşatmak için en önemli garantinin ekonomi olduğunu, çünkü bir milletin kalkınmasını, mutluluğunu sağlayan şeyin ekonomi olduğunu belirtmiştir. Yazının devamında da, devrimi yapmakla Avrupalının sevgi ve saygısının kazanılamayacağını, Avrupa’nın bize olan düşmanlığının hükümet şeklimizden değil, zaafımızdan ve Müslümanlığımızdan ileri geldiğini vurgulamış ve Avrupa’nın saygısını kazanmak için ekonomik gelişmenin gerekliliğini savunmuştur. Yazının sonunda ise: “...Hüseyin Cahit Bey’in dediği gibi bundan sonra medeniyet yolunda yürümek isterken adımlarımıza dolaşacak ve bizi yerimizde alıkoyacak hiçbir bağ kalmamıştır. Şimdi azimle yürümeli ve süratle terakki etmeliyiz. Yine yerimizde sayarsak halas (kurtuluş) da yoktur, mazeret de”⁶⁵⁴ diyerek, devrimin önemini azaltmaya çalışmıştır.

Ahmet Emin 8 Martta yazdığı, “Haftalık Tarihçe” adlı başmakalesinde yine hilafeti konu almıştır. Ahmet Emin yazısının başında, son bir hafta içinde yapılan devrimlerin, geçmişin yol üzerinde biriktirdiği birçok engeli yok ettiğini, dini, sırf cehalet yüzünden bir hurafe, kalkınmaya bir engel haline getiren nüfuz ve etkisinin kesin suretle yok edilerek, İslâmiyetin gerçek anlamını kazandığını belirtmiştir. Ahmet Emin: “Hiçbir vazifesi olmayan hilafet makamının da bu meyanda ilga edilmesi zaruri bir adımdır.(...) Hilafet ilga edilirken, hilafet hanedanı da memleket haricine çıkarılmıştır. Bu tedbire esas itibarıyla hiçbir akıl sahibi itiraz edemez, memleketi kendilerine has bir çiftlik görmeğe alışanları bu nesil zarfında milletin vatandaş sıfatıyla temsil edebilmesine imkan yoktu” demiştir⁶⁵⁵.

Muhalef basından, Tanin Gazetesi de bu devrimin millettan hiçbir şeyi alıp götürmediğini ve bunun yapılmasının milletin lehine olduğunu yazmıştır⁶⁵⁶.

İsmail Müştak Bey ise: “Cumhuriyet bir adalet müessesidir” başlıklı makalesinde, yapılan devrim hareketini, dini dünyadan ayıran ve Türk milletini hurafelerin kolları arasından çıkaran asri ve medeni bir varlığa kavuşturan büyük bir devrim olarak yorumlamıştır⁶⁵⁷. Resimli Gazete ise: “İnkılabımızın Büyük Eseri”

⁶⁵³ “Son İnkılaptan Sonra”, *Tevhid-i Efkar*, (6 Mart 1924), s.1.

⁶⁵⁴ “Son İnkılaptan Sonra”, *Tevhid-i Efkar*, (6 Mart 1924), s.1.

⁶⁵⁵ Türker, *a.g.e.*, s.183.

⁶⁵⁶ Demiryürek, *a.g.m.*, (C.3, S.1, Ocak 1995), s.59.

⁶⁵⁷ *y.a.g.m.*, s.59.

başlıklı haberinde, bu devrimlerin yapılmasında geç bile kalındığı belirtmiş ve “...içtimai inkılabımızın büyük eseri, dini dünyanın elinden kurtarmak oluyor, milleti endişeden kurtarmak için de hanedanı tehlikesiz bir hale getiriyoruz” diye bu devrim hareketini yorumlamıştır ⁶⁵⁸. Resimli Gazete aynı sayıdaki başka bir haberde de, bu kararın bir heyecan ürünü olmadığını, hilafetin faidesiz olduğunu ve faidesiz unsurların ölümünün tabiatın en bariz kurallarından biri olduğunu yazmıştır ⁶⁵⁹. Ankara basınından, Cumhuriyet Gazetesi baş yazarı, Yunus Nadi ise, devrimin temelinin 23 Nisan 1920’de atıldığını belirterek, kararın önemine değinmiştir ⁶⁶⁰.

Hilafetin kaldırılışı, Anadolu basınında da olumlu karşılanmıştır. Babalık gazetesinde, Mehmet Muhlis Bey 3 Mart devrimi ile ilgili olumlu makaleler kaleme almış ve 3 Mart kararlarıyla birlikte, din ve dünya işlerinin birbirinden ayrıldığını belirtmiştir ⁶⁶¹. Mehmet Muhlis yazdığı bir makalesinde yapılan devrim hareketlerinin olumlu karşılandığını, ancak teorik gelişmenin uygulama sahasında kendini gösterebilmesi için iyi yetişmiş, aydın, azimli, karakterli ve bilgili idarecilere ihtiyaç olduğuna dikkati çekmiştir ⁶⁶². Halifeliğin kaldırılmasından sonra, Konya’daki Mevlevi Dergahı da, Ankara’ya tebrik telgrafi göndermiştir ⁶⁶³. Bu da dini bir kurum olan Mevleviliğin de hilafetin ilgasını olumlu karşıladığının ve Ankara Hükümetine devrimlerine destek verdiğinin göstergesi olmuştur.

İzmir basınından, Türk Sesi Gazetesi de bu olayı; “en yeni ve müsbet inkılap” olarak yorumlamış ve bu inkılabın bilinçli bir şekilde yapıldığını amacında din ile dünya işlerini birbirinden ayırmak olduğunu belirterek; “Türkiye Cumhuriyetinin hilafeti ilga suretiyle ittihaz ettiği kararın büyüklüğü bundan sonra daha da ulvi neticeleriyle bilfiil tahakkuk edecektir,” demiştir ⁶⁶⁴. İzmir basınından, Ahenk ve Sada-yı Hak Gazeteleri de olayı destekler nitelikte yazılar yazmışlardır.

Adana basınından, Yeni Adana Gazetesi ise “Ya hep, ya hiç” başlığı ile yayınladığı baş makalede, hilafetin bir çıban olduğunu, ilerlememize engel olan

⁶⁵⁸ y.a.g.m., s.59.

⁶⁵⁹ y.a.g.m., s.60.

⁶⁶⁰ Bozarslan, a.g.e., s.219.

⁶⁶¹ Cumhuriyetin 50.Yılında Konya (Konya: 1973), s.310,

⁶⁶² Mehmet Muhlis, “İnkılap Karşısında Rüca-i İdare”, Babalık, (4 Mart 1924).

⁶⁶³ Akbulut, a.g.m., s.81.

⁶⁶⁴ Demiryürek, a.g.m., (C.3, S.1), s.60; Türker, a.g.e., s.184.

lüzumsuz ve köhne bir müessesenin ortadan kaldırıldığını belirtmiş ve Devrimi desteklemiştir ⁶⁶⁵.

Bu büyük devrim hareketinden sonra, Mustafa Kemal Atatürk'e ve İsmet Paşa'ya tebrik telgrafları gelmiştir. Bu telgrafları, Hakimiyet-i Milliye, "İlga Karşısında Anadolu'nun Sevinci" başlığı altında her gün vermiştir ⁶⁶⁶. Gelen telgraflarda valilerin, belediye başkanlarının, kadıların, müftülerin imzalarının yanında hemen hemen her tabakadan insanların da imzaları yer almıştır. Telgrafların içeriğinden de anlaşıldığına göre, halk alınan kararı coşkuyla karşılamıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e ve İsmet Paşa'ya çekilen tebrik telgraflarına karşı TBMM'den de bunlara cevap yazılması kararlaştırılmıştır ⁶⁶⁷. Ama Mustafa Kemal Atatürk'ün en yakın silah arkadaşları, halifeliğin kaldırılış şekli ve zamanı konusunda Mustafa Kemal Atatürk'le aynı görüşte değillerdir. Bunlar arasında Rauf Bey, Adnan Bey, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Cafer Tayyar Paşaları sayabiliriz. Bu gruptakiler daha sonra Halk Fırkası'ndan ayrılarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Kurdukları Fırkanın en belirgin özelliği ise, gelenek ve dini inançlara saygılı olması olmuştur ⁶⁶⁸. Dr. Rıza Nur Bey bile hatıralarında hilafetin kaldırılmasını şöyle yorumlamıştır. "...Hilafeti ilga etmek cinayet olmuştur. Halifeliğin ilgasıdır ki sırf Mustafa Kemal'in işidir" ⁶⁶⁹.

Hilafetin kaldırılışına, basının bunca olumlu yaklaşımı ve halkın sevincine rağmen, Bursa, Adapazarı, Reşadiye ve Silifke'de çok küçükte olsa karşı çıkma hareketleri olmuş ve bu hareketler hemen bastırılmıştır ⁶⁷⁰. Bu olaylardan en büyüğü Silifke olayıdır. Silifke olayı şöyle gelişmiştir. Ramazan dolayısıyla Silifke'de Alaaddin Camii'nde vaaz vermekte olan ve kendisini çok sevdiren Askeri Hoca, verdiği vaazlarla halkı hükümet aleyhine kışkırtmıştır. Bu nedenle sorguya çekilmiştir. 28 Nisan Cuma günü hoca öğle namazına gelmeyince, onun ortadan kaybolmasına pek üzülen cemaat, kısa zamanda etraflarına kadınlı erkekli büyük bir kalabalık toplayarak her tarafta hocayı aramaya başlamışlardır. Hükümette sorgulandığını öğrenen halk, hocayı hükümetten kurtarmaya and içmiş ve gittikçe büyüyen bir kalabalıkla hükümet binasına

⁶⁶⁵ **Hakimiyet-i Milliye** (7 Mart 1924), s.2.

⁶⁶⁶ Demiryürek, a.g.m., s.59.

⁶⁶⁷ **TBMM Z.C.**, (D.2, C.8/2), s.177,232,279,374-75,571.

⁶⁶⁸ Seçil Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri*, **VIII.T.T.K. Kongresi**, (C.III, 11-15 Ekim 1976, Ankara: TTK Basımevi, 1983), s.2188; Özek, a.g.e., s.81.

⁶⁶⁹ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* (C.III., İstanbul: Altındağ Yay., 1967), s.969.

⁶⁷⁰ **Tanin** (7 Mart 1924).

varmışlardır. Kalabalık karşısında korkan memurlar kaçmışlardır. Kalabalığı sakinleştirmek ve bilgi vermek amacıyla, halkın karşısına Vilayet Başkomiseri çıkmış ve hocanın ifade vermekte olduğunu ve camiye gidemeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine bu halk kalabalığı tarafından Başkomiser saldırıya uğramıştır. Polisin ve jandarmanın gelmemesinden dolayı, halk hocayı kurtarmış ve cami avlusuna gitmişlerdir. Burada hoca, milli mücadeleyi yeren ve hükümeti “halkı kandıran günahkar” diye niteleyen, vaazlar vermeye başlamıştır. Bu sırada Mersin’den gelen kuvvet olaya el koymuş ve tutuklamalar başlamıştır. Bu olay üzerine Silifke Valisi Kemal Bey, 28 Nisan da bir bildiri yayınlayarak, Silifke halkının, bu gibi kışkırtıcılara alet olmamalarını öğütlemiştir ⁶⁷¹. İstiklâl Mahkemesinde yargılanan Askeri Hoca, idama mahkum edilmiştir ⁶⁷².

4.3.2. Hilafetin Kaldırılmasının Dış Basındaki Yankıları

4 Mart günü, Dış İşleri Bakanı İsmet Paşa, halifeliğin kaldırıldığını, halifenin sınır dışı edilmek üzere olduğunu telgrafla Türkiye’nin dış temsilciliklerine bildirmiştir. Arkasından kanunun metni de dış temsilciliklere postalanmıştır ⁶⁷³.

Halifeliğin kaldırılması ve laiklik yolunda atılan diğer adımlar genel anlamda İngiliz basını tarafından olumlu karşılanmıştır. Fakat Halifeliğin kaldırılmasının diğer Müslüman ülkeler üzerindeki etkisine yönelik bir endişe oluşmuştur. Bazı gazeteler, Türkiye’nin Müslüman ülkeler arasındaki prestijini kaybedeceğini iddia ederken, bazıları da bu olayın Türkiye’nin Müslüman Dünyası ile olan ilişkilerini etkileyeceğine şüphe ile bakmıştır. Muhafazakar basın, bir taraftan laikleşme hareketinin arkasında Bolşevik etkisinden şüphelenmiş diğer taraftan da Halifeliğin ilgasının başarılı olacağına ve Pamislamik hareketin yok edilmesinin yararlı bir iş olduğunu kabul etmiştir. Bunun yanında bütün bu devrimler de Mustafa Kemal Atatürk ’ün öncülüğüne de geniş yer verilmiştir. İngiliz basının da Halifeliğin kaldırılması duyulur duyulmaz, Dail Telegraph büyük bir tepki göstermiştir. Bu Gazete, Türkiye aleyhtarı, Mr.Lloyd George’un Liberal organlarından biri olarak tanınmıştır. Gazete bütün kurtuluş savaşı boyunca Türk düşmanlığı yapmıştır. Halifeliğin

⁶⁷¹ Tanin (7 Mart 1924).

⁶⁷² Özek, a.g.e., s.79.

⁶⁷³ Şimşir, “Halifesiz 50 yıl”, (23 Mart 1974, S.6), s.5.

kaldırılışını ise, Türkiye'ye saldırmak için bir fırsat saymıştır ⁶⁷⁴. Daily Telegraph, 4 Mart'ta bu konuda şunları yazmıştır; "Türkler halifeliği kaldırmakla batılılaşacaklarını, uygarlaşacaklarını sanıyorlarsa yanılıyorlar. Uygarlaşmak şöyle dursun gittikçe uygarlıktan uzaklaşıyorlar. Nitekim başkentlerini uygarlıkların yol kavşağı olan İstanbul'dan alıp uygarlıktan uzak Ankara'ya kaydırılmışlardır.(...) 6 Milyon nüfuzlu olan Türkiye, Halifelik sayesinde Büyük Devletler arasında sayılıyordu. Bundan sonra bu devletler artık "üçüncü sınıf bir Tatar Devletçiliği" derecesine düşecek, Mustafa Kemal, "Minyatür bir Louis Napoleon" olarak kalacaktır. Kemalistler Anadolu halkına, "Ben bir Müslümanım" yerine, "Ben bir Türk'üm" dedirtmeğe çalışıyorlar. (...) Kemalistler "Panislâmizmi öldürmek"le iyi etmişlerdir. Çünkü bu akım, Batılı devletlerin Müslüman kolonilerinin iç barışını bozan, tehlikeli ve yıkıcı bir akımdır. Halifeliğin kaldırılması Hint Müslümanları için utanç olmuştur. Çünkü Türkiye, Hint Müslümanlarının desteği ile Sevr Antlaşması'nı değiştirebilmiştir. (...) Haber Hindistan'da bir bomba gibi patlamıştır" Dail Telegraph, ayrıca bu devrimin Bolşevik etkisine de bağlı olduğunu, Türkiye'de de Rusya gibi ataist kampanyanın görülebileceğini belirtmiştir. Bu görüşü The Morning Post'da paylaşmıştır ⁶⁷⁵. Ahmet Emin, memleketin açıklığa ve normal duruma doğru gitmesinin düşman entrikacılarını umutsuzluğa düşürdüğünü belirterek; "Tuttuğumuz istikametın memlekete ne kadar faydalı olduğuna bundan açık alâmet olamaz" diyerek Daily Telegraph'ının yazısını eleştirmiştir ⁶⁷⁶.

İngiliz basınından Daily Mail Gazetesi ise halifeliğin kaldırılmasını: "Tarihin en büyük olaylarından biri" diye nitelendirmiş ve bunun sonuçlarını kimsenin kestiremediğini belirtmiştir. Gazete, hilafetin kaldırılmasının, Türkiye'yi modernleştirmek isteyen Mustafa Kemal Atatürk'ün programının sadece bir bölümünü oluşturduğunu ve bu son kararla Mustafa Kemal'in, ülkenin en muhafazakar kesimini oluşturan hocaların düşmanlığını göze aldığını belirtmiştir. Gazete ayrıca, Hicaz Kralı Hüseyin'in halifeliğe "tabii aday" olduğunu, Hint Müslümanlarının ise Halifeliğin Hindistan'da kurulmasını arzulayacaklarını yazmıştır ⁶⁷⁷. Daily News Gazetesi ise, Türkiye'nin bu kararının İngiltere açısından büyük önem taşıdığını, bunun Hindistan'da çok geniş yankı yapacağını ve çeşitli etkileri görüleceğini yazmıştır. Times ise, halifelik

⁶⁷⁴ y.a.g.m., s.5.

⁶⁷⁵ y.a.g.m., s.5.; Yılmaz, a.g.e., 72-73.

⁶⁷⁶ Bozarslan, a.g.e., s.28-219.

hakkında uzun bir tarihçe vermiş ve bunun batı ülkelerinden ziyade Sünni Müslümanlar için, önem taşıdığını belirtmiştir. Times ayrıca halifeliğin kaldırılmasıyla uygulama da büyük bir değişikliğin olmayacağını ama bunun gerçekleştirilmesiyle Türkiye'nin Sünni Müslüman toplumu ile olan ilişkilerin de sahip olduğu yeri kaybedeceğini belirtmiştir. Times Gazetesi, başka bir nüshasında da, Emir Ali'nin sözlerine yer vererek, Türkiye'ye saldırmıştır. Burada Emir Ali, halifeliğin kaldırılmasının "İslâmiyet için bir felaket" olacağını, hatta "uygarlık için de bir felaket" olacağını ileri sürmüştür. Dail Telgraph ise, kışkırtıcı yazılarına devam etmiş ve Hindistan'dan bol bol haberler vermiştir⁶⁷⁸.

Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, 20 Mart günü, Türkiye'nin dış temsilciliklerine bir genelge göndermiştir. Burada halifeliğin kaldırılmasının yankılarını da değerlendirmiştir. İngiliz basınına da değinen İsmet Paşa, şunları söylemiştir: "... İngiliz gazeteleri, bir yandan Türkiye'ye karşı silah olarak, öte yandan da sömürgelerindeki milyonlarca Müslüman'ı uyuşturmak için bir koz olarak kullandıkları halifeliğin artık tarihe karışmasını kolaylıkla hazmedememişlerdir. Ellerindeki entrika aracı birdenbire düşüvermiştir. Artık, Panislâmizm politikası güdüyor diye Türkiye'ye saldıramayacaklardır. Sömürgelerdeki büyük kitleler ümmetçilikten milliyetçiliğe döndükleri gün ise Haşmetli Britanya İmparatorluğu için tehlike çanları çalmaya başlayacaktır. Mustafa Kemal Paşa, kitleleri uyandırıyor ve sömürge imparatorlukları için kara günler yaklaşıyordu. Temeldeki kaygı bu olsa gerektir" demiştir⁶⁷⁹.

Halifeliğin kaldırılışı karşısında İngiltere'nin resmi tutumu ise, gelişmeleri izlemek, işe fazla karışmamak olmuştur. Bu tutumlarını da bütün dünyaya ilân etmişlerdir: "Majesteleri hükümeti, tam bir ilgisizlik politikası izleye geldiği ve izlemeye devam edeceği bu konuda ne siyasi ne de dini bakımdan yorum yapmaya veya bu işe herhangi bir biçimde karışmaya kendisini yetkili görmemekte" olduğunu, 10 Mart'ta İngiliz parlamentosunda belirtmiştir⁶⁸⁰.

Halifeliğin kaldırılmasından sonra, bunu fırsat bilen Hicaz Kralı Hüseyin, 5 Mart'ta kendi halifeliğini ilân etmiştir. Ama bu durum, birçok İslâm ülkeleri tarafından tepkiyle karşılanmış, yeni halife tanınmamış, hatta bu durumun, "Müslümanların birliğine karşı yeni bir ihanet" olarak yorumlanmıştır. Mısır'da ise bu durum önce

⁶⁷⁷ Şimşir, "Halifesiz 50 yıl..", (24 Mart 1974, S.7), s.5; İleri (8 Mart 1924).

⁶⁷⁸ Şimşir, "Halifesiz 50 yıl..", (24 Mart 1974, S.8), s.5; İleri (9 Mart 1924).

⁶⁷⁹ Şimşir, "Halifesiz 50 yıl..", (24 Mart 1974, S.8), s.5.

kararsızlık sonra de tepki yaratmıştır. Birçok batılı ülke de, bunun arkasında İngiltere'nin olduğunu belirtmişlerdir ⁶⁸¹.

Halifeliğin kaldırılması konusunda, Fransa hükümetinden herhangi bir yorum gelmemiştir. Ama Fransız basını ve kamuoyu, halifeliğin kaldırılmasını, Müslüman sömürgelere sahip olmasına rağmen özgürlükçü ve laik bir ülke olarak laikliğin yayılmasını istediğinden, oldukça ılımlı karşılamıştır. Journal de Deux Bas Gazetesi halifeliğin kaldırılmasına biraz karşıt tutum takınmıştır. Revue des Deux Mondes, halifeliğin kaldırılmasından önce bile Halifeliğin kaldırılması yönünde makaleler yazmıştır ⁶⁸². Matin Gazetesi de bu olayı: “İstanbul ile Ankara arasındaki mücadelenin son tezahürüdür. Şüphe yoktur ki, şekli hükümetlerini asrileştirmek istedikleri cihetle, kimsenin bunlara sitem etmeğe hakkı yoktur” diye yorumlamıştır ⁶⁸³. Le Temps ise bu konuyu ele aldığı makalelerinde, batı hayatına uymayı amaçlayan Türkiye'nin dini siyasetten büsbütün ayırmayı amaçladığını ve bu nedenle halifeliğin kaldırıldığını belirtmiştir. Le Temps'e göre, hilafet, milletin “mahf ve yıkılmasını” kolaylaştırmış, milliyetçi fikirlerin önüne geçmiştir ⁶⁸⁴.

Le Temps, 8 Mart tarihli; “Bir Diskalifiye Halife” başlıklı yazısıyla hilafetin tarihçesi hakkında bilgi vermiş ve Halifeliğin kaldırılışından sonra, Hicaz Emiri'nin kendini halife ilân etmesine de değinerek, Hüseyin ile iki oğlunun İngilizlerin âleti olduğunu iddia etmiştir ⁶⁸⁵.

Fransa'nın halife olması için Fas Emiri'ne destek sağladığı söylentileri bazı yayın organlarında yer almıştır ⁶⁸⁶. Uzun yıllar Fransa Mebuslar meclisine başkanlık etmiş ve Başbakanlıkta bulunmuş olan M.Edward Herriot, Ankara'ya gelişinde (1933), Çankaya'da Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile konuşurken; “-Paşa, size nasıl hayran olmayayım. Ben Fransa'da laik program güden, bir hükümet kurmuştum. Bu kabineyi, Papanın Paris'teki temsilcisinin yardımıyla, papazlar devirdi. Siz ise bir halifeyi kovdunuz ve gerçek anlamıyla laik bir devlet kurdunuz. Siz, bu taassup havası içinde laikliği bu topluma nasıl kabul ettirdiniz? Dehanızın büyük eseri, laik bir Türkiye

⁶⁸⁰ y.a.g.m.,s.5.

⁶⁸¹ y.a.g.m., (26 Mart 1974, S.9), s.5;(Kral Hüseyin'in halifeliğini tanıyan yalnızca oğulları, Ürdün Emiri Abdullah ve Irak Emiri Faysal olmuştur); Fahir Armaoğlu, “Hilafetin Dış Cephesi”, AAMD, (C.XIV, Temmuz, 1998, S.41), s.347-358.

⁶⁸² Hakimiyyet-i Milliye (13 Mart 1924).

⁶⁸³ İleri (8 Mart 1924).

⁶⁸⁴ Bozarslan, a.g.e., s.214-216.

⁶⁸⁵ y.a.g.e., s.216-217 ; Şimşir, “Halifesiz 50 yıl..”,(27 Mart 1974, S.11), s.5.

Cumhuriyeti yaratmak olmuştur” diye, yapılan devrimler karşısındaki hayranlığını belirtmiştir⁶⁸⁷.

İtalya basını ise, hilafetin kaldırılmasını bir hata olarak yorumlamıştır. Çünkü, bu ünvandan İngilizlerin yararlanacağı kaygısını taşımışlardır. İtalyan gazetelerinin yayınlarına ve kaygılarına rağmen, İtalyan Hükümeti bu konuda resmi bir açıklama yapmamıştır⁶⁸⁸.

Hilafetin kaldırılması kararı, Sovyetler Birliği tarafından olumlu karşılanmıştır. Ruslar da halifelğin İngilizlerin eline geçeceği ve bundan İngilizlerin yararlanacağı kaygısını taşımışlardır. Ama 1917 Devriminde Sovyetlerin kendi ulusal kiliselerini kaldırmaları yüzünden, Sovyetlerdeki Müslümanların üzerinde etkili olan bir dini otoritenin ortadan kalkmasına da sevinmişlerdir⁶⁸⁹.

Amerika hükümeti ise, hilafetin kaldırılmasına ilgisiz kalmıştır. New York Tribune, New York Times, New York World, Christian Science Monitor... gibi Gazetelerde bu konuda çeşitli yazılar çıkmıştır. New York Tribune de yayınlanan bir yazıda, “...Kemal’in, halifeliği kaldırmasında pratik bir sebep olabilir. Çünkü güçlü dini “kast” devrimlere karşı komplo hazırlamağa kalkışabilir ve bu karşı devrim hareketinde halifeliği kullanabilirdi. Kemal, eski Müslüman otokrasisi yerine laik eğitimi ve laik uygarlığı tercih etmekteydi. (...) Asıl önemli gerçek şuydu ki, eski ve yeni Türkiye artık, “aşılmaz bir uçurum” ile birbirlerinden ayrılmışlardır”⁶⁹⁰. New York Times ise, İngilizlerin bu konudaki tavrını ele almıştır. New York World, halifeliği işe yaramayan bir kalıntı olarak değerlendirmiş ve hilafet kaldırıldıktan sonraki gelişmelere değinmiştir. Christian Science Monitor ise, bu olayın İslâm dünyasını parçalayabileceğini dile getirerek ve bu devrimle Türkiye’nin yüzünü batıya döndüğüne vurgu yapmıştır⁶⁹¹.

Doğuda ise, Türkiye’nin bu kararına küçük bir azınlık olan, “Hindistan Hilafet Komitesi” tepki göstermiştir. Çünkü bu komite İngiltere sömürgeciliğine karşı verdiği savaşı, milliyetçiliğe değil, dine dayanarak yapmıştır. Halifelik kaldırılınca da elindeki savaş silahını kaybetmiştir. Komite kendi düşüncelerini yayınlamakla birlikte,

⁶⁸⁶ Akgün, a.g.m., s.2194.

⁶⁸⁷ Naşit H.Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: Milliyet Yay., 1973), s.440.

⁶⁸⁸ Şimşir, “Halifesiz 50 yıl..”, (27 Mart 1974, S.11), s.5.

⁶⁸⁹ Akgün, a.g.m., s.2194; Şimşir, “Halifesiz 50 yıl..”, (28 Mart 1974, S.12), s.5.

⁶⁹⁰ Şimşir, “Halifesiz 50 yıl..”, (28 Mart 1974, S.12), s.5.

⁶⁹¹ y.a.g.m., (28 Mart 1974, S.12), s.5.

Türkiye'ye "çıkardığınız kanunu değiştirin" demiş, hatta Türkiye'ye bu konuda baskı yapsın diye heyet göndermeyi istemiş ve Türkiye'yi yıpratma çabalarına girmiştir⁶⁹². Ama Türkiye, bağımsızlığından ve egemenliğinden taviz vermeyerek yoluna devam etmiştir.

İslâm dünyası, bir müddet hilafet kongresi yapılması ve bir halife seçilmesi konularıyla uğraşmış, ⁶⁹³ hatta Abdülmecid Efendi, Türkiye'yi terk ederken, hiçbir siyasi olaya alet olmayacağını söylediğini unutarak, halifelik iddiasında bulunmuş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün haksız olduğunu belirterek, bütün dünya Müslümanlarının tekliflerini beklemiştir. Ama hiçbir yanıt gelmemiştir⁶⁹⁴. Çünkü, İslâm dünyası da, İslâm tarihinde hilafetin çoktan kalktığını, zaten İslâmlıkta hilafet diye bir makam olmadığını anlamıştır⁶⁹⁵.

⁶⁹² y.a.g.m., (1 Nisan 1974, S.16), s.5.

⁶⁹³ Bkz., Arnold J.Toynbee, **1920'lerde Türkiye -Hilafetin İlgası-** (İstanbul: Yöneliş Yay, 2000), s.92-123; Mim Kemal Öke, **Mustafa Kemal Paşa ve İslâm Dünyası, Hilafet Hareketi** (İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1999), s.117-144. Bugün bile bazı Müslüman ülkeler, Türkiye karşıtı yapılan propagandanın da etkisiyle, hilafetin kaldırılışından dolayı Türkiye'ye mesafeli durmaktadır. "Aston Üniversitesi'ndeki Türk öğrenciler Atatürk'ün doğumunun 100.yıldönümü dolayısıyla bir sergi açmak istediklerin de "Aston Üniversitesi Müslüman Öğrenci Derneği", Atatürk'ün halifeliği kaldırdığını ve Müslüman geleneklerini yok ettiğini ileri sürerek bu sergiye izin vermemesi, günümüzde dahi bu olayın yeterince anlaşılamadığını ve hâlâ çağdaş Türkiye'ye ve onun kurucusu Atatürk'e karşı bir kinin olduğunu göstermektedir. **Milliyet** (29 Mart 1981). 1994'de de İngiltere'de toplanan hilafet kongresinde, Hizb üt-Tahrir Örgütü: "Halifemiz Türkiye'den çıkacaktır. Dünya Müslümanlarının liderliğini Türkiye üstlenecektir" demiştir. **Sabah** (7 Ağustos 1994).

⁶⁹⁴ Şimşir, "Halifesiz 50 yıl..", (29 Mart 1974, S.13), s.5.

⁶⁹⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (İstanbul: Doğu- Batı Yay., 1978), s.535.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE TOPLUM YAPISINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERE KARŞI AYRILIKÇI TEPKİLER

Yeni Türkiye devletine çağdaş bir kimlik kazandırabilmek için devlet ve toplum yaşamında bir dizi devrimler yapmak gerekiyordu. Geleneksel devlet ve toplum biçiminden yeni bir yaşama geçmek kolay bir iş değildir. Bu konuda alınacak kararların tutarlı ve uygulanabilir olması gerekir. Mustafa Kemal Atatürk devrimlerini yaparken hep meclisin onayını almıştır. Ancak meclisteki bazı kişiler bazı devrimlerin yapılmasına taraftar olmamışlardır. Bunlar devrimlerin yapıış şeklini ve hızını eleştirmişlerdir. Onların bu tavrı Osmanlı düzeni içinde büyümüş, düzenin nimetlerinden yararlanmış kişilere de cesaret vermiştir. Kurtuluş savaşının lider kadrosunun parçalanmasını da fırsat bilen devrim karşıtları yeni düzeni yıkmak için çeşitli yollardan eylemlere geçmişlerdir⁶⁹⁶.

Devlet ve toplum yapısına karşı yapılan bu ayaklanmalar, gerek Kurtuluş Savaşı süresince ve gerekse Cumhuriyet döneminin ilk onbeş yılında; Ankara hükümetini uğraştırmış ve az olan mali olanakların önemli bir bölümünün bu yönde harcanmasına neden olmuştur. Bu Ayaklanmalar, toplumsal yaşamda yapılması düşünülen devrimleri yavaşlatmış, demokratik gelişmelerin gecikmesine ve önemli maddi kayıplara da yol açmıştır⁶⁹⁷. Mete Tuncay'ın deyişiyle; "Kurtuluş savaşı kadar etkili olmuşlardır. Büyük

⁶⁹⁶ İhsan Güneş, "İnkılaplara Karşı Tepkiler", Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yay., 1991), s.101.

⁶⁹⁷ 1972 yılında, Genelkurmay Harp Tarihi tarafından, Albay, Reşat Hallı tarafından kaleme alınan, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924 – 1938)" adlı esere göre bu yıllar arasında 18 olay olmuştur. Bu olayların yalnızca biri Kürtlerle ilgili değildir (Menemen Olayı), diğer olaylar sırasıyla şöyledir; 1- Nasturi Ayaklanması 12-28 Eylül 1924.

2- Şeyh Said Ayaklanması, 13 Şubat-31 Mayıs 1925,

3- Raçkotan ve Raman Tedip Harekatı, 9-12 Ağustos 1925,

4- Sason Ayaklanmaları, 1925-1937.

5- I. Ağrı Ayaklanması, 16 Mayıs-17 Haziran 1926,

6- Koçuşağı Ayaklanması, 7 Ekim-30 Kasım 1926,

7- Mutki Ayaklanması, 26 Mayıs-25 Ağustos 1927,

8- II. Ağrı Harekatı, 13-20 Eylül 1927,

9- Bicar Tenkil Harekatı, 7 Ekim-17 Kasım 1927,

10- Asi Resul Ayaklanması, 22 Mayıs-3 Ağustos 1929,

11- Tendürek Harekatı, 14-27 Eylül 1929,

12- Savur Tenkil Harekatı, 26 Mayıs-9 Haziran 1930,

askeri harcamalara, yüksek kayıplara yol açmış, pek çok toplumsal acılar doğurmuşlardır”⁶⁹⁸. Ayaklanmaların hemen hemen tamamı, emperyalist devletlerle bağlantılı olmuş ve bir gerçeklik olarak, uzun yıllar birlikte yaşamış ve iç içe girmiş olan Türk ve Kürt halkları, güçlerini ve gelecek umutlarını birleştirip, yoksulluktan ve gerilikten kurtulmaya giriştikleri bir dönemde, birbirlerine düşman edilmeğe çalışılmıştır. Ancak, özellikle İngilizlerin bu planı, Kemalizmin uyguladığı gerçekçi ve karşılıklı güvene dayalı politikalarla bozulmuş, bu iki halk, özgür ve bağımsız bir ülkenin eşit haklara sahip yurttaşları olarak birleşmişlerdir ⁶⁹⁹.

13- Zeylan Ayaklanması, 20 Haziran-Eylül 1930,

14- Oramar Ayaklanması, 16 Temmuz-10 Ekim 1930,

15- III. Ağrı Harekâtı, 7-14 Eylül 1930,

16- Pülümür Harekâtı, 8 Ekim-14 Kasım 1930,

17- Menemen Olayı, 23 Aralık 1930,

18- Tunceli (Dersim) Tedip Harekâtı, 1937-1938,

Bkz., Albay Reşat Halî, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)** (Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay., Seri No:8, Genelkurmay Basımevi, 1972), 490 syf.

⁶⁹⁸ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, (İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998), s.134.

⁶⁹⁹ Metin Aydoğan, **Yeni Dünya Düzeni, Kemalizm ve Türkiye (20.Yüzyılın Sorgulanması)**, (C.I, Ankara: Otopsi Yay., 1999), s.417. Metin Aydoğan, **Yeni Dünya Düzeni, Kemalizm ve Türkiye (20.Yüzyılın Sorgulanması)**, (C.I, Ankara: Otopsi Yay., 1999), s.417.;Bkz: Arif Noktalı, “1800’lerden 1980’e Kürt Sorunu”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (C.13, İstanbul: İletişim Yay., 1996), s.844; Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika** (C.I, 2.b., Ankara: TTK Yay., 1987), s.7. ; **Atatürk’ün Tamimi, Telgraf ve Beyannameleri**, s.34; Atatürk’ün, “Kürt Teali Cemiyeti” ve “Kürt Kulübü” ile düşünceleri için Bkz., **Nutuk** (C.III., Belge No:8/9), s.904.;Bkz., Hıdır Göktaş, **Kürtler, İsyân ve Tenkil** (C.I, İstanbul: Alan Yay., 1991), s.36.;Sabahattin Selek, **Milli Mücadele** (C.I, 2.b., İstanbul: Kastaş Yay., 1991), s.259.;Bkz., Edward William Charles Noel, **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel’in Günlüğü)**, (İstanbul: Avesta Yay., 1991). ; Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, (İstanbul: İz Yay., 1995), s.70-79.;Bkz., Rohat Alakom, **Şerif Paşa** (İstanbul: Avesta yay., 1998).;Erol Kurubaş, **Başlangıçtan 1960’a Değün Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu** (Ankara: Ümit Yay.,1997), s.110-111; Sevr Antlaşmasının, 62-63 ve 64.maddelerini bağımsız bir Kürdistanın kurulmasına imkan vermiştir. Bu maddeler özetle şöyledir. **62.Madde**, Türkiye sınırları içinde, öncelikle Kürtlerin yaşadığı yerlerde özerk bölgelerin kurulması İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri bu plan gereğince çalışmak zorunda olacaktı. **63.Madde**, Osmanlı hükümeti 62.maddede öngörülen komisyonlardan birinin ya da ötekinin kararlarını, kendisine bildirildiğinden başlayarak üç ay içerisinde kabul etmeyi ve yürürlüğe koymayı şimdiden yükümlenir. **64.Madde**; Türkiye’nin kendilerine bağımsızlık sağlaması isteğiyle milletler cemiyeti konseyine başvurma olanağı sağlanmıştır. Maddenin son bölümünde ise, Musul, Türkiye’nin Kürt bölgelerinden vazgeçmesinden sonra, İtilaf Devletlerinin rızasıyla kurulacak bağımsız bir Kürt devletine bağlanmasını içermiştir. Bkz., Meray Seha L.; Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri** (Ankara: AÜSBF Yay., 1977), s.67-68; Hasan Yıldız, **Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan** (2b., İstanbul: Koral Yay., 1990), s.190.;Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler** (1.Takım, C.1, İstanbul: YKY, 1993), s.348-349; Cemil Bırsel, **Lozan** (C. I-II, İstanbul: Sosyal yay., 1999); Ali Naci Karacan, **Lozan** (İstanbul: Milliyet Yay., 1971); Baskın Oran , “Lozan’ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken “ , **AÜSBFD**, (C.49, Haziran- Aralık 1994, No;3-4), s.283-301.; Rıza Nur, **Lozan Hatıraları** (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1991), s.84 v.d.;Lozan’da azınlık konusu sıkça tartışılmış ve sonuçta bu konu ile ilgili şu madde onaylanmıştır;”**39. Madde**: Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşları, Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasi haklardan yararlanacaklardır. Türkiye’nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır. Din inanç yada mezhep farkı Türk vatandaşlarının medeni ve siyasi haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına yada çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına engel sayılmayacaktır. Herhangi bir

1. NASTURİ İSYANI

1.1. İsyanın Nedenleri

Nasturilik, V.y.y.'da Hristiyan dünyasında yaşanan görüş ayrılıkları sonucu ortaya çıkmış bir Hristiyan mezhebidir. Kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır⁷⁰⁰. XVI. y.y.' da Osmanlı yönetimine giren Nasturiler, millet sistemi içinde, diğer azınlıklara verilen her türlü haktan yararlanmışlardır. Ama zamanla Osmanlı devletine karşı hareketlerde bulunmuşlar, Rusların ve İngilizlerin yanından yer almışlardır⁷⁰¹.

İngilizler, Musul sorunun çözümlenmesinden önce Türkiye ve Rusya'ya karşı birer Kürt, Ermeni, Asuri (Nasturi) ve Keldani devletleri kurmak siyasetini izlemiştir. Bunun için çeşitli yollara başvurmuşur⁷⁰². İngilizler, Türklere karşı planlarını gerçekleştirmek için, Irak'taki Ermeniler'den ve Asuriler 'den de faydalanmıştır⁷⁰³.

Yüzyıllardan beri Osmanlı egemenliği altında bulunan Musul, Mondros Mütarekesinden sonra İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalardan biri olan Sykes-Picot Antlaşmasına göre Musul, Fransızların payına düşmüştür. Ancak bölgenin petrol bakımından zenginliği yanında Ortadoğu'nun kontrolü açısından da önemli bir noktayı oluşturması, İngiltere'nin bu bölgeye ilgi göstermesine neden olmuştur. Nitekim San-Remo da yapılan görüşmelerde Irak'ın İngiltere'nin mandası olması kabul edilmiştir. Dolayısıyla da Musul, İngiltere yönetimi altında kalmıştır. Yeni Türkiye Devleti'nin kurucuları Musul'u Misak-ı Milli sınırları içinde sayıyorlardı. Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle Anadolu'nun işgalden kurtarılması gerekiyordu. Bu da Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasına bağlıydı. Türk halkının kendi öz gücüne dayalı olarak başlatıp sürdürdüğü, onurlu savaşın askeri bölümü, Mudanya Mütarekesiyle bitmiştir (3-11 Eylül 1922). Diplomatik bölümü ise 20 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'nın toplanmasıyla başlamıştır. TBMM temsilcileriyle, İngiltere

Türk vatandaşının gerek özel yada ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın yada her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır." S.L.Meray, a.g.e.,C8.,s.11.; Yıldız , a.g.e., s.131-142; Kurubaş, a.g.e. s.142; Oran , a.g.m., s.300-301; İsmail Gölbaş, **Lozan Biz Türkler ve Kürtler** (İstanbul: Avesta Yay., 1999), s.53-96.

⁷⁰⁰ Nasturilerin ilk dönemlerinde; Anadolu'nun Doğusunda bulunan Çölemerik ve Kuçanis'i merkez edinmişlerdir. Bkz, "Nasturilik", **Meydan Larouse**, (C. 9, İstanbul: Meydan yay., 976), s.299.

⁷⁰¹ Öke, a.g.e., s.242-250.

⁷⁰² Hallı, a.g.e., s.26.

⁷⁰³ y.a.g.e., s.26-27.

hükümeti temsilcileri arasında özel görüşmelerde ele alınan Türkiye- Irak sınırı, dolayısıyla Musul sorununun da konferansın gündemine gelmesine neden olmuştur. Konferans da İngiltere temsilcisi Lord Curzon Musul'un Türkiye'ye verilmemesi gerektiğine dair çeşitli gerekçeler ileri sürmüştür. Türkiye temsilcisi İsmet Paşa da bu gerekçelere karşı gerekçeler sunmuştur. Lozan'da bu görüşmeler olurken, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri de Musul'un Türkiye'ye bağlanmasını istemişlerdir. Fakat İngiltere ile Türkiye arasında Musul konusunda bir antlaşmaya varılamamıştır. Barışa giden yolu tıkamamak için her iki ülke temsilcileri bu sorunu Lozan'ın gündeminden çıkarmayı ve Lozan antlaşmasının imzalanmasından dokuz ay sonra dostça görüşmelerle çözümlemeyi, belirlenen süre içerisinde sorun çözülmediği takdirde Uluslar Kurumu'na gidilmesine karar vermişlerdir. Musul sorununu çözmek için İngiltere ile Türkiye arasındaki görüşmeler 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da başlamıştır. Bu görüşmelerde İngiliz temsilcisi sadece Musul'un yanında Hakkari ilinin de Irak'a ait olduğu görüşünü ortaya atmıştır. Böylece 5 Haziran'da İstanbul konferansı dağılmıştır. Sorunun çözümü, Uluslar Kurumu'na bırakılmıştır⁷⁰⁴.

Türkiye ile Irak arasındaki sınır sorunu diplomatik ataklarla çözülmeye çalışılırken, İngiltere özellikle, Bitlis, Garzan ve Erzurum civarlarında yaşayan aşiretleri kışkırtarak, Kürt bağımsızlık arzularını kamçılama yöneltmiştir. Bunun üzerine, Türk Hükümeti, İngilizlerin Nasturileri kullanarak Kürtler arasında propaganda yapmalarını ve Kürtleri kışkırtarak olumsuz bir eylem yapmalarını önleyebilmek için İngilizler tarafından silahlandırılan Nasturileri etkisiz bırakmaya çalışmıştır. Bu nedenle öncelikle, Nasturilerin ellerindeki silahları almak için bu bölgeye asker göndermeye başlamıştır⁷⁰⁵.

1.2. İsyanın Başlaması Ve Gelişmesi

Türk Hükümeti, Nasturilere karşı tedbir almayı planladığı günlerde, Nasturiler 7 Ağustos 1924 tarihinde Hakkari Valisini, Hangediği civarında pusuya düşürerek esir almışlardır. Böylece Nasturiler, fiili olarak Türkiye Cumhuriyetine karşı ayaklanmışlardır. Hakkari Valisi serbest bırakıldıktan sonra yaşadıklarını anlatmıştır. Burada en ilgi çekici yön, Valinin götürüldüğü yerlerde İngiliz uçaklarına ve

⁷⁰⁴ Öke, a.g.e., s.250-289. ; İhsan Güneş, "Cumhuriyet Döneminde Türk Dış Politikası", AİİT, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1991), s.119-122; Ahmet Yeşil; *Türkiye Cumhuriyeti'de İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2002), s.198-215.

silahlı, üniformalı İngilizlere rastlamasıdır. Bu durum Nasturileri kışkırtanların İngilizler olduğuna bir kanıt teşkil etmiş ve Nasturilerin tedibi için de gerçek bir neden vermiştir ⁷⁰⁶.

Hakkari Valisi Çal köyüne teftişe giderken, Silahlı Nasturilerin pususuna düşürülerek esir alınmıştır. Olayda beş asker ,bir zabitan ve bir jandarma kumandanı şehit edilmiştir⁷⁰⁷. Olay, basında bir hafta sonra, “ Hakkari Hadisesi”, “ Hakkari Valisi” başlıklarıyla verilmiştir⁷⁰⁸.

Tanin Gazetesi de bu olayın, Musul meselesiyle yakından ilişkisi olduğu üzerinde durmuştur. Zira İngilizlerin dünya kamuoyuna; “Türk-Irak hududunun, Türk tarafında bazı halk kesimleri hükümetten memnun değildir. Dolayısıyla, hükümetten memnun olmayan bir halkı, bu hükümetin idaresine bırakmak doğru değildir. Hem bu bölgede Türk Hükümetinin idari etkisi ve asayışı yoktur”, mesajını vermeye yönelik olduğunu, bunun da İngiltere’nin işine yarayacağı görüşünü savunmuştur ⁷⁰⁹.

Bölgede bu olaylar yaşanırken, Uluslar Kurumu, 20 Eylül 1924’te Musul sorununu ele alıp incelemeye başlamıştır⁷¹⁰. Uluslar Kurumu’nda bu görüşmeler sürerken, Türkiye Uluslar Kurumu’na, 23 Eylül 1924’de, İngilizlerin uçaklarla sınırı geçerek Türk topraklarını bombaladığını şikayet etmiştir. Bu bombalama olayı, 9,12,14,16 Eylül’de gerçekleşmiş ve üç Türk hayatını kaybetmiştir. Türkiye şikayetinde ayrıca, 7 Ağustos’taki Hangediği olayının kışkırtıcısının İngiltere olduğunu, olay sırasında İngiliz uçaklarının destek sağladığını da eklemiştir. İngiltere bu olayları yalanlamıştır⁷¹¹. Türkiye ile İngiltere arasında, “Notalar Savaşı” başlamıştır⁷¹².

⁷⁰⁵ Hallı, a.g.e., s.27.

⁷⁰⁶ y.a.g.e., s.28-29.

⁷⁰⁷ “Hakkari’de Bir Hadise”, **Hakimiyet-i Milliye** (13 Ağustos 1924), s.1.

⁷⁰⁸ “Hakkari Hadisesi”, **Hakimiyet-i Milliye** (15 Ağustos 1924), s.1; “Hakkari Faciası”, **Tevhid-i Efkâr** (14 Ağustos, 1924), s.1.

⁷⁰⁹ “Hakkari’de Son Hadise”, **Tanin** (16 Ağustos 1924), s.1.

⁷¹⁰ Bkz., Öke, a.g.e., s.250-289.

⁷¹¹ Cengiz Kürşad, “Cumhuriyetimizin Korunması, Türk-Irak Hududu Meselesi ve İngilizler”, **BTDD**, (S.42, Ağustos 1988), s.30-32. **TBMM Z.C.**, (D.II, C.9), s.7-11.

⁷¹² Verilen Notaların Tarihleri Şöyledir; 16 Eylül 1924 tarihinde meydana gelen Hudud tecavüzü üzerine T.C. Dışişleri Bakanlığından, İngiltere Krallığı Dışişleri Bakanlığına çekilmiştir. İngilizlerin karşı Notası; 17 Eylül 1924; 25 Eylül 1924, İngiltere’nin Cenevre’deki temsilcilerinden, T.C. Dışişleri Bakanına; 29 Eylül 1924, İngiltere’nin Milletler Cemiyetindeki Temsilcilerinden T.C. Hükümetinin Milletleri Cemiyetindeki Temsilcilerine; 5 Ekim 1924, İngiltere’nin Cenevre’deki temsilcilerinden T.C. Dışişleri Bakanlığına; 9 Ekim 1924, İngiltere’nin Dışişleri Bakanlığından, T.C. Hükümeti Dışişleri Bakanlığına; 18 Ekim 1924, Başbakan İsmet Paşa, Musul Sorunu ile ilgili 18 Ekim 1924’de Mecliste bu konuda bilgi vermiş ve Türkiye’ye herhangi bir tecavüz hareketi karşısında, Cumhuriyet Hükümetinin görevini yapmak zorunda olduğunu belirterek İngiliz emellerinden ve verilen notalardan söz etmiştir. **TBMM Z.C.**, (D.II, C.15), s.15-19. Kürşad, a.g.m., (Ağustos 1988), s.42.

1.3. İsyanın Bastırılması

Ayaklanma başlamadan önce bölgede askeri ve idari önlemleri arttıran Türk Hükümeti, Hangediği olayından sonra Nasturilerin bir an önce tedip edilmesine karar vermiştir. Genel Kurmay Başkanlığı ve 7.Kolordu Komutanlığı, askeri hazırlıklara başlamıştır⁷¹³. Askeri harekâtın bastırılması için Bakanlar Kurulu 14 Ağustos 1924 tarihinde toplanmış ve ayaklanmanın bastırılması görevini Genel Kurmay Başkanlığına vermiştir⁷¹⁴. Hükümetin ve Genel Kurmay Başkanlığı'nın almış olduğu kararlar doğrultusunda harekâtı yönetme emri Cevat (Çobanlı) Paşa'nın komutasındaki, II.orduya bağlı 7.Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'ya verilmiştir⁷¹⁵.

Askeri önlemler süratle alınırken, ordu içinde olumsuz olaylar da yaşanmıştır. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in tahrikiyle, Beytüşşebap'ta bir teğmen ve yüzbaşı emirlerindeki erlerle beraber, silahları ile birlikte firar etmiştir⁷¹⁶.

22 Eylül 1924 tarihinde ise, Nasturi bölgeleri olarak bilinen Nastur Yaylası (Beytüşşebap'ın güneyi) Aşağı ve Yukarı Tayyari bölgelerinde (Çal ve Beytüşşebap arasında) bulunan Nasturiler doğuya doğru çekilmiş ve Varto dağındaki mağaralara sığınmışlardır. Alaman, Bize ve Kıranos'daki Nasturiler de köylerini boşaltarak Aşıta'ya çekilirken, Beytüşşebap bölgesindeki 600 kadar silahlı Nasturi de ağır kayıplar vererek Pervari'ye çekilmiştir. Bu olayları takiben, Türk ordusunun ileri harekâtı devam etmiş ve Nasturiler bulundukları bölgeleri terk ederek İmadiye'ye kaçmışlardır. 29 Eylül'de ise Zap Nehrine ulaşan Türk askerleri, harekâtı durdurmuşlardır. Böylece harekât, 12-28 Eylül 1924 tarihleri arasında tamamlanmıştır. 29 Ekim 1924'te de, Türk-Irak sınır sorunu, Uluslar Kurumu tarafından geçici bir sınır çizilerek halledilmiştir. Brüksel hattı olarak adlandırılan bu hat ile, Süleymaniye İngilizlere bırakılırken, Musul'dan küçük bir parça ile birlikte Hakkari Türkiye'ye bırakılmıştır⁷¹⁷. Musul'daki inceleme komisyonu da hazırladığı raporu Eylül 1925'te Uluslar Kurumu'na sunmuştur. Buna göre:

1- Musul Irak'ın parçası sayılmalıdır.

⁷¹³ Hallı, a.g.e., s.30-32.

⁷¹⁴ y.a.g.e., s.33.

⁷¹⁵ y.a.g.e., s.37.

⁷¹⁶ y.a.g.e., s.48., Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, s.151-152; Tunçay, a.g.e., s.119.

⁷¹⁷ Öke, a.g.e., s.260-277.

2- Irak 25 yıl İngiltere mandası altında kalmalıdır.

3- Türkiye ile Irak arasındaki sınır ;29 Ekim 1924'te çizilen sınır olmalıdır.

Türk temsilcisi ve kamuoyu bu kararı protesto etmiştir. Sonuçta Türkiye ile İngiltere arasında, 5 Haziran 1926 'da bir antlaşma yapılmıştır. Türkiye'nin, Irak'ın belirli petrol gelirlerinden yüzde onunu 25 yıl süre ile alması saptanmıştır. Ancak Türkiye 500 bin İngiliz lirası karşılığında bu hakkından vazgeçmiştir. Böylece Türk- İngiliz ilişkilerinde belirleyici rol oynayan sorun da çözümlenmiştir. Böylece, Musul'u elde etmek için zaman zaman İngiltere'nin bazı Türk Yurttaşlarını kışkırtarak Cumhuriyetin temel yapısını tehlikeye sokması önlenmiştir. Türkiye- Irak sınır çizgisi saptanmıştır.

2. ŞEYH SAİT İSYANI

2.1. İsyanın Nedenleri

İsyanın elebaşısı olan Şeyh Sait, Elazığ'ın Palu ilçesindendir. Kendisi Nakşibendi tarikatının ileri gelenlerindendir. Hayvancılık yaparak geçimini sağlayan Şeyh Sait birçok koyun sürülerine sahip olup koyunlarını otlatmak için Palu'da mera bulamadığından, Erzurum'un Hınıs ilçesine taşınmıştır. Hınıs'ın ve Şavşat'ın geniş meralarında otlattığı koyun sürülerini satmak için çeşitli kez Halep'e gidip gelmiş ve havalide bu nedenle kendisini tanıtip geniş bir çevre edinmiştir. Şeyh Said, Doğu bölgesinin zenginlerinden olup bilhassa Zazalar arasında, Nakşibendi tarikatının reisi olmasından dolayı büyük nüfuza sahip olmuştur ⁷¹⁸.

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet ilanı, Halifeliğin kaldırılması gibi çağdaş atılımlar devrim karşıtlarınca hoş karşılanmamıştır. Bunları, kimi siyasi kişiler bir oldu bitti olarak nitelerken, İstanbul'daki kimi basın organları da devrimlere karşı halkı kışkırtıcı yazılar yayınlamışlardır. Demokratik yönetimin nimetlerine alışamamış, aşiret ilişkilerini kıramamış, ülkenin en geri kalmış bölgesi olan Doğu bölgelerinde bağnaz,

⁷¹⁸ Uğur Mumcu, *Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)*, (Ankara: Umag Yay., 1991); Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1994); Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı* (İstanbul: Sel Yay.,1955); Aziz Aşan, *Şeyh Sait İsyanı* (İstanbul: 1992); Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğini Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı* (Ankara: Özge Yay., 1992); Şadilli Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar-I* (Ankara: Kon Yay., 1980); Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olayları* (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992); Cemal Bardakçı, *Şeyh Sait İsyanı* (İstanbul: 1955); Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri, (1924-1930)*, (Ankara: Başnur Matbaası, 1972), s.101. ; Abdulhaluk M.Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası* (Ankara: Turan Kültür Vakfı Yay., 1996), s.551, Bu eserlerin yanında çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanmış Şeyh Sait isyanı ile ilgili birçok eser de bulunmaktadır. Şadilli, a.g.e., s.74; Hallı, a.g.e., s.84; Cemal, a.g.e., s.18-19; Toker, a.g.e., s.30.

tutucu kesimler, hükümetin dinsizleştğini, İzlenen politikanın ulusu dinsizliğe götüreceğini, belirterek halkı hükümete karşı kıskırtmışlardır. Cumhuriyet yönetiminin kurulmasıyla Doğu bölgesinde yaşayan bazı feodal bey görünümündeki kişilerin de düzeni bozulmuştur. Çünkü bunların da cumhuriyet yasalarına uymaları zorunludur. Merkezi Hükümetin güçlenmesinden korkan bu kesim, saltanatçı, hilafetçi, devrim karşıtı güçlerle birleşip ortak hareket etmeyi kendi çıkarlarına uygun görmüştür. Yine o dönemde İngiltere ve Türkiye arasında yaşanan Musul sorunu ve ülke içinde muhalefetin örgütlenerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurması sonucu isyan için iyice elverişli bir ortam meydana getirmiştir⁷¹⁹.

Bunun yanında, Cumhuriyetin kurucu kadrosunun güçlü bir ulus-devlet inşa etme konusundaki gayreti, Kürt ileri gelenleri arasında tedirginlik yaratmış, böylece Seyid Abdülkadir önderliğinde geniş bir ayaklanma hazırlığına girişilmiştir. Türk Hükümeti de bu faaliyetlerin farkındadır. Örneğin, 1924 yılının son aylarında Mr.Templen olayı yaşanmıştır. Burada, Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir'in özel kalem müdürü Palulu Kör Sadi'ye polis memuru Celal'in aracılığıyla Şehremaneti memurlarından Nizamettin'i, "İngiltere'nin Umumi Şarkıye-i Siyasiye Müdürü Mr.Templen" diye tanıştırmış ve olaylar gelişmiştir. Bunlar arasında yapılan toplantıda, Kör Sadi'nin çeşitli istekleri olmuştur⁷²⁰.

Bu görüşmeden sonra İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Müdürlüğü harekete geçerek (15 Nisan 1925 gün ve 1144 sayılı emri ile) Seyit Kör Sadi, Seyit Mehmet, Hoşnev Aşireti Reisi Nafiz tutuklanmışlar ve şark İstiklâl Mahkemesinde yargılanmışlardır. Yargılama sonucunda, Seyit Abdülkadir, oğlu Seyit Mehmet, Palulu Kör Sadi, Bitlisli Hüsanizade Kemal Fevzi, Avukat Hacı Ahti, Mehmet Tevfik, Aksaray'da Valide Camii

⁷¹⁹ Güneş, "İnkılaplara Karşı Tepkiler ", s.101-102.

⁷²⁰ Bunlar, cemiyetin amacını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Bu istekler;

"a-İngilizler, Kürt Emirliğinin kurulmasını destekleyecekler ve civar ülkelerden korunmasını sağlayacaklardı.

b- İsyan 1926 ilkbaharında başlayacak isyanın ilk hedefi Diyarbakır olacak ve Musul hududunda İngilizlerle temas edeceklerdi,

c- Kürt emaretine Akdeniz'de bir çıkış noktası verilecekti,

d- Emaretin başına Seyit Abdülkadir getirilecek ve Onun kuracağı kabineye müdahale edilmeyecekti,

e- Musul hududundaki İngilizlerle temas edildiğinde İngilizler gerekli silah ve para yardımı yapacaklardı. Yardımın ilk taksiti 250.000 altın olacaktır. Buna göre Kürt İstiklâl komitesinin birinci safhasını tamamladığı isyanın bu safhasından sonra İngilizlerin fiili yardımı başlayacaktı."Bkz., Ekrem M.Baydar, "İstanbul Emniyet Müdürüydüm. Cumhuriyet (2 Ağustos 1971); Özgeevren, "Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemeleri", Dünya (1 Haziran 1957), s.4-5; Cemal, a.g.e., s.13-16; Mumcu, a.g.e., s.61-68; Aybars, a.g.e., s.268.

kürsü Şeyhi Silifkeli Hoca Askeri'nin idamlarına karar verilmiştir. İnfazlar 27 Mayıs Çarşamba sabahı Ulucamii önünde yapılmıştır ⁷²¹.

Şeyh Sait isyanıyla ilgili olduğu düşünülen Azadi örgütü ise, 1923'te Erzurum'da teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu cemiyetin çekirdeğini eski Hamidiye Alayları subayları ile Türk ordusunda görevli bazı doğulu subaylar oluşturmuştur ⁷²². Azadi'nin liderleri Cibran aşireti ağalarından Halit Bey'le Bitlis beylerinden Yusuf Ziya Bey'dir. Azadi Cemiyeti 1924 yılında ilk kongresini yapmıştır. Katılanlar arasında Şeyh Sait'in de bulunduğu bu kongrede iki önemli karar alınmıştır.

a) Doğu Anadolu'daki bütün aşiretlerin katılacağı bir isyan yapılacak ve bunu takiben bağımsızlık ilân edilecekti. İsyan çok titizlikle planlanacak ve herkes kendisinden beklenen şeyler konusunda tam bilgi almış olacaktı. Bu uzun bir süre gerektirdiği için Mayıs 1925, isyan tarihi olarak belirlenmiştir.

b) Dış Yardımın, gerekli olduğu herkesçe kabul edilmiş, yardım yapması beklenen devletler arasında Suriye'deki Fransızlar, Irak'taki İngilizler ve Ruslar düşünülmüştür. Ancak bazı aşiret reisleri ve Hamidiye Alayı'nda görev yapan subaylar Rusları düşman bildikleri ve kendilerini Türklere daha yakın hissettikleri için son ihtimali hesaba bile katmak istememişlerdir ⁷²³.

Ahmet Yeşil'e göre, adı geçen komite üyelerinin bu isyandaki rolleri oldukça dar bir alandan ve belirli şahıslar üzerindeki nüfuzdan öteye geçmemiştir. Eldeki delillere göre, isyanın gerçek sebebi devrimlere karşı bir irtica hareketidir ⁷²⁴. "Çünkü tarihi gerçekler açısından millileşme vetiresi içerisine hiç girmemiş bir topluluğun 1918'den sonra aniden bu seviyeye gelmiş olması evvela sosyolojik açıdan mümkün değildir. Ortada isyan etmeye çok müsait bir ortam ve otorite boşluğunun yaşandığı 1918-1920 arası dönem var iken kürtler milli hareket yanında yer almışlardır" ⁷²⁵. Olayın irticai bir olay olduğu Şeyh Sait'in mahkemede verdiği cevaplarda da anlaşılmaktadır ⁷²⁶

⁷²¹ Cemal, a.g.e., s.87-89.; Özgeevren, a.g.m., Dünya (Mayıs-Haziran 1957).; Mumcu, Kürt-İslam...,s.94-102.

⁷²² Olson, a.g.e., s.15-41; Kalafat, a.g.e., s.128-133.

⁷²³ Kalafat, a.g.e., s.130; Olson, a.g.e., s.41-52.

⁷²⁴ Lewis, a.g.e., s.266; Mumcu, Kürt-İslam..., s.101; Kinross, a.g.e., s.607-611; Goloğlu, Devrimler ve Tepkiler..., s.101.; Aydemir, a.g.e., s.220-226; Neşet Çağatay, Türkiye'de Gerici Eylemler (Ankara: A.Ü., İlahiyat Fak.Yay., 1972), s.26-27; "Şeyh Sait", Girişim, (Yıl:4, Ağustos 1987), s.47.

⁷²⁵ Yeşil a.g.e., s.418.

2.2. İsyanın Başlaması

“Kürt İstiklâl Cemiyeti” ileri gelenlerinden Yusuf Ziya Bey, Bitlis’te büyük nüfuzu olan biriydi. TBMM’ne Bitlis Milletvekili olarak girmiştir. Böylece sıkça Seyahat etmiş ve şüphe uyandırmaksızın pek çok kişiyle temas kurmuştur. Yusuf Ziya Bey 1924 yılında İstanbul’a gitmiş ve Türk muhalefet çevreleri ile temasta bulunmuştur. Ardından, Erzurum’a gelmiş ve Hizan’da görevli kardeşi Teğmen Rızaya şifreli bir telgraf çekmiştir. Rıza ve Azadi örgütü yanlısı arkadaşları bunu isyan başlangıcı olarak yanlış yorumlamışlar ve ordudan firar ederek dağa çıkmışlardır⁷²⁷. Bunun üzerine Yusuf Ziya, Cibranlı halit ve bazı Azadi taraftarları tutuklanmış ve Bitlis’e gönderilmişlerdir. İsyanı Musa Bey ve bazı taraftarları da tutuklanmıştır. Şeyh Said de Halit Bey’in yargılanmasına tanık olarak çağırılmıştır. Şeyh Said kendisinin de tutuklanacağından korktuğu için mahkemeye yaşlılığını ileri sürerek “istinabe”* yoluyla ifadesinin alınmasını istemiş ve mahkemeye gitmemiştir⁷²⁸.

Şeyh Sait o sıralarda Diyarbakır yakınlarındaki Piran’da kardeşi Abdurrahim’in evindedir. Şeyh burada verdiği vaazlarında, Medreselerin kapanması, Şeriye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılması, Din okullarının Milli Eğitime bağlanması gibi konularda devrim karşıtı görüşlerini dile getirmiştir⁷²⁹. Buraya gelen bir jandarma müfrezesi; şeyhle beraber olan bazı Kürtler hakkında tutuklama müzekkeresi olduğunu belirtmiştir. Şeyh Sait, zamanından önce başlatılacak bir ayaklanmanın yararına inanmadığı için durumu idare etmek istemiş ve tutuklanması istenen herkesin değil, suçu ağır olan 4 kişinin yakalanmasını söylemiş, ama bu isteği kabul edilmemiştir. Bunun üzerine evdekilerle jandarma arasında bir çatışma çıkmış ve çatışmada bir subayla iki asker ölmüş, iki asker de yaralanmıştır. 13 Şubat 1925’de böylece isyan başlamıştır⁷³⁰. Olay, duyulur duyulmaz, aşiretlerin de katılımıyla isyan büyümüştür. Şeyh Sait kendisine katılanlarla Genç’e hareket etmiş, geçtikleri her yerde, ağır tahribatlar yapmış ve dini propagandasını da sürdürmüştür⁷³¹. İsyanı katılan aşiretler Diyarbakır, Muş ve Elazığ’ın

⁷²⁶ Özgeevren, *Dünya* (17 Nisan 1957, S.3), s.4.

⁷²⁷ Göktaş, a.g.e., s.53-54; Hallı, a.g.e., s.84-85.

* İstinabe; Davanın görülmekte olduğu mahkemeye gönderilmek için başka bir yerde tanığın oradaki mahkemece ifadesinin alınması.

⁷²⁸ Hallı, a.g.e., s.84; Göktaş, a.g.e., s.54.

⁷²⁹ Fırat, a.g.e., s.173-174.

⁷³⁰ Bkz., Hallı, a.g.e., s.88-89; Cemal, a.g.e., s.27-28; *Cumhuriyet* (21 Şubat 1925); *Hakimiyet-i Milliye* (24 Şubat 1925).

⁷³¹ Hallı, a.g.e., s.94.

çeşitli kasabalarını ele geçirmişlerdir ⁷³². Şeyh Sait ise emrindeki kuvvetle Lice'yi ele geçirip Diyarbakır'ı kuşatmıştır. Bu arada Şeyh Sait, isyanın nasıl yürütülüp genişletileceğini, yeni isyan cephelerinin kurulmasını ve kurulacak olan bu cephelerin komutasına kimlerin tayin edileceği ile ilgili toplantılar yapmıştır. Bu toplantılar da Çapakçur (Bingöl), Muş, Diyarbakır, Maden ve Siverek Olmak üzere beş cephe belirlenmiştir. Bu cephelere de çeşitli komutanlar atanmıştır⁷³³. Olaylar üç hafta boyunca ayaklanmacıların lehine gelişmiş, Şeyh Sait kuvvetleri 7 Mart'ta Diyarbakır'ı kuşatmışlar, Palu ilçesini, Elazığ'ı ve Diyarbakır'ı ele geçirmişlerdir ⁷³⁴.

2.3.İsyanın Bastırılması

2.3.1. Alınan Yasal Önlemler

2.3.1.1.Sıkı Yönetimin İlanı

İsyanın başladığı sırada, Başbakan olan Fethi Bey, isyanın başlamasından 5 gün sonra 23 ve 24 Şubat günlü iki Hükümet Tezkeresi ile Muş, Hakkari, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Malatya, Genç, Ergani, Tunceli, Siverek, Kiği ve Hınıs bölgelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilân etmiştir ⁷³⁵. Tezkerelerin Mecliste okunması sırasında söz alan Başbakan Fethi Bey, Şeyh Sait olayı ile ilgili ayrıntılı bir konuşma yapmıştır. Sonra da, isyancıların dini, politik emellere araç olarak kullanıp bölge halkının istismar edildiğini, amacın Hilafeti geri getirmek, Abdülhamit'in oğullarından birinin saltanatını sağlamak perdesi altında Kürtçülük olabileceğini, yörede iki yıldan beri Kürtçülük çalışmaları yapıldığını ve ayaklanmanın gittikçe yaygınlaştığını söylemiş ve hükümetçe alınan sıkıyönetim kararının onaylanmasını, dini ve mukaddesat-ı diniyeyi araç yaparak halkı ayaklanmaya kışkırtanların sert şekilde cezalanmaları için hazırlanan bir kanun maddesinin ve askeri harcamaların kabulünü istemiştir. Fethi Bey'den sonra, TPCF Genel Başkanı Kâzım Karabekir Paşa söz alarak; "...Bu mahdut mıntıkanın harici teşvikatla bazı emellere nail

⁷³² Şeyh Sait, Varto ve Hınıs'taki Alevi aşiretlerinin de isyana katılması için birer mektup yazmıştır, ancak Hormek aşireti hükümet yanlısı olduğu için ayaklanmaya katılmamış, ayrıca Varto Kaymakamı Sırrı Bey aracılığıyla hükümete de bildirmiştir. Fırat, a.g.e., s.171.

⁷³³ Şeyh Said'in kurduğu cepheler ve atadığı komutanlar şunlardır; Çapakçur (Bingöl) Cephesi, Şeyh Şerif komutasında Çan Şeyhlerinden İbrahim ve Hasan; Muş Cephesinde Melikanlı Şeyh Abdullah; Diyarbakır Cephesinde bizzat Şeyh Sait; Maden Cephesinde Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Abdurrahim; Siverek cephesinde Şeyh Eyüb bulunmuştur. Vedat, a.g.e., s.86-87; Cumhuriyet (23 Şubat-27 Şubat 1925).

⁷³⁴ Bkz., Fırat, a.g.e., s.207-213; Hallı, a.g.e., s.88-106; Toker, a.g.e., s.103-112; Mumcu, Kürt-İslam..., s.54-60.

olmak için halkı, dini tahrik ile ihlal ettikleri anlaşılmıştır. Dini, alet ittihaz ederek mevcudiyet-i milliyemizi tehlikeye koyanlar her türlü lanete layıktır. Hükümetimizin kanuni olan icraatıyla bizde bütün mevcudiyetimizle müzahiriz. Dahili ve harici herhangi bir tehlike karşısında bütün cihan bilmelidir ki bu vatanın yek vücut evlatları her zaman fedakarlığa amadedir”⁷³⁶. Bu konuşmadan sonra da örfi idare oy birliği ile onaylanmıştır. Bundan sonra, Adalet Bakanı Esat Bey’in “Hıyanet-i Vataniye Kanunu”na bir madde eklenmesi için yaptığı teklif ele alınmış ve kabul edilmiştir⁷³⁷. Böylece; ayaklanma bölgesinde sıkıyönetim ilân eden, sunduğu tasarıyı kanunlaştıran, Meclisten oybirliği ile güven ve yetki alan Fethi Bey Hükümeti gerekli tedbirleri almış ve alınan tedbirleri uygulamaya başlamıştır.

2.3.1.2. Hükümet Değişikliği ve Takrir-i Sükun Kanunu

Mecliste, sıkıyönetim ilân edilirken, Piran da başlayan isyan kısa zamanda Genç, Çapakçur (Bingöl), Muş, Diyarbakır, Tunceli, Elazığ, Ergani, Palu, Çemişkezek, Silvan, Siirt ve Urfa ... gibi bölgeleri kapsayan geniş bir alana yayılmıştır. Halk Partisi içinde bulunan, İsmet Paşa yanlısı milletvekilleri ve hükümet üyeleri yeniden İsmet Paşayı hükümetin başına getirebilmek için isyan olayından yararlanmaya kalkmışlardır. Önce isyan olayını parti grubuna getirerek isyanı, çeşitli yönleriyle incelemişler ve alınacak önlemleri tartışmışlardır. Fethi Bey’in şiddete başvurmadan yumuşak bir biçimde isyan sorununu çözmek isteği grupça hoş karşılanmamıştır. Zira kimi milletvekilleri şiddete dayalı köklü çözümlerin alınmasını zorunlu görüyordu. Bu olaylar basında ve muhalefet arasında sürekli işlenmiştir⁷³⁸. Bu durum; Mustafa Kemal Atatürk’ü de endişelendirmiş ve İsmet Paşa’yı Ankara’ya çağırmıştır⁷³⁹. Bunun üzerine

⁷³⁵ Aybars, a.g.e., 271-272; *Hakimiyet-i Milliye* (24 Şubat 1925); Hallı, a.g.e., s.108.

⁷³⁶ Bkz., *TBMM Z.C.*, (D.II, C.14), s.370-374; Cemal, a.g.e., s.43-45.

⁷³⁷ Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun 1.maddesi şöyledir; “Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyet teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan addolunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek şeklen devleti tebdil veya tağyir veya ehemmiyet-i devleti ihlal veya mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasında fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müştensian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur.” *TBMM Z.C.*, (D.2, C.14, 25.2.1925, Kanun:556); *R.G.*: (26.02.1925), s.85; Aybars, a.g.e., s.272; Goloğlu, *Devrimler Ve Tepkiler...*, s.106-107; Aybars, a.g.e., s.272-273.

⁷³⁸ Aybars, a.g.e., s.273.

⁷³⁹ Goloğlu, *Devrimler Ve Tepkiler...*, s.109.; Aybars, a.g.e., s.273.

Fethi Bey, 2 Mart 1925'te istifasını Atatürk'e vermiştir⁷⁴⁰. Yeni Hükümet 3 Mart 1925 tarihinde İsmet İnönü tarafından kurulmuştur. Yeni hükümet isyanı bastırmak için tasarladığı tedbirleri süratle işleme koymuştur. Aynı gün hükümet programını açıklamış ve alınması gereken tedbirleri İçişleri programı olarak iki maddelik bir teklif halinde sunmuştur. Bu maddeler şöyledir;⁷⁴¹

1- Sıkı Yönetim ilân olunan bölgelerdeki suçlar için bir İstiklâl mahkemesi teşkil edilecektir. Sıkı Yönetim, bölgesi dışında kalan memleket parçalarında işlenen siyasi ve asayiş suçlarına bakmak üzere de Ankara'da ayrıca ikinci bir İstiklâl Mahkemesi kurulacaktır. İsyan bölgesindeki İstiklâl Mahkemesinin idam kararları derhal Ankara İstiklâl Mahkemesinin idam kararları ise Meclisin tasdikinden sonra yerine getirilecektir.

2- İç politika durumu ile ilgili teşkilat, tesisat ve neşriyat, hükümetin isteği ve Cumhurbaşkanı'nın tasdiki ile men edilebilecektir. Bu gibi yayınlarda bulunan gazeteler kapatılabilecek ve bunların sahip ve yazarları Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde muhakeme edilecektir. İstiklâl Mahkemeleri, Doğuda isyan, Ankara ve İzmir'de ise rejim düşmanlarıyla uğraşacaktır⁷⁴².

Yeni Hükümetin isyanı bastırma programı yürürlüğe girmesi için, Meclisten güven oyu isteminde bulunması gerekiyordu. Nitekim Meclis yeni kabineye 23 muhalif ve 2 çekimser oya karşı 155 oyla güvenini bildirdikten sonra, Başbakan ve Hükümetin teklif ettiği "Takrir-i Sükun Kanunu" tasarısı görüşülmeye başlanmıştır. İsmet Paşa Meclisin onayına sunduğu Takrir-i Sükun kanunun amacını 4 Mart 1925'te şu şekilde açıklamıştır. Öncelikle Türk İnkılabının geçirdiği aşamaları anlattıktan sonra; "... Bu memlekette bu meclisten büyük kuvvet yoktur. Bu meclis memleketimizi, harici, dahili sayısız düşmanın pençesinden nasıl kurtardıysa... Bu meclis yüzlerce yılların ezgilerini, göreneklerini yenerek nasıl cumhuriyeti kurduysa... Bu Büyük Meclis Cumhuriyeti şimdiye kadar bin kötü niyete karşı nasıl koruduysa... Gelecek günlerde de, Cumhuriyeti, kanunlarını ve kendi idaresini, hale ve ihtiyaca göre, dahili, harici herhangi tehlikeye karşı, derhal alacağı tedbirlerle ve yenilmez gücü ile behemehal

⁷⁴⁰ Cemal, a.g.e., s.53-55; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: İmge Yay., 1980), s.367-368; Hallı, a.g.e., s.112-118; TBMM Z.C. (D.II, C.15),s.133.

⁷⁴¹ *Düstur* (3.Tertip,C.6,Kanun No:578),s.144.; Kalafat, a.g.e.,s.171.;Tanin, (4 Mart 1925).

⁷⁴² Cemal.a.g.e.,s.56.; Aşan,a.g.e.,s.20.

müdafaaaya muvaffak olacaktır”⁷⁴³.

Kanun teklifi üzerine ilk sözü alan Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey Takrir-i Sükun Kanunu’na gerek olmadığını söyledikten sonra, irtica ve isyanın cezalandırılması gereken şeyler olduğunu ülkede bunların kanunlar içerisinde, yargı esasları içerisinde ve mevcut tanımlarda gösterilen usule göre yok edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Fikri Bey, hükümetin ülkedeki bütün faaliyetleri, her nevi siyasi faaliyetleri, siyasi partilerin faaliyetlerini, basın yayınlarını, vatandaşların toplumsal hürriyetlerini ve bütün hususları bu kanunun denetimi altına alındığını, oysa uygar, çağdaş, yenilemiş bir toplumda kuvvetler ayrılığı esasının olduğunu belirtmiştir. Konuşmasında ayrıca, toplum düzeni, huzur ve sükun, güven kavramları üzerinde duran Feridun Fikri Bey biran önce dikkatlerin isyana toplanması gerektiğini belirtmiştir⁷⁴⁴. Feridun Fikri’den sonra söz alan Kâzım Karabekir Paşa (İstanbul) kanun hakkında şunları söylemiştir; “Daha önce bu kürsüden açıkladığım gibi isyan olayı çıkmış bulunan bölgede hükümetimizin her türlü kanuni icraatına taraftarız bu hususu bir kez daha tekrar edelim; fakat bu belirli olay karşısında milletin doğal haklarını baskı altına almaya yönelmiş uygulamalara kesin olarak taraftar değiliz. Huzurunuzda getirilen kanun tasarısı açık değildir ve elastiktir. Eğer bu kanun kabul edilirse, buna dayanarak Anayasamızın ruhundan doğan siyasi kuruluşlar ve bunların faaliyetleri kısıntıya uğratılmaya, basın baskı altına alınmaya kalkışılırsa halk egemenliği eksilecek, zarar görecektir. Çünkü artık bu kubbe altında milletvekillerinin sesleri dahi dışarıya çıkmayacaktır. Bu kanunu kabul etmek, Cumhuriyet Tarihi için bir şeref değildir”⁷⁴⁵. Refik Bey (Konya) ise, Anayasa ile güvenlik altına alınan ulusun genel haklarının ve ulusun egemenlik hakkının bu kanunun kabulü ile korunacağını belirten bir konuşma yapmıştır⁷⁴⁶. Refik Bey’den sonra söz alan Rauf Bey (İstanbul) ise; “...Milli Egemenliğin ve Cumhuriyet yönetiminin Genç Vilayeti’nde meydana gelen ve milleti kötü emellere sürüklemek isteyen bir takım zorbalar tarafından yapılan isyan sebebiyle

⁷⁴³ Takrir-i Sükun tasarısı üç maddeden oluşmuştur. Tasarının 1.maddesi; “irtica ve isyanla memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükunu, emniyet ve asayişini ihlale bais bütün teşkilat, tahrikatı teşvikat, teşebbüsât ve neşriyatı Hükümet, Reis-i Cumhur’un tasdiki ile re’sen ve idareten men’e mezdur”. 2.maddesi, “işbu kanun neşir tarihinden itibaren iki sene müddetle yürürlükte bulunacaktır”. 3.madde, “işbu kanunun tatbikine, icra vekilleri Heyeti memurdur”. “Dün Meclis Takrir-i Sükun Kanunu ve İsyân Mıntıkasıyla Ankara’da İki İstiklal Mahkemesi Teşkilini Kabul Etmiştir.” **Hakimiyet-i Milliye**, (5 Mart 1925); Aşan, a.g.e., s.21; Cengiz Kürşad, “ Cumhuriyetimizin Korunması, Takrir-i Sükun Kanun-u”, **BTTD**, (S.72, Şubat 1991), s.32-33.

⁷⁴⁴ **TBMM Z.C.**, (D.2, C.15), s.135-136; Kürşad, a.g.m., s.34-35; Goloğlu, a.g.e., s.112.

⁷⁴⁵ **TBMM Z.C.**, (D.2, C.15), s.137; Goloğlu, **Devrimler Ve Tepkiler...**, s.113.; Tanin (5 Mart 1925).

yıkılacağını sanmak ve beklemek, zayıf kalplilikten başka bir şey değildir. (...) Bunun için, Genç İsyanı ile Cumhuriyetimizin tehlikede olduğunu ben kabul edemem. (...) Bu mesele üzerinde tetkikat ta bulunalım, lazım olan fıkralar varsa ilave edelim. Fakat milletin fikirlerini kuşku içinde bırakacak ve huzur ve sükunu kuralım derken, huzur ve sükunu bozacak şekilde madde koymayalım” demiştir ⁷⁴⁷. Rauf Bey’den sonra söz alan, Halis Turgut Bey (Sivas) ise, Türkiye Cumhuriyeti içinde Türk ve Kürt kardeşliği olduğunu belirtmiş ve “Bu yangın söndürülürken milletin doğal hakları ihlal edilmemelidir” demiştir ⁷⁴⁸. Avni Bey (Bozok) ise, “Kamu hakları denilen şey isyan çıkarmak, ihtilal yapmak mıdır?” demiş ve kanunun, “namussuzların korkacağı ve ülkeye kundak sokmak isteyenlerin korkacağı bir kanun” olduğunu belirterek kanunun lehine konuşmuştur ⁷⁴⁹. İlyas Sami Bey (Muş) ise, önlemin ülkeyi korumak için olduğunu belirtmiş ve kanun lehine konuşmuştur ⁷⁵⁰. Teklifin lehinde söz alan Milli Savunma Bakanı Recep Bey (Kütahya) ise konuşmasında öncelikle muhalif İstanbul basınına çatmış ve isyanın birinci derecedeki sorumlusunun basın olduğunu iddia etmiş ve şunları söylemiştir. “... Bu kanunun teklif edilmesine İstanbul basını sebeptir. İstanbul basınıdır ki mütemadi neşriyat ve telkinat ile Şarktaki isyanın zuhuruna sebep olmuştur. (...) İşte biz bu yalan yuvalarını tahrip etmek ve susturmak azmindeyiz. Bunları ezmedikçe vatan bir gün rahat edemeyecektir. Elimizdeki kanunla bu tahrip vasıtaları nerede ise arayıp bulacak ve seslerini boğacağız. Bu yılanlar ve zehirli yuvalar, kanun kuvvetiyle dezenfekte edilmedikçe memleketin rahat yüzü görmesi ihtimali yoktur”⁷⁵¹. Recep Bey, bir ülkenin genel ve iktisadi hayatını korumanın ve güvende bulundurmanın devletin ve meclisin temel görevi olduğunu, bu isyanın sıkıyönetimle bastırılamayacağını, sorumlu bir hükümetin, olaylara, daima alacağı önlemlerle, karşı koymak zorunluluğunda olduğunu belirtmiş ve bunun da bu kanun vasıtasıyla uygulanması gerektiğini söylemiştir⁷⁵². Recep Bey’den sonra söz alan Mehmet Emin Bey’de kanunun; “devrimimizi öldürmek isteyen kişilere karşı” olduğuna dikkati çekmiştir ⁷⁵³. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey ise, kanuna karşı söylenenlere

⁷⁴⁶ TBMM Z.C., (D.2, C.15), s.138.

⁷⁴⁷ TBMM Z.C., (D.2, C.15), s.139; Tanin (5 Mart 1925).

⁷⁴⁸ TBMM Z.C., (D.2, C.15), s.139.

⁷⁴⁹ y.a.g.e., s.139.

⁷⁵⁰ y.a.g.e., s.140.

⁷⁵¹ y.a.g.e., s.140-142.; Tanin (5 Mart 1925).

⁷⁵² y.a.g.e., s.140-142.; Tanin (5 Mart 1925).

⁷⁵³ y.a.g.e., s.143.

cevap niteliğinde bir konuşma yapmış ve kanunun özgürlükleri sınırlamadığını belirtmiş; “Hükümetin teklif ettiği kanunla istediği şey, yalnız bir polis görevinin genişletilmesinden ibaret” tir, demiştir⁷⁵⁴. Rauf Bey tekrar söz alarak, kanunun tekrar incelenmesini istemiştir. İsmet Paşa ise, “Muhalefet erkanının mütalaalarını dinledik, Muhterem Kâzım Karabekir Paşa ıslahatı, İstiklâl Mahkemelerine istinaden mi yapacaksınız diye soruyorlar. Islahatı emniyet ve asayiş temeline istinat ederek yapabiliriz. Benim kanaatim budur. Emniyet ve asayiş temelini muhafaza için bütün kanunlar gibi İstiklâl Mahkemesi de bir vasıttan ibarettir” demiş ve süratle yayınlanan bir irtica hareketinin ancak Takrir-i Sükun Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri gibi radikal tedbirlerle önlenebileceğini belirtmiştir⁷⁵⁵. Söz alan Kâzım Karabekir Paşa ise; “Demek oluyor ki bu kuşumuz, böyle her istenilen şekle sokulabilecek kanunlarla ve kuruntularla basına ve muhalefete bir çok işler yapılmasıdır. İsmet Paşa’ya özellikle bildiririm ki; yirminci yüzyılda kuşku ve kuruntularla millet yönetilemez” demiştir⁷⁵⁶. Kâzım Karabekir Paşa’nın sözlerine karşı Recep Bey “...Gerektiğinde şiddetli davranmayı bilmeyen bir kuruluş devlet olmak hakkına sahip olamaz” diye karşılık vermiştir⁷⁵⁷.

Bu görüşmelerden sonra tasarı; 22’ye karşı 122 oyla kabul edilmiş ve kanunlaşmıştır⁷⁵⁸.

Takrir-i Sükun kanunundan sonra, biri Ankara’da ve diğeri isyan bölgesinde olmak üzere ve birincisinin idam hükümleri Meclisçe tasdik edilmek ve ikincisinin hükümleri derhal infaz olunmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulması hakkında Başbakanlık tezkeresi okunmuş ve kabul edilmiştir⁷⁵⁹.

7 Mart’ta TBMM’de İstiklâl Mahkemeleri’nin Başkan, Savcı ve üyelerinin seçimi yapılmıştır. Buna göre, Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanlığına Ali Bey (Afyon), savcılığına Necati Bey (İzmir) ve üyeliklere Kılıç Ali Bey (Gaziantep), Reşit Galip Bey (Aydın) ve Ali Bey (Rize) seçilmiştir. Şark İstiklâl Mahkemesi Başkanlığına

⁷⁵⁴ y.a.g.e., s.143.

⁷⁵⁵ y.a.g.e., s.143-144.; İnönü, a.g.e., s.68-69.

⁷⁵⁶ TBMM Z.C. (D.2,C.15), s.144.

⁷⁵⁷ y.a.g.e s.144-145.

⁷⁵⁸ TBMM Z.C., (Kanun, 578); Cumhuriyet (5 Mart 1925).

⁷⁵⁹ Bkz., TBMM, Z.C., (D.II., C.15); Tanin (5 Mart 1925).

Hacim Muhittin Bey (Giresun), Savcılığa Süreyya Bey (Karesi), üyeliklere de Avni Bey (Bozok), Müfit Bey (Kırşehir) ve Ali Saip Bey (Lozan) seçilmiştir ⁷⁶⁰.

Mustafa Kemal Atatürk ise, yayınladığı bir bildiri ile milleti kanunlara uymaya, sivil ve asker memurları bu kanunları şiddetle uygulamaya çağırmıştır ⁷⁶¹.

6 Mart'ta, Takrir-i Sükun Kanunun 1. maddesine dayanarak İstanbul'da yayınlanan Tevhid-i Efkar Gazetesi ve Sebil-ür Reşad Dergisi ile birlikte Son Telgraf, İstiklâl ve sosyalist nitelikli, Orak Çekiç Gazetesi ile Aydınlık Dergisi, ayrıca Trabzon'da yayınlanan İstikbâl ve Kahkaha Gazetesi de süresiz olarak kapatılmıştır ⁷⁶². 15 Nisan'da Bakanlar Kurulu kararıyla Tanin Gazetesi de kapatılmıştır ⁷⁶³. 26 Nisan'da Resimli Hafta Dergisi ve 12 Ağustosta da Vatan Gazetesi kapatılmıştır ⁷⁶⁴. Bazı gazetelerin kapatılması olayını, Cumhuriyet Gazetesi, hükümetin aldığı bir tedbir olarak açıklamıştır ⁷⁶⁵. Hakimiyet-i Milliye Gazetesinden Yakup Kadri ise yazdığı makaleye "Güzel Bir Hamle Daha" başlığı atarak, İstanbul basının, özgürlük maskesi altında devrimi yapan şahsiyetlere ve kişilere saldırdığını belirtmiş ve Şeyh Sait İsyanının da basının sorumlu olduğunu belirtmiş, bazı yayınların kapatılmasını haklı bulduğunu belirtmiştir ⁷⁶⁶.

⁷⁶⁰ TBMM, Z.C., (D.2, C.16), s.100, 119-120; Tunçay, a.g.e., s.145-149; **Hakimiyet-i Milliye** (8 Mart 1925); Aybars, a.g.e., s.281; Goloğlu, **Devrimler Ve Tepkiler...**, s.121.; 8 Mart tarihli Cumhuriyet Gazetesinde, Takrir-i Sükun Kanununun ; "Memleketin muhtaç olduğu sükun ve istikrarı temin için, memleketin huzur ve nizam içtimaiyesini ihlale teşebbüs edeceklerin hareketine mani olmak için" çıkarıldığı belirtilmiştir. **Cumhuriyet** (8 Mart 1925).

⁷⁶¹ Bkz., **Tamim, Telgraf ve Beyannameler** (1991), s.56.; "Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretlerinin Millete Beyanatı", **Cumhuriyet**, (8 Mart 1925), s.1.

⁷⁶² TBMM, Z.C., (D.II, C.15), s.401; **Vatan** (7 Mart 1925); "Takrir-i Sükun Kanunun Tatbikatı, Beş Gazete ve Üç Mecmua Kapatıldı", **Cumhuriyet**, (7 Mart 1925). 11 Mart'ta Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, TBMM'ne verdiği bir soru önergesiyle kapatılan gazetelerin neden kapatıldığı hakkında bilgi istemiştir. Rüştü Paşa konuşmasında, gazetelerin Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanılarak kapatılmasına neden olan yayınlarını kanunun kabul edilmesinden önce yazdıklarını söyleyerek, hükümetin basın özgürlüğünü çiğnediğini ileri sürmüştür. İçişleri Bakanı Cemil Bey ise gazetelerin, bir kısmının komünistlik, diğer bir kısmının da dini siyasete alet etmelerinden dolayı kapatıldığını, hükümeti eleştirmekten ve karşı yayın yapmaktan dolayı hiçbir gazetenin kapatılmadığını belirtmiştir. **TBMM Z.C.**, (D.II, C.15), s.401.

⁷⁶³ Aybars, a.g.e., s.281-282; Goloğlu, **Devrimler Ve Tepkiler...**, s.122.

⁷⁶⁴ Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi** (İstanbul: 1973), s.140.

⁷⁶⁵ "Takrir-i Sükun Kanunu", **Cumhuriyet**, (7 Mart 1925).

⁷⁶⁶ "Güzel Bir Hamle Daha", **Hakimiyet-i Milliye**, (8 Mart 1925).

2.3.2. Alınan Askeri Önlemler ve İsyanın Bastırılması

Tenkil harekâtına başlanacağı günlerde 3.Ordu Müfettişliği bölgesindeki birliklerin durumu şöyledir: 3.Ordu Müfettişliği Karargahı ile 7.Kolordu Karargahı Diyarbakır'da, 2.Tümen karargahı ile 18.Alay Siirt'te, 1.Alay, Bitlis'te, 6.Alay, Midyat'ta, 17.Tümen Karargahı, 36.Alay, 63.Alay ve 62.Alay Cizre'de I.Süvari Tümen, 11.Süvari Alayı Mardin'de, 14.Süvari Tümeni Karargahı Viranşehir'de, 28.Alay Van'da, 25.Alay Çemişkezek'te konuşlanmıştır. Daha sonra ayaklanmanın bastırılması anında uçaklar ve kuzeydeki birliklerin bölgeye kaydırılması ile bu kuvvetlerde göreve katılmışlardır ⁷⁶⁷.

Stratejik ve lojistik değerlendirmeler, geçit vermez dağlarla korunan isyan bölgesine bir şekilde ulaşmanın zaruri olduğunu göstermiştir. Bunun tek yolu, bir kısmı Suriye'den geçen Bağdat Demiryolunu kullanmaktır. Nitekim, Türk Hükümeti, Türk birliklerini ve askeri malzemeleri, taşıyabilmek için Fransa ile görüşmelerde bulunmuş ve gerekli izni almıştır ⁷⁶⁸. Mustafa Kemal Atatürk de diğer Doğulu aşiret reislerine Türk kuvvetlerine katılma ve isyanı bastırmada yardımcı olma emrini vermiştir. Genelkurmay Başkanlığı da sıkıyönetim ilân edilen bölgelere ve o civardaki bütün askeri komutanlıklara 9.3.1925 tarih ve 1262 sayılı şu beyannameyi bildirmiştir: “...Hükümet-i Cumhuriyete isyan etmiş olanlara şedit darbeler indirilecektir. Kığı ahalisi gibi Cumhuriyete sadakatlerini ve asilere muhalefetlerini fiilen izhar ve ispat edecek olan masum halkın bu şedit darbelerinden masun kalması matluptur. Bu sebeple isyana fiilen muhalif olan köylerin derhal en yakın mülki veya askeri cumhuriyet memurlarına müracaat ederek isyanla alakadar olmadıklarını ve gönüllü hizmete hazır olduklarını bildirmeleri lazımdır. Düşman parası ile satın alınmış isyan rüesasının teşvik ve ifsatlarına bilmeyerek kapılmış olan köyler ahalisi dahi müşvik ve müfsit üssat rüesasını derbest ve Cumhuriyet Hükümetine teslim ettiği halde bu gibi kandırılmış köyler halkı dahi kendilerini kurtarmış olurlar...” diyerek bu bildirinin biran önce ilgili yerlere bildirilmesi gerektiği belirtilmiştir ⁷⁶⁹.

⁷⁶⁷ İsyanın Askeri Boyutları için Bkz., Hallı, a.g.e., s.95-141. ; İsyan bölgesinde, askeri kıtaların harekâtı karşısında boşaltılan köylerde kalan eşyalar deftere kaydedilmiş ve korunmuştur. **BCA, BKKK**, (29.04.1925, **Dosya No**; 1853, **BY No**,030.18.1).

⁷⁶⁸ Wadie Jwadih, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi** (İstanbul: İletişim Yay., 1999), s.397.

⁷⁶⁹ Hallı, a.g.e., s.125-128; Koylan, a.g.e., s.191-196; Cemal, a.g.e., s.66-73; Şadilli, a.g.e., s.101.

24 Mart'ta tenkil harekâtı başlamıştır. Genelkurmay, isyancıların dağılmasını ve daha sonra gerilla savaşı taktiklerini uygulayabilecek küçük hareketli gruplarda birleşmelerini engellemek için çember harekâtı planı uygulamıştır. Türk uçakları da isyan bölgesini sürekli bombalamıştır. 8 Nisan 1925'te de, Türk ordusu, isyancıları savaş meydanına çekmiştir. Çapakçur bölgesindeki çarpışma, isyanın kesin sonucunu belli etmiş ve isyancı güçler ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. 15 Nisan'da Genç ele geçirilmiş, Şeyh Sait ve destekçileri yakalanmıştır. Ama bundan sonra da harekât bir ay daha devam etmiştir ⁷⁷⁰. Başbakan İsmet İnönü, 20 Nisan'da meclisten, İstiklâl Mahkemeleri süresinin 6 ay daha uzatılmasını istemiş ve şu önerilerde bulunmuştur.

a- Meclis yakında tatile gireceğinden, Ankara İstiklâl Mahkemesinin vereceği idam kararlarının da Doğu İstiklâl Mahkemesi'nde olduğu gibi, meclisin onayına sunulmadan uygulanabilmesi,

b- Ayaklanma bölgesinde ilân edilmiş olan sıkıyönetim süresinin 24 Nisan'dan başlayarak 7 ay daha uzatılması,

c- Hükümete, ayaklanma bölgesindeki sivil yönetim örgütlerin de değişiklik yapma yetkisinin verilmesi,

Meclisteki muhalefet öneri üzerinde tartışırken, özellikle önerinin, a maddesi* üzerinde durmuşlardır. Bunlara göre, meclise ait olan idam yetkisinin, İstiklâl Mahkemeleri üyelerinin milletvekili olmalarından dolayı bu mahkemeler tarafından kullanılmasının bir dereceye kadar uygun görülebileceğini, ancak meclis üyesi olmayan komutanların da bu yetkiye sahip olmalarının kanunsuz olacağını ileri sürmüşlerdir. Teklifi savunanlar ise, memlekette olağanüstü bir durum olduğunu, vakit geçirmeden ayaklanmanın sertlikle üzerine gidilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu öneriler muhalefetin tepkisine rağmen 20 ret oyuna karşılık, 123 kabul oyu ile kabul edilmiş ve uygulamaya konulmuştur ⁷⁷¹.

⁷⁷⁰ Hallı, a.g.e., s.128-141; Cemal, a.g.e., s.65-72; Aşan, a.g.e., s.25-28; Şadilli a.g.e., s.104-112; Göktaş, a.g.e., s.69-71. Ayrıntılarıyla isyanın bastırılması için Bkz., Cumhuriyet (22 Mart-15 Nisan 1925); Bu sırada İsyân hareketine karışan Şeyh Şemseddin ve diğer liderlerin af isteğinde bulunmuşlardır. Bunların istekleri kabul edilmemiş ve İstiklâl Mahkemesine verilmişlerdir. BCA, BKKK, (29.04.1925, Dosya No,1828, 93-43, BYN; 030-18.1).

* 1.madde: "Hali harpte veya müsellehan ve müçtemian isyan vukuunda saha-i hareket ve isyandaki idare-i örfiye mıntikalarında müteşekkil bilimüm divan-ı harplerden sadır olan idam kararları ordu veya kolordu veyahut müstakil Fırka veya mevki-i müstahkem kumandanları tarafından ba'det tasdik derhal infaz olunur."

⁷⁷¹ TBMM Z.C., (D.II, C.16), s.351-378.

Şeyh Sait isyanının yol açtığı can ve mal kaybı gerçek anlamda çok büyük olmuştur⁷⁷². Açtığı sosyal yaraların kapatılması bu millete çok pahalıya mal olmuştur. İsyân Türkiye Cumhuriyeti Bütçesi'nin ilk iki yıl açık vermesine sebep olmakla kalmamış Musul ve Kerkük petrollerinin elden çıkması ve sadece Irak sınırı itibarıyla değil, Suriye ve İran sınırı itibarıyla de toprak kaybına yol açmıştır. Diğer taraftan da, TPCF'nın kapanmasını ve Türk Parlamento hayatında çok partili döneme geçiş sürecini uzatmıştır⁷⁷³.

2.4. Yargılamalar Ve Alınan Kararlar

2.4.1. Şeyh Sait ve Adamlarının Yargılanması

Doğu İstiklâl Mahkemesi gerekli olan hazırlıkları tamamladıktan sonra, Diyarbakır'da 14 Nisan 1925'te görevine başlamıştır. İlk görülen dava, seferberlik aleyhinde propaganda yaptığı öne sürülen Urfa Mutasarrıfı ve TCF'nın üyesi Yarbay Fethi'nin davası olmuştur. Bundan sonra, Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir ile ilgili dava ele alınmıştır (14 Mayıs-23 Mayıs 1925)⁷⁷⁴.

Şeyh Sait ve 28 arkadaşı, yargılanmak üzere 5 Mayıs 1925 günü Diyarbakır'a getirilmişlerdir. 23 Mayıs günü Şeyh Sait'in ilk duruşması yapılmıştır. Diğer isyancıların ilk duruşması da, 26 Mayıs günü Diyarbakır Milli Sinema Salonunda yapılmıştır. Savcı önce suçlular hakkında iddianameyi okumuştur. İddianamede sanıkların amacının, Türk vatanının muayyen bir kısmını ana yurttan ayırmak, vatanın birlik ve beraberliğini bozup dağıtmak, olduğu vurgulanmıştır⁷⁷⁵.

⁷⁷² Bkz., Tunçay, a.g.e., s.141; Aybars, a.g.e., s.125; Juvaideh, a.g.e., s.399; **Komitern Belgelerinde Türkiye-3, Kürt Sorunu**, Derleyen, Doğu Perinçek, Çev.; Fatma Artunkal, Şule Perinçek, (İstanbul: 1994), s.44-49. ; Özgeevren, a.g.m., (20 Nisan 1957),s.4.

⁷⁷³ TPCF, 17 Kasım 1924'de kurulmuştur. Partinin kurucuları arasında; Rauf Bey, Canpolat Bey, Adnan Bey, Refet Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa bulunmuştur. TPCF süresince, genel seçim yapılmamıştır. TPCF'nın kurulduğu dönemde, dış politikada Musul Meselesi, iç işlerinde ise Şeyh Sait İsyanı çıkmıştır. Şeyh Sait İsyanı, İstiklal Mahkemelerinin geniş yetkilerle tekrar kurulmalarına imkan vermiştir. TPCF'nın programının 6.maddesinde, "dini efkar ve itikadata hürmetkardır" maddesi nedeniyle, parti irticai bir parti olarak CHP'liler tarafından eleştirilmiştir. Şark İstiklal Mahkemesi göreve başladıktan sonra ayaklanma ile TPCF'nın bazı üyelerinin, dini siyasete alet ettikleri gerekçesiyle isyanla ilgili olduklarını belirterek TPCF'nın şubelerinin kapatılmasına karar verilmiştir. Suçlu bulunan üyeler de yargılanmıştır. Hüktümte, TPCF'nın irticai körüklediğinden bahisle, Takrir-i Sükun Kanununa müsteniden, 5 Haziran 1925 tarihli Vekiller Heyeti kararıyla bütün memlekette TPCF'nın kapatılmasına karar vermiştir. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)**, (Tıpkı Basım, İstanbul: Arba Yay.,1995), s.607-614; Cebesoy, a.g.e., s.114-162; Tunçay, a.g.e., s.152-155; Aşan, a.g.e., s.48-49.

⁷⁷⁴ Bkz., Cernat, a.g.e., s.76-93; Aşan, a.g.e., s.31-34; Aybars, a.g.e., s.304-309.

⁷⁷⁵ Şeyh Sait'in Sorgusu için Bkz., Cernat, a.g.e., s.93 v.d; Özgeevren, a.g.m.,s.3.;Mumcu, **Kürt-İslam...**, s.109.

kişinin idamına karar verilmiştir ⁷⁸⁰. Ancak idama mahkum edilen 49 kişiden Çapakçur kaymakamı Hüseyin Hilmi Bey'in cezası, daha önce yaptığı "vatani hizmetler" nedeniyle, Salihoğlu Hasan'ın da, henüz 15 yaşını doldurmadığı için "on sene hapse" çevrilmiştir. Böylece idam edileceklerin sayısı 47'ye düşmüştür. Diğer sanıkların bir kısmı çeşitli hapis ve kürek cezalarına çarptırılmış, geriye kalanlar da beraat etmişlerdir ⁷⁸¹. İdamlar 28 Haziran'ı 29 Haziran'a bağlayan gece, Diyarbakır adliye sarayında infaz edilmiştir ⁷⁸².

2.4.2. Gazetecilerin Yargılanması

Karşı devrim eyleminin ve yayının bastırılması için çıkarılan gerekli yasalardan sonra, artık uygulamalar başlamıştır ⁷⁸³. Öncelikle, Ankara İstiklâl Mahkemesinde yargılanan ilk gazeteci, Mersin'de yayınlanan Doğru Öz Gazetesi sahibi Ata Çelebi olmuştur. Ata Çelebi, Takrir-i Sükun kanunu aleyhinde yayın yaptığı gerekçesiyle yargılanmış ve suçlu bulunarak bir yıl hapis cezasıyla cezalandırılmıştır ⁷⁸⁴.

Ankara'da yargılanan ikinci gazeteci, Toksöz Gazetesi Yazı İşleri Müdürü ve eski Altın Öz Gazetesi sahibi ve Baş Yazarı Şükrü Oğuz olmuştur. Bunlar, yaptıkları yayınlarla halkın dini duygularını tahrik ve halkın Vatan sevgisini bozmak istemelerinden dolayı suçlu bulunmuşlardır. Şükrü Oğuz üç sene kal'a bendliğe, Arkadaşı Ali Ruhi de yedi sene hapis cezasına mahkum olmuştur ⁷⁸⁵.

Tanin Gazetesi ise, TPCF'nin İstanbul Merkez Şubesinin polis tarafından aranmasını; "Dün gece Terakkiperver Fırka Basıldı" şeklinde verince, hükümet, Tanin Gazetesinin kapatılmasına karar vermiş, gazete 16 Nisan'da süresiz olarak kapatılmış ⁷⁸⁶, Hüseyin Cahit Bey tutuklanmıştır ⁷⁸⁷. Hüseyin Cahit ve muhabirleri Nuri Bey ile Muammer Bey'in yargılanması 8 Mayıs'ta sonuçlanmıştır. Mahkeme Hüseyin Cahit'i, uzun zamandır izlediği politika ve mahkemedeki ifade ve davranışlarıyla da yasadışı yargılanıyormuş hissi yaratarak kamuoyunu kışkırtmaya çalıştığına karar vererek, Matbuat Kanunu'nun 17.maddesine göre ömür boyu sürgün cezasına mahkum etmiş ve

⁷⁸⁰ İsimler için Bkz., Aybars, a.g.e., s.324-325.

⁷⁸¹ Bkz., Turan a.g.e., s.123; Aybars, a.g.e., s.310-328.

⁷⁸² Toker, a.g.e., s.162-171; Cemal, a.g.e., s.114-117., Aşan, a.g.e., s.41.

⁷⁸³ Aybars, a.g.e., s.282.

⁷⁸⁴ Aybars, a.g.e., s.368.

⁷⁸⁵ Tanin (30 Mart 1925).

⁷⁸⁶ "Tanin Gazetesi Bila-Müddet Seddedildi", Cumhuriyet (17 Nisan 1925); Turan, a.g.e., s.127.

⁷⁸⁷ Cumhuriyet (20 Nisan 1925); Turan, a.g.e., s.127; Tuncay, a.g.e., s.152.

cezasını Çorum'da çekmesine, sorumlu müdür Muammer ve Yazar Nuri Bey'in de ikişer yıl hapsine karar vermiştir ⁷⁸⁸.

Zekeriya Bey'in çıkardığı, Resimli Hafta Dergisinde, Cevat Şakir'in; "Hapishanede İdam Mahkumu Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Gider" başlıklı yazısı, seferber olan askerin maneviyatını ihlale ve kışkırtıcılığa dayanan düzenli bir kasıt sayılarak adı geçen kişiler üçer yıl kal'a bedlik cezasıyla cezalandırılmıştır. Zekeriya Bey Sinop'a, Cevat Şakir ise Bodrum'a gönderilmiştir ⁷⁸⁹.

12 Mart'ta kapatılan sosyalist nitelikli Aydınlık Dergisi doğudaki ayaklanmadan söz edip eleştirilerde bulunmaları nedeniyle kapatılmıştır. Başyazar Dr.Hüsnü ve yazarları Hasan Ali ve Nazım Hikmet yurt dışına kaçmışlardır ⁷⁹⁰. Kalanlar ise 1 Mayıs 1925'te yayınladıkları bir bildiri üzerine tutuklanarak Ankara'ya gönderilmiştir ⁷⁹¹. Bunlar; "komünistlik teşkilatı ve propaganda yapmak suretiyle emniyet-i dahiliyeyi ihlal ve bil netice şekl-i hükümeti tagyire ma'tuf ef'al ve harekette bulunmak" suçuyla yargılanmışlardır ⁷⁹². Yargılama, 9 Ağustos'ta başlamış, 12 Ağustos'ta tamamlanmıştır. "Anadolu'da bir Bolşevizm yönetimi kurmaya olanak verecek bunalımlı durum yaratmak" istediklerine kanaat getiren mahkeme, Aydınlık'ın sorumlu müdürü Sadrettin Celal ve yazar Şevket Süreyya'ya Yedişer yıl , yurt dışına kaçanları da gıyabında 15'er yıl kürek cezasına mahkum etmiştir ⁷⁹³.

Şeyh Sait, yargılanması sırasında, kendisini ayaklanmaya yönelten iki nedenden birincisinin şeriat kitapları ve iman, ikincisinin de basın olduğunu özellikle Sebil-ür Reşat Dergisi ve Tevhid-i Efkar Gazetelerinin etkisinde kaldığını belirtmiştir. İsyanda yer alan Emekli Binbaşı Kasım Bey'de, kendileri üzerinde Toksöz, Tevhid-i Efkar ve Son Telgraf Gazetelerinin, Hükümetin meşru olmadığı hakkındaki propagandasının

⁷⁸⁸ Aybars, a.g.e., s.369-372; Turan, a.g.e., s.127; Yalçın, a.g.e., s.284-286.

⁷⁸⁹ Bkz., "Resimli Hafta'nın Tadili ve Muharrirlerinin Tevkifi", *Cumhuriyet* (29 Nisan 1925);, "Resimli Hafta Gazetesi Sahibi Zekeriya Bey'in Mahkemesi", *Hakimiyet-i Milliye* (28 Nisan 1925); "Zekeriya ve Cevat Beylerin Hükümü"; *Hakimiyet-i Milliye* (29 Nisan 1925); Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul: 1968), s.136-147; Halikarnas Balıkcısı, *Mavi Sürgün*, Haz: Şadan Gökovalı, (Ankara: 1993), s.67-89; Turan, a.g.e., s.130.

⁷⁹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: 1979), s.367; Nazım önce İzmir'e kaçtı. Orada bir süre kaldıktan sonra 1925 Eylül'ünde Rusya'ya kaçtı. Saim Göksu, Edward Tımms, *Romantik Komünist, Nazım Hikmet'in Yaşamı Ve Eserleri*, Çev:Barış Gümüşbaş, (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001),s.90.

⁷⁹¹ Tunçay, a.g.e., s.370.

⁷⁹² Aybars, a.g.e., s.389; Turan, a.g.e., s.129.

⁷⁹³ Aybars, a.g.e., s.390-391; Turan, a.g.e., s.129, Mahkumlar 29 Ekim 1926'da Cumhuriyet Bayramı nedeniyle Hükümetin çıkardığı bir aftan yararlanarak serbest kalmışlardır. Tunçay, a.g.e., s.373.

etkili olduğunu Şeyh Sait ve çevresi üzerinde etkili olduğunu ve onlara cesaret verdiğini söylemiştir ⁷⁹⁴. Bu iddia üzerine mahkeme, savcılıktan açıklama istemiştir. Savcılık durumun açıklığa kavuşması için adı geçen gazetelerin koleksiyonlarının getirilip incelenmesini ve bundan sonra bir karara varılmasını önermiştir. Sebil-ür Reşat Başyazarı Eşref Edip, Tevhid-i Efkar Başyazarı Velid Ebuzziya, Toksöz Başyazarı Abdülkadir Kemali, Son Telgraf yazarlarından Fevzi Lütfü ve Sadri Ethem Bey tutuklanmış ve Sebil-ür Reşad, Tevhid-i Efkar, Son Telgraf, Vatan, İstiklâl, Tanin, İleri Gazeteleri ile Toksöz'ün 1924 yılı Ocak ayından itibaren, kararın alındığı tarihe kadar veya kapatıldıkları tarihe kadar yayınlanmış olan sayılarının, incelenmesine karar verilmiştir ⁷⁹⁵. Daha sonraki günlerde de mahkeme Vatan Gazetesinin geçici olarak kapatılmasına ve sahibi Ahmet Emin ile yazarlardan Ahmet Şükrü Esmer, Son Telgraf Gazetesinden Suphi Nuri ve yazar, İsmail Müştak Bey'in tutuklanarak Elazığ'a gönderilmelerine karar vermiştir (11 Ağustos 1925) ⁷⁹⁶.

Gazetecilerin davası, 11 Ağustos ta başlamış ve 13 Eylül 1925'e kadar sürmüştür. Mahkeme, gazetelerin son bir buçuk yıllık koleksiyonlarını incelediği için gazetecilerin duruşmaları genellikle yazarların fikirleri, gazetelerin politikaları ve yazdıkları yazılara yönelik, karşılıklı soru-cevap şeklinde geçmiştir ⁷⁹⁷. Bir başka deyişle, Ankara'ya karşı oluşan muhalefetle rejimin bir hesaplaşması şeklinde olmuştur. Yargılanan gazeteciler Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e 12 Ağustos'ta bir telgraf çekerek, Cumhuriyete ve rejime bağlı olduklarını belirtmişler ve aflarını istemişlerdir ⁷⁹⁸. Mustafa Kemal Atatürk, tutuklu gazetecilerin kendisine başvurup af dileğinde bulunmaları üzerine isyan bölgesi İstiklâl Mahkemesi Başkanlığı'na bir

⁷⁹⁴ Aybars, a.g.e., s.317-318; Turan, a.g.e., s.125. Bu konuda, Mahkeme savcısı Avni Doğan'ın yazdığı, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası** adlı kitabında, Şark İstiklal Mahkemeleri üyelerinin kendi aralarındaki geçimsizlik ve görüş ayrılıklarına değindikten sonra; "Şeyh Said'in gazete muharrirlerinin birer birer isimlerini söyleyerek yaptığı isnadın içyüzünü sıkı bir tetkikten sonra tamamen öğrenmiş bulunuyorum" demiş ve "Şeyh Said'in gazeteciler hakkında yaptığı beyanati, kendi fikir ve kendi kanaatinden doğmuş değildi, ona (mahkemenin bazı üyeleri tarafından) telkin yapılmış, belli isimler verilerek bunları itham ederse cezasının hafifleyeceği vaad olunmuştu" diye bir tez ortaya atmıştır. Tunçay, a.g.e., s.150; Aşan, a.g.e., s.43, Tunçay ise, İstiklal Mahkemesinin bağımsızlığı ve yasallığı savlarına karşı özel ve şifreli bir mektubu örnek göstererek, İstiklal Mahkemesinin siyasal iktidarın emirleriyle hareket ettiğini söylemiştir. Tunçay, a.g.e., s.151.

⁷⁹⁵ Aybars, a.g.e., s.318; Turan, a.g.e., s.125.

⁷⁹⁶ Turan, a.g.e., s.126.; Yalman, a.g.e., C.III., s.999-1009.

⁷⁹⁷ Duruşmalarla ilgili ayrıntılar için Bkz., **Hakimiyet-i Milliye** (13 Ağustos-14 Eylül 1925).

⁷⁹⁸ Telgraflar için Bkz., "Gazeteciler Tarafından Müştareken Reis-i Cumhuriyet'e Gönderilen Telgraf Sureti", **Hakimiyet-i Milliye**, (14 Eylül 1925); "İstanbul Gazetecilerinin Diğer İki Telgrafı", **Hakimiyet-i Milliye**, (15 Eylül 1925); Bu telgrafları Abdülkadir Kemali Bey dışındaki tüm tutuklu gazeteciler imzalamış ama Abdülkadir Kemali, yayınlarında suç unsuru yokken böyle bir telgrafi imzalamasının, suçu

telgraf göndererek, aflatını isteyen gazetecilerin bu davranışlarının dikkate alınmasının uygun olacağını belirtmiştir ⁷⁹⁹. İstiklâl Mahkemesi Savcısı Süreyya Bey 13 Eylül'de tutuklu gazeteciler hakkında hazırladığı son iddianameyi okumuş ⁸⁰⁰ ve halkı ayaklanmaya kışkırtmakla suçlanan Toksöz Gazetesi sahibi Abdülkadir dışında diğer sanıkların beraatına karar verilmiştir ⁸⁰¹.

2.5. İsyanın Değerlendirilmesi

2.5.1. Türk Basının İsyanı Değerlendirmesi

Şeyh Sait İsyanı, 13 Şubat 1925'de Palu'da başlamış ve kısa sürede yayılmıştır. Ama bu ayaklanma ile ilgili haberler gazetelerde 16 Şubattan itibaren, hatta bazılarında 21-24 Şubattan itibaren yer almaya başlamıştır. Bunun nedeni de, ilk başlarda isyanın gerek hükümet ve gerekse Türk basınının olayı küçük bir eşkıyalık hareketi olarak değerlendirmesinden ileri gelmiştir ⁸⁰².

İsyanla ilgili haberler ve hükümetin aldığı önlemleri dikkatle takip eden Türk basını, isyanın İngiliz tahriki, bağımsızlık amacı güden ya da dini nitelikte olduğuna ilişkin yorumlarda bulunmaya başlamıştır ⁸⁰³. Fethi Bey, isyan nedeniyle ilân edilen sıkıyönetimin (25 Şubat 1925) nedenlerini açıklarken isyanın bir bağımsızlık ve irtica hareketi olduğunu da söylemesi basının bu yönde yazılar kaleme almasına neden olmuştur ⁸⁰⁴. Bu konuda Hüseyin Cahit, Türkiye'de yaşanan irtica olayları hakkında şu yorumda bulunmuştur: "Her yeni teşebbüse karşı tarihimizde gördüğümüz taassup galeyanı bir defa daha tekrar ediyor. (...) Türkiye ya mahvolmak ya bu taassubu ezmek mecburiyetindedir. (...) Karşımızdaki mazlum taassup uzlaşmağa, anlaşmağa gelir bir şey değildir. O bir yanardağ, bir zelzele, ortalığı sökü� kıran bir kasırga gibi kör, maksatsız, müthiş bir tahrip kuvvetidir. O, ancak kuvvet ile zapt edilir. Sonra uzun bir terbiye ve maarif sayesinde kökü kurutulur"⁸⁰⁵. Yunus Nadi de, bu irtica hareketi karşısında, cumhuriyet hükümetinin aciz kalmayacağını, ilerlemenin devam edeceğini

kabullenmek demek olacağı gerekçesi ile imzalamamıştır. Taha Toros, "Yaman Bir Muhalif; Abdülkadir Kemali (Öğütçü)", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos, 1985, S.20), s.9.

⁷⁹⁹ Aybars, a.g.e., s.333.

⁸⁰⁰ *Hakimiyet-i Milliye* (14 Eylül 1925).

⁸⁰¹ Turan, a.g.e., s.126; *Hakimiyet-i Milliye* (14 Eylül 1925).

⁸⁰² Aybars, a.g.e., s.269-270.

⁸⁰³ *Tanin* (23 Şubat 1925).

⁸⁰⁴ Bkz., "İrtica ve İsyan", *Cumhuriyet*, (26 Şubat 1925), s.1; "İrtica ve Memleket", *Cumhuriyet*, (26 Şubat 1925), s.1; "Muhalefet ve İrtica", *Cumhuriyet*, (2 Mart 1925), s.1; "Bizde İrtica", *Cumhuriyet*, (3 Mart 1925), s.1.

isyanın, alınacak sert önlemlerle biran önce bastırılacağını yazmıştır ⁸⁰⁶. Hakimiyet-i Milliye ise isyanın, Türkiye Cumhuriyeti'nin gösterdiği hoşgörü ve hürriyetperverlikten kaynaklandığını belirterek isyanın Musul ile ilgili olabileceğine de dikkati çekmiştir ⁸⁰⁷.

Anadolu'da çıkan gazetelerden, Adana'da yayınlanan Türk Sözü Gazetesi de, devrime karşı kalkan, her elin ve her başın parçalanacağı ve irticanın artık ebediyyen gömülmesi gerektiğini belirtmiştir. İzmir'de yayınlanan Anadolu Gazetesi ise, bu isyanın irtica ve taassup yönünün yanında dış tahriklerinde olduğunu belirtmiş ve bunun Türk Hükümetinin aldığı önlemlerle yok edileceğini belirtmiştir ⁸⁰⁸.

İsyanın irticai söylemler yanında dış tahriklerden de kaynaklandığına ilişkin Cumhuriyet Gazetesi bazı değerlendirmeler de yapmıştır ⁸⁰⁹.

2.5.2. Türk Halkının İsyanı Bakışı

İsyan liderlerinin dini alet ederek, halkı etkilemeye çalışmalarına rağmen, halkın onların ardından körükörüne gitmediğini hatta onlara karşı nefret duyduklarını, isyanı lanetlediklerini, çeşitli halk topluluklarının meclise çektikleri telgraflar açıkça ortaya koymaktadır ⁸¹⁰. Bu telgraflar, çeşitli gazetelerde, "İrtica Hareketi Her Taraftan Tell'in Ediliyor" başlığı altında verilmiştir. Örneğin, Türkiye Mekâtib-i Aliye Birliği'nin telgrafı şöyledir;

"Yurdun bağrında bir yara gibi sızlamağa başlayan son irtica hareketine karşı Türkiye Mekâtib-i Aliye Gençliği en derin nefretlerini izhar eder ve inkılapçı meclisimize her fedakarlığa hazır bulunduğumuzu arzla hürmetlerimizi iblağ ederiz efendim"⁸¹¹.

⁸⁰⁵ Hüseyin Cahit, "İsyan", **Tanin**, (25 Şubat 1925).

⁸⁰⁶ Yunus Nadi, "İrtica ve İsyan", **Cumhuriyet**, (26 Şubat 1925), s.1; Hüseyin Cahit, "Bütün Münevverlerin İttihadı", **Tanin**, (27 Şubat 1925), s.1; Yunus Nadi, "İnkılabın Vazifeleri", **Cumhuriyet**, (1 Mart 1925), s.1; Yunus Nadi, "Yalnız Cehil ve Taassubu mu?", **Cumhuriyet**, (27 Şubat 1925), s.1.

⁸⁰⁷ **Hakimiyet-i Milliye** (25 Şubat 1925).

⁸⁰⁸ "İsyan Havalisi ve Anadolu Gazeteleri", **Tanin**, (28 Şubat 1925).

⁸⁰⁹ "Askerin İngilizler Münasebeti Anlaşıldı", **Cumhuriyet**, (20 Nisan 1925); "İsyanında İngiliz Parmağı Olduğu Anlaşıldı", **Cumhuriyet**, (21 Nisan 1925); "İsyanında Vahidettin'inde Parmağı Var!", **Cumhuriyet**, (8 Mart 1925); "İsyan ve Rusların Neşriyatı", **Cumhuriyet**, (8 Mart 1925); Bu konuya çeşitli eserlerde değinmiştir. Bkz., Toker, a.g.e., s.17-78; Berthe George Gaulis, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, Çev:Cenap Yazansoy, (İstanbul: 1981), s.48-49; Aytul, a.g.m., **Milliyet** (27.6.1979); Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, (Ankara: 1978), s.290-310; Cemal, a.g.e., s.52; Olson, a.g.e., 191 v.d; **Komünist Enternasyonal Belgeleri, Kürt Milli Meselesi** (İstanbul: 1977), s.8-10; "Doğu Anadolu Olayları, 1924-1938", **Politika**, (18 Ocak-26 Şubat 1977); Öke, a.g.e., s.159 v.d.; Tunçay, a.g.e., s.137-141.

⁸¹⁰ Goloğlu, **Devrimler ve Tepkiler...**, s.106-107.

⁸¹¹ "İrtica Hareketi Her Taraftan Tel'in Ediliyor", **Cumhuriyet**, (1 Mart 1925), s.4.

Kırşehir Türk Ocağından çekilen telgraf ise şöyledir;

“Bir fikr-i irtica ile din perdesine bürünerek saf halkı iğfale yeltenen hain Şeyh Sait’in genç olduğu kadar kuvve-i cumhuriyetimizi, teceddüde aid mefkurelerimizi tehdit yolundaki teşebbüsate hainanesini şehrimiz gençliği bütün mevcudiyetiyle telin ve Hükümet-i Aliye Cumhuriyetimizin şedid iraatına nazar eylerken binlerce Türkün kanı pahasına aldığımız Cumhuriyet idaremizi müdafa için icabında daha pek çok kanlar verebileceğimizi arz eylerim. Kırşehir Türk Ocağı Reisi Mustafa”⁸¹².

Adana’dan çekilen telgrafta ise şöyle deniyordu;

“Genç ve yöresinde bazı haince ayartmalarla meydana çıkan olayı biz Adanalılar doğrudan doğruya Cumhuriyetimize, varlığımıza yönetilmiş bir suikast saydık. Hiçbir zaman, hiçbir millet tarafından dayanılamayacak derecedeki fedakarlıklarımız sonunda elde ettiğimiz bağımsızlığımızın ve devrimimizin, en ufak bir surette ihmalini hoşgörülükle geçiştirmemize imkan yoktur. Devrimimizi ve bağımsızlığımızı tehlikeye düşürecek gerici hareketleri ve her türlü suikastı kökünden söküp atmak için biz Adanalılar aynı fedakarlığa ve feragata hazırız. Cumhuriyet hükümetimizin ufak bir işareti bizi derhal istenen hedefe koşturacaktır. Bugünkü coşkun toplantımızda verilen bu kararın ilimizin kamuoyunu tam olarak yansıttığı arz olunur. Belediye ve Ziraat Odası Başkanı Ali Müftü Hüsnü, Genel Meclis Bakanı Mustafa Rifat, Baro Başkanı Sait, Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı Naci, Kızılay Başkanı Muhsin, Borsa Başkanı Ziya, Gençler Birliği Başkanı Sudi, Yeni Adana Gazetesi sahibi Remzi, Seyha Gazetesi başyazarı Nadir”⁸¹³.

Son telgrafta da görüldüğü gibi, hemen hemen bütün şehirlerden gelen telgraflarda, o yörenin önde gelenlerin isimleri, çeşitli kurum ve cemiyetlerin esnaf teşkilatları başkanlarının, üyelerinin imzaları bulunmuştur. Bu durum halkın Türkiye Cumhuriyetine bağlılığının, güveninin ve desteğinin göstergesi olmuştur. Böylece halk devrimlerin ve o devrimleri yapanların yanında yer almıştır.

⁸¹² y.a.g.m., s.4.

⁸¹³ Goloğlu, *Devrimler Ve Tepkiler...*, s.107; Malatya, Elaziz, Mardin, Kars, Erzincan illerinden ve çeşitli illerdeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden gelen telgraflar için Bkz., Tülay Duran, “Müdafaa-i Hukuk Örgütlerinin Yeniden Güçlendirilmesi ve Düzenlenmesi” **BTTD**, (S.32-33-34-35 Ekim-Kasım-Aralık 1987).

3. AĞRI İSYANI

3.1. İsyanın Nedenleri

Şeyh Sait isyanından sonra, İran, Irak ve Suriye'ye kaçarak bölücü faaliyetlerini burada sürdürmeye çalışan kimi Kürt liderleri İngiltere ve Fransa'nın da yardımıyla Hoybun Cemiyeti adıyla yeni bir örgüt kurmuşlardır (1927). Seyit Taha'nın evinde yapmış oldukları toplantıda, Türkiye'de çıkarılacak isyanla ilgili çeşitli kararlar alınmışlardır ⁸¹⁴.

Hoybun örgütünün; iskeleti Taşnaklar'dan, ruhu İngilizler'den ve etide Kürtler'den oluşmuştur.

Örgüt, Türkiye'de çıkarılacak isyan için Haydaran ve Celâli aşiretlerinin elde edilmesini kararlaştırmış ve bu görevi İhsan Nuri'ye vermiştir ⁸¹⁵. Hoybun aynı yıl (1927) Lübnan'ın Bihamdun Kasabasında ilk kongresini yapmış ve başkanlığına Ermeni Wahan Papazyan, genel sekreterliğine de Celâdet Bedirhan getirilmiştir. Hoybun Cemiyetinin amacı da, "Türk Kürdistanının bağımsızlığı olarak" belirlenmiştir ⁸¹⁶. Taşnak-Ermeni lideri Papazyan'a göre; Türkiye'ye karşı etkili bir saldırı veya isyanın başarılı olabilmesi için öncelikle Kürt aşiretlerinin birleşerek merkezi bir organizasyon oluşturmaları ve bölgedeki etkili Şeyhlerin desteğinin sağlanması şarttır. Kongrede; İhsan Nuri Hoybun tarafından Kürt kuvvetlerinin komutanlığına, İbrahim Haski Tello ise yerel yönetimden sorumlu kişi olarak atanmıştır ⁸¹⁷. Böylece, Hoybun ve Taşnak Cemiyetleri, Türkiye'yi zayıf düşürmek ve bölmek amacıyla geniş bir organizasyona girmişlerdir. Hoybun da egemen gücü Ermeniler oluşturmuş ve bağımsız Ermenistan'ı kurmak için Kürtleri kullanmayı amaçlamışlardır. Ermeniler, amaçlarına ulaşabilmek

⁸¹⁴ Hoybun hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz., Rohat Alakom, **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması** (İstanbul: Avesta Yay., 1998), s.14 v.d.; Doğu Araştırma Merkezi Tehdit Araştırma Grubu, "Taşnak-Hoybun" **BTTD**, (S.14-15-16, Nisan-Mayıs-Haziran 1986).; Emin Karaca, **Ağrı Eteklerindeki Ateş** (İstanbul: Alan Yay., 1991), s.14 v.d.; Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti" **Toplumsal Tarih**, (S.58, C.10), s.530-55. Alınan kararlar şöyledir; 1-) İngilizler, Kürtlere para ve ihtiyaç halinde silah yardımı yapacaklardır. 2-) Nasturiler, Kürt kıyafetleri giyerek isyana katılacaklardır. 3-) Hazırlıklar tamamlandıktan sonra harekete geçilecektir. 4-) İsyan Şemdinli Yüksekova'dan başlayacak ve hedef Van'ın ele geçirilmesi olacaktır. Kalafat, **a.g.e.**, s.135. Hoybun; Kürtçe= "Benlik", Ermenice, "Ermeni Yurdu" anlamına gelen bir kelimedir.

⁸¹⁵ Yusuf Sarınoy, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", **AAMD**, (C.15, 1 Mart 1998, S.40), s.214; Çay, **a.g.e.**, s.334.

⁸¹⁶ Sarınoy, **a.g.e.**, s.214.

⁸¹⁷ Bkz. Hallı, **a.g.e.**, s.319 v.d.

için de öncelikle Avrupa ve Amerika'da kendi lehlerine bir kamuoyu oluşturmak istemişlerdir ⁸¹⁸.

Bu ayrılıkçı çalışmaların yanında, Türkiye Cumhuriyeti'nin merkezi ve laik bir devlet olma yolunda attığı adımlardan rahatsız olan eski düzen yanlılarının ve aşiret reislerinin halkı hükümet aleyhine kışkırtmaları da isyanın çıkmasında büyük bir rol oynamıştır.

3.2. İsyanın Başlaması, Gelişmesi Ve Bastırılması

16 Mayıs 1926 tarihinde, bir grup Kürt aşireti Doğu Beyazıt'ın Muson bucağının Kalecik köyünden hayvan alarak tekrar karargahlarına çekilmişlerdir. Bunun üzerine Doğubeyazıt'tan hareket eden 28.Jandarma Alayı Ağrı'ya çıkarak Demirkapı bölgesinde Kürt birlikleriyle karşılaşmıştır. Çeşitli aşiretlerin de katılımıyla güçlenen Kürtler, çıkan çatışmada jandarma alayını yenilgiye uğratmışlardır ⁸¹⁹. Bu yenilgi üzerine 3. Ordu Müfettişliği, Ağrı'daki isyan hareketini sonuçlandırmak için bir tedip harekâtı planlamış ve bunu 13 Haziran 1926'da Genelkurmay Başkanlığı'na sunmuştur ⁸²⁰. Buna göre, 16 Haziran'da tedip harekâtına başlanacak, 14 Haziran dan itibaren de bölgede keşif uçakları uçacak ve bilgi toplayacaktır. Harekât 16 Haziran'da başlamış, ancak hiçbir çarpışma olmamıştır ⁸²¹. İsyancıların çoğu harekâtı önceden haber almış ve İran'a kaçmışlardır. Bunun üzerine 25 Ağustos 1927'de 3 .Ordu Müfettişliği'nin Genelkurmay'a sunduğu rapor ⁸²² sonucu II.Ağrı harekâtı, 10 Eylül'de başlamıştır. Bu sefer Ağrı Dağı civarında çeşitli çarpışmalar olmuş ve ağır kayıplara rağmen tedip harekâtı başarılı olmuştur ⁸²³.

Hoybun örgütü Ağrı'yı "Bağımsız Kürdistan'ın bir Vilayeti" ilân etmiştir. Kürtler silahlanmaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti halkı isyancıların

⁸¹⁸ Fransa'da, Hatay meselesinden dolayı bölgedeki Türkiye aleyhindeki faaliyetleri desteklemiştir; Uğur Mumcu, **Kürt Dosyası** (Ankara: um:ag. yay., 1996), s.24; Alakom, **a.g.e.**, s.21-60; Kalman; **a.g.e.**, s.33-48; Karaca, **a.g.e.**, s.14-15.

⁸¹⁹ Hallı, **a.g.e.**, s.168; Şadilli, **a.g.e.**, s.129.

⁸²⁰ **y.a.g.e.**, s.170.

⁸²¹ **y.a.g.e.**, s.171.

⁸²² Raporda, asiler hakkında bilgiler verilmiş ve hareketin güvenli yapılabilmesi için, 9.kolordu Kars'taki 29.Alay ile 9.Tümen Komutanın da Ağrı bölgesine alınması istenmiştir. Ayrıca asilerin İran'a kaçtıkları ve onlardan yardım aldıkları belirterek, bu konuda siyasi önlemler alınması gerektiği belirtilmiştir.Hallı, **a.g.e.**, s.213.

⁸²³ **y.a.g.e.**, s.214-230.Vecihi Timuroğlu, "Dersim", **Cumhuriyet**, (28 Mayıs-1 Haziran 1928), s.14;1928 Ağrı Harekatin da uçakları mecburi iniş yaptığından, uçakta mevcut silahları asilerin eline geçen, Reşat teğmen, İsmail hakkı ile Pilot Fuat aleyhine bir dava açılmış, ama sonra bu dava iptal edilmiştir. **BCA, Müsterek Kararnameler Katalogu**, (1923-1944), (01.06.1935, **Dosya No**; 1138, **BYN**; 030.1.1).

tuzağına düşürmemek için gerekli önlemleri almış, daha önceden suç işleyen kişilerin başvurması halinde suçlarının affedileceğini bildirmiştir ⁸²⁴. Ancak bütün bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında 28 Aralık 1929'da bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıya Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, 1.Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey katılmıştır. Bu toplantıda 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da bir tenkil harekâtı yapılması kararlaştırılmış ve Genelkurmay Başkanlığının gerekli hazırlığı yapması belirtilmiştir ⁸²⁵.

9. Kolordu Komutanlığı, Genelkurmaydan aldığı emir üzerine gerekli kararları ve hazırlıkları tamamlayıp, 4 Eylül 1930 tarihinde hareket emrini vermiştir. Bu emir üzerine Salih Paşa komutasındaki askeri birlikler birçok koldan 7 Eylül sabahı Ağrı'ya taarruza başlamışlardır. İlk başlarda Salih Paşa komutasındaki birlikler bir başarı elde edememişlerdir ⁸²⁶. Salih Paşa'nın çalışmasının yanında, Türk uçakları da bombardımanlarına süratle başlamışlardır ⁸²⁷. Bölgeyi iyi bilen, dağı arkalarına alan ve denetimdeki bölgede İran'a geçiş olanağı sağlayan Kürtler ellerindeki mevzileri korumakta zorlanmamıştır. Bu nedenle Türkiye ile İran arasında ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. İki ülke arasında suçlamalar, şikayetler yaşanmıştır ⁸²⁸. Türk Hükümeti, isyancıların Türkiye'ye giriştikleri harekâtlar için İran topraklarını üs olarak kullanmalarına izin veren İran'ı suçlamıştır. İran hükümeti ise bu suçlamayı reddederek esas suçlunun İran topraklarını ihlal eden Türkler olduğunu ileri sürmüştür. Bu karşılıklı ithamlar sonucu iki ülke arasındaki sorunun silahlı bir çatışmaya dönmesi tehlikesi dahi belirlemiştir. Her iki ülke arasındaki sınır sorunu bir buçuk yıl süren pazarlıklar sonucunda, özellikle Ağrı Dağı ve Kotur bölgelerini ilgilendiren bir sınır değişikliği ile çözümlenmiştir. Buna göre, Van'ın bir bölümü İran'a, Küçük Ağrı ise Türkiye'ye

⁸²⁴ Karaca, a.g.e., s.22 v.d; Jwaideh, a.g.e., s.410.

⁸²⁵ Hallı, a.g.e., s.321-337.

⁸²⁶ Ağrı Dağı İsyanı, Gazetelerde, "Şarktaki Hadise", "Ağrı Harekatı", "Ağrı Dağında Tenkil", ... şeklinde yer almıştır. İsyanın seyri için Bkz., *Milliyet* (20 Temmuz – 15 Eylül 1930); Hallı, a.g.e., s.319 v.d.

⁸²⁷ "Çember Daralıyor", *Milliyet*, (21 Temmuz 1930), s.1; "Şarka giden muharrimimizin isyan etrafında gönderdiği mühim tafsilat ve resimler", *Milliyet*, (22 Temmuz 1930); Fahri Uçantürk, *1930 Ağrı Harekatına Karakösedden bir Bakış* (Eskişehir: Eskişehir Hava Okulu Matbaası, 1948), s.7 v.d.

⁸²⁸ "İran'a verilecek cevap hazırlandı", *Milliyet*, (21 Ağustos 1930); "Hudut İşini Süratle halletmek zaruri olduğunu İran'a bildirdik", *Milliyet*, (23 Ağustos 1930); "İran'a Cevabımızı Verdik", *Milliyet*, (24 Ağustos 1930).

verilmiştir. Bunun üzerine isyancıların yolu kapanmış ve isyancılar çember içinde kalmışlardır ⁸²⁹.

Çembere alınan isyancılar kısa süre sonra bütün ikmal yolları tıkanmış için açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlar ve bir yarma harekâtıyla İran'a sığınmışlardır ⁸³⁰. Bu yarma hareketi sırasında isyanın önde gelenlerinden birkaçı yakalanmıştır. İsyanın liderlerinden bazılarının İran'a kaçması üzerine, isyancılar dağılmışlardır. Askeri birlikler bir süre daha tedip ve tenkil harekâtını sürdürmüşlerdir ⁸³¹. İsyanda her iki tarafta ağır can kayıpları vermiştir. Böylece 7 Eylül 1930'da başlatılan ve aralıklarla sürdürülen tenkil harekâtı 14 Eylül 1938'de kesin bir sonuca ulaşmıştır ⁸³².

Harekât başarıyla tamamlandıktan sonra Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa isyan hakkında gazetelere bir değerlendirme yapıp teşekkürlerini sunmuştur ⁸³³. Ağrı tedip harekâtının başarı üzerine, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'te Genelkurmay, kolordu komutanına, Kurmay heyetine, harekete katılan komutanlara, subaylara ve erlere teşekkürlerini sunmuştur ⁸³⁴.

3.3. İsyanın Değerlendirilmesi

Ağrı isyanı, başlangıçta Türk kamuoyuna duyurulmamaya çalışılmıştır. Ancak olayın çıkmasından 20 gün sonra olayla ilgili dış basında çıkan haberler üzerine, Anadolu Ajansı'nın bir tebliğiyle 10 Haziran'da "Şarkta" bir "Hadise" olduğu açıklanmıştır ⁸³⁵. Dış basın da Ağrı İsyanı ile ilgilenmiş ve ilginç yorumlar yapılmıştır ⁸³⁶.

⁸²⁹ Türk-İran ilişkilerinin Ağrı Dağı İsyanı sırasındaki gelişimi için Bkz., *Milliyet* (5 Temmuz-Ağustos-Eylül 1930); Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım-I-İran* (İstanbul: Vakıf Basımevi, 1952), s.15 v.d.; Mehmet Gönübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara: TTK, 1990), s.87.

⁸³⁰ *Milliyet* (7 Ağustos 1930).

⁸³¹ "Eşkiyaya yataklık eden birkaç köy daha tedip edilmiştir" *Cumhuriyet*, (24 Temmuz 1930), s.1.

⁸³² Hallı, a.g.e., s.338-350; Timuroğlu, a.g.m., (1 Haziran 1991), s.5.

⁸³³ "Ağrı'da Hareket Zaferimizle Neticelendi", *Milliyet*, (15 Eylül 1930).

⁸³⁴ Hallı, a.g.e., s.350.

⁸³⁵ Tunçay, a.g.e., s.242.

⁸³⁶ Bunlardan örnek olması bakımından birkaçı şöyledir. Lady Drumand Hay adlı bir İngiliz, *Sphere* Dergisinde çıkan bir yazıda isyan, "mutaassıp Kürd'ün gaplılaşan Türk'e kıyımı" olarak değerlendirilmiştir. Alman basınından "Germania", "Berliner Tageblatt", "Börsen Zeitung", "AllSeme ine Zeitung", "Deutsche Zeitung", "Lokalanzeiger", "Kreuz Zeitung", "Glarus Zeitun" gazeteleri de isyanın bir İngiliz kışkırtması olduğunu ve isyana İngilizlerin çeşitli yardımlarda bulunduğunu İngiltere'nin amacının, "petrol membaları olan yerlerde bir bitaraf devlet tesis etmek" ve Türkiye ile Rusya arasında bir tampon bölge kurmak, Türkiye'yi iktisaden zayıflatmak, Türkiye'yi güçsüz bırakmak olduğunu bu amaçla Yakın Şarkta sükunun olmasını istemediğini belirtmişlerdir. Feth el-Arap Gazetesi de isyana sebep olarak dış tahrikleri görmüş ve onları ateşe sürenler için Türkler veya Kürtler ezilsin mühim değildir. Türkler bu başarı ile övünmezler, çünkü ölen kardeşleridir. Kürtler iyi ders aldı, gördüler ki,

İsyân, Emperyalist ülkelerin kendi çıkarları için Kürtleri kullanmalarının yanında bölgenin geri kalmışlığından da kaynaklanmıştır. Bunların yanında, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin çağdaş bir ülke için attığı adımların birtakım ağa ve şeyhleri rahatsız etmesi de isyanın çıkmasında etkili olmuştur. Buna örnek olarak, isyanlarda, isyan liderlerinin isyan için taraftar toplarken dini simgeler de kullanması gösterilmiştir.

Bu isyanların, yol açtığı askeri harcamalar Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu ekonomik güçlükleri iyice arttırmış, Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulmasını sağlayan ortamı oluşturmuştur⁸³⁷.

4. DERSİM İSYANI

4.1. İsyânın Nedenleri

Doğu Anadolu'nun İç Anadolu ile birleştiği yerde oldukça arızalı sınırlarla çevrili olan bölge; Kuzeyinde Munzur Sıradağları ve kısmen Karasu nehri, doğuda Peri, Büyük Su, güneyde Murat Suyu, batıda Karasu ile çevrilidir. Bölgenin en eski yerleşim merkezleri Çemişkezek, Mazgirt, Pertek ve Hozat olup tarihte Dersim adıyla bilinmiştir⁸³⁸.

Osmanlı Devleti 1860'dan itibaren Dersimi ıslah etmek için çeşitli girişimde bulunmuş, ancak hiçbirisi olumlu bir sonuç vermemiştir. Cumhuriyet devrinde de Dersimin ıslâhı önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Şeyh Sait ayaklanmasından sonra, Doğu Anadolu'da ve bu arada Dersim'de bir temizleme ve silah toplama hareketine girişilmiştir. Hükümetin 26 Mayıs 1925 günlü genelgesi üzerine III. Ordu

yabancı vaatleri bir yere kadar gelir, felaket baş gösterince ortada görünmezler. Bu harekette Ermenilerin rolü büyüktür. Kürtler unutmazınlar ki, şerefli ve mefahirle dolu Türk tarihinden ayrılarak ecnebi boyunduruğuna girmek feci bir gaflettir..." diye yazmıştır. El-Kabis Gazetesi de aynı düşünceleri tekrarlamıştır. Elifba Gazetesi ise, "...Türklerle rabitaları kesilenler derhal ecnebi lokması olmuşlardır. Teşvikçilerin Cemiyet-i Akvan diye orta attıkları bir seraptan ibarettir..." yazmışlardır. Sehend Gazetesi ise (7 Aralık 1930) "...Araplar derler ki, akıllı bir adam akrebin deliğine iki defa parmağını sokmaz. Halbuki Kürtler aynı delikte kendilerini kaç defa zehirlettiler... Kürtler isyana teşvik edildiler. Bu netice için çalışanlar da muratlarına erdiler..." diye yazmıştır. Şadilli, a.g.e., s.134-135.

⁸³⁷ Tunçay, a.g.e., s.245.

⁸³⁸ Bkz., Hallı a.g.e, s.370 v.d.; Abdulhaluk M.Çay, "Tunceli Mezartaşları ve Türk Kültüründeki Yeri", **Türk Kültürü Araştırmaları**, (Yıl:XXII/1-2, Ankara: 1985), s.154; "Maziye Karışan Aşiret Hayatının içyüzü", **Tan**, (1 Ağustos 1937), s.14-18; M.Kalman, **Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri** (İstanbul: Nüjen Yay., 1995), s.196-203; Kurtul Altuğ, "Celal Bayar Anlatıyor, Kritik Olayların Perde Arkası", **Tercüman**, (12 Ekim 1986); Mehmet Nuri Dersimi, **Kürdistan Tarihinde Dersim** (İstanbul: Peri Yay., 1999). ; **Komintern Bell.**, s.66-70 ; "Dersim de Neler Oldu? , Ne Mutlu Türküm Diyene Tepki Gördü", **Yeni Nesil**, (31 Mayıs 1989, S.2), s.2; Dersim'in Coğrafi Konumu için Bkz., **Dersim, Jandarma Genel Komutanlığı'nın Raporu** (İstanbul: 2000), s.11 v.d.

müfettişliği bölgeyi “3”e ayırarak silahları toplamaya başlamıştır. Fakat bununla da yetinilmeyerek bölgede alınacak yönetsel, ekonomik ve kültürel önlemleri saptamaya karar verilmiştir. İçişleri Bakanlığınca bu konuda görevlendirilen Diyarbakır Valisi Cemal Bardakçı sorunun kökeninin de mezhep ayrılıklarının yattığını belirterek aşiretlere karşı yumuşak davranılmasını önermiştir. Bununla birlikte inatçı bir tutumla hükümet karşısında yeralan Koçuşığı aşiretine karşı harekete geçilmesi gerektiğini de belirtmiştir⁸³⁹. Bu sırada Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, (2 Şubat 1926) Dersimin ıslahı için raporlar hazırlamıştır. Hamdi Bey Rapor da Dersimin biran önce ıslah edilmesi üzerinde durmuştur. Rapor da sadece askeri değil, eğitim, kültür, imar, sosyal ve kültürel alanlarda da ıslahat yapılması istenmiştir⁸⁴⁰.

Bölgede alınacak önlemlerin saptanmasına çalışılırken hükümete boyun eğmek istemeyen ve vergi vermemekte direnen Koçuşığı aşiretinin yakınındaki Beritanlı aşiretinin yaylaklarına da elkoyması, yeni bir çatışmaya neden olmuştur. Bu yüzden 19 Eylül 1926’da Koçuşığı aşiretine karşı harekete geçilmesine karar verilmiştir. Albay Mustafa Muğlalı’nın yönettiği harekate bir uçak ta katılmıştır. 28 Kasım’a kadar süren harekatta Koçuşığı Ayaklanması bastırılmıştır. Doğu’da düzeni ve huzuru sağlamak için bir dizi önlemler alınırken 1927 sonlarında merkezi Diyarbakır olan Birinci Genel Müfettişlik kurulmuştur. Müfettişliğin başına getirilen İbrahim Tali Öngören, Dersim’de hükümet mekanizmasının çok zayıf olduğunu saptamış ve öncelikle bunun güçlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre yönetime işlerlik kazandırılmadan herhangi bir askeri girişimde bulunulmamalıdır⁸⁴¹.

İçin İçin kaynamasına karşın Dersim’de görünüşte var olan sessizlik 1930 Ağrı ayaklanmasında yeniden bozulmuştur. Bu sırada Seyit Rıza bölgede direnişe geçmiş, Alişir de Kürt- Ermeni anlaşmasını yansıtan Hoybun örgütünün bildirilerini dağıtmıştır. Durumu yerinde incelemek amacıyla Erzincan dolaylarını gezen, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak bölgenin çeşitli tehlikelerle karşı karşıya bulunduğu kanısına varmıştır. Bu nedenle hükümete sunduğu 19 Eylül 1930 günlü raporunda bazı önlemler alınmasını dilemiş, özellikle sorunun kesin olarak çözülebilmesi için Dersim’de Türk dilinin ve kültürünün yoğunlaştırılmasını gerekli gördüğünü vurgulamıştır. Gerçekten de Fevzi

⁸³⁹ Akgül, a.g.e., s.49.

⁸⁴⁰ Bu raporun yanında çeşitli kurum ve kuruluşlar da rapor hazırlamışlardır. Bkz., Hallı, a.g.e., s.375-377; Dersim, J.G.K., s.167-195. Faik Bulut, *Belgelerle Dersim Raporları* (İstanbul: 1992),s.125 v.d.

⁸⁴¹ Şerafettin Turan, *Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, (3. Kitap, İkinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yay., 1996), s.195.

Çakmak'ın sezinlediği gibi çok geçmeden Pülümür'de kaymakamın evi silahla taranmış, bazı aşiretler de Erzincan'a ve Erzurum'a saldırmışlardır. Bakanlar Kurulunun 8 Ekim 1930'da verdiği karar üzerine Nazımiye ve Ovacık yörelerinde sınırlı bir askeri harekete girişilmiştir⁸⁴².

1931'e girildiğinde sürüp giden düzensizliğe, yer yer başgösteren çatışmalara kesin bir çözüm getirebilmek için, bölgede yeniden incelemelerde bulunulması gerekli görülmüştür. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1931 sonlarında Genel Müfettişlik bölgesini gezdikten sonra 18 Kasım'da Elazığ'dan bir rapor göndermiştir. Bunu İbrahim Tali Öngören'in 21 aralık 1931 günlü raporu izlemiştir. Aradan iki yıl geçtiğinde de Hüsrev Gerede yeni bir rapor hazırlayarak (21 aralık 1931) Başbakanlığa sunmuştur. Bunlar içerisinde en ayrıntılısı Genel Müfettişlikçe hazırlanan rapor olmuştur⁸⁴³.

Bütün bu raporların ışığı altında, devlet bir takım tedbirler almış ve planlar hazırlamıştır. 14 Haziran 1934'te "İskan Kanunu"nu çıkarılmıştır⁸⁴⁴. Bu kanuna göre; "Birinci Madde:Türkiye'de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus, oturuş ve yayılışının bu kanuna uygun olarak, icra vekillerince yapılacak bir programa göre düzeltilmesi Dahiliye Vekilliğine verilmiştir.

İkinci Madde; Dahiliye Vekilliğince yapılp İcra Vekilleri Heyetince tasdik olunacak haritaya göre Türkiye iskân bakımından üç nevi muntıkalara ayrılır:

1. numaralı muntıkalar: Türk kültürlü nüfusun arttırılması istenen yerler, II.bölge, Türk kültürlü tekâsüfî istenilen yerlerdir.

2.numaralı muntıkalar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir.

3 numaralı muntıkalar: Yer, sıhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleri ile boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerlerdir"⁸⁴⁵. TBMM'de yasa; uzun konuşmalardan sonra 177 oyla kabul edilmiştir⁸⁴⁶. Yasanın kapsamına giren Dersimi iskan etme ve Dersim de yaşayanları nakletme işi Dahiliye

⁸⁴² Turan, a.g.e., s.196.

⁸⁴³ Bkz, Dersim, J.G.K., s.167-195;Bulut, a.g.e., s.136. v.d.

⁸⁴⁴ TBMM Z.C., (D.IV, C.23),s.140 v.d.; Kanunun Kabul Tarihi, 14 Haziran 1934, Resmi Gazetede ilanı; (21 Haziran 1934, No:2733); Düstur (3.Tertip, C.15, Teşrinisani, 1933, Teşrinievvel, 1934, Başvekalet Matbaası, 1934), s.1156-1175.

⁸⁴⁵ Kanunun maddeleri için Bkz, TBMM Z.C.,; s.140-160.;İsmail Beşikçi, Kürtlerin Mecburi İskanı (İstanbul: Kemal Yay., 1977), s.132.

⁸⁴⁶ Bkz., TBMM Z.C., (D.IV, C.23),s.1-15; Mumcu, Kürt Dosyası, s.65-70; İskan Kanunu ve uygulandığıdaki göç olayı ve yaşanan bazı aksaklıklar çeşitli sorunlar yaratmış ve tartışma konusu olmuştur. Yeni Nesil, a.g.m., (S.3-4-5), s.2; Beşikçi, a.g.e., s.155 v.d.

Vekilliğine verilmiştir. İskan kanununun uygulanmasıyla birlikte bir takım yeni düzenlemeler de gündeme gelmiştir. Bu kanunun uygulanış şekli ve göç sırasında yaşanan olumsuzluklar isyanın çıkmasında önemli rol oynamıştır⁸⁴⁷. İskan Kanunu yürürlüğe girdikten sonra, Dersim ve civarı yasak bölge ilân edilmiştir. Bu gelişmeler sonunda Başbakan İsmet İnönü Doğuya, araştırma gezisine çıkmıştır. Başbakan İnönü, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'la birlikte, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis ve Van ... gibi Doğu ve Güney Doğudaki çeşitli il ve ilçelerde incelemeler de bulunmuş ve 7 Ağustos ta gezisine son vermiştir. İnönü, incelemeleri sonucunda, “Dersim Islahı” için dört aşamalı bir plân öngörmüştür. Dersim ili için özel bir yönetim biçimi getirilecek, “Muazzaf bir kolordu komutanı vali ve Üniformalı Muazzaf Zabıtlar Kaymakam” olarak atanacaklardır. Memurlardan hiçbirisi yerli halktan olmayacaktır. Asayiş, yol, maliye, ekonomi, adliye, kültür, sağlık kurumları kurulacaktır⁸⁴⁸. 9 Ağustosta Başbakan İnönü, Tevfik Rüştü Aras'la Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ü ziyaret etmiş, seyahati hakkında Atatürk'e geniş açıklamalar da bulunmuş, alınacak tedbirler hakkında görüşlerini bildirmiştir⁸⁴⁹.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, meclisin beşinci seçim devresinin birinci toplantısında 1 Kasım 1935'te verdiği nutukta Dersimin ıslahı konusunda görüşlerini açıklamıştır⁸⁵⁰. Böylece Dersim'in ıslahı konusu meclis gündemine girmiştir. Bu konuşmadan sonra Dersimle ilgili alınan tedbirler ve kararlar arka arkaya gelmiştir⁸⁵¹.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarken yaptığı konuşma üzerine hükümet harekete geçerek bir yasa tasarısı hazırlamıştır. Yasa tasarısı şu gerekçeyle sunulmuştur; “kendilerini birtakım ağaların, mütegalibelerin nüfuz tesirlerinden korumaya muktedir olmayan hatta cehaletleri yüzünden bu gibi kimselerin içlerinde meydana gelmesine bilmeyerek dolayısıyla sebep olan bu zavallı halkı

⁸⁴⁷ Yeni Nesil, a.g.m., S.4, s.2.

⁸⁴⁸ Bkz., Öztürk Saygı, “İsmet Paşa'nın Kürt Raporu”, *Hürriyet*, (7-10 Eylül 1992).

⁸⁴⁹ Akgül, a.g.e., s.58-59; Mumcu, *Kürt Dosyası*, s.75-80.

⁸⁵⁰ Atatürk'ün konuşması şöyledir: “İç yönetim örgütümüzü yurdun Doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını duymaktayız. Yeniden iki genel inspektörlük (müfettişlik) ve yeniden bazı illerin kurulması da gerekli görülmektedir. Bu arada Dersim bölgesinde esaslı ıslahat programının uygulanması da düşünülmüştür. İllerimizin sürekli denetlenmesini ve ortak işlerinin bir elden uygulanmasını kollayan inspektörlerden çok yararlar bekliyoruz. (...) Doğu illerimizin belli başlı gereksinimi, orta ve batı illerimize demiryollarla bağlanmaktadır. Doğuya ilerleyen iki ana demiryolunun hızlı bitirilmesi ve bunları birbirine bağlayacak yollar örüğüne şimdiden başlanmasını gerekli görüyoruz. bkz.Kazım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumundaki Konuşmaları-II* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., Atatürk Dizisi/30, 1992), s.1106-1115.

hükümet daha yakından vesâyet altına almayı ve olgun vatandaşların kanunları anlayarak onları mütekaliben riayet ederek kendi kendilerine koruyabildikleri haklarını buralarda hükümet cihazlarıyla kesin, kati ve yakından koruyacak tedbirler almaya lüzum

vardır”⁸⁵². Yasa tasarısı önce, “Dahiliye Encümeni” sonra, “Milli Müdafaa Encümeni”, daha sonra da “Adliye Encümeni” tarafından incelenmiştir. Tasarı, “Bütçe Encümen”inde Munzur adı Tunceli olarak değiştirilip, TBMM Başkanlığına sunulmuştur.

Mecliste 25 Aralık 1935’te kabul edilen bu kanun 20 Ocak 1936’da Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Tunceli Valiliğine ve 4.Umumi Müfettişliğine General Abdullah Alpdoğan atanmıştır. 4.Umumi Müfettişliğinin karargahı da Elazığ’a kurulmuştur. Böylece Elazığ ve Bingöl denetim altına alınarak, Dersimin çevreden yardım alması da önlenmiştir ⁸⁵³.

⁸⁵¹ Akgül, a.g.e., s.60.

⁸⁵² Bkz., **TBMM Z.C.**, (D.5, C.7), s.1 v.d., İsmail Beşikçi, **Tunceli Kanunu ve Dersim Jeneosidi** (Ankara:Yurt-Kitap-Yayın, 1992), s.14 v.d.

⁸⁵³ 25 Aralık 1935’te 2884 sayılı Tunceli Kanuna göre idari yetkiler genel ilkeleriyle şöyledir;

- 1- Vali ve komutan, bakanların haiz oldukları bütün yetkilere sahip olacaklar,
- 2- Vali ve komutan, lüzum gördüğü takdirde ili teşkil eden ilçe ve bucakların hudut ve merkezlerini değiştirebilecekler,
- 3- Vali ve komutanın isteği üzerine, ilçe kaymakamlıklarına ve bucak müdürlüklerine muvazzaf subaylar atayabilecekler,
- 4- Vali ve komutan, adliye memur ve katipleri hakkında Hakimler Kanunu’nun hükümlerine göre bunların amirleri tarafından verebilecek cezaları uygulamaya yetkili olacaklar,
- 5- Vali ve komutan, lüzum gördüğü belediyelerde başkanlık görevini kaymakamlara ve bucak müdürlerine verebilecekler,
- Adli hükümler ise,
- 1- Cumhuriyet savcıları, hazırlık tahkikatında hakimlerin haiz oldukları yetkileri kullanırlar,
- 2- Cumhuriyet savcıları ilk tahkikatta lüzum görmedikleri işleri, iddianame ile doğruca mahkemeye yollayabilirler. İlk tahkikat icrası, kanunen mecburi olan suçlarda dahi savcılar bu yetkiyi kullanabilirler,
- 3- Dava açılması izne bağlı olan işlerde, izin verme yetkisi, vali ve komutana verilir,
- 4- Hakim reddine dair dileğin kabul edilmemesine dair kararlar kesindir,
- 5- Hazırlık tahkikatında yapılan tahkik işleri, ilk tahkikatta tekrarlanmaz.
- 6- İlk tahkikatın açılması kararına itiraz edilemez,
- 7- Cumhuriyet savcısının iddianamesi sanığa tebliğ edilmez. Ancak iddianame iki gün içinde hazırlanacaktır,
- 8- İlk tahkikat sırasında verilen tutuklama kararlarına sanık tarafından itiraz edilemez,
- 9- Duruşmada Cumhuriyet savcısının onayı ile şahitlerin hazırlık veya ilk tahkikatta tespit edilen ifadelerinin okunması ile yetinebilir,
- 10- Vilayet içindeki ceza mahkemelerinde verilen hükümler temyize tabi olmayıp kesindir.
- Diğer yetkiler ise;
- 1- Vali ve komutan, emniyet ve asayiş bakımından lüzum görürse halkından olan fertleri ve aileleri il içinde bir yerden diğer bir yere nakletmeye ve bu gibilerin il içinde oturmalarını menetmeye yetkilidir,
- 2- Vali ve komutan, herhangi bir şahıs hakkındaki takibatın ertelenmesine ve cezaların teciline yetkilidir. Bu erteleme ve tecil zaman aşımı işlemine mani olmaz,
- 3- İdam hükümlerinin vali ve komutan tarafından teciline lüzum görülmediği takdirde infazı emir olunur,

Abdullah Alpdoğan, bir beyanname ile Tunceli, Bingöl ve Elazığ illerinde sıkıyönetim olduğunu bildirmiş ve halkın buna uymasını istemiştir. Başka bir beyanname ile de Çemişkezek'in Amutka, Ovacık'ın Burnak ve Pulur, Hozat'ın Karaoğlan, Mazgirt'in Mamikan merkezlerinde birer askeri kışla ile karakol yapılacağını duyurmuştur ⁸⁵⁴. Bu beyannamelerden sonra köprü ve yol yapımına da başlanmıştır. Ayrıca devlet otoritesini tam anlamıyla hissettirmek amacıyla hükümet konağı, sağlık ocağı, okullar yapılmaya başlanmıştır ⁸⁵⁵.

Dersimin "yola getirilmesi" için yasal ve askeri hazırlıklar yapıldıktan sonra, adım adım uygulamalara geçilmiştir. Öncelikle Dersimin çevreyle tam bağlantısını sağlayan ve gerektiğinde "korunma" (yakılıp-yıkılarak) olarak kullanılan tahta köprülerin yerine beton köprülerin yapımına başlanılmıştır ⁸⁵⁶. Bunun üzerine Seyit Rıza'nın öncülüğünde Dersim aşiretleri toplanarak hükümetin izlediği politakaya karşı alınacak önlemleri tartışmışlardır. Seyit Rıza ve Yukarı Abbasuşağı, Yusufan, Demenan Haydaran, kısmen Kalan aşiretleri hükümetin yaptıklarını onaylamamışlardır. Buna karşılık toplantıya katılan aşiretten silahiye hükümetinin yaptıklarını yararlı bulmuş ve onaylamıştır ⁸⁵⁷.

Aşiretler arasında bu dalgalanmalar ve gruplaşmalar olurken, General Abdullah Alpdoğan yayınladığı bir tebliğle Tunceli'de bütün aşiretlerin silahlarını teslim etmelerini istemiş; ancak birçok aşiret buna yanaşmamış aksine silahlanmaya koyulmuştur ⁸⁵⁸. Alınan bu kararlar ve önlemler, bazı Kürt aşiretlerini öfkeliendirmiştir. Çıkarılan bu yasaları tartışmak için, çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Bu toplantılar sonucunda Abdullah Alpdoğan'a, bu yasalara karşı bir protesto mektubu ile temsilci heyet göndermişlerdir. Gönderilen temsilcilerin tutuklanması tepkilere yol açmıştır ⁸⁵⁹.

4- Tunceli ili içinde oturanlar, Elazığ, Malatya, Sivas, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Bingöl illerine geçerek Türk Ceza Kanununun bu kanunla tespit edilen suçlarını işledikleri takdirde, işledikleri suç ve bunlara yataklık edenler Tunceli ilindeki yetkili makam ve mahkemelerce bu kanundaki usule göre takip ve mahkeme olunurlar. Bu kanun yayınlanış tarihinden 1 Ocak 1940 tarihine kadar geçerli olacaktır. 38 maddeden oluşan Tunceli Kanunu çıkarken sadece 2 madde üzerinde (32-34) tartışma olmuş, bütün maddeler olduğu gibi meclis onayından geçmiştir. Göktaş, *a.g.e.*, s.131; Uluğ, *a.g.e.*, s.152; Kalman, *a.g.e.*, s.233-234.

⁸⁵⁴ Dersimi, *a.g.e.*, s.267; Hallı *a.g.e.*, s.377.

⁸⁵⁵ Uluğ, *a.g.e.*, s.153; İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Başkanlığında 8 Aralık 1936'da yapılan geniş tabanlı bir toplantıda da Tunceli sorununu ele alınmıştır. *Ayın Tarihi*, (Ocak 1937, No:37), s.7; Kalman, *a.g.e.*, s.234-235; "Umum Müfettişler Toplantısı, Toplantıda Umumi Müfettişler, memleketin kalkınmasına, huzurunun ve refahının temin edecek çalışma programları tespit edildi", *Ulus*, (8 Ocak 1936), s.1.

⁸⁵⁶ *Yeni Nesil*, *a.g.m.*, (S.8) s.2.

⁸⁵⁷ Bkz., Dersimi, *a.g.e.*, s.267-268.

⁸⁵⁸ Dersimi, *a.g.e.*, s.270.

⁸⁵⁹ Jwaideh, *a.g.e.*, s.417; Dersimi, *a.g.e.*, s.173 v.d.

Bu sırada Demenan ve Nazımiye aşiretlerinden bazıları askeri karakollara ve binalara saldırarak, binaları tahrip etmişler, askerlerin silahlarına el koymuşlardır⁸⁶⁰. Seyit Rıza da Alpdoğan'dan Dersim hakkındaki kanunun kaldırılmasını, Dersim için özel ve milli hakları sağlayan bir idarenin kurulmasını istemiştir⁸⁶¹. Seyit Rıza ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti aleyhine yoğun bir propaganda girişiminde de bulunmuştur⁸⁶². Bütün bu gelişmeler gerginliği daha da arttırmıştır.

4.2. İsyanın Başlaması Ve Bastırılması

Dersim de ilk olay Pah bucağı ile Kahmut'u birbirine bağlayan Harçik deresi üzerindeki Singeç isimli tahta köprüünün 21 Mart 1937⁸⁶³ gecesi Demenan ve Haydaranlılar tarafından yıkılması⁸⁶⁴ ile başlamıştır.

25 Mart'ta da Kahmut ve Pan arasındaki telefon hattı kesilmiştir. Seyit Rıza'da Hozat'ın Sin köyünü basmıştır. Hükümet ise bu konuda bir yandan askeri tedbirler alırken, bir yandan da mülki makamlardan haber alma faaliyetlerine devam etmiştir. Asiler de zaman zaman karakollara baskınlar yapmışlar⁸⁶⁵ ve 26 Nisan'da açılan Askisor Karakolunu kuşatmışlardır⁸⁶⁶. 26-27 Nisan gecesi saat 23.00'te 80 kişilik bir isyancı güç Harçik suyunun doğusunda ve Pah kuzeyinde bulunan 9. seyyar jandarma taburu süvari bölüğüne taarruza başlamışlar ve sabaha kadar eşkıya ile bölük arasında çok yakın mesafede şiddetli müsademe devam etmiştir⁸⁶⁷. Mayıs ayında

⁸⁶⁰ Uluğ, a.g.e., s.155; Hallı, a.g.e., s.382 v.d; Dersimi, a.g.e., s.223; Yeni Nesil, a.g.m., (S.8), s.2.

⁸⁶¹ Dersimi, a.g.e., s.270., Burada; "1-İçimizde karakollar yapmayacaksınız, 2- Köprü kurmayacaksınız, 3- Yeniden mahiye ve kaza merkezleri ihdas etmeyeceksiniz, 4- Silahlarımıza dokunmayacaksınız, 5- Biz her zamanki gibi pazarlık usulü ile vergilerimizi vereceğiz" demişlerdir. Cumhuriyet, (16 Haziran 1937).

⁸⁶² Seyit Rıza giriştiği kampanyada şu noktalar üzerinde durmuştur, "1- Aşiret kadınlarının namusu tehlikededir. Bunlar gündüzleri kocalarının, geceleri karakol efradının malı olacaktır, 2- Hükümetin yaptırdığı karakollar, yakında bu mıntkadan sürülecek olan aşiretlere posta mevkii olmak içindir, 3- Köylerdeki bütün halk bir yere toplanacak, bir sıraya yapılacak evlerin içerisine takılacak bu evlerin yalnız iki kapısı olacak, bu kapıların önünde birer polis bekleyecektir, 4- Ekmek ve odun vesika ile verilecektir, 5- Keçilere verilen meşe yaprağı bile vesikaya bağlanacaktır, 6-Halkın bütün kazandığı elinden alınacaktır. Tan, (12 Kasım 1937); Akgül, a.g.e., s.124.

⁸⁶³ 21 Mart tarihi Dersimliler için kutsaldır. İlkbaharın birinci günüdür ve Dersimliler için Nevroz bayramıdır. Uluğ, a.g.e., s.155.

⁸⁶⁴ Köprüünün, kimin ya da kimler tarafından yakıldığı belli değildir. Bazılarına göre, "Cehaletten çoban yaktı yani bilmezlikten" yandığını da söylemişlerdir. "İlk Kez Açıklanan Belgelerle 50.Yılında Dersim İsyanı", Nokta Dergisi, (Yıl:5, S.25), s.13; Hallı, a.g.e., s.379; Mehmet Nuri Dersimi'ye göre, ayaklanmaya, genç bir kıza yapılan tecavüz yol açmıştır. Silah toplamak için gönderilen birlikten bazı askerler bir kıza tecavüz edince aşiret başkanının oğlu da o birliğe saldırmış ve bölge dışına çıkarılmıştır. Dersimi, a.g.e., s.233.

⁸⁶⁵ Akgül, a.g.e., s.125; Yeni Nesil, a.g.m., s.9, S.2; Hallı, a.g.e., s.380.

⁸⁶⁶ Hallı, a.g.e., s.381-383.

⁸⁶⁷ y.a.g.e., s.382.

çarpişmalar şiddetlenmiştir. Ancak bir yıl boyunca yapılan yollar ve köprüler askerlerce kullanılmaya, Dersim de o güne kadar girilemeyen yerlere girilmeye başlanmıştır. Bunun yanında uçaklardan atılan bildirilerle de halk, isyanın elebaşlarına karşı çıkmaya davet edilmiştir ⁸⁶⁸. Yapılacak askeri harekât için öncelikle 500 jandarma ile bir uçak bölüğü bu işe ayrılmış ve 17. tümen de kuvvetlendirilmiştir ⁸⁶⁹. 3 Mayıs'ta hava kuvvetlerine bağlı bir uçak filosu, aşiret reisleri toplantı halindeyken, toplantıyı dağıtmak ve aşiretler üzerinde moral kırıcı bir etki sağlamak amacıyla Keçişeken köyünü bombalamıştır. 3 Mayıs 1937'de Tunceli tedip hareketi fiilen başlamıştır. Genelkurmay Başkanlığı da yine aynı tarihte verdiği bir emirde, o güne kadar savunma yapıldığını artık taarruza geçilmesi gerektiğini bildirmiştir ⁸⁷⁰.

Dersim isyanının genişlemesi üzerine Bakanlar Kurulu, Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Fevzi Çakmak'ın başkanlığında toplanmış (4 Mayıs 1937), isyanın bir an önce bitirilmesi kararı alınmıştır. Bu karar üzerine askeri harekât hızlandırılmıştır ⁸⁷¹. Askeri önlemlerin yanında hükümet aşiretleri kendi yanına çekmek ve Seyit Rıza'yı güçsüz duruma düşürmek için büyük bir faaliyete girişmiştir. Bu çabaların sonunda Seyit Rıza yanlısı olan birçok aşirette isyandan vazgeçerek hükümetin yanında yer almıştır. Bu arada Eskişehir'den gönderilen uçak filosunun da isyanın bastırılmasında oldukça etkili olmuştur. 6 Haziran'da Sabiha Gökçen'in kullandığı uçak tarafından Seyit Rıza'nın evinin bombalanması isyancıları büyük bir moral çöküntüsüne sokmuştur ⁸⁷².

Hükümet Dersim İsyanını meclise getirmiş ve Başbakan İsmet İnönü bu konuda ayrıntılı bilgi vermiş kamuoyu da Dersim olaylarından haberdar olmuştur. Tunceli isyanının içyüzü, "Asiler ecnebi bir devletin müzâharetini bekliyorlarmış!", "-Taarruz emri", "Cumhuriyet kanunlarına itaat etmeyi menfaatlerine uygun bulmayan aşiret

⁸⁶⁸ 4 Mayıs tarihli bildiri şöyledir; "sizi ayaklandırmaya çalışan zavallıları cumhuriyet hükümetine teslim ediniz veyahut onlar kendileri teslim olmalılar. Bu takdirde cümleniz masum kalacaksınız. Teslim edilenler veya kendiliğinden teslim olanlar dahi cumhuriyetin adil muamelesinden başka hiçbir şey görmeyeceklerdir. Aksi takdirde yani dediklerimizi yapmazsanız, her tarafınızı sarmış bulunuyoruz. Cumhuriyetin kahredici orduları tarafından mahvedileceksiniz." Hallı, a.g.e., s.390-391.

⁸⁶⁹ **Nokta Dergisi**, a.g.m., s.18.

⁸⁷⁰ 4 Mayıs'ta Atatürk'ün başkanlığında yapılan ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katıldığı Bakanlar Kurulu toplantısında Tunceli Olayları ile ilgili şu kararlar alınmıştır:1- Askeri hareket Nazımiye- Sin-Karadoğan çizgisine kadar sürdürülecektir. 2- Köylere baskın edilerek silahlar toplanacak ve ele geçirilen köylüler, aşiret mensupları başka yerlere nakledilecektir. 3-Şimdilik 2000 kişinin nakli planlanmıştır. Hallı, a.g.e., s.319-388.

⁸⁷¹ **y.a.g.e.**, s.390.

⁸⁷² **Tan** (7 Haziran 1937); **Tan** (15 Haziran 1937); Hallı, a.g.e., s.401.

reisleri Cenuptan gelen casusların da teşvikiyle devlete ultiatom verecek kadar küstahlık göstermiştir”⁸⁷³ başlıklı yazılarıyla olaylar hakkında geniş bilgiler vermiştir. Hatta, birkaç gazeteci bizzat olayları yerinde görmek için Tunceli’ye gitmiş ve izlenimlerini gazeteye aktarmıştır. Yunus Nadi; “Maksad tenkil değil, temdindir. Hükümet er geç, bu cahil dağlılara hayatı namuskarane çalışarak kazanmanın şerefli ve zevkli bir yaşayış olduğunu ispat etmiş bulunacaktır” yorumunu yapmıştır⁸⁷⁴. Ahmet Emin Yalman ise yazdığı makalelerle Dersim hareketini desteklemiş ve “.... Yeni bir devletin temellerini kuran inkılap hükümeti, Dersim derdine seyirci kalamazdı. Dersim dünkü halinde kaldıkça memleketleri ileri hareketi daima arkadan tehlide maruz kalacaktır. Şarkta bir istikrar ve emniyet kurulamayacaktır” demiştir⁸⁷⁵. Yaz boyunca süren çarpışmalarda oldukça güç kaybeden Seyit Rıza, İngiliz Dışişleri Bakanlığına (30 Temmuz 1937) bir mektup yazarak destek istemiş, ama bir karşılık bulamamıştır⁸⁷⁶.

18 Haziranda Başbakan İnönü, Genelkurmay Başkanı, Fevzi Çakmak’ın da katıldığı Vekiller Heyetiyle bir toplantı yapmış ve Dersim hakkında ıslahat programını belirlemiştir⁸⁷⁷. Aynı günde Başbakan İnönü Dersim bölgesini teftişe çıkmıştır⁸⁷⁸.

Bu sıralarda, isyancılar iyice köşeye sıkışmıştır. İsyanın elebaşları teslim olmaya devam etmiştir. Seyit Rıza da hükümete mektuplar göndererek çeşitli isteklerde bulunmuş ve teslim olmak istediğini belirtmiştir⁸⁷⁹. Tutuklananların da mahkemelerine başlanılmıştır.

⁸⁷³ *Cumhuriyet* (16 Haziran 1937); *Cumhuriyet* (18 Haziran 1937).

⁸⁷⁴ *Cumhuriyet* (18 Haziran 1937).

⁸⁷⁵ Ahmet Emin Yalman, “Yüz Senelik Dersim İşi Şifa Yolunda”, *Tan*, (15 Haziran 1937).

⁸⁷⁶ Mektup için Bkz., Kalman, a.g.e., s.270-271; Bkz., “Dersim dağlarındaki son çapulcu grupları temizleniyor”, *Cumhuriyet*, (19 Haziran 1937); “Sığındıkları Yere Kar Yağıyor”, *Tan*, (20 Haziran 1937).

⁸⁷⁷ Hükümetin yayınladığı programın ana hatları şöyledir;

1- Dersime, yol, köprü, mektep, kışla yapılacak,

2- Askerlik, vergi işleri düzene konacak,

3- Ağalık, derebeylik, şeyhlik kökünden kaldırılacak, zorbaların malları devlete geçecek,

4- Halka toprak, ziraat aletleri ve tohumluk verilecek,

5- Dersimi eşkıya yatağı haline getirenler nakledilecekler, orada iskan edilip, namuslu, müstahsil vatandaşlar haline getirilecekler,

6- Dersim tamamıyla boşaltılacak ve burada Bakanlar Heyetinin müsaadesi olmadan kimse oturmayacak, yerleşmeyecek,

7- Memleketin diğer köşelerine yerleştirilen Dersimliler ev ev dağıtılacaktır. Böylece öz be öz Türk olan, Timurleng’in önünden kaçarak Horasan’dan gelme Türkler olan Dersimli, asıl muhitine, benliğine kavuşacak, vatan haritası 7 bin km²’lik bir parça, memleket nüfusu 70 bin yurttaş kazanacak”, *Tan*, (18 Haziran 1937).

⁸⁷⁸ “Başvekil Tunceli’ni Teftişe Gidiyor”, *Cumhuriyet*, (18 Haziran 1937).

⁸⁷⁹ Akgül, a.g.e., s.134-137; *Yeni Nesil*, (S.12), s.2; *Tan*, (24 Haziran 1937).

9 Eylül'de alınan haberlere göre Seyit Rıza'nın Dojikbaba Dağının güneyindeki mağaralarda bulunduğu öğrenilmiş ve yakalanması için yeni bir tarama harekâtı hazırlanmıştır. Ancak Seyit Rıza 10 Eylül günü, silahsız olarak iki kişi ile birlikte Erzincan jandarmasına teslim olmuştur⁸⁸⁰. Seyit Rıza'nın teslim olması üzerine 3.ordu müfettişi Kâzım Orbay, General Abdullah Alpdoğanı tebrik mesajlarıyla kutlamıştır⁸⁸¹. Tan Gazetesi de bu olayı, "Türkiye'deki son derebeyi de imha edilmiştir" şeklinde duyurmuştur⁸⁸².

Seyit Rıza'nın sorgulanması Erzincan'da Vali Fahri Özen, Emniyet Müdürü Zekeriya Erkuş ve Jandarma Komutanı Kâzım tarafından yapılmış⁸⁸³ ve mahkemesinin yapılması için Elazığ'a gönderilmiştir⁸⁸⁴ Seyit Rıza, Elazığ'a getirildikten sonra diğer suçlularla birlikte mahkeme yargılanmaya başlanmış ve mahkeme 15 Kasım 1937 tarihinde sonuçlanmıştır. Mahkemede suçlular Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 149.maddesine muhalefetle suçlanmışlardır⁸⁸⁵. Sonuçta; 11 kişi idama, 33 kişi ağır hapse mahkum edilmiştir, 14 kişi de beraat etmiştir. İdama mahkum edilenlerden dördünün cezası yaşlı olmalarından dolayı otuzar seneye çevrilmiştir. İdama mahkum edilenler şunlardır; Seyit Rıza ve oğlu Resik Hüseyin, Şeyhanlı Aşiret Reisi Hasso Seydo, Yusufanlı Aşiret Reisi Kanber ve oğlu Fındık, Demenanlı Aşiret Reisi CebraİL oğlu Hasan, Kureyşanlı Ulukiye oğlu Hasan ve Mirza oğlu Ali'dir. İdamlar Cumhuriyet Gazetesine göre 15 Kasım 1937'de Elazığ'ın Buğday Meydanında gerçekleştirilmiştir⁸⁸⁶. Bazı kaynaklara göre, İdamlar 18 Kasım da gerçekleştirilmiştir⁸⁸⁷.

⁸⁸⁰ Hallı, a.g.e., s.406-407. Mehmet N.Desimi'ye göre, Seyit Rıza'nın Teslim tarihi 5 Eylül'dür. Desimi, a.g.e., s.232; "Şaki Seyit Rıza Teslim Oldu", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1937, Seyit Rıza'nın yakalanması bazı yerlerde "teslim oldu" veya "yakalandı" şeklinde verilmiştir. Uluğ, a.g.e., s.157.

⁸⁸¹ 3.Ordu Müfettişi Kazım Orbay, A.Alpdoğan'a tebrik mesajı çekmiştir. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Başbakan İnönü'de A.Alpdoğan'a bir tebrik mesajı göndermiştir. Bunun üzerine A.Alpdoğan da bütün kıtalara, vilayet ve kazalara ve bütün ilgililere teşekkür mesajı göndermiştir. Hallı, a.g.e., s.408.

⁸⁸² Tan (15 Eylül 1937).

⁸⁸³ Tan (14 Eylül 1937).

⁸⁸⁴ Tan (15 Eylül 1937); *Cumhuriyet* (16 Eylül 1937).

⁸⁸⁵ 149. madde : "Her kim Hükümet aleyhine halkı silah veya uyuşturucu yahut boğucu veya yakıcı gazlar veya patlayıcı maddeler kullanmak suretiyle isyana veya Türkiye ahalisinin birbiri aleyhine silahlandırarak mukateleyle teşvik eylerse yirmi seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Eğer bu teşvik neticesinde isyan veya kıtal zuhur etmişse buna sebebiyet veren veya asilere kumanda eden kimseler hakkında ölüm cezası verilir. Bu cürümlere yalnız iştirak etmiş olanlar altı seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Birinci fıkrada yazılı silahlar ve diğer maddeler yalnız bir yere depo edilmiş olsa dahi isyan silahlı sayılır". *Ulus*, (28.10.1937).

⁸⁸⁶ "Seyit Rıza ve 6 avanesi dün idam edildiler", *Cumhuriyet*, (15 Kasım 1937).

⁸⁸⁷ Dersimi, a .g.e., s.233; *Nokta*, a.g.m., s.20.

Başbakan İsmet İnönü'de Tunceli olaylarının sonuçlanması üzerine, Tunceli ıslâhatı hakkında, TBMM'de bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, Tunceli olaylarını özetledikten sonra; "Cumhuriyetin kanunlarının ancak refahı, umranı ve iyi geçinmeyi hedef tutan hükümlerini yürütmek için, çetin şartlar içinde alınan müspet neticelere ermek yolunda, Cumhuriyet idaresinin kuvvetli olduğu kadar şefkatli ve adaletli olduğunu göstermek itibarıyla Tunceli hadisesi en son ve en mukni bir misal olmuştur" demiştir. Ayrıca Başbakan İnönü, Dersim isyanı sırasında, ordu ve isyancıların verdikleri kayıpları da belirtmiştir. Buna göre ordudan, şehit; 1 subay, 28 er, 1 bekçi. Yaralı; 4 subay, 46 er, 1 bekçi. İsyancılardan : Ölü; 265; yaralı; 20; yakalanan; 27; teslim olan, 849 kişidir⁸⁸⁸.

Dersim olaylarından sonra, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk de incelemelerde bulunmak üzere 12 Kasım'da Doğu seyahatine çıkmıştır. 16 Kasım'da Elazığ'a ulaşan Mustafa Kemal Atatürk, Umumi Müfettiş Abdullah Alpdoğan'dan çeşitli bilgiler almıştır. Mustafa Kemal Atatürk aynı zamanda Tunceli programının uygulandığının kanıtlarından biri olan Hozat suyu üzerindeki Singeç köprüsünün düzenlenen bir törenle hizmete açmıştır⁸⁸⁹.

1937 tedip harekâtı, isyanın bitmesi ve elebaşlarının yakalanıp yargılanmasıyla sonuçlanmamış, 1938 yılında da sürdürülmüştür. Zira 1938 yılına girildiğinde Tunceli bölgesinde "9" jandarma erinin öldürülmesi, isyanın sürdüğünün göstergesi sayılmıştır. Buradaki olayları tamamen sonuçlandırmak ve silah toplama işini tamamlamak için III. Ordunun manevraları çerçevesinde bir harekete girilmiştir⁸⁹⁰. Başbakan Celal Bayar, mecliste yaptığı konuşmada Dersim denilen işi kat'i surette tasfiye etmek için devletin bir tedbiri daha olduğunu ve ordumuzun Dersim havalisinde vazife alacağını ve umumi bir tarama hareketiyle tedip kuvvetlerine müzahir olarak bu meseleyi kökünden söküp atacağını söylemiştir⁸⁹¹. Hazırlıklarını tamamlayan, askeri birlikler, Haziran ayında yeniden harekâta başlamışlardır. Bu harekât sonunda birçok aşiret Batı

⁸⁸⁸ Bkz. TBMM Z.C.; (D.II., C.19), s.344; "İsmet İnönü dün mecliste hareketin neticesini anlattı", **Cumhuriyet**, (19 Eylül 1937), Başbakan İsmet İnönü'nün verdiği beyanatlar kayıplar hakkında kesin bir bilgi vermemiştir. Birçok kaynak farklı sayı vermiştir.

⁸⁸⁹ Akgül, a.g.e., s.147; **Yeni Nesil**, a.g.m., (S.14), s.2. ; Turan , a.g.e., s.201.

⁸⁹⁰ 1938 tedip harekâtı için Bkz. Hallı, a.g.e., s.410-480. 1938 tedip harekâtı, üç aşamada gerçekleşmiştir;

1- I.Safha (II.Tunceli Harekâtı-2 Ocak- 7 Ağustos 1938),

2- II.Safha (III.Tunceli Harekâtı-10-17 Ağustos 1938),

3- III.Safha (IV.Tunceli Harekâtı- 6-16 Eylül 1938).

⁸⁹¹ Uluğ, a.g.e., s.59.

bölgelerine gönderilerek tabanlarıyla ilişkileri kesilmiş ve böylece isyancı güçler de etkisiz hale getirilmiş, bölgede sükunet sağlanmıştır. Haziran sonunda başlayan harekât 19 Eylül'de sona ermiştir. 1938 Tunceli harekâtında, askeri birliklerden; 33 kişi ölmüş, 60 kişi de yaralanmıştır. İsyancılardan ise 163 kişinin öldüğü, 866 kişinin de yaralandığı belirlenmiştir⁸⁹².

1 Kasım 1938'de TBMM'nin yeni çalışma yılının ilk toplantı gününde, Mustafa Kemal Atatürk hasta olduğu için onun yerine, Başbakan Celal Bayar'ın okuduğu konuşmada Atatürk şunları söylemiştir; "Uzun yıllardan beri süregelen ve zaman zaman aşırı bir duruma giren Tunceli'deki toplu haydutluk olayları belli bir program içindeki çalışmaların sonucu olarak kısa bir zamanda ortadan kaldırılmış, o bölgede böyle olaylar bir daha tekrarlanmamak üzere tarihe karışmıştır"⁸⁹³ demiştir.

⁸⁹² Hallı, a.g.e., s.431.

⁸⁹³ Öztürk, a.g.e., s.249.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL ALANDA YAPILAN DEVRİMLER VE BUNUN

DOĞURDUĞU TEPKİLER

1. KILIK KIYAFET DEVRİMİ VE BUNA KARŞI TEPKİLER

1.1. Şapka Devrimi

Eski zamanlardan beri, giysi ve özellikle başlık, bir insanın dinini ve sosyal statüsünü belirten simge olmuştur. Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce yaşadıkları coğrafyanın koşullarına göre bir giysi biçimi geliştirmişlerdir. Ancak İslâmiyeti kabul ettikten sonra, bu inanç çerçevesi içinde bazı değişiklikler yapmışlardır⁸⁹⁴.

XIX.y.y'ın başında yapılan bazı reformlar giysiye de yansımış ve devlet memurlarında, fes başlık olarak kullanılmaya başlamıştır. Zamanla fes, Osmanlı Müslümanlığının sembolü sayılmıştır⁸⁹⁵. Fesin özellikle askeri kullanımda pratik bir başlık olmaması, gözün ve ensenin güneşten korunamaması nedeniyle daha sonra Enveri denilen bir başlık kullanılmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Ulusal Kurtuluş savaşında da kalpak giyilmeye başlanmıştır. Kalpak zamanla Kurtuluş Savaşının simgesi olmuştur⁸⁹⁶.

Kıyafet konusu özellikle, II.Meşrutiyetin ilânından sonra başlayan özgürlük ortamı çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır. Önde gelen Batıcılardan Abdullah Cevdet'in İçtihad'da yayınlanan; "şapka ve fes" adlı makalesinde fesin Müslümanlığın ve Türklüğün simgesi olmadığı gibi kullanışlı bir başlık niteliği de taşımadığı çeşitli örneklerle ispatlanmıştır. Batıcılar tarafından ortaya atılan ve savunulan giysi değişimi isteği Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilecektir⁸⁹⁷.

⁸⁹⁴Selami Kılıç, "Şapka Meselesi ve Kılık-Kıyafet İnkılabı", *Atatürk Yolu*, (Kasım 1995, Yıl:8, Cilt:4, S.16), s.529; Reşat Ekrem Koçu, "Tarih Boyunca Fes", *Hayat Tarih Mecmuası*, (S.1, Şubat 1972), s.14.

⁸⁹⁵Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi* (İstanbul: 1983), s.167; Orhan Koloğlu, *Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılı (1923-1938)* (İstanbul: 1999), s.303.

⁸⁹⁶Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Tercüme Eden; Fethi Ülkü, (İstanbul: Bilgi Yay., 1994), s.83 vd; Bilge Yavuz, "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşaman Çağdaştırılmasına İlişkin Fransız Değerlendirmeleri", *Atatürk Yolu*, (Mayıs 1995, Yıl:8, C.4, S.15), s.311.

⁸⁹⁷Batıcıların Programı için Bkz., Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar* (Ankara :AAM Yay., 1996), s.33-35.

İslâmcılar, Batıcıların ortaya attığı bu tezlere karşı çıkmışlardır. Bunlardan İskilipli Âtîf Hoca, 1924'te yazdığı; "Frenk Mukallitliği ve Şapka", adlı eserinde şu görüşleri ortaya atarak giysideki çağdaşlaşmanın yolunu tıkamak istemiştir⁸⁹⁸. "...bir Müslümanın küfür adet ve alâmeti sayılan bir şeyi, bir zaruret olmadan giyinmek veya takınmak suretiyle gayr-i müslimleri taklidi ve kendisini onlara benzetmesi şer'an yasaktır. Bu hususta icma-i ümmet de in'ikat etmiştir. Zira Resulullah Efendimiz buyurmuşlardır ki : "Bir kavme benzemeye çalışanlar, o kavimdendir"⁸⁹⁹.

Âtîf Hoca, eserinin "şiar-ı küfr" adlı bölümünde de şapkayı; "örfte küfür alâmeti, yani gayri müslimlerin Müslümanlardan ayrılmasına alâmet olan baş kisvesidir" şeklinde tanımlamıştır⁹⁰⁰. "Fukahay-ı kiranın ekserisi, kâfirlere mahsus ve onların kıyafet alâmeti olan kalanseve yani şapkayı bir zaruret olmadan ve kendi arzusu ile giyinmek küfürdür. Zirâ bu alâmeti küfürdür. Onun için bunu ancak Mecusilik, Hıristiyanlık, Yahudilik... gibi küfrün çeşitlerinden birini iltizam edenler ve kalbleri küfür rengi ile boyanmış olanlar giyebilirler. Esasen zahir alâmetlerle batini işlere istidlâl ve onun üzerine hüküm etmek aklen ve şer'an ve mu'teber bir yoldur"⁹⁰¹.

Ancak Âtîf Hoca'nın bu kitapçığından kısa bir süre sonra, aynı kaynakları kullanan Süleyman Nazif, "İmana Tasallut" adıyla yazdığı bir eserinde Âtîf Hoca'nın görüşlerine karşılık vermiştir⁹⁰². Süleyman Nazif, hiçkimsenin islâm dinine, bu risaleyi yazan kalemden daha derin bir mezar kazamayacağına işaret ettikten sonra geri kalmamızın nedeninin, taassubu dine musallat eden adamlar olduğunu, bunların her türlü ilerlemeye karşı çıktıklarını belirtmiştir. Süleyman Nazif, şapkanın günah olmadığını belirterek bu konuda; "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir" hadisinden yola çıkarak⁹⁰³, herhangi bir şeyin iyi veya kötü olduğunu, ancak onun niteliğinin gösterebileceğini, bunun için fetva kitaplarına bakmaya gerek olmadığına işaret etmiştir⁹⁰⁴.

⁸⁹⁸ İskilipli Âtîf Hoca, *Frenk Mukallitliği ve İslâm*, Sadeleştiren; Sadık Albayrak, (İstanbul: Çile Yay., 1975), s.1-26.

⁸⁹⁹ y.a.g.e., s.2.

⁹⁰⁰ y.a.g.e., s.18.

⁹⁰¹ y.a.g.e., s.21.

⁹⁰² Süleyman Nazif, *İmana Tasallut (Şapka Meselesi)* (İstanbul: 1925).

⁹⁰³ y.a.g.e., s.8-9.

⁹⁰⁴ y.a.g.e., s.28-31.

1.1.2. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devriminin Başlaması

Mustafa Kemal Atatürk Çankaya'dan Kastamonu'ya 24 Ağustos 1925 Pazartesi günü hareket etmiş ⁹⁰⁵ önce Çankırı'ya uğramış, Kalecik'te Gazi halkı başı açık kabul etmiş, Kalecikli de başlarındakini çıkartarak Mustafa Kemal Atatürk'ün önünden başı açık geçmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kastamonu'ya varışlarında ilk kez panama şapkası ile görünmesi, Ankara'dan Kastamonu'ya kadar yol boyunca kasaba ve köylerde kendilerini selamlamak ve uğurlamak üzere toplanan halka ve köylülerimize başı açık olarak selam vermesi, büyük devrimler yapılacağına bir işaret sayılmıştır. Kendisiyle beraber yalnız Nuri Conker ve Fuat Bulca panama şapkası giymişlerdir ⁹⁰⁶. Kastamonu'nun tüm esnafının belediye binasında toplandığını duyan Mustafa Kemal Atatürk, esnafın arasına girerek sohbet etmiştir. Bu sırada bir terzi istemiş ve salonu dolduran şalvarlı, cübbeli esnafı göstererek; “Şalvarlı elbiseler mi ucuz, yoksa beynelminel son kıyafet mi ucuz?” diye sormuş, terzi de beynelmilel daha ucuzdur diye cevap vermiştir ⁹⁰⁷.

Bunun üzerine Mustafa Kemal Atatürk; “Biz her konuda uygar insan olmalıyız, çok acılar gördük. Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamayışımızdır. Fikrimiz, zihniyetimiz tepeden tırnağa kadar medeni olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Bütün Türk ve İslâm alemine bakın, zihniyetlerini, fikirlerini medeniyetin emrettiği değişime uyduramadıklarından ne büyük felaket ve ıstırap içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve en nihayet son felaket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak düşüncemizdeki değişiklik yaptığımızdandır.” ⁹⁰⁸ demiştir.

Mustafa Kemal Atatürk, 25 Ağustos öğleden sonra İnebolu'ya hareket etmiştir Atatürk İnebolu Türk Ocağında yaptığı konuşmada medeni kıyafetin önemine değinmiş

⁹⁰⁵ Ali Muhlis Tımtürk, “Yanlış Bilinen Bir Gün”, *Cumhuriyet*, (23 Ağustos 1966), s.3. Adli makalesinde Atatürk'ün Kastamonu'ya Gezisine 23 Ağustos 1341 (1925) Pazar günü çıktığını belirtmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz; Mustafa Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri* (2.b., Ankara: 1975), s.15 v.d.; Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, (1.b., Ankara: 1975), s.216; Uluğ, *a.g.e.*, s.118 v.d.; *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, Haz: Mehmet Baytimur, Aziz Demircioğlu, Hakan Çelikoğlu, (Kastamonu: 1982), s.19-39.

⁹⁰⁶ İmece, *a.g.e.*, s.18; Tülay Duran, “Bir İnkılab Modeli; Şapka İnkılabı”, *BTTD*, (S.44-45-46, Ekim-Kasım-Aralık 1988), s.68-69.

⁹⁰⁷ İmece, *a.g.e.*, s.18.

⁹⁰⁸ *Atatürk'ün Kastamonu Gezisi ve Şapka Devrimi*, s.44; Duran, *a.g.m.*, s.69.

ve bu kıyafetlerin giyileceğini belirtmiştir ⁹⁰⁹. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kastamonu ve İnebolu Gezilerinden ve nutuklarından sonra, yediden yetmişe şapka giyme yarışı başlamıştır. Gezi amacına ulaşmış ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ne kadar isabetli bir karar verdiği görülmüştür. Basın da medeni kılık kıyafet konusunu sürekli gündemde tutmuştur ⁹¹⁰. Böylece kamuoyunu da kılık-kıyafet devrimine hazırlamıştır .

Mustafa Kemal Atatürk'ün Kastamonu ve İnebolu seyahatlerinden sonra başlayan şapka devrimi, Anadolu'dan İstanbul'a kadar büyük bir hızla yayılmaya başlamıştır. Halk başına şapka ve şapkaya benzer serpuşlar giyerek büyük önderin şapka devriminde de yanında olduğunu göstermiş, basın da büyük bir coşkuyla Gazi'nin yanında yerini almıştır. O günün gazetelerinde şapka, medeniyet timsali olarak tanımlanmıştır ⁹¹¹.

İkdam Gazetesi, İstanbul'da şapka giyenlerin çoğalmasından dolayı şapkacıların şapka yetiştiremediğini, fesci ve kalıpcıların feryat ettiğini, Galata ve Beyoğlu'ndaki şapkaların, kasketlerin eskiden kırk kuruştan satılmasına rağmen, devrimden sonra yüz, yüzyirmi kuruşa kadar fiyatlarının arttığını, şapkacıların kafalarına göre fiyat arttırdıklarını yazmıştır ⁹¹². Bunun üzerine iktisat müdürü, şapka satışlarında etiket konulmasının mecbur tutulacağını ve kontrolün başlayacağını söylemiş ve şapkanın etiket fiyatları kontrol altına alınmıştır ⁹¹³.

Erkek vekillerin, memurların da şapka giymesi sonucu kadınlar da şapka giymeye başlamışlardır. Kız muallim mektebi için hususi bir şapka seçimi düşünülmüştür ⁹¹⁴. Şapkaya duyulan fazla talep ülke çapında şapka sıkıntısı meydana getirmiş, Avrupa'ya, memurların giymesi için sipariş edilen şapkalar yeterli olmadığından şapka açığı ortaya çıkmıştır. Çeşitli gazetelerde şapka imalathanelerinin açılması gerektiği ile ilgili yazılar çıkmıştır. İnkılaba kadar halkın giydiği fes için milyonlarca liramız dışarıya aktığından, şapka imalathaneleri tesis edilmezse yine aynı duruma düşüleceği yazılmıştır. Bunun üzerine bazı imalatçılar kendi imkanlarını kullanarak şapka yapmaya çalışmışlardır. 2 Eylül 1925 tarihinde Kastamonu'ya çekilen telgrafta halkın şapka ihtiyacını karşılamak için Kastamonu sanatkarları tarafından imal

⁹⁰⁹ İmece, a.g.e., s.63-64; Uluğ, a.g.e., s.139-145; Aydemir, a.g.e., (C.III), s.244.

⁹¹⁰ Cumhuriyet (21 Kasım 1925), s.1.

⁹¹¹ Cumhuriyet (1 Eylül 1925), s.1; Falih Rıfkı Atay, "Şapka", Hakimiyet-i Milliye, (24 Eylül 1925).

⁹¹² İkdam (1 Eylül 1925), s.3.

⁹¹³ Bu konuda Bkz., Cumhuriyet (2 Eylül 1925); "Şapkalara Narh" ,Cumhuriyet, (4-7-8 Eylül 1925),s.1;Cumhuriyet (15 Eylül 1925), s.1; Cumhuriyet (28 Eylül 1925), s.2; Gentizon, a.g.e., s.100.

edilen keçe şapkaların halk tarafından kullanılabileceğini Mustafa Kemal Atatürk, büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir ⁹¹⁵. Şapka imalathanelerinin açılacağını gazeteler “Şapkayı biz yapacağız” başlıkları ile halka müjdelemişlerdir ⁹¹⁶. 7 Eylül tarihli İkdâm Gazetesinde Karamürsel fabrikasının faaliyete geçtiği, 15 güne kadar halka şapka yetiştirmeye başlayacağı duyurulmuştur ⁹¹⁷. Cumhuriyet Gazetesi’nin verdiği bir habere göre ise, Bursa’da Türk parası ve aletleriyle Türk işçileri tarafından şapka yapılmaya başlanmış ve halk tarafından memnurlukla karşılanmıştır ⁹¹⁸. Memurlara da şapka alabilmeleri için şapka avansı verilmiştir ⁹¹⁹.

1.1.3. Şapka Kanunu ile ilgili Meclisteki Tartışmalar

16 Ekim 1925 tarihinde Konya Mebusu Refik Bey ve arkadaşları “şapka iktisası” hakkındaki kanun teklifini Meclis Başkanlığına vermişler, teklif ilgili komisyonlardan geçtikten sonra Genel Kurul’a gelmiş ve 25 Ekim’de görüşülmeye başlanmıştır.

Kanun teklifinin gerekçesinde; “Aslında hiçbir öneme sahip olmayan başlık konusu, çağdaş uygar uluslar ailesi içine girmeye kararlı Türkiye için, özel bir değere sahiptir. Şimdiye kadar, Türkler ile öteki çağdaş uygar uluslar arasında bir marka niteliğinde sayılan şimdiki başlığın değiştirilmesi ve yerine çağdaş uygar ulusların tümünün ortak başlığı olan şapkanın giyilmesi gereği belirmiş ve ulusumuzun bu çağdaş ve uygar başlığı giymek suretiyle herkese örnek olduğundan bağlı kanunun kabulünü teklif ederiz” denmiştir. Teklif edilen kanun şöyledir;

“Madde 1.- Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile İdare-i Umumiye ve Hususiye ve Mahalliye veya Müessesata mensup bilumum eşhas ve müstahdemin (ve sıfatı resmîyeyi haiz herkes) Türk milletinin iktisa etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir.

Madde 2.- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer’ülicradır.

⁹¹⁴ Cumhuriyet (13 Eylül 1925), s.1.

⁹¹⁵ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s.571.

⁹¹⁶ Hakimiyet-i Milliye (4 Eylül 1925), s.2.

⁹¹⁷ İkdâm (7 Eylül 1925), s.2.

⁹¹⁸ Cumhuriyet (7 Eylül 1925), s.3,

⁹¹⁹ Hakimiyet-i Milliye (4 Eylül 1925), s.2; Cumhuriyet (9 Ekim 1925).

Madde 3.- İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 15 Teşrinisani 1341”⁹²⁰.

Teklifin görüşülmeye başlandığı sırada Bursa Mebusu Nurettin Paşa, başkanlığa bir önerge vermiştir. Önerge şöyledir;⁹²¹.

“Türkiye Büyük Meclisi Riyaseti Celilesine

1.- Mebusini Muhteremden bazı zevat taraflarından şapka iksası hakkında bu teklifi kanuni yapılırken vatanda bu hususta bir muamele mesbuk değilmiş gibi re’sen bir teklifte bulunmaktadır. Halbuki İcra Vekilleri Heyeti 2 Eylül 1341 tarihli ve 2413 numaralı bir kararname tanzim ve bunda memurine şapka iksası hakkında kanun mahiyetinde mukarrerat ittihaz ve neşir ve tatbik etmiş ve ahaliye de teşmiline çalışmakta bulunmuştur. Eğer işbu teklif kanuni şapka iksası keyfiyetinin bir kanun meselesi olmasından ileri geliyorsa İcra Vekilleri Heyetinin mezkur kararname ile salahiyeti kanuniyelerini tecavüz etikleri izhar olunuyor demektir. Filhakika öyledir. Çünkü gecen sene yalnız adliye memurlarının hem de makamlarına münhasır ve mahsus bulunan kıyafetleri ile Meclisi Aliden çıkan bir kanuna müstenit idi ki, bu dahi İcra Vekilleri Heyetinin umum memurini devlet hakkında hotbehot karar ittihazına salahiyattar olmadığına delildir. Şayet şapka iksası keyfiyeti bir kanun meselesi değilse işbu teklifi kanununin nazarı dikkate alınmasına sebep kalmaz.

2.- Mezkur teklifi kanunide Mebusini kiram hakkında kayıt vaaz olunuyor. Malumüalilerdir ki, mebuslar memur değil doğrudan doğruya efradı halktandırlar. Hukuku tabiiyei ammeden fazla mesuniyeti teşriye ile de haizi tamamii hürriyet bulunmaktadırlar. Binaenaleyh sıfatı vekalet ve vaziyeti teşriiye tevaful etemeyen ve mileli saire parlamentolarında da mevcut bulunmayan böyle bir kaydın şayanı kabul ve varit olamayacağı tabiidir.

3.- Teşkilatı esasiye kanununun yüzüçüncü maddesi (hiçbir kanun teşkilatı esasiye kanununa münafi olamaz) diyor. Halbuki işbu teklifi kanuni heyeti umumiyesiyle Teşkilatı Esasiye kanununa münafidir. Zira :

Teşkilatı Esasiye Kanununun üçüncü maddesinde (hakimiyet bila kaydü şart milletindir)

⁹²⁰ TBMM Z.C., (D.2, C.19), s.220-221.

⁹²¹ y.a.g.e., s.222-231.

Teşkilatı Esasiye Kanununun altmışsekizinci maddesinde (her Türk hür doğar, hür yaşar)

Teşkilatı Esasiye Kanununun yetmişinci maddesinde (şahsi masuniyet, vicdan, tefekkür, kelam, amel, temenlük ve tasarruf ilah... hak ve hürriyetleri Türklerin tabii hukukundandır)

Teşkilatı esasiye kanununun yetmişbirinci maddesinde (ona, mal. ilah... Taruzdan masundur)

Teşkilatı Esasiye Kanununun yetmişdördüncü maddesinde (işkence, eziyet, müsadere memnudur.)

Teşkilatı Esasiye Kanununun yetmişdördüncü maddesinde (hiç bir kimse bir fedakarlığa icbar edilemez)

Denilmektedir ki, ammenin bu maddelerde müemmen olan hukuku tabiiyesi hilafına hiçbir takyidat vaz edilemez. Hürriyet ve serbestii fiil ve amelin kasır ve takyidini mutazammın olan böyle bir kanun layihasının teşkilatı esasiye kanununun hihuna mugayir olarak nazarı dikkate alınması en vasi ve mütekamil hürriyeti idareyi mütekeffil olan Cumhuriyet Mefhumu ile bilhassa tezat teşkil eder.

4.- Esbabı maruzuya binaen:

a- Teşkilatı esasiye kanununa münafi olmasından dolayı işbu kanun layihasının red edilmesini.

b- İcra Vekilleri Heyetinin salahiyeti kanuniyeleri haricinde ve teşkilatı esasiye kanununa münafi nas ve ahkamı muktevi olup tahriri sükun kanununa istinadıda gayrı mümkün olan 2 Eylül 1341 tarihli ve 2413 numaralı kararnamenin keenlemyekün addedilmesini,

c- Hukuku Esasiye ve Hakimiyeti Milliye ve masuniyeti şahsiye hilafında muamelenin halka ademi tatbikinın temin ve teyit buyurulmasını arz ve teklif ederim efendim.

Bursa Mebusu Nurettin”

Nurettin Paşa’ nın teklifi sert cevaplara yol açmıştır. Söz alan Konya Mebusu Refik Bey, şapkanın Türk milleti tarafından memnuniyetle kabul edildiğini, Nurettin Paşanın seçim bölgesi olan Bursa halkının eğilimini yansıtmayacağını, meclisten çıkan kanunların milletin varlığını korumak esasına dayandığını belirtmiştir. Daha sonra söz

alan Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey, kanunun Anayasaya aykırı olmadığını, Japonya’da mebusların kendi meclislerinde silindir şapka giymek zorunda olduğunu, Ahmet Ağaoğlu ise; “şapka meselesinin Anayasa ile ilgili olduğunu iştirken utandım. Şapkanın, gömleğin, redingotunun, mendilin Anayasa ile ne ilgisi vardır? Bu ne anlayıştır?... Anayasa bir milletin hayatının esas çizgilerini yaşayışın ilkelerini düzene koyar ve dayandığı temelleri tertipler ve düzenler” diyerek Nurettin Paşa’nın eleştirilerine karşı çıkmış, Rasih Bey de, Peygamberin bile Şam’daki Roma valisi tarafından kendisine hediye edilen ceketini giydiğini hatırlatarak, “şapka giymekle insan Hristiyan mı olurmuş?” diyerek kıyafetin dinle ilgisi olmadığını ileri sürmüştür. Daha sonra Şükrü Kaya, Ragıp Necati ve Hakkı Tarık Beyler söz alarak Nurettin Paşa’yı eleştirmişlerdir ⁹²².

Sert tartışmalardan sonra kanun 25.11.1925 tarihinde kabul edilmiştir⁹²³. Kabul edilen kanun maddeleri şöyledir;

“Madde 1 : Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ile idare-i umumiye ve hususiye ve mahalliyeye ve bilumum müessesata mensup memurun ve müstahdemin Türk Milletinin iktisap etmiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedir. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna münafı bir itiyadın devamını hükümet men eder.

Madde 2 : İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren meri’ül icradır.

Madde 3 : İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve icra vekilleri heyeti tarafından icra olunur.”

1.1.4. Nurettin Paşa’nın Önergesi ve Bunun Yankıları

Şapka kanununun kabul edilmesinden bir hafta sonra, meclisteki görüşmelerde şapkaya muhalefetinden dolayı ağır sözlerle eleştirilen Nurettin Paşa’ya karşı, basında tepki göstermiştir. Olay kamuoyuna, “ Büyük Millet Meclisinde hareketli Müzâkerat”, “Millet Meclisinde irtica paşasının işi ne?”, “Şapkayı değil fesi, teceddüdü değil taassubu, inkılabı değil irticayı müdafaa eden Nurettin Paşa’nın Türk İnkılap Meclisinde

⁹²² Konuşmaların ayrıntıları için Bkz.; **TBMM.Z.C.**, (D.II, C.19), s.222-232.

⁹²³ **y.a.g.e.**, s.231, **Düstur**, (3. Tertip, C.7, Ankara: 1928), s.180; 2 Eylül’de dini makamlarda bulunmayan kişilerin dini kıyafet veya alâmet taşıması yasaklandı ve memurlara şapka giymek zorunluluğu kondu. **Vakit** (26 Kasım 1925).

yeri yoktur”⁹²⁴; “İrtica paşasının pençe-i adalete teslimi isteniyor”⁹²⁵, gibi manşetlerle duyurulmuştur.

Cumhuriyet Gazetesi, 2 Aralık 1925 tarihli “Millet Meclisinde İrtica Paşasının İşi Ne?” başlıklı yazısında; Nurettin Paşa’nın takriri üzerine memleketin bazı yerlerinde korkudan sinmiş, uyuşmuş olan irtica yılanlarının üzerinde hareketli bir güneş vurduğunu ve hemen canlanarak, ayaklandıklarını belirtmişlerdir. Cumhuriyetin demir pençesinin bu yılanların kafalarını ezdiğini, ama Nurettin Paşa’nın halâ yerinde oturduğunu ve cezalandırılması gerektiğini belirterek “Eğer Nureddin Paşa’da zerre kadar vicdan, zerre kadar memleket duygusu, zerre kadar hâvâ olsaydı, şimdi çıkar kendini müdafa ederdi. Cevap vermediği takdirde ikrar-ı milletde mühim vaziyettedir. Böyle mühim vaziyetde olan bir adam (...), milletin hayatına tercüman olan TBMM’nin içinde bulunamaz, bunun yeri burası değildir. İstiklâl Mahkemesidir, zindandır, irticanın paşasıdır. Erzurum’da, Sivas’da dökülen kanlar Türk kanları (...) buna Nurettin Paşa’nın takriri sebep olmuştur” diyerek, Paşa’nın Meclisten atılıp cezalandırılmasını istemiş ve bu milleti temsil etmeye lâıyk olmadığını belirtmiştir⁹²⁶. Gazete ayrıca, Refik İsmail tarafından kaleme alınan “Fırka İstanbul merkezinin” de telgrafını yayınlamıştır. Telgrafnamede Nurettin Paşa’nın irticanın başı olduğu vurgulanmış ve cezalandırılması istenmiştir. Millet meclisinde yeri yoktur, diyerek gecikmeden Nurettin Paşa’ya bir ceza verilmesini milletin selâmeti için arz etmişlerdir⁹²⁷. Gazetede ayrıca, “Münevver Gençlik’in protestosu” başlıklı bir telgrafname de yayınlanmıştır. Telgrâfnamede Nurettin Paşa’nın takririnin münevver gençleri müteessir ettiği belirtilerek, Nurettin Paşa’nın mecliste artık yeri olmadığı belirtilmiştir⁹²⁸.

Bunun üzerine çeşitli cemiyetler ve esnaf grupları da protesto telgrafları çekmişler ve Nurettin Paşa’yı kınamışlardır⁹²⁹.

11 Aralık 1925 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde de “İrtica Paşası’nın pençe-i adalete teslimi isteniyor” başlıklı yazısında, Anadolu’nun çeşitli yerlerinden gelen

⁹²⁴ Cumhuriyet (2 Aralık 1925).

⁹²⁵ Cumhuriyet (1 Aralık 1925); Vakıf (1 Aralık 1925), s.1.

⁹²⁶ Cumhuriyet (2 Aralık 1925), s.1.

⁹²⁷ y.a.g.m., s.3.

⁹²⁸ y.a.g.m., s.3.

⁹²⁹ y.a.g.m., s.3.

telgrafları yayınlayarak, halkın irtica paşasının cezasının verilmesini istediğine dikkat çekilmiştir⁹³⁰.

1.2. Şapka Kanununun Kabulü Üzerine Yurtta Meydana Gelen Olaylar

Mustafa Kemal Atatürk 'ün Nutuk' ta belirttiği gibi, "...bütün hayat-ı teşriyesinde, hiçbir vakit kürsüye çıkmamış ve hiçbir vakit Meclisde, millet ve cumhuriyet menfaatlerini müdafaa için bir tek kelime dahi telaffuz etmemiş olan Bursa Mebusu Nurettin Paşa, yalnız şapka iktisası aleyhinde, uzun bir takrir" vermesi ve bunu savunmak için kürsüye çıkması ülkedeki devrim karşıtı güçlerin galeyana gelmesine yol açmış ve çeşitli yerlerde ayaklanmalar başlamıştır⁹³¹.

1.2.1. Sivas Olayları

Şapka Kanununun mecliste benimsenmesi üzerine, şapka karşıtları eyleme geçmişlerdir. 14 Kasım 1925'te, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Sivas Şubesinde aktif görev yapan Çil Mehmed'in yazdığı, Cumhuriyet hükümetine hakaret ve halkı tahrik edici ifadelerle dolu bildiriler duvarlara yapıştırılmıştır. Bildiride; "şapkayı istemiyoruz; Gavur kılığına girmek istemiyoruz", ifadelerine yer verilmiş ve halk vilayet binası önüne çağırılmıştır. Bu bildirideki çağrıya uyan kimi insanlar vilayet binası önünde toplanarak isyanı başlatmışlardır⁹³².

Öncülüğünü Kemanlı Hoca'nın yaptığı isyancı güçler, 19 kişilik bir de suikast timi oluşturmuşlardır. Timi, ikiye ayırmışlardır. Bunlardan dördünü suikast yapmak üzere Ankara'ya göndermişlerdir. Geri kalan 15 kişi ile de, Sivas'taki devrimcileri ve yöneticileri öldürmeyi planlamışlardır. Ancak bunlar başarılı olamamışlardır. Çünkü hükümet güçleri yeterli önlemleri almış ve olayı kısa sürede bastırmıştır. Suçlular yakalanarak İstiklal Mahkemesine gönderilmiştir⁹³³. Suçlular ikiye ayrılmış, bunlardan birinci derecede suçlu görülenler Ankara İstiklal Mahkemesine gönderilirken, ikinci derecedeki suçlu görülenler gezici İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır.

⁹³⁰ Cumhuriyet (11 Aralık 1925), s.1.

⁹³¹ Nutuk ,s.606.

⁹³² TMBB Z.C., (D.II, C.20), s.109; Cumhuriyet (13 Aralık 1923), s.2; Cumhuriyet (22 Aralık 1925), s.2,

⁹³³ Cumhuriyet (22 Aralık 1925), s.2.

İstiklal Mahkemesi; "...Halkı tahrik eden ve hükümet aleyhine kışkırtan, Türkiye devletinin şeklini "tedbil ve tağyir kasdıyla halkı kıyama teşvik edildiği sabit bulunan Şakir oğlu İsmail Gani'nin 15 sene hapsine, sabık erkan-ı harb Ziya ve dava vekili Ahmet ve Kürd Aziz Hamid ve Baytarzade Hakkı Beylerin küreğe konulmalarına ve Kırkkilise'de hapsedilmelerine, Belediye Reisi İlyas, azadan Ömer Şemsi ve Abdülkerim Efendilerin yedi buçuk sene küreğe tutulmalarına, Nalband Zade Alinin üç sene müddetle Sinop'a ve Emir Paşa'nın üç sene müddetle Isparta'ya nakledilmelerine Belediye azasından Mehmet Ali, İlhami ve Meclis idare azasından Tevfik, Hüseyin, Hasan ve Şemsi Efendilerle polis Asım Bahaeddin, Lütfi, Ahmet, Hüsnü Efendi, Mehmed, Abdülhalim ve Esmâ Kadının beratlarına" karar vermiştir ⁹³⁴.

1.2.2. Kayseri Olayları

24 ve 25 Kasım 1925 tarihleri arasında, Kayseri'de şapka devrimine karşı, protestolar olmuştur. Olayın elebaşlarından, Mekkeli Hacı Ahmed Hamdi isimli biri, yanına birkaç müridini de alıp çarşıya çıkarak halka, "kadınların yüzlerinin açılacağı, Kuran'ın kalkacağı, dul kadınların teşhir edileceği..." gibi kışkırtıcı sözler söyleyerek halkı tahrik etmeye başlamışlardır. Ama halk bu tahriklere kapılmayarak bu kişileri görevlilere bildirmiştir. Bu olay üzerine tutuklanan Ahmet Hamdi ve müridleri, Ankara istiklal Mahkemesine verilmişlerdir. Sorgulamalar sırasında olayın ele başlarından Hacı Ahmed Hamdi'nin Şafi Mezhebine ve Nakşibendi tarikatına mensup olduğu aynı zamanda da Şeyh Sait İsyanı sırasında ölen Palulu Şeyh Sadettin'in müridlerinden bulunduğu anlaşılmıştır. 24 Kasım'da Kayseri'ye gelen gezici İstiklal Mahkemesi olaya el koymuş ve suçluları yargılamıştır. Bunlardan, Eski Erba Belediye Başkanı Hacı Fethullah Efendi'ye 3 yıl hapis cezası verilmiştir ⁹³⁵.

Ankara İstiklâl Mahkemesi, Şeyh Ahmed Hamdi ve 4 arkadaşı ile birlikte 300 kadar kişiyi tutuklayarak yargılamıştır. Şeyh Hamdi Efendi ve dört arkadaşı "Vatana İhanet" suçundan idama mahkum edilmişlerdir ⁹³⁶.

⁹³⁴ Cumhuriyet (30 Kasım 1925); Hakimiyet-i Milliye (30 Kasım 1925), s.1.

⁹³⁵ Bu konuda Başbakan İsmet İnönü'nün açıklaması için Bkz., TBMM Z.C., (D.II, C.20),s.109; Cumhuriyet (22 Aralık 1925), s.2; Bkz., Şapka olayları ile ilgili sekiz sayfalık bir rapor; Hakimiyet-i Milliye (25 Kasım 1925).

1.2.3. Erzurum Olayları

Akşam Gazetesi, Erzurum'da eskiden beri bir kısım halkın birkaç serserinin tahriki sonucu şapka giymemek için sinsi sinsi hareketlerde bulunduğunu saptamıştır⁹³⁷. Nitekim 24 Kasım 1925'de Erzurum'da bir irtica olayı meydana gelmiştir. Bazı irticai tahrikat görülmesi üzerine Teşkilat-ı Esasiye kanununun seksen altıncı maddesi mücibince Erzurum Vilayeti dahilinde bir ay müddetle idare-i örfiye ilânına İcra Vekilleri heyetince karar verilmiştir⁹³⁸. İstiklâl Mahkemesi 30 Kasım'da şapka ve yenilik aleyhinde bulunan eski Erba Belediyesi Başkanı Hacı Fethullah Efendi'yi Kayseri'de yargılayarak üç sene hapse mahkum ettikten sonra, 6 Aralık ta Erzurum'a gelmiştir⁹³⁹. İstiklâl Mahkemesi aynı gün, TBMM Başkanlığına bir rapor yollayarak olay hakkında bilgi vermiştir. Başbakan İsmet Paşa, bu raporu millet meclisi kürsüsünde okumuştur.

Ülkede yapılan devrim hareketleri, Erzurum'da yaşayan kimi halk kesimini ve Raif Hoca tarafından kurulan, "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti", üyelerini rahatsız etmiştir. Bunlardan Şeyh Hacı Osman ve Gavur imam halkı tahrik edenlerin başında gelmiştir. Nitekim, Şeyh Hacı Osman'ın çevresinde toplanan 20-30 kişilik bir mürteci grubu sabah namazından sonra, halkı isyana kışkırtmıştır. Bu grup hükümet binasına doğru giderken, esnaftan bazı kişiler dükkanını kapatarak bunlara katılmıştır. Bunun yanında halktan da birçok insan bunlara katılmıştır. Hükümet konağı önüne gelen isyancılar, "Gavur memur istemeyiz", diye slogan atarak, şapka giyen memurları gavur olmakla suçlamışlardır⁹⁴⁰.

Olayın öğrenilmesi üzerine Vali ve Müstahkem mevki komutanının kararlı ve tutarlı davranışları sonucunda, isyan iki saat içinde bastırılmış suçlular yakalanarak gözüaltına alınmıştır. Tutuklananların sayısı 114'e varmıştır. Ayaklanma ile ilgili ilk sorgulama İstiklal Mahkemesi Erzurum'da bulunmadığı için Sıkıyönetim Mahkemesince yapılmıştır. Mahkeme, 5 Aralık ta bunlardan, 3'ünün idamına, 2 sinin de

⁹³⁶ **Hakimiyet-i Milliye** (25-26 Kasım 1925).

⁹³⁷ **Akşam** (27 Kasım 1925), s.1.

⁹³⁸ **Düstur** (Tertip:2, C.7), s.107.

⁹³⁹ **Hakimiyet-i Milliye** (2-9 Aralık 1925).

⁹⁴⁰ **Hakimiyet-i Milliye** (2-9 Aralık 1925); **Cumhuriyet** (13 Aralık 1925), s.2; **Cumhuriyet** (27 Kasım 1925); **Akşam** (27 Kasım 1925).

10'ar yıl mahkumiyetine karar vermiştir. Diğerlerinin yargılanmalarına devam edilmiştir⁹⁴¹.

Erzurum'da meydana gelen bu irticai olay Kemalistleri kaygılandırmıştır. Örneğin Cumhuriyet Gazetesi başyazarı Yunus Nadi Bey, irticai olayların arkasında İngilizlerin olduğunu vurgulamıştır. Başta Cumhuriyet ve Hakimiyet-i Milliye olmak üzere basında, Cumhuriyeti ve devrimleri tanıtıcı yazılara daha çok yer verilmeye başlanmıştır⁹⁴².

Erzurum halkı, TBMM'ne ve Gazi Paşa' ya gönderdikleri telgraflarla, bu hadiseye sebep olanlara karşı duydukları nefret ve üzüntüyü dile getirmişlerdir⁹⁴³. Gazi Paşa' da bu telgraflardan dolayı, Erzurumlulara teşekkür ederek, bu olaya sebep olanların layık olduğu cezaya çarptırılacağını belirtmiştir⁹⁴⁴.

Ankara İstiklal Mahkemesinde yapılan yargılama sonunda, Şeyh Hacı Osman, Akif Hoca, Gavur İmam namı olan Şeyh Abdülhamid, Demirci Ethem Usta ve karısı, Bakkal Hacı Ali idam edilmişlerdir. İmam Hacı Hakkı, İmam Hoca Musi ve İmam Hafız ise onar yıla mahkum edilmişlerdir⁹⁴⁵. Yapılan soruşturmalarda, bu ayaklanmayı çıkartanların ve olaya katılanların hemen hemen tümünün Erzurum'un bazı mebuslarıyla bağlantılarının olduğu ve olayın çıkmasında bu mebusların etkilerinin bulunduğu İstiklâl Mahkemesi'nin dikkatini çekmiştir⁹⁴⁶.

1.2.4. Maraş Olayları

31 Mart olayında, Maraş' ta gerici isyana katılan ve idama mahkum edilen, Gemicioğlu Ali adındaki kişi, rejime karşı faaliyetlerinden geri durmamıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra da devrimlere karşı olan bu kişi gizliden gizliye halkı devrimlere karşı kışkırtmıştır⁹⁴⁷.

Devrim karşıtları, "hükümetimizden ve askeri memurlarımızdan istirham ederiz, şapkanın sonu iyi gelmez bu hususu bildirsinler" şeklinde bir yazı hazırlayarak bunu camii kebir'in kapısına asmışlardır. Cami hizmetlisi, Topal Abdullah bu kağıdı cami

⁹⁴¹ Cumhuriyet (22 Aralık 1925), s.2 ; Hakimiyet-i Milliye, (6 Aralık 1925).

⁹⁴² Cumhuriyet (27 Kasım 1925), s.1; Cumhuriyet, (26 Kasım 1925), s.1.

⁹⁴³ Cumhuriyet (26 Kasım 1925); Cumhuriyet (20 Aralık 1925).

⁹⁴⁴ Cumhuriyet (20 Aralık 1925).

⁹⁴⁵ y.a.g.m., s.1.

⁹⁴⁶ Cumhuriyet (22 Aralık 1925), s.2; Aybars, a.g.e., s.410-411.

⁹⁴⁷ Cumhuriyet (6 Aralık 1925); Akşam (7 Aralık 1925), s.2.

müezzini Hafız Mehmet'e vermiştir. O da bu kağıdı cemaatin isteği üzerine namazdan sonra okumuştur ⁹⁴⁸.

Cuma namazından sonra bir grup mürteci, "Müslümanlar ne duruyorsunuz? Müslümanlık gidiyor Allah Allah Lailaheillallah" diye bağırmaya başlamışlardır. Koynundan sarığı çıkartan mürteciler, Müslümanlık namına ağızlarına geleni söylemeye, uğultulu seslerle halkı heyecana getirmeye çalışmışlardır. Bu arada silah sesi de duyulmuştur. Bir kısım halk tekbir getirerek, hükümet konağına doğru hareket etmiştir. Hükümet avlusunda, şapka aleyhinde sözler söyleyerek, tekbir getirerek isyanı başlatmışlardır. Bu durumu gören Vali Halid ve Belediye Reisi Lütü Bey gerekli önlemleri alabilmek ve civar illerden yardım istemek için postahaneye gitmişler, ancak telgraf çekememişlerdir. İsyanı haber alan askeri güç doğrudan isyan yerine gelerek camiye kuşatma altına almıştır. Bu durumu gören halk kaçmaya başlamış, kaçamayanlar da yakalanmıştır. Yakalananların sayısı 39 kişiye ulaşmıştır. Bunların içinde Remzi adında bir ihtiyat zabitanın da bulunması dikkati çekmiştir ⁹⁴⁹.

Yakalananların bir kısmı Ankara İstiklal Mahkemesine gönderilirken, bir kısmı da mahalli mahkemeler de yargılanmıştır. Yargılama sonucu İmam Molla İbrahim Efendi, Muhtar, Bayraktar Hamdi Efendi, Müezzini Hafız Mehmet Efendi, Gemicioğlu Ali Efendi, Pekmezci Hacı Hüseyin Efendi idama mahkum edilmişlerdir ⁹⁵⁰.

1.2.5. Rize Olayları

İmam Şaban ve Muhtar Yakup, Botaniye'de hükümete karşı olumsuz eylemler başlatmışlardır. Dağlardaki eşkıyayı destekleyerek, halkı devrimlere karşı kışkırtmışlardır. İmam Şaban ve Muhtar Yakup destekledikleri eşkıya ile birlikte Botaniye karakolunu basıp burada bulunan altı jandarmayı etkisiz hale getirmişler ve silahlarına el koymuşlardır. Bunlar ayrıca, halkı da Ulu Cami önünde toplantıya davet etmişlerdir. Genel bir konunun görüşüleceğini düşünen halk davete uyarak cami önünde toplanmıştır. İmam Şaban ve Muhtar Yakup şapka kanununu bahane ederek halkı hükümete karşı kışkırtmışlardır. Şeriatın korunması için Rize'yi basıp kenti yağmalamayı, hapishanede bulunan tutukluları serbest bırakmayı, hükümet konağını ele

⁹⁴⁸ Bu kağıdı, Gemicioğlu Ali alıp koynuna koyduğuna göre bu yapıyı o hazırlamış olabilir; Bkz., **Cumhuriyet** (6 Aralık 1925); **Akşam** (7 Aralık 1925), s.2.

⁹⁴⁹ **Cumhuriyet** (6 Aralık 1925), s.2.

⁹⁵⁰ **Hakimiyet-i Milliye** (13-15-17-20 Aralık 1925); **Cumhuriyet** (17 Aralık 1925), s.2.

geçirilmeyi önermiş, bu öneriye katılmayanların öldürüleceğini belirtmiştir. Muhtar Yakup'un akrabası Peçeli Mehmet; "Ey ahali, Ankara ihtilal içindedir. Mustafa Kemal Atatürk üç yerinden yaralı olarak doktorlar elindedir. İsmet Paşa ortadan kaldırılmıştır. Dindar paşalarımız hükümeti ellerine aldılar, şeriatı kurtarıyorlar, korkacak bir şey kalmamıştır. Erzurumlular yapacağını yaptı. Biz de iştirak edelim" diyerek halkı ayaklanmaya kışkırtmıştır ⁹⁵¹.

Mürteciler Of kazasının ve Trabzon'un kendileriyle beraber olduğunu ve bu isyan hareketinin Erzurum'daki irtica hareketiyle birleşeceğini belirterek amaçlarını çok açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Kendilerinin hoca olduğunu belirten kimi kişiler, Şapka Kanunu karşıtı çeşitli konuşmalar yapmışlardır. İsyancılardan 150 kişilik silahlı bir grup, Rize'yi yağmalamak için yola çıkmıştır. Ancak, başta İslahiye köylüleri olmak üzere bazı kişiler yaptıklarının yanlış olduğunu anlamış olacaklar ki, karakol baskınında elde ettikleri silahları jandarmalara teslim ederek, gruptan ayrılmışlardır. Rize'de sert önlemlerin alındığının duyulması üzerine isyancı grup dağılmıştır ⁹⁵².

Erzurum'da bulunan İstiklal Mahkemesi, Rize Olaylarını araştırmak üzere buraya gelmiş 11 Aralık ta çalışmalara başlamış ve 143 kişiyi gözaltına almıştır. Yapılan sorgulamada, Hafız Osman ile, kardeşi Avukat Hulusi ve Rizeli İmam Kamil olayların çıkmasında yönlendirici oldukları saptanmıştır. Bunun yanında İskilipli Atıf Hoca'nın; "Frenk Mukallitliği ve Şapka" adlı risalesinden etkilenen köy imamlarının da bu olayların çıkmasında etkili oldukları anlaşılmıştır. Bu nedenle olayla ilgisi olduğu gerekçesiyle, İskilipli Atıf Hoca, İstanbul'da tutuklanmış ve Rize'ye getirilerek sorgulanmıştır ⁹⁵³.

Yapılan yargılamalar sonucu, 8 kişi idama, 14 kişi onbeşer yıla, 22 kişi onar yıla, 19'u beşer yıla mahkum olmuşlardır. 80 kişi de beraat etmiştir ⁹⁵⁴.

Rize halkı kentlerinde böyle bir irticai olayın çıkmasından üzüntü duymuş ve bu olayı basın aracılığıyla kınamışlardır ⁹⁵⁵.

⁹⁵¹ **Hakimiyet-i Milliye** (15-16 Aralık 1925), s.1; **Cumhuriyet** (15 Aralık 1925), s.1.

⁹⁵² **Hakimiyet-i Milliye** (15-16 Aralık 1925), s.1; **Cumhuriyet** (15 Aralık 1925), s.1.

⁹⁵³ **Cumhuriyet** (14 Aralık 1925), s.1; **Hakimiyet-i Milliye** (15 Aralık 1925), s.1; **Hakimiyet-i Milliye** (19 Aralık 1925), s.1.

⁹⁵⁴ Bkz., **Akşam** (16 Aralık 1925), s.1; **Cumhuriyet** (15 Aralık 1925), s.1. 30 Aralık 1925'te asılanların isimleri şöyledir; "Hoca Şaban, Yakup Çavuş, Hasan Ağa, Bekçi Kadir Ağa, Peçelioğullarından Mehmet, Kamburoğlu Mehmet, Tarakçı Sabit, Peçelioğlu Arslan Çavuş".

⁹⁵⁵ **Hakimiyet-i Milliye** (19 Aralık 1925), s.1.

1.2.6. Giresun Olayları

4 Aralık'da Giresun'da meydana gelen irticai olayın sorumluları, köy imamlarından Şeyh Muharrem ve Abdullah Hoca' dır. Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Raif Hoca tarafından kurulan, "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti"nin de etkisinin olduğu yargılamalar sırasında görülmüştür. Şeyh Muharrem, Derviş Hüseyin namındaki akrabasının evinde gizli toplantılar yaparak, bir takım hurafeler uydurarak, muhafazakar insanları devrimlere karşı kışkırtmışlardır. Bunun yanında Şeyh Muharrem, Şapka Kanununun kabul edilmesinden sonra gittiği her yerde uğradığı camilerde cemaati şapka aleyhine tahrik etmiştir ⁹⁵⁶.

Abdullah Hoca ise, camiye gelen insanlara şapka giyenlerin, şapka giydikleri için nikahlarının düştüğünü bu nedenle nikah tazelemeleri gerektiğini belirterek halkı şapkaya karşı kışkırtmış ve bu kişilerin dini nikahlarını tekrar kıymıştır ⁹⁵⁷.

Giresun'a gelen İstiklal Mahkemesi; 16-19 Aralık tarihleri arasında yaptığı soruşturmalarda bu olayı irticai bir eylem olarak görmüş, Şeyh Muharrem ile Abdullah Hoca' nın idamına Şeyh Hüseyin ile Dadak Ali, Çakır Ali'nin onbeşer yıl, Hoca Hüseyin'in on yıl, Dadak Mustafa, Küçük Hüseyin, Gedik Murat, Rasim ve Osman'ın da beşer yıl ağır hapsine karar vermiştir ⁹⁵⁸.

Sivas'ta, Kayseri'de Erzurum'da, Maraş' ta, Rize'de; Giresun'da meydana gelen irticai olaylar üzerine suçluların bir bölümünü suçun işlendiği yerde yargılanmış ve cezalandırılmıştır. Diğer bir bölümünü ise, Ankara'ya gönderilmiş ve orada yargılanmışlardır. Örneğin, Maraş olaylarından sonra 32 kişi, İstanbul'da yakalanan 26 kişi ⁹⁵⁹, Çerkeş'te 1 kişi ⁹⁶⁰ Teali İslâm Cemiyeti üyelerinden; Fatih türbedarı Hacı Hasan, Konyalı Hoca Tahir, Dağıstanlı Fettah, Eğinli Berber Mustafa ⁹⁶¹; İskilipli Atıf

⁹⁵⁶ **Akşam** (22 Aralık 1925), s.1.

⁹⁵⁷ Hoca dini nikahları kıyarken şu sözleri söylemiştir; "Evvelden ezelden taht-ı nikahınızda olan hatunumuz tarafından, vekaleti kendi tarafımızdan asaleten evvelki mihr-i mu'icil üzere aldım ve kabul ettim. Zevcet-i Zevcet. Bunlar ikişer kere diyecektir." **Akşam** (24 Aralık 1925), s.1; **Cumhuriyet** (25 Aralık 1925), s.1.

⁹⁵⁸ **Cumhuriyet** (20 Aralık 1925); **Hakimiyet-i Milliye** (21 Ocak 1926). sanıklardan Ali Rıza Ankara İstiklal Mahkemesine gönderildi. Yunan işgali sırasında, Babaeski Müftüsü olan Ali Rıza, işgale karşı direnenlere karşı koyup, bir çoğunun cezalandırılmasına neden olmuştur. Harpten sonra "Vatan ihaneti" suçundan 10 sene hapse mahkum olmuştur. Serbest kalınca halkı kışkırtmaya devam etmiş, Giresun gerici ayaklanmalarıyla da ilişkisi olduğu ve "hasta" kelimesini parola olarak kullandıkları sabit olmuştur" hasta kelimesi isyan anlamında kullanılmıştır.

⁹⁵⁹ **Hakimiyet-i Milliye** (30 Aralık 1925).

⁹⁶⁰ **Hakimiyet-i Milliye** (4 Ocak 1926).

⁹⁶¹ "İstiklal Mahkemesinde", **Hakimiyet-i Milliye**, (Ocak, Şubat 1926).

Hoca, Ömer Rıza, Tahir-ül Mevlevi, Cafer Beyler Ankara’da yargılanmış ve çeşitli cezalara çarptırılmışlardır⁹⁶².

Ülkenin çeşitli yerlerinde başgösteren bu irtica olayları, Avrupa basının da yankı bulmakta gecikmemiştir. Musul sorunu nedeniyle İngiltere ile ilişkilerin gergin olduğu bir dönemde ortaya çıkan bu olaylar üzerine, Batı basını; “Ahval-i Dahiliyemizi”, karışık göstermeye çalışmışlardır. Ancak Necmeddin Sadak Bey’in de vurguladığı gibi, bu irticai olayları şehir ve kasabaların hiç birinde kitlesel bir halk hareketine dönüşmemiş, “serseri”, “cahil” ve “ahlaksız” bazı kişilerin eylemleri olarak kalmıştır⁹⁶³.

1.3. Şapka Devrimi’nin Dış Ülkelerdeki Yankıları

1.3.1. Avrupa’daki Yankıları

Şapka devriminin Batı dünyasındaki yankıları genellikle olumsuz olmuştur. Kafanın üstündekinin değişmesinin yeterli olmadığını belirtmeye çalışmışlardır. Özellikle İngiliz basınından The Manchester Guardian, “şapkaları değiştirmek kafaları değiştirmekten daha kolaydır” diye bir eleştiri yapmıştır. The Illustrated London News ise, şapkanın Türkiye’de kalıcı olabileceğini belirtmiştir. The Times göre ise Türkiye medeni ve ilerici bir ülkedir. Ve lideri enerjilerinin temel kaynağı olan milliyetçilikle ülkeleyi büyük devletlerin seviyesine çıkarmak için mücadele ediyordur. Bu olumlu yaklaşımların yanın da The Morning Post gibi reformların sert ve hızlı bir biçimde uygulandığına inanan gazeteler de vardır⁹⁶⁴. Yunan basınından Massager d’Athenes Gazetesi de “Maskenin altında Türkiye, geçmişteki kadar Doğulu kalmaktadır” diye bir eleştiri de bulunmuştur⁹⁶⁵.

⁹⁶² İskilipli Âtîf Hoca’nın Mahkemesi için Bkz.; İskilipli Âtîf Hoca Nasıl İdam Edildi? (İstanbul: Sinan Matbaası, 1995), s.21-48; Tahir’ul Mevlevi, *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri* (İstanbul: Nehir Yay., 1990), s.220-340; Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumlari* (İstanbul: Nehir Yay., 1985), s.121-122; *Hakimiyet-i Milliye* (25 Ocak-4 Şubat 1926); *Cumhuriyet* (25 Ocak-4 Şubat 1926); İskilipli Âtîf Hoca Nasıl İdam Edildi?, s.32-43; *Hakimiyet-i Milliye* (1-2 Şubat 1926). Yargılamalardan sonra, Babaeski Müftüsü Ali Rıza Hoca ile İskilipli Atîf Hoca’nın idamına, Ömer Rıza, Tahir-ül Mevlevi, Cafer Beylerin beraatına, diğerlerinin de beşer-onar yıl hapsine karar verilmiştir.

⁹⁶³ *Akşam* (23 Aralık 1925), s.1.

⁹⁶⁴ Yılmaz, a.g.e., s.76-77.

⁹⁶⁵ Orhan Koloğlu, “Atatürk’e Tepkiler, Şapka Devrimi ve Dünya”, *Cumhuriyet*, (12 Mayıs 1972), s.4. 1934 yılında, Ruhanelerin mabetler dışında ruhani elbiseleri giyemeyecekleri hakkında bir kanun kabul edilmiştir. Bu kanun nedeniyle en büyük tepki Yunan basınından gelmiştir. örneğin “Le Temps”, “politika”, “Novosti”; gazeteleri bu konuda Yunan Başvekili, M. Çaldaris görüşlerine yer vermiştir. Çaldaris yaptığı açıklama da, “Eğer gerek olursa bu iş için Ankara’da enerjik teşebbüslerde bulunacağız. Çünkü bu yasanın tatbik mevkiine konması bütün Ortadoksluğun duygularına karşı ağır bir tecavüz teşkil

Beyrut Gazetesi de, Evrimi ne olursa olsun Türk hep aynı toplumdur derken, New York Times'tan Harry A.Francis de "kafalarındaki saçları kesmiş olmalarına rağmen; Çinlilerin saç örgülerinin fikirlerinde yaşamakta olduğunu söyleyenler var. Bu Türkler için de doğru, Türk, fesini halâ kafasının içinde giyiyor" ⁹⁶⁶ diye yazmıştır. Batılılar zaman içerisinde önceki saplantılarının yanlış olduğunu görerek; "artık hiçbir şey bir Türk'ü bir Batılıdan ayıramıyor" diyerek gerçeği ifade edeceklerdir ⁹⁶⁷.

1.3.2. İslâm Dünyasındaki Yankıları

Şapka devrimi İslâm dünyasında a) Fese sarılanlar, b) Şapkayı isteyenler, c) ikisinin de dışında üçüncü ulusal bir başlık arayanlar olmak üzere üç grup yaratmıştır.

Mısır, fesi en güçlü şekilde savunan ülke olmuştur. Aslında şapka, Mısır üst tabakasının kullandığı bir başlıktı. 1923'de Mısır'da şapka giymenin dine aykırı olmayacağı bile ileri sürülmüştü; "Bildığımız kadarıyla dinimiz giysi konusunda bir kural koymamıştır" diyen kimi Mısır aydını, "Fes İslâmın belirgin bir işareti midir? Din kitaplarının şapka konusunda kesin yasağı var mıdır?" sorularını sorarak yeniliğe açık olmayı dile getirmişlerdir ⁹⁶⁸. Ancak bu konuda hükümetin tavrı ile kimi aydının yaklaşımı farklılık göstermektedir. Zira, Mısır Maliye Bakanlığı yayınladığı bildiride memurların çalışma saatleri içinde şapka giymeyeceklerini belirtmiştir. Bu bildiri hükümetin şapkaya sıcak bakmadığının bir göstergesi olmuştur ⁹⁶⁹.

Darûl Ulum öğrencilerinden bazılarının 1926 Ocağında başlattıkları çağdaş giysi hareketi gerginliğe yol açmış, Wadi El Nil Gazetesi, şapkanın ahlaki bakımdan tehlikeli olduğunu belirten yazılar yayınlamıştır ⁹⁷⁰.

Mısır'da Türk-Mısır Futbol karşılaşması sırasında, Türk gençlerinin şapka giymeleri, Mısır gençlerini harekete geçirmiş ve Mısır'ın bağımsız olması için başlığı araç olarak kullanacak örgütler oluşturulmaya başlanmıştır. 6 Mart 1926'da şapkayı destekleme komitesi kurulmuş ve fesi atma gösterisi yapılmıştır. Mısır gençliğinin bu

eder." demiştir. Bu durum Yunan siyasal menfaatlerinde ve rahipler arasında da oldukça büyük hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Bu durum her iki ülke arasında diplomatik görüşmeleri artırmıştır. Bkz., T.C.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü (S.784, Yer No; 030 10 109 729 15).

⁹⁶⁶ Koloğlu, a.g.m., (12 Mayıs 1972), s.4.

⁹⁶⁷ Koloğlu, a.g.e., s.308.

⁹⁶⁸ y.a.g.e., s.309.

⁹⁶⁹ Koloğlu, a.g.m., (14 Mayıs 1972), s.4.

⁹⁷⁰ Koloğlu, a.g.e., s.309-310.

tavır siyasileri olumsuz yönde etkilemiş, Türkiye ile Mısır arasında soğuk rüzgarların esmesine yol açmıştır ⁹⁷¹.

Tartışma, Mart ayı sonunda Ezher Şeyhi Muhammed Abu-l fadl el Gizavi ile Mısır Müftüsü Abd-er-Rahman-Kurrah'ın yayınladıkları bildiri ile dini yönden karara bağlanmıştır. Bildiride, şapka giymekle ilerlemenin geleceğini savunanların taklitçi olduklarına dikkat çekilerek, Peygamberin hadislerinden örnekler verilmiştir ⁹⁷². Tüm bunlara karşın, 15 yıl sonra Mısır'da fes, Nasır yönetimi sırasında yöneticilerin ve halkın ilgisizliğiyle ortadan kalkmıştır ⁹⁷³.

Şapkayı savunarak, Türkiye'deki devrimleri yakından izleyen Afganistan Kralı Amanullah şapkanın kabulünün kafanın içini değiştirmek açısından önemini kabul etmiştir. Kral Amanullah'ın, okuma-yazma düzeyi düşük, aşiret ve kabile geleneğinin hüküm sürdüğü bir toplumda, yenileşme hareketleri benimsenmemiş ve yükselen tepki sonucu Amanullah ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır ⁹⁷⁴.

Fese özel bir tutkusu olmayan, şapkayı zorlamak için bir sebep görmeyen, üçüncü bir yol arayan toplumların başında da İran gelmiştir. Ulusçu eğilimine uygun bir yol arayan Şah Rıza Pehlevi, her ülkenin bir dökme kalıbı vardır diyerek, Pehlevi başlığı kullanılmaya başlanmıştır. Ardından Türkiye'den esinlenerek, dini elbiselerin yalnızca din adamı ve öğrenciler tarafından giyilmesi kararlaştırılmış (28 Aralık 1928) ve herkesin bir üniforma giymesi zorunluluğu getirilmiştir ⁹⁷⁵. Zamanla İran'da şapka ve elbise giyilmiş ve bu durum iç isyanlara sebep olmuş Pehlevi de etkin bir propagandayla, halka; "şapka giymenin din açısından suç sayılacak bir yönü olamaz"

⁹⁷¹ Koloğlu, a.g.m., (14 Mayıs 1972), s.4; Koloğlu, a.g.e., s.312.

1932'de Mısır elçisinin Cumhuriyet bayramına fesle gelmesi iki ülke arasında ciddi sorunlara yol açmıştır. Ama olay diplomatik ataklarla büyümemiştir. **Milliyet Gazetesi** (5 Aralık 1932), Gazete bu olayı İngiliz gazetelerinin abartması ve kışkırtması sonucu geliştiğini anlatır, güya M.Kemal törende Mısır Elçisine rastlamış ve başındaki fesini çıkarmasını ısrar etmiş. Bu telgraf bir hakaret hikayesi şeklinde ajans tarafından Mısır Gazetelerine verilmiş. Aramızı bozmak istiyorlar şeklinde yorumlamıştır. Cumhuriyet Gazetesi, 6.12.1932'de Mısır'ın bu olay karşısında sorun çıkarmaya gerek olmadığını söyleyerek içten dostluk duygularını belirtmiştir. Türk basını genellikle olayı, Mısır'daki Atatürk Devrimi düşmanları (eski Türk ve Mısırlı) ile İngilizlerin kışkırtmalarının sonucu saymış ve buna karşı yoğun bir kampanya başlatmıştır. **Cumhuriyet**'de Yunus Nadi'nin Başyazısı, (7 Aralık 1932); **Milliyet**'de Ahmet Şükrü, (8 Aralık 1932); **Cumhuriyet**'de Yunus Nadi Başmakale, (8 Aralık 1932); **Milliyet**, (12 Aralık 1932).

⁹⁷² Koloğlu, a.g.e., s.312; Koloğlu, a.g.m., (15.05.1972), s.4.

⁹⁷³ y.a.g.e., s.314-315.

⁹⁷⁴ Koloğlu, a.g.e., s.316-317; Koloğlu, a.g.m. (16 Mayıs 1972), s.4.

⁹⁷⁵ Koloğlu, a.g.e., s.319.

görüşünü benimsetmiştir ⁹⁷⁶. Böylece Türk devriminin kimi İslâm toplumların örnek olduğu açıkça görülmüştür.

2. TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELEİN KAPATILMASI VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

2.1. Tekke Ve Zaviyelerin Tarihsel Gelişimi

Osmanlının kuruluş ve yükseliş dönemlerinde tekke ve tarikat mensuplarının sahip olduğu seviye ve itibar, duraklama ve gerileme devirlerinde başka kurumlarda da olduğu gibi kaybolmuştur. Bunun nedenleri arasında kifayetli ve güçlü şeyhlerin yetiştirilmemesi, tarikat, şeyhliğine bazen ırsen yeteneksiz kişilerin geçmesi, nüfuz yarışı veya dıştan müdahalelerle yapılan atamalar dolayısıyla tarikatlar arasında bir takım anlaşmazlıkların başgöstermesi, eskiden beri var olan medrese-tekke mücadelesi önemli yer tutmuştur ⁹⁷⁷.

Kendilerine tahsis edilen vakıflar kanalı ile varlıklarını ve bağımsızlıklarını koruyan tekke ve zaviyeler 1826'da "Evkaf-ı Hümayun" Nezaretinin kurulmasından sonra bu nezarete bağlanmaları, tekke ve zaviyelerin bağımsızlığını sınırlamıştır. Zira tekke ve vakıfların idaresi, vakfiye şartlarına göre seçilen mütevellî heyetleri tarafından yerine getirilirken, kurulan bu yeni nezaret ile vakıf gelirlerinin toplanması ve dağıtımı bu kurumun denetimine verilmiştir ⁹⁷⁸ II.Mahmut çıkardığı fermanlarla da tarikatlarda belirli bir hiyerarşi oluşturmaya çalışmış ve bu kanalla tarikatları denetlemek istemiştir. Tekke şeyhlerinin atanmasında Şeyh-ül-islâmlığın görüşünün alınmasını zorunlu kılınmış ve bu yolla tarikatlar üzerinde ulema kontrolüne yönelik ilk adım atılmıştır ⁹⁷⁹. Vakıflar idaresinin kurulmasıyla ekonomik bağımsızlığını ve servetini kaybetmeye başlayan tarikatların, 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı ile vakıf arazilerinden, mallarından, hayvanlarından ve ferdi vakıf şubelerinden vergi

⁹⁷⁶ y.a.g.e., s.321.

⁹⁷⁷ Mehmet Demirci, "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar", *Türkiye Günlüğü*, (S.23, Yaz, 1993), s.16; İ.Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), s.70; Ömer Lütfi Bakan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler-I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, (S.2, 1942) s.260; Mustafa Kara, "Tanzimattan Cumhuriyete Tasavvuf ve Tarikatlar", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1985), s.480.

⁹⁷⁸ Gündüz, a.g.e., s.155; Barnes, a.g.m., s.117-118; Kara, a.g.m., s.982.

⁹⁷⁹ Gündüz, a.g.e., s.153; Atacan, a.g.e., s.31.

alınmaya başlanması, 1863'de tuz madenlerinin de ellerinden çıkması tekke ve zaviyeleri bir hayli sarsmıştır⁹⁸⁰.

Tarikatları ilgilendiren en önemli gelişme 1866'da kurulan Meclis-i Meşayih olmuştur. Şeyh-ül-İslâmlığa bağlı olarak kurulan bu meclis Osmanlı ülkesindeki tüm tekke ve tarikatların yönetim ve denetimini üstlenmiş ve tasavvufi düşüncenin gelişmesi ve yayılması için gerekli önlemleri almakla görevlendirilmiştir⁹⁸¹.

Meclis-i Meşayih'in kurulmasıyla, bütün imtiyaz ve muafiyetlerini kaybeden tekkeler ve tekkeliler şeyhülislâmların ve müftülerin emir ve insiyatiflerine terk edilmişlerdir⁹⁸².

II.Abdülhamid döneminde ise tarikatlarda canlanma başlamıştır. Bunda II.Abdülhamit'in hilafet makamını canlandırıp halife ünvanını kullanarak, pan-islâmist hareketi politik bir amaç olarak kullanmasının de etkisi vardır. İttihat ve Terakki ise, doğrudan doğruya tekkelere karşı çıkmamış, tersine tarikat ağlarından yararlanmaya çalışmış ve bu amaçla Meclis-i Meşayih vasıtasıyla tekkelere kendine yakın kişileri tayin ettirme gayreti içinde olmuştur. II.Mahmut tarafından kapatılan Bektaşî tekkelerinin yeniden açılmasına resmen izin vermiş ve faaliyetlerine de göz yummuştur. Ama buna rağmen II.Meşrutiyet döneminde tarikatların durumu ciddi bir tartışma konusu olmuştur⁹⁸³. Tarikat ve tekke mensupları bu kurumları canlandırmak için çeşitli dernekler kurmuş ve dergiler çıkarmıştır⁹⁸⁴.

Tekke ve tarikatların artık bekleneni vermediği, amacını unuttuğu, kendi mensupları tarafından olduğu gibi Meclis-i Mebusan üyelerince de dile getirilmiştir.

⁹⁸⁰ Barnes, a.g.m., s.119.

⁹⁸¹ Bkz., 1-Her tarikat mensubu, mendi özel kıyafetlerini giyecek, başkaları bu tür kıyafetleri kullanmayacaktır, 2- Bir tarikatın içine sızmaları önlemek için, mensupları imzalı mühürlü bir tarikat belgesi taşıyacaktır, 3- tekke dışında genel mahallerde zikir ve ayin yapılmayacak, bunlara ait malzeme dışarıya çıkarılmayacaktır, 4- Her tarikat, merkez tekkenin kontrolünde olacak, onların faaliyetlerinden merkez tekke sorumlu olacaktır. Merkez tekke şeyhi de meclise karşı sorumludur, 5- Tarikatlarda şeyh ve halife seçimi, merkez tekkenin yetkisi ve şeyhülislâmın görüşünün alınmasına bağlı olacaktır. 6- Şeyhlik ve halifelik bir icazetnameye bağlı olacak ve bu icazetnamede, çevredeki mevcut başka tarikat şeyhlerinin de imza ve mühürleri bulunacaktır, 7- Hatta bunun da ötesinde, tarikat şeyhliğinin imtihanla belirlenmesi ve sonucundaki merasim sırasında meclis-i meşayıhtan yetkili birisinin bulunarak icazetnameyi tasdik etmesi şartı getirilmiştir, 8- Şeyh-ül islâmlığın saptadığı vilayet, liva ve kazalarda Encümen-i Meşayih adıyla meclisin taşra teşkilatı kurulacak ve müftü de bu Encümenin başkanı olacaktır. Böylece bir devlet kurumu haline gelen tekkeler, bütün imtiyaz ve muafiyetlerini kaybetmişlerdir. Gündüz, a.g.e., s.196-215; Kara, a.g.m.

⁹⁸² Kara, a.g.m., s.985; Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler (İstanbul: Dergah Yay., 1990), s.302-317.

⁹⁸³ Ünver Günay, Vehbi Ecer, Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye (Kayseri: Erciyes Ün. Yay., 1999), s.211.

Örneğin Yunus Nadi, “birer tembellik yuvası halinde olan bütün tekke ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsisatları kesilip maarif bütçesine ilave olunacaktır” demiştir ⁹⁸⁵. Sırat-ı Müstakim, Sebil’ül-Reşat, Beyan-ül Hak dergileri etrafında toplanan islâmcılar da, tekkelerin bozulduğunu ve ıslah edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bazı islâmcı gruplar ise, tekke düşüncesi ile islâmın eski günlerine kavuşmasını imkansız görmüşlerdir ⁹⁸⁶. Batıcılardan Celal Nuri ise, tasavvufun esrar ve morfinden pek farkı olmadığını, morfin ve esrarın zararının maddi, tasavvufun ise manevi olduğunu belirtmiştir ⁹⁸⁷. Batıcılar da programlarında tekke ve zaviyelerin zararlarını anlatarak kapatılması gerektiğini belirtmişlerdir ⁹⁸⁸.

İslâmcı Mehmet Akif’te, kör bir tevekkül ve kaderci din anlayışına karşı Safahat’ında, islâma yeni bir canlılık kazandırmak üzere, şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Ziya Gökalp gibi aydınlar ise yarı cahil dervişlerin elinde tekkelerin siyasi birer ajitasyon, meskenet, asalaklık ve hatta ahlaksızlık yuvaları, asker kaçakları için birer saklanma yeri olmalarına karşı çıkmıştır. Bunlar tekkelerin çöktüğünü kabul etmekle birlikte, daha çok onun ıslahatından yana tavır sergilemişlerdir ⁹⁸⁹. Şemseddin Günlaltay’da tekkelerin bozulduğunu belirtmiş ve tekkelerin ıslah edilmesi gereği üzerinde durmuştur ⁹⁹⁰. Osmanlı devletinin dışında bir çok islâm dünyasının başka yerlerinde de tasavvuf ve tarikatlara karşı çeşitli eleştiride bulunulmuştur. Ancak, İslâm dünyasında Mustafa Kemal Atatürk’ten başka hiçbir siyasi lider, Tekke ve Zaviyeleri kapatarak tarikat faaliyetlerini yasaklamak cesaretini gösterememiştir.

2.2. Kurtuluş Savaşı Sırasında ve Türkiye Cumhuriyetinde Tekke ve Zaviyeler

XIX. Yüzyılın can çekişen, yorgun ve dağılmak üzere olan Osmanlı İmparatorluğunda, tekkeler, değişen ve gelişen yeni şartlar içinde toplumu ayakta tutma kudretini belli ölçüde devam ettirmişlerdir. Nitekim Anadolu’da 1919’da başlayan Milli Mücadelenin önderi Mustafa Kemal Atatürk , çevresinde nüfuz ve tesir

⁹⁸⁴ Kara, a.g.e., s.217-297; Gündüz, a.g.e., s.189.

⁹⁸⁵ Kara, a.g.m., s.986.

⁹⁸⁶ y.a.g.m., s.986-989.

⁹⁸⁷ Kara, a.g.e., s.270.

⁹⁸⁸ Safa, a.g.e., s.33-35.

⁹⁸⁹ Günay-Ecer, a.g.e., s.214-215; Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: İnkılap Kitabevi 1943), s.270.

⁹⁹⁰ Şemsettin, Günlaltay, *Zulmetten Nura* (İstanbul: Furkan Yay., 1998), s.192.

gücü olan bazı şeyhlere mektup yazmış ve ulusal Kurtuluş Savaşına katılmalarını istemiştir ⁹⁹¹. Mustafa Kemal Atatürk daha sonra birkaç tekkeyi de bizzat ziyaret etmiş ⁹⁹² Ankara'ya gelirken, Hacı Bektaş dergahına da ⁹⁹³ uğramıştır. 20 Mart 1923'de de Konya'yı ziyaretinde, Konya Mevlana dergahını ziyaret etmiştir ⁹⁹⁴. Milli Mücadele sürecinde pekçok tekke mensubu bu harekete destek vermiş, Milliciler de bu ağdan yararlanmıştır. Tekkeler silah sevki için birer "üs" haline getirilmiştir. Örneğin, Nakşibendi Şeyhi Ata Efendi'nin Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi Milli Mücadeleye İstanbul'dan katılanlar için bir "ara istasyon" görevi yapmıştır ⁹⁹⁵. Milli Mücadeleye destek veren tarikat mensupları TBMM'ne temsilci olarak katılmışlardır. 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi'ne Hacı Bektaş dergahı şeyhi Cemaleddin Efendi ve Mevlevi Dergahı Şeyhi Abdülhalim Çelebi başkan vekili seçilmişlerdir ⁹⁹⁶.

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti modernleşmeyi ve laikliği ilke edinmiştir. Bu amaçla peş peşe devrim hareketlerine girişilmiştir. 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilân edilmiş, 3 Mart 1924'de "Şer'îye ve Evkâf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun" kabul edilmiştir. Bu kanunun 5. maddesi şöyledir; "Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacidi şerifenin ve tekaya ve zevayanın idaresine imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyumların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur." ⁹⁹⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen devrimlere karşı, özellikle Halifeliliğin kaldırılmasından sonra, Nakşibendi Şeyhi Said'in önderliğinde, dinin siyasete alet edilmesi suretiyle devlete karşı isyan hareketleri başlatılmıştır ⁹⁹⁸. Bu olay,

⁹⁹¹ Bu kişiler; Bitlis, Küfrevizade Şeyh Abdülbaki Efendi, Şeyh Mahmut Efendi, Nurşinli Büyük Şeyhlerden Şeyh Ziyaettin Efendi, M.Kemal'in bu kişilere gönderdiği mektuplar için Bkz, *Nutuk* (C.III, Vesikalar, Belgeler), s.1277-1285.

⁹⁹² Demirci, a.g.m., s.18; Kara, a.g.m.; s.993; Halide Edip eserinde bu konuya geniş yer vermiştir. Bkz., Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstanbul: Can Yay., 1962).

⁹⁹³ Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* (İstanbul: 1958), s.355.

⁹⁹⁴ Mehmet Önder, "Mevlana Müzesinden Notlar", *Türk Yurdu Mecmuası, Mevlana Özel Sayısı* (Temmuz 1964), s.68.

⁹⁹⁵ Kara, a.g.m., s.993.

⁹⁹⁶ Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler* (İstanbul: 1969), s.237-238; Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: 1964), s.134-135.

⁹⁹⁷ *TBMM Z.C.*, (D.II, C.7), s.24; Gönülal, a.g.e., s.306-307.

⁹⁹⁸ Şeyh Sait ayaklanmasıyla ilgili yargılamalarda, tekkelerin ayaklanma hazırlıkları için birer merkez olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu nedenle İstiklal Mahkemesi, ayaklanma bölgesindeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. 28 Haziran 1925'de alınan karar, tekke ve zaviyelerin asıl amaçlarından saparak birer siyasal dernek gibi çalıştıkları için Dernekler Yasasının izinsiz açılan

uzun zamandan beri çöküntü içerisinde olan tekke ve zaviyelerin kapatılması için bir neden oluşturmuştur. Ama önce kılık kıyafet üstünde durulmuş ve 25 Kasım 1925’de çıkarılan bir yasa ile şapka yasal bir giyim ögesi haline getirilmiştir. Kılık Kıyafet Devrimi sırasında Mustafa Kemal Atatürk’ün, Kastamonu ve İnebolu da söylediği Nutukların içinde tekke ve zaviyeler de yer almıştır. Mustafa Kemal Atatürk, 30 Ağustos 1925’te Kastamonu’da yaptığı konuşmasında, “Efendiler ve ey millet! Biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müridler ve meczuplar memleketi olamaz. En doğru en hakiki tarikat medeniyet tarikatıdır”⁹⁹⁹ demiştir. Mustafa Kemal Atatürk Çankırı’da da aynı biçimde konuşmuş, tarikat üyelerinin Diyanet İşleri Başkanlığı görevlileri gibi giyinmelerinin de yersiz ve haksız olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰⁰.

2.2.1. Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması ve Bunun Toplumdaki Etkileri

Tekkelerin ve zaviyelerin kendiliklerinden kapanmalarını beklemenin çok uzun süre alacağı düşünülmüş ve bu nedenle Mustafa Kemal Atatürk’ün Ankara’ya dönüşünden sonra Bakanlar Kurulu; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına ve din görevlilerinin kıyafetlerine ilişkin bir kararname yayınlamıştır (2 Eylül 1925). Bu kararnameye karşı yer yer tepkiler başgöstermiştir. Bu durumda sorunu tarikatlarla birlikte ele almak ve yasa gücüne başvurmak gerekli görülmüştür. Bununla ilgili tasarının, daha önceki devrim yasalarında olduğu gibi hükümetçe değil, milletvekilleriince hazırlanması yeğlenmiştir¹⁰⁰¹. Refik Koraltan ve arkadaşlarının imzalarını taşıyan önerinin gerekçesinde şu görüşlere yer verilmiştir; “Tekaya ve zevaya gibi islâm dininin zaruriyatından olmayan müesseselerin erbabı idlal altında teşevvüşü efkara ve maksadı siyasiyeyi tervice ne kadar müsait olduğunu, mal ve canca birçok fedakarlıkları mucip olan son irtica hadisesi yeniden intibaha vazetti ve vatan ve devletin selamet ve sükunu ile endişnak olanların dikkatini celp eyledi. (...) Devlet ve

kuruluşlara ilişkin hükmüne dayandırılmıştır. Burada şöyle denilmiştir; “Yapılan mahkemelerden, tekke ve zaviyelerin birer kötülük ve fesat ocağı oldukları ve bu tekkelerde ve zaviyelerde şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek, halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin kabul edemeyeceği eylemler işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla Doğu İstiklal Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir.” Turan, *Türk Devrim Tarihi* (3.Kitap, 1.Bölüm), s.178-179.

⁹⁹⁹ A.S.D., (C.II, 1989), s.215.

¹⁰⁰⁰ Turan, *Türk Devrim Tarihi* (3.Kitap, 1. Bölüm), s.179.

¹⁰⁰¹ Turan, *y.a.g.e.*, s.179.

millet hayatını muntazam ve salim esaslara icra etmek endişesiyle mütehassis olan asri ve medeni muhitlerin hiç birinde artık bu gibi kurunu vustai hadise ve müesseselere tahammül edilemediğinden merbuten takdim kılınan kabulünü Heyeti Umumiye arz ve teklif ederiz”¹⁰⁰². Kanunun görüşülmeye açılmasından sonra söz alan, Konya Mebusu Refik Bey, Rize Mebusu Ekrem Bey, tekke ve zaviyelerin bilgisiz ve eğitimsiz kimselerin elinde uyuşukluk, tembellik, siyasal istismar ve bir irtica yuvalarına dönüştüğünü bu nedenle birçok masum insanların zarar görmesine neden olduğunu söylemişlerdir¹⁰⁰³.

Görüşmelerden sonra 30 Kasım 1925’de, “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun” kabul edilmiştir. 677 sayılı kanun 3 madde olarak düzenlenmiştir. “Madde 1- Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek Vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda gerek suveri aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler sahiplerinin diğer şekilde temelluk ve tasarrufları baki kalmak üzere kamilen seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde fihâl (hali hazırda) cami veya mescit olarak istimal edilenler ibka edilir.

Bilumum tarikatlerle şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisadi memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde selatine ait veya bir tarikata veyahut cerri menfaate müstenit olanlara bilumum sair türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülgadır. Seddedilmiş olan tekke ve zaviyeleri veya türbeleri açanlar veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya aynı tarikat icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki ünvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hidematı ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kimseler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdi ile cezalandırılır.

Madde 2- İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir.

¹⁰⁰² TBMM Tutanak Dergisi, (D.II, C.19), s.145-165; TBMM Z.C., (D.2, C.19),s.282.

¹⁰⁰³ TBMM Z.C., (D. 2, C.19), s.282-283.

Madde 3- İşbu kanunun icrasına icra vekilleri Heyeti Memurdur.”¹⁰⁰⁴

Tekkelerin kapatıldığı 1925 yılında İstanbul’da 325 dergâh vardır. Semiha Ayverdi’nin yaptığı hesaba göre, herbirinin ortalama elli mensubu olduğu varsayılrsa, $325 \times 50 = 16250$ kişinin tekke mensubu olduğu, bunların herbirinin aile fertleri ve arkadaş olarak beşer tane sempatzanı bulunduğunu varsayılrsa: $16250 \times 5 = 81250$ sayısına ulaşılır. O sırada İstanbul’un nüfusu’nun 850 bin olduğu gözönüne alınırsa şehrin sekizde birinin bu olaydan bir şekilde etkilendiği görülür¹⁰⁰⁵.

Tekke ve zaviyeler kapatıldıktan sonra, tarikatların önemli bir bölümü faaliyetlerini yeraltına kaydırmışlar ve şartlar müsait olduğu andan itibaren de gün yüzüne çıkmışlardır. Özellikle Nakşibendi ve Kadiriler Doğu Anadolu’da faal durumda kalmışlar ve yer altı medrese ağı aracılığıyla dini öğretimi sürdürdürmüşler, ailelere de ekonomik destek verdimişler, iş ve toplumsal hareketlilik sağlamışlardır¹⁰⁰⁶.

1925-1940’lı yıllar arasında özellikle Nakşibendiler faaliyetlerini gizlemek zorunda kalsalar da yine büyük oranda irtica olaylarında rol almışlardır. Örneğin 23 Aralık 1930’da Nakşibendi tarikatına bağlı Derviş Mehmet ve yandaşlarının “şariat isteriz” diye başlattıkları Menemen Olayı, en büyük irtica olaylarından biri olmuştur. Menemen Olayından sonra ilân edilen Sıkıyönetim Mahkemesi Menemen Olayının 1. derece suçlularının yanında tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karşı gelen sanıkların da soruşturmasını yapmıştır. Alaşehirli’lerden 25 kişi tekkeler hakkındaki kanundan sonra dervişlik yapmaktan yargılanmışlardır. İlk mahkemede maznunlar dinlenmiştir.

¹⁰⁰⁴ **TBMM Kanunlar Dergisi** (C.4, S.21-22), 10.6.1949’da, “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Olan 677 Sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun” çıkarılmıştır. Buna göre;

“1- Şeyhlik, babalık, halifelik gibi mensupları arasında baş mevkiinde bulunanlar altı aydan az olmamak üzere hapis ve 50 liradan aşağı olamamak üzere ağır para cezasından başka bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezası ile cezalandırılırlar.

2-Bu kanun yayımı tarihinden itibaren yürürlüğe girer.

3-Bu kanunu Adalet Bakanı yürütür.

Resmi Gazete (16 Haziran 1949, S.7234); **Resmi Gazete**, (3 Mart 1950, S.7448, Kanun No:5566, Kabul Tarihi.1.3.1950). 3 Mart 1950’de kabul edilen kanuna göre, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına dair olan 677 sayılı kanunun birinci maddesine bir fıkra daha eklenmiştir. Fıkra şöyledir; “Türbelerin Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi Milli Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvib olur”. Kanunu yürütmeye hakkı ise Bakanlar Kuruluna verilmiştir.” **Resmi Gazete** (3 Mart 1950, S.7448, Kanun No:5566, Kabul Tarihi, 1.3.1950).

¹⁰⁰⁵ Demirci, a.g.m., s.18; Semiha Ayverdi, **Ne İdik, Ne Olduk?** (İstanbul: 1985), s.104-105.

¹⁰⁰⁶ Richard Tapper, **Çağdaş Türkiye’de İslâm** (İstanbul: Sarmal Yay., 1993), s.18; Thierry Zarcone, “Nakşibendiler ve Türkiye Cumhuriyeti, Zülümünden, Yeniden Dini, Siyasi ve Toplumsal Mevkiye Ulaşma (1925-1991)”, **Türkiye Günlüğü**, Çev: Neriman Topbaş, (S.23, Yaz:1993), s.99; Hamdi Algar, “Nakşibendi Tarikatının Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Türkiye Günlüğü**, (S.23, Yazı.1993), s.123-146.

Hepsi suçlamaları inkar ederek önceden verdikleri ifadelerle çelişkili konuşmuşlardır¹⁰⁰⁷. Mahkeme 10 Şubat 1931'de sona ermiş ve üç kişi halife olduklarını ileri sürerek kendilerine mürit toplamaktan 5'er ay hapis ve ağır para cezasına çarptırılmış 11 kişi hakkında da beraat kararı verilmiştir¹⁰⁰⁸.

Sıkıyönetim Mahkemesince Alaşehirliilerin duruşmasından sonra Seydi Köyünden Cemaloğlu Mustafa ile Bayramoğlu Murtaza'nın yargılamalarına başlanmıştır. Bu kişiler hakkında Savcı Fuat Bey tekke ve zaviyelerin kapatılması kanuna karşı hareket etmekten dolayı cezalandırılmalarını istemiştir. Mahkeme verdiği kararla, her ikisini de üçer ay hapis ve 50'er lira para cezasına mahkum etmiştir¹⁰⁰⁹. Sıkıyönetim Mahkemesi ayrıca, tarikat işleriyle uğraşmaktan dolayı Eğridirli Hafız Mustafa'nın duruşmasına başlamıştır. Mahkeme, Hafız Mustafa'nın, Nakşibendi tarikatına dahil bulunduğunu kendi ifadeleri ve gerekse Asker Hulusi Efendi'nin kendisine yazdığı mektuptan anlaşıldığını belirterek 3 ay hapsine ve 5'er lira ağır para cezasına çarptırılmıştır¹⁰¹⁰.

Tarikat işleriyle uğraşanların mahkemeleri devam etmiştir. Bunlardan en önemlisi Çanakkale ve Balıkesirliilerin duruşmaları olmuştur. Balıkesirli grubun yargılanmasına 12 Şubat 1931'de başlanmıştır. Mahkeme de okunan kararname de, maznunların şapka ve hükümet aleyhinde propagandalarda bulunmaktan yargılandıkları belirtilmiştir. Tekke ve Zaviye Kanununu ihlal eden Balıkesirli Şeyh Halil, Bergamalı Hasip, Balıkesirli Hacı Zühtü, şekerci Seyit Eminoğlu Hasan, Sinemacı Namık ve Balıcalı Halil Hocalar ve İbrahim Sururi Beydir. Bunlar yargılanmaları sonucunda, savunmaları dinlendikten sonra, Şeyh Halil Efendi'nin Nakşibendi tarikatının halifesi olması ve gezdiği yerlerde tarikatı temsil etmesinden dolayı 677 numaralı kanunun birinci maddesine göre 1 sene 3'er ay hapis ve 50 lira ağır para cezasıyla cezalandırılmasına, Zühtü, Seyit ve Namık Efendilerin 1'er sene hapis ve 25'er lira ağır para cezasıyla cezalandırılmalarına, Emiroğlu Hasan'ın beraatına , İbrahim Sururi Bey'in altı ay hapis ve 75 lira para cezasına, kardeşi Mustafa Efendi, Arnavut Kasap,

¹⁰⁰⁷ Bahriye Acar, **İzmir Basınında Menemen Olayı** (İzmir: Dokuz Eylül Üniv., Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1997), s.70.

¹⁰⁰⁸ Acar, a.g.e., s.71; **Cumhuriyet** (12 Şubat 1931).

¹⁰⁰⁹ **Hakimiyet-i Milliye** (9-10 Şubat 1931).

¹⁰¹⁰ **Hakimiyet-i Milliye** (12 Şubat 1931).

Cemal ve Servet Beylerin de üç ay mahkumiyetine ve 25'er lira para cezasına çarptırılmasına karar verilmiştir ¹⁰¹¹.

Bu olayların yanında, 1935 yılında, Beşiri ilçesinin Kayıntar köyünde oturan Halit adında Nakşi Şeyhinin etrafına küçük bir grup toplanmıştır. 1935 yılı Aralık ayında, müritlerini Eruh İlçesinin bazı köylerine propaganda yapmaya memur etmiştir. Müritler, gittikleri yerlerin halkını Şeyh Halid'e boyun eğmeğe, onu mehdi olarak tanımaya zorlamışlardır. Halk kendilerine inanmayınca, bu sefer adam öldürmeye ve yaralamaya başlamışlardır. Hükümet kuvvetleri bu garip hareketi bastırmış, elebaşlarını yakalayarak cezalandırmıştır. Şeyh Halid'in oğlu Abdülkuddüs ise aşiretiyle ve müritleriyle bir süre daha Siirt dağlarında şeyhlik ve tarikatçılık hareketlerini sürdürmüştür. Abdülkuddüs sürekli izlendiği için Suriye'ye kaçarak canını zor kurtarmıştır ¹⁰¹².

Menemen olayından sonra, irtica hareketlerinin en önemlisi olarak kabul edilen Ocak 1936 yılında gerçekleşen İskilip Olayıdır ¹⁰¹³. Olayın elebaşı Nakşibendi tarikatından Kayserili Ahmet Kalaycı'dır. Amacı, destekleyicileriyle beraber Nakşibendi tarikatını yaymaktır. Bunlara göre, namaz ve oruç farz değildir. Kendilerine 40, 70 ve 90 günlük yeni oruç şekilleri icat etmişlerdir. Şeyhlerini ise Allah gibi görmüşler ve ona tapmanın gerekli olduğunu kabul etmişlerdir. Bunların faaliyetleri uzun uğraşmalardan sonra önlenmiştir ¹⁰¹⁴.

3. MENEMEN OLAYI

3.1. Menemen Olayını Hazırlayan Nedenler

Menemen Olayı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri gerçekleşmiş olan en önemli ve en geniş irtica olayıdır ¹⁰¹⁵. Menemen İzmir iline 31 km. uzaklıkta bir ilçedir. 1920 yılında belediye olan Menemen, Batı Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Yunan işgalini ve Milli Mücadele'yi en yoğun yaşamış yerler arasındadır ¹⁰¹⁶. Menemen Olayı öncesinde ülkenin iç ve dış siyasette bir takım problemler yaşaması rejim aleyhtarı kişilerin örgütlenmesine ortam hazırlamıştır. Öncelikle, yeni kurulan Türkiye

¹⁰¹¹ Hakimiyyet-i Milliye (28 Şubat 1931).

¹⁰¹² Hakimiyyet-i Milliye (17 Ocak 1936).

¹⁰¹³ Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı...*, s.187.

¹⁰¹⁴ Hakimiyyet-i Milliye (28 Ocak 1936).

¹⁰¹⁵ Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı...*, s.184.

¹⁰¹⁶ Acar, a.g.e., s.8.

Cumhuriyeti, diğer uluslar gibi çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkmak için, hukuki, sosyal ve ekonomik alanlarda büyük devrimler gerçekleştirmiştir. Ama yapılan bu devrimler bazı kesim tarafından benimsenmemiştir. Menemen Olayından sonra yargılananların ifadelerinden de anlaşıldığına göre bu irtica hareketi, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına, sarık ve cübbe gibi dinsel giysilerin yasaklanmasına karşı olanlar tarafından başlatılmıştır¹⁰¹⁷. Çünkü bunlar teokratik devlet düzeninin kendilerine sağladığı çıkarları yeniden kazanmak ve bu nedenle de mevcut laik sistemi yıkmak amacındadırlar. Bu amaç için de “din elden gidiyor” parolasını kullanmışlardır¹⁰¹⁸. Menemen Olayına etki ettiği söylenen Serbest Cumhuriyet Fırkası ise, 12 Ağustos 1930’da kurulmuştur¹⁰¹⁹. Çağdaş uygarlığı temel almış Yeni Türkiye’nin, “Tek Parti” görüntüsü başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere dönemin yöneticileri içinde sıkıntı kaynağı olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, Fethi Okyar’la görüşmesi sırasında; “Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir diktatör manzarasıdır” demiş ve Cumhuriyeti şahsi menfaati için yapmadığını, amacının; “Cumhuriyetin şahısların hayatına bağlı kalmadan kökleşmesini” sağlamak olduğunu belirtmiştir¹⁰²⁰. Böylece yeni kurulacak olan parti, hem biriken hoşnutsuzluğu giderecek, hem hükümetin kusurlarını düzeltecek, hem de ekonomik duruma yeni çareler arayacak, kısacası kontrol sistemi oluşturacaktır¹⁰²¹. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın savunduğu en önemli ilke, liberal ekonomi politikası olmuştur. Bu nedenle parti nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşayan Türkiye için bir umut kaynağı olmuş, kısa sürede taraftar toplamıştır¹⁰²². Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulduğundan itibaren taraftarının hızla arttığı en önemli yerlerden biri İzmir ve çevresi olmuştur¹⁰²³. Sonuçta, SCF’nin kurulması, rejime karşı hoşnutsuzlukların dile getirilmesine imkân vermiştir. İslâmi gerici çevreler de bundan yararlanmışlardır. Halifeliğin kaldırılmasına ve Cumhuriyetin ilânına tepki

¹⁰¹⁷ Acar, a.g.e., s.8.

¹⁰¹⁸ Özer Ozankaya, *Türkiye’de Laiklik* (İstanbul: Cem Yay., 1990), s.254-292.

¹⁰¹⁹ Koçak, a.g.e., s.106; Serbest Cumhuriyet Fırkası için Bkz., Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, (İstanbul: 1969); Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*, s.623-631; Fethi Okyar’ın Anıları, Haz: Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, (Ankara: T. İş Bankası Yay., 1999); Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü*, Serbest Cumhuriyet Fırkası (İstanbul: 1998); Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: 1967); Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?*, Haz:Nermin Kırdar, (İstanbul: 1987).

¹⁰²⁰ Okyar, a.g.e., s.392-293; Çetin, a.g.e., s.66-89.

¹⁰²¹ Karpat, a.g.e., s.61.

¹⁰²² Ergün Aybars, *Atatürk Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi* (İzmir: 1994), s.62; Fethi Okyar’ın Partisini Fesh Beyannamesi için Bkz., Okyar, a.g.e., s.528.

¹⁰²³ Acar, a.g.e., s.9-10.

gösteren gerici çevrelerin başında yer alan Nakşibendiler burada da yine başı çekmişlerdir ¹⁰²⁴. Bütün bu gelişmeler sonucu partinin kapatılmasından bir ay sonra Menemen’de Kubilay Olayını gerçekleştirmişlerdir ¹⁰²⁵.

3.2. Menemen Olayı’nın Başlaması Ve Bastırılması

“Mehdi Mehmet ve arkadaşları Şamdan Mehmet, Emrullahoğlu Mehmet Emin, Nalıncı Alioğlu Hasan, Nalıncı Küçük Hasan ve Çakıroğlu Ramazan, Keçili Köyünden Çırak Mustafa’nın kahvehanesinde toplanarak zikir yapmışlardır. Çırak Mustafa’nın kahvehanesi hükümet tarafından kapatılınca da zikirlerine Tatlıcı Hüseyin ve Mustafa Süleyman’ın evlerinde devam etmişlerdir. 6 Aralık günü Tatlıcı Hüseyin’in evinde yaptıkları toplantıda Mehmet ve arkadaşları herkesi dine çağırmanın zamanının geldiğine karar vermiştir. Yine bu toplantı sırasında, silahların nasıl tedarik edileceği de kararlaştırılmıştır. Alınan karara göre, önce Giritli Mehmet, Şamdan Mehmet ve Sütçü Mehmet ile birlikte, Paşa köyünden hareket edecek bir gün sonra da Emrullahoğlu Mehmet, Alioğlu Hasan, Nalıncı Hasan ve Çakıroğlu Ramazan, Paşa köyünde kendilerine katılacaklardır. Mehmet ve diğer 3 Mehmet, Paşa köyüne gelerek, Mehmet’in bacanağının evinde iki gün kalıp silahlanmışlardır. Yanlarına bir de köpek alarak ona “Kıtmir” adını vermişlerdir. Bundan sonra da yollarına devam ederek Bozalan Köyüne gitmişler, daha Bozalan’a varmadan yolda Çakıroğlu Ramazan, onlardan ayrılarak Manisa’ya dönmüştür. Sütçü Mehmet’in köyü olan Bozalan’da birkaç gün kaldıktan sonra, zikirlerine devam etmek isteyen Giritli Mehmet ile arkadaşları köyün içinde yeteri kadar rahat edemedikleri gerekçesiyle dağda bir kulübe yaptırmışlardır. Giritli Mehmet, Bozalan köyünde Mehdiğini ilân etmiştir. Mehmet ve arkadaşları 23 Aralık 1930 günü Menemen’e gitmek için yola çıkmışlardır. Menemen Divan-ı Harp Mahkemesi savcısının iddiasına göre; sanıkların amaçlarını gerçekleştirmek için Menemen’i seçmelerinin sebebi; belediye seçimlerini ilçede Serbest Fırka’nın kazanmasını kendileri için çok uygun bulmalarıdır. Kâfile Hasanlar geçidine vardığında Kayıkçı Mehmet, onları kayığıyla karşıya geçirmiş Mehdi Mehmet ve arkadaşları sabah erkenden Menemen’deki Müftü Camiine gitmişlerdir. Bu sırada halk sabah namazını kılıyordu. Camiide Nalıncı Hasan, Camiinin kapısında açmış

¹⁰²⁴ Cevat Rıfat Atilhan, *Menemen Hadisesinin İyüzü* (İzmir: 1970), s.46-47.

¹⁰²⁵ M.Taner Bayazıt, *İzmir Basınında Demokrasi Mücadelesi (1923-1950)* (İzmir: 1992), s.92.

oldukları ve üzerine de “İnnafetahnaleke” suresi yazılı bir sancağı eline almış ve hep birlikte camiinin içinde beklemeye başlamışlardır. Mehmet camiiye gelenlere kendisinin “Mehdi” olduğunu söylemiş bunu kanıtlamak için de “kıtmır” adını verdiği köpeği halka göstermiştir. Camiide halkla birlikte namaz kıldıktan sonra sahte mehdi cemaati bayrak altında toplanmaya çağırmış ve kendisine katılan bazı Menemenlilerle birlikte camiiden ayrılarak belediye meydanında bir süre kaldıktan sonra bayrağı omuzlayıp hep birlikte tekbir getirerek şehri dolaşmaya başlamışlardır. Sokaklarda bir taraftan tekbir getiren topluluk bir taraftan da dükkanlarını açmaya çalışan esnafa ve karşılarına çıkan kimselere; “Müslüman mısınız? İtikadınız var mı?” diye sorup, kendilerinin bayrağı altına girmelerini aksi takdirde kılıçtan geçirileceklerini; ortada hükümet olmadığını, herkesin dükkanlarını kapayarak kendilerine katılmalarını, arkalarından 70.000 evliya ve meleğin gelmekte olduğunu; top, tüfek bütün kuvvetlerin bir iş göremeyeceğini söyleyerek halkı korkutmuşlardır. Kafiye Menemenli Hoca Saffet Efendi’nin evinin önüne gelince durmuş ve Mehdi Mehmet onu da yanlarına çekmeye çalışmıştır. Ancak Hoca Saffet onların yanında yeralmamıştır. Mehmet ve arkadaşları bir süre daha Menemen sokaklarında dolaştıktan sonra belediye önüne gelmişlerdir. Mehdi ve arkadaşları Müftü Camiinden aldıkları bayrağı Menemenli arabacı Hasan’a kazdırdıkları çukura dikmişlerdir. Bundan sonra 200 kişi tekbirlere başlayıp, ellerinde silahları olduğu halde sancak etrafında dönmüşlerdir. Derviş Mehmet etrafta toplanan halkı; “-Şeriat isteriz”, diye bağırarak kelime-i şahadet getirmeye teşvik etmiştir”.

Olay yerine ilk önce jandarma yazıcısı Ali Efendi gelmiştir. Ali Efendi, arkadaşı olan 4 jandarmaya silahlarını almalarını tenbih etmişse de onları beklemeden doğruca Giritli Mehmet ve arkadaşlarının yanına giderek “ne istediklerini” sormuştur. Mehmet de ona; “Git kumandanına haber ver de o gelsin. Bana top, kurşun işlemez” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Ali Efendi geri dönerek, jandarma bölük kumandanı Fahri Bey’i durumdan haberdar etmiştir. Asilerin yanına giden Bölük Kumandanı Fahri Bey, Mehdi Mehmet’e; “Ne istiyorsun? Buradan derhal dağılın”, deyince Mehmet’de bu soruya karşılık, kendisinin Mehdi olduğunu şeriatı ilân edip, dini yaydığını, kimsenin kendisine karşı koyamayacağını söyleyerek “çekil” diye cevap vermiştir. Jandarma bölük kumandanı Fahri Bey’de tedbir almak üzere olay yerinden uzaklaşmıştır. Fahri Bey, Hükümet binasına giderek telefonla Alay’dan askeri yardım istemiştir. Alay komutanlığı da , asıl mesleği öğretmenlik olan yedek subay Asteğmen Kubilay’ı bir

müfreze asker ile olay yerine göndermiştir. Bu sırada, Kubilay'ın kendisinin silahı olmadığı gibi, erlerinin de silahlarında mermileri yoktur, İhtiyat Zabit vekili Kubilay Süngü takmış olan askerlerini belediye meydanındaki kahvenin önünde bıraktıktan sonra, kendisini öne atarak asilere dağılmalarını söylemiştir. Bununla da kalmamış, Giritli Mehdi Mehmet'i de yakasından tutarak çekmiştir. Bunun üzerine Mehdi Mehmet'de silahını ateşleyip Kubilay'ı yaralamıştır. Komutanlarının yaralandığını gören askerler kaçmışlardır. Ağır yaralı olan Kubilay camiye sığınmak istemişse de ancak avluya kadar gelebilmiş ve orada düşmüştür. Ne askerden ne de halktan bir yardım gelmemesinden cesaret alan Giritli Mehmed, Alioğlu Hasan'ın torbasından bir bıçak alıp Şamdan Mehmet ile birlikte yaralı Kubilay'ın yanına giderek daha ölmemişken, boynunu kesmiş, daha sonra da Kubilay'ın kesik başını caminin içindeki bir taşın üstüne koyup, "Gördünüz mü? kafirlerin akibeti işte budur..." diye konuşmuştur. Sahte Mehdi, "Kan içmek haramdır. Fakat bunun kanını içmek helaldir" diye genç zabitin kanını emmeye başlamıştır. Bu hareket bittikten sonra, Mehdi Mehmet ve arkadaşları buradan meydana giderek halktan kesik başı bayrak direğine bağlamak için ip de istemişlerdir. Bu sırada olay yerine gelen iki kır bekçisi (Mustafa ve Hasan) isyancıların üzerine ateş açmışlardır. Çatışma sırasında bekçilerden Mustafa ve Hasan şehid olmuştur. Tam bu sırada alaydan diğer bir müfreze gelerek havaya ateş etmeye başlayınca halk kaçmıştır. Mehmet'de "Bize kurşun işlemez, bir dervişiz, biz şeyhiz... kaçmayın" diye bağırarak halkın kaçmasına engel olmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bunun üzerine müfreze komutanı da asilerin üzerine ateş etme emrini vermiştir. Asilerden Mehdi Giritli Mehmet, Şamdan Mehmet ve Şütçü Mehmet vurulup ölmüştür. Asilerden geri kalanlar hemen orada yakalanmıştır" ¹⁰²⁶. Ancak Nalıncı Hasan ve Alioğlu Hasan halk arasından geçerek kaçmışlardır. Bunlar daha sonra Manisa'da yakalanmışlardır ¹⁰²⁷.

Menemen Olayı telefonla ve telgrafla vilayete bildirilmiştir. Vali Kâzım Bey derhal postahaneye giderek telgraf makinesi başında Menemen Kaymakamı ile

¹⁰²⁶ Bkz., TBMM Z.C., (D.3, C.25), s.74-83; "İrtica Doğduğu gibi Boğuldu!... Sükun ve Kanun Vaziyete Tamamen Hakim!, Hadise Nasıl Başladı, Nasıl Bitti?", *Cumhuriyet* (25 Aralık 1930); *Anadolu* (24 Aralık 1930); *Yeni Asır*, (24 Aralık 1930); Cemalettin Saraçoğlu, "Menemen İrticanın İçyüzü", *Cumhuriyet*, (23-30 Aralık 1958) ; "Kubilay Olayı", *Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi, Özel Sayı*, (Ankara: 1998), s.42-52.

¹⁰²⁷ "Firari Mürteciler Dün Yakalandı", *Cumhuriyet* (26 Aralık 1930).

görülmüş ve olayı Dahiliye Vekaletine bildirmiştir ¹⁰²⁸. Menemen'e ilk olarak; Vali yardımcısı Saip Bey, Savcı Hidayet Bey, Birinci Sorgucu Ali Rıza, Savcı Yardımcısı Cevdet ve Fuat Beyler gelmiştir. Bunlar soruşturmaya hemen başlamışlardır ¹⁰²⁹.

Başsavcı Hidayet Bey'in başkanlığında Menemen'de olayla ilgili olarak çok geniş kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Bu araştırmalar sırasında, Manisa'da yapılan tahkikat sonucunda irtica hadisesinin bu şehirde hazırlandığı ve canilerin buradan hareket ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, Manisa vilayet merkezi ile merkeze bağlı Paşa ve Bozalan köylerinde de pek çok kişi tevkif edilmiştir. Aynı şekilde İzmir ve İstanbul'da da olayla ilgili olarak pek çok kişi tutuklanmıştır. Ayrıca Derviş Mehmet'in "Nakşibendi Şeyhi" olduğu belirtilmiştir. İstanbul'da tutuklananlar arasında, Nakşibendi tarikatı Şeyhi Şeyh Esat ve 81 arkadaşı da bulunmuştur. Şeyh Esat'ın yakalanması, "İstanbul'da tevkifler" adıyla verilmiş, Derviş Mehmet'in ve irtica hareketini hazırlayan müritlerin doğrudan doğruya büyük Şeyhlerden aldıkları emri yapmaktadırlar, şeklinde gazetelerde haberler çıkmıştır ¹⁰³⁰. Bunların dışında da daha 25 kişi gözaltına alınmıştır ¹⁰³¹.

25 Aralık 1930 tarihli gazeteler devrim şehitleri için yapılan cenaze törenine geniş yer ayırmışlardır ¹⁰³². Törelerden sonra çeşitli konuşmalar yapılmıştır. Konuşma yapanlar, Mülazım İhsan Bey, Bahri Bey, Menemen Türkocağı adına Muhittin Beylerdir ¹⁰³³.

Menemen Olayı nedeniyle, 28 Aralık 1930 günü Dahiliye Vekili Şükrü Bey, Ordu müfettişlerinden Fahreddin Paşa'yla birlikte trenle Menemen'e gitmiştir. Şükrü Bey önce Şehitlerin mezarına gitmiş sonra da hükümet konağına gidip Başsavcı Hidayet Bey'den soruşturmalar hakkında bilgi almıştır. Dahiliye Vekili Anadolu Ajansına verdiği beyanatta; Menemen Jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Fahreddin Bey'in

¹⁰²⁸ Anadolu (24 Aralık 1930); Yeni Asır (24-25 Aralık 1930).

¹⁰²⁹ Hallı, a.g.e., s.362-363.

¹⁰³⁰ "İstanbul'da Tevkifat Devam Ediyor", Cumhuriyet (28 Aralık 1930); "İstanbul'da yapılan Tevkifat, Mürtecilerin Esat Hoca'dan Direktif Aldıkları Tesbit Edildi", Cumhuriyet (29 Aralık 1930).

¹⁰³¹ Serap Tabak, "Menemen Olayı'nın İzmir Basınında Yankıları", Tarih İncelemeleri Dergisi-X, (İzmir: Ege Üniv. Basımevi, 1995), s.318; Cumhuriyet (24-25 Aralık 1930).

¹⁰³² Törene katılanlar; Asker, Çelenk Taşıyan Askerler, Cenaze Otomobilleri, Mebuslar, Vali Paşa, Manisa Fırka Kumandanı, Cavit Paşa, Memurun Zabitan, Fırka Erkanı, Maarif Memurları, Muallimler ve Ahali. Cumhuriyet (26 Aralık 1930), s.1-5.

¹⁰³³ Anadolu (25 Aralık 1930); Yeni Asır (25 Aralık 1930), Menemen Olayından sonra Kubilay hakkında geniş bilgiler veren makaleler ve çeşitli kitaplar çıkartılmış ve Kubilay'ın Anıtı yapılmıştır; Celal Kırhan, Öğretmen Kubilay ve Uydurma Mehdi (İstanbul: 1963); Mustafa Baydar, Kubilay (İstanbul: İzmir Matbaası, 1954); Kemal Üstün, Menemen Hadisesinin İçyüzü (İstanbul :Çağdaş Yay., 1977), s.72-80.

vazifesini tam olarak yerine getirmediği için tutuklandığını, Menemen Kaymakamı Cevdet Bey'in de olay sırasında vazifesini ihmal ettiği için vekalet emrine alındığını belirtmiştir¹⁰³⁴.

Menemen'deki olay sırasında yurt gezisinde bulunan Mustafa Kemal Atatürk, hemen Edirne'den İstanbul'a gelerek 27 Aralık'ta Dolmabahçe Sarayında bir toplantı yapmıştır. Toplantıya Meclis Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa, Başbakan İsmet Paşa, İçişleri Şükrü Kaya Bey ve Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa katılmıştır. Toplantıda Menemendeki irtica hadisesi üzerinde durulmuş ve alınacak tedbirler görüşülmüştür¹⁰³⁵. Mustafa Kemal Paşa ayrıca bu konuda, teessürlerini ve taziyelerini orduya bildirmiştir¹⁰³⁶.

Gazetelerde Menemen Olayında tutuklananlar ve soruşturmalar hakkında bilgi verilirken ayrıca, Takrir-i Sükun Kanunun yeniden uygulanmaya konulup konulmayacağı da merak konusu olmuştur. Ancak TBMM Reisi Kâzım Paşa “-Takriri Sükun kanunun yeniden ihya edileceği hakkında söylenen sözlerin aslı yoktur. Bu mevzubahis değildir. Hükümet kendisine terettüp eden vazifeyi yaparak irticaa karşı esaslı tedbirler alacaktır” diyerek hükümetin tavrını ortaya koymuştur¹⁰³⁷.

¹⁰³⁴ **Cumhuriyet** (29 Aralık 1930).

¹⁰³⁵ **Cumhuriyet** (28 Aralık 1930); İstanbul'da yapılan toplantıdan sonra Mustafa Kemal Atatürk, 6 Ocak 1930'da Ankara'ya gelmiş ve 7 Ocak'ta Menemen olayı ile ilgili Çankaya'da bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda, Başbakan İsmet İnönü, Meclis Başkanı General Kazım, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, savunma Bakanı Zekai Bey, Fahrettin Bey bulunmuştur. Bkz., Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş Ve Sonrası** (İstanbul: İnsel Yay., 1970), s.433-449. Bu toplantı da Menemen Olayına sebep olan etkenler ve bu olay ile ilgili alınacak önlemler görüşülmüştür. Toplantıda Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisine, Kazım Özalp, anılarında şu şekilde yer vermiştir: “Mustafa Kemal Paşa çok sinirli bir durumda söze başladı; Bu ne haldir, mürteciler hükümet meydanında ordunun subayını din adına boğazlayabiliyorlar. Binlerce Menemen'liden kimse mani olmuyor, bilakis tekbirlerle teşvik ediyorlar. Yunan idaresi altındayken bu hainler neredeydiler? Onların namusunu ve dinini kurtaran ordunun bir subayına reva gördükleri bu saldırının cezasını yalnız hain katiller değil, hepsi en ağır şekilde çekmelidir. Bu Cumhuriyetin ve bizim başımızı kesmektir. Bundan bütün Menemen sorusudur. Bu kasaba “Ville Maudite” ilan edilmeye müstahak olmuştur. Fransızca olan “Ville Maudite” kelimesinin karşılığı cezalandırılmış şehirdir. Vilmodit kasaba demek: o kasabanın bütün halkı şehir dışına çıkarılır, aileler, birer ikişer memleketin başka şehirlerine dağıtılır, tam boşaltılmış şehir tümüyle yakılır, bugünkü ve yarınki nesillere ibret olmak üzere hükümet meydanına büyük bir siyah taş, sütun olarak dikilir. “Derhal harekete geçmeliyiz” (...) “İşte böyle olacak, dağılalım” dedi ve kalktı”. Bkz. Kazım Özalp-Teoman Özalp, **Atatürk'ten Anılar**, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yay., 1992), s.47.

¹⁰³⁶ **Atatürk'ün Tamimi, Telgraf ve Beyannameleri** (1991), s.601-602.

¹⁰³⁷ **Cumhuriyet** (29 Aralık 1930); Acar a.g.e., s.52-57.

¹⁰³⁸ “Menemen Hadisesi Gösterildiği Gibi Ehemmiyetsiz Değil”, **Cumhuriyet**, (27 Aralık 1930).

Yapılan soruşturmalarda, Menemen Olayı'nın basit bir olay olmadığı anlaşılmış¹⁰³⁸, olayın örgütlü ve geniş kapsamlı, Cumhuriyete yönelik bir irtica hareketi olduğu belirtilmiştir. 1.Kolordu Komutan Vekili General Mustafa Muğlalı olay yerinde yaptığı incelemelerde olayda; “bir takım gizli ve hain eller tarafından idare edilen bir örgütün mevcut olduğunu” belirtmiş ve bu nedenle büyük bir dikkat ve ciddiyetle olayın takip edileceğini ve aydınlatılacağını belirtmiştir¹⁰³⁹.

3.2.1. Menemen Olayı Üzerine İlân Edilen Sıkıyönetim Kanunu

27 Aralık 1930 tarihinde Dolmabahçe Sarayında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk başkanlığında görüşülüp alınan kararlar 30 Aralık 1930'da Başbakan İsmet Paşa başkanlığında toplanan CHF, fırka grubunda tekrar ele alınmıştır. Toplantıda Menemen Olayı sebebiyle gelen raporlar okunmuş alınması gereken önlemler görüşülmüştür. Toplantıda bazı mebuslar bölgede İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasını teklif etmişse de kabul edilmemiştir. Menemen'de örfi idarenin ilân edilmesi ve inkılabı koruma kanununun süratle çıkarılması kararlaştırılmıştır¹⁰⁴⁰.

Parti grubunun aldığı bu kararlara uygun olarak 31 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu, İzmir'in Menemen ilçesi ile Manisa ve Balıkesir merkez ilçesinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilân etmiştir¹⁰⁴¹. Hükümetin sıkıyönetim ilânı kararı 1 Ocak 1931 günü TBMM'nin onayına sunulmuştur. Görüşmeler, 29 Aralık'ta Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey ve 43 arkadaşının verdiği ve hükümetten, Menemen Olayı ile ilgili olarak ne gibi tedbir aldığına ve alacağına ilişkin bir soru önerisinin 1 Ocak 1931 günü meclis gündemine alınması ile başlamıştır. Önergeyi cevaplamak üzere Başbakan İsmet Paşa söz almıştır¹⁰⁴². İsmet Paşa öncelikle olay hakkında bilgi verdikten sonra, hükümet davanın süratle sonuçlandırılması ve olayı yaratan gizli hareketlerin faaliyetlerinin durdurulması amacıyla sıkıyönetimin ilân ettiğini, çünkü olayın “...yüzlerce seneden beri dini siyasete alet ittihaz eden bütün hareketlerin bir tekerrürü” olduğunu ve bunun

¹⁰³⁹ Hallı, a.g.e., s.363.

¹⁰⁴⁰ Tabak, a.g.m., s.321-322; Cumhuriyet (31 Aralık 1930); Acar, a.g.e., s.53.

¹⁰⁴¹ Düstur, (3.Tertip, C.12), s.41; BCA., T.C., Başvekalet Muamelet Umum Müdürlüğü (31.12.1930, S.10456). 26.1.1931 tarihinde, Divan-ı Harbi Örfi'nin süresi suçluların Muhakemesini bitirmeleri için bir uzatılmıştır. BCA., T.C., Başvekalet Muamelet Müdürlüğü (26.1.1931, S.10523); 25.2.1931 tarihinde de İrade-i Örfiye, Balıkesir ve Manisa merkezlerinde kaldırılmış, Menemen Kazasında ise 8 ay daha uzatılmasına karar verilmiştir. BCA., T.C., Başvekalet Muamelet müdürlüğü, (25.2.1931, S.10697.)

¹⁰⁴² TBMM Z.C. (D.III, C.24), s.3-4.

artık durdurulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca olayda, dini inanç ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasının yanında “Devlet ve Cumhuriyet aleyhinde fiilen tecavüz ve kasıt” bulunduğunu belirttikten sonra, sözü özgürlüklerin kullanılma biçimine getirmiş ve gerek hükümete muhalif kişilerin ve gerekse çeşitli gazetelerin, ülkedeki özgürlükleri kullanırken devlet gücünü yıprattığını ve bunun da bozguncuların işine yaradığını söylemiştir¹⁰⁴³.

İsmet Paşa ayrıca, ülke içindeki olaylarda askeri birliklerin ne zaman kullanılması konusunda da özetle şunları söylemiştir. “Bir olay olduğunda önce mülki idare ikna edecek, ihtar edecek, tenbih edecek, sivil güvenlik güçlerini ve jandarmayı kullanacak, olayları bastıramazsa o zaman askeri birliklere başvuracak, asker müdahale ettiği zaman da kendi yöntemlerini kullanarak olayları önleyecektir. Ancak askeri birlikler ve onun kumandanları, taşkınlık gösteren kalabalık karşısında nasıl davranılacağını, onların nasıl ikna edileceğini düşünmelidir. Bu zaten onların ihtisası dışındadır. Dolayısıyla asker gelince olayları acı da olsa kendi yöntemleriyle önleyecektir. Bu yüzden idari makamlar ellerindeki bütün güçleri kullanmadıkça orduya başvurmamalıdır” demiş¹⁰⁴⁴ ve Menemen olayındaki ihlalleri belirtmiştir.

İsmet Paşa’dan sonra söz alan Mazhar Müfit Bey’de olağanüstü durumlarda, normal zamanlar için yapılmış olan kanunların yeterli olmadığını, olağanüstü kanunlara ihtiyaç olduğunu söyleyerek bu konuda Hıyanet-i Vataniye Kanununun muhakeme usullerinden faydalanmasını önermiştir. Sıkıyönetim ilân edilmesini desteklediğini söyleyen Mazhar Müfit Bey, Menemen olayı hakkındaki düşüncelerini söyledikten sonra, Menemen’de görevini yerine getirmeyen sorumlular hakkında soruşturma açılmasını ve asileri alkışlayan bir kısım Menemen’linin de sert bir şekilde cezalandırılmasını istemiştir¹⁰⁴⁵. Mazhar Müfit Bey’den sonra söz alan Ahmet Ağaoğlu, hükümetin aldığı önlemlerin hepsini onayladığını ancak asıl önemli mücadelenin; “Türk’ün yükselmesine engel olmak isteyenlerce Kubilay’ın başının kesildiği anda, asileri alkışlayanların içinde bulundukları ruh hali ile mücadele etmek” olduğunu bu mücadelenin de sorumluluğunun memleketin aydınlarına düştüğünü belirtmiştir. Ama

¹⁰⁴³ y.a.g.e., s.4-5.

¹⁰⁴⁴ y.a.g.e., s.5-6.

¹⁰⁴⁵ y.a.g.e., s.6-9.

bu görüşleri mecliste kabul edilmemiş, konuşması sık sık kesilmiştir. Özellikle, Urfa Milletvekili Ali Saip Bey, Ağaoğlu'na sert karşılıklar vermiştir ¹⁰⁴⁶.

Görüşmelerden sonra, Bakanlar Kurulu tarafından ilân edilen sıkıyönetim mecliste oybirliğiyle kabul edilmiştir ¹⁰⁴⁷.

3.2.2 Sıkıyönetim Mahkemesindeki Yargılamalar

Menemen'de meydana gelen olay nedeniyle tutuklananların yargılanması için Divan-ı Harb'e, kazadaki ilkokul ayrılmıştır ¹⁰⁴⁸. 15 Ocak 1931 günü yargılamalar başlamıştır. İlk gün kimlik tespitinden sonra, olayın ele başlarından Emrullahoğlu Mehmet Emin, Nalınca Hasan, Küçük Hasan ile Çorbacı Ramazan ve Tatlıcı Hüseyin sorgulanmışlardır. Sanıklardan Mehmet Emin; mehdinin iki amacı olduğunu bunların, birinin kendi düşünceleriyle etrafındakileri zehirleyerek dervişlik yaptırmak ve esrar içirerek onları fikren teslim almak, diğeri de tekke ve şeyhliği yeniden elde etmek olduğunu belirtmiştir. Bu amaç için de Menemen'de bulunan Şeyh Saffet Efendi'den ilham aldığını söylemiştir. Savcının, zikir ve toplantıda neler yapıldığı sorusuna da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Mehmet Emin toplantılarda; "hükümetin maksadı ve hedefi müslümanları gavur ettirmektir. Mehdi dini iade etmek için bütün emellerini hep bu noktada toplar. Cumhuriyeti yıkmak gençliğin mefkuresini zehirlemektir ve bu meyanda Mehdi Mehmet bütün memurlar kâfirdir, ailelerini açık seçik gezdiriyorlar diyerek mütemadiyen hükümet aleyhinde ve tarikat lehinde söz söylerdi. Öyle bir hale gelmiştim ki Mehdi'nin dediklerini yapmamak iradesinden mahrum kalmıştım. (...) Şapka giyenler gâvur olur der ve bila perva alenen zikrettirirdi.(...) Seyahat esnasında halkı dine davet etmek için kasabalar, köyler, vilayetler gezilecek ve Mehdi Arabistan'a kadar, hatta Çin'e kadar giderek Hazreti İsa ile birleşeceğini ve oradan Avrupa'ya dönerek Avrupa Devletlerini dahi dine davet edeceğini söylüyordu," demiştir. Mehdi'nin Bozalan Köyüne giderken uğradığı köylerde, Mehdiliğini ilân ettiğini ve köpeği de köylülere göstererek bunun Mehdiliğin alâmeti olduğunu söylediğini belirtmiştir. Mehmet Emin, Bozalan yolunda sümbüller mevkiinde 11 gün boyunca zikir

¹⁰⁴⁶ y.a.g.e., s.7-9.

¹⁰⁴⁷ y.a.g.e., s.9. Sıkıyönetim, temel hak ve özgürlükleri sınırlayan olağanüstü bir rejim türüdür. İlân edilen yerlerdeki mülki ve zabıta görevlerinden bir kısmı askeri kuvvetlere geçer. Burada sınırlanacak temel hak ve özgürlükler arasında; seyahat, basın, haberleşme, sokağa çıkma saati belirlenir, toplantı yerleri kapatılır. Bu uygulamaların örneği çeşitli gazetelere yansımıştır. *Cumhuriyet* (5 Ocak 1931).

¹⁰⁴⁸ Tabak, a.g.m., s.323.

edip esrarlı sigara içtiklerini, Bozalan köyüne gidince de, avlanmak için geldiklerini, sonra da rahat rahat zikretmek için önce dağda bir kulübe yaptırıldığını, burada da zikre ve esrarlı sigara içmeye başladıklarını, mehdinin bu durumu H.Z.Peygamberimizin Miraç'a çıkma olayına benzettiğini söylemiştir. Menemen Olayı hakkında da, Bozalan'a kadar bu konuda hiçbir şey duymadığını, birgün Menemen'e gidip orada Saffet Hoca'nın evinde bir akşam kalınacağını ve oradan kutbülaktap Esat Hoca'ya ve umum şeyhlere telgraf çekileceğini, hükümeti işgal edip, tekkelerin açılacağını ve hükümetin iki ay tatil edileceğini belirtmiştir. Mehmet Emin, Menemen'e gelmeleri ve gelişmeler hakkında da ayrıntılı bilgi verdikten sonra, Kubilay olayı hakkında bir şey bilmediğini o sırada sancak altında esrarın da etkisiyle zikir yaptığını söylemiştir. Mehmet Emin Nakşibendi tarikatı hakkında da bilgi vererek; "Bu nakşi tarikatı zehirle dolu bir melanet yuvasıdır. Bunların kökünü kazımak lazımdır, bunların kökü kazınmadıkça Cumhuriyet selamet bulamaz, bunların kökünden kazınmasını isterim" demiştir¹⁰⁴⁹.

Mehmet Emin'den sonra, Nalıncı Hasan'ın sorgulanmasına geçilmiştir. Nalıncı Hasan önce Mehdi Mehmet'in müritleri arasına katılışını anlatmıştır. Sonra da yapılan zikirler ve toplantılardan Menemen'e kadar uzanan yolculukları ve olayları hakkında bilgi vermiştir. Mehdi Mehmet'in amacı hakkında da şunları söylemiştir; "...Mehdi bana dini ihya edeceğini ve müslümanlığı tekrar meydana çıkaracağını, Sultan Hamid'in oğullarından birini getirerek padişah ilân edeceğini söyledi. İstanbul'da Şeyh Esat'ı ziyaret ettiğini ve bir süre köşkünde misafir kaldığını bu zaman zarfında köşkteki konuşmaların hükümet aleyhinde konuşmalar olduğunu söylemiştir"¹⁰⁵⁰.

Nalıncı Hasan'dan sonra Küçük Hasan ve Ramazan sorguya çekilmiştir. Bunlarda aynı şeyleri söylemişlerdir¹⁰⁵¹. 17 Ocak'taki duruşmada ise, mehdi ve müritlerine yardım edenlerin sorgulamasına geçilmiştir. Bunlardan, Paşaköy ve Bozalan Köylerinde asilere yardım edenlerden yaklaşık 25 kişi sorgulanmıştır. Bunların hemen hemen hepsi, suçlarını inkar etmiş, iftiraya uğradıklarını ve bu kişilerin, köylerine avlanmak için geldiklerini sandıklarını söylemişlerdir¹⁰⁵².

Bundan sonra Saffet Hoca'nın sorgulanmasına geçilmiştir. Yapılan sorgulamalarda adı sıkça geçen Saffet Hoca, Mehdi Mehmed'in faaliyetleriyle bir

¹⁰⁴⁹ TBMM Z.C. (D.III, C.25),s.8-11.

¹⁰⁵⁰ y.a.g.e., s.11-22.

¹⁰⁵¹ y.a.g.e., s.12-16.

¹⁰⁵² y.a.g.e., s.16-21.

alakâsı olmadığını söylemiş ve hayatından çeşitli kesitler anlatarak millet ve memleket için çalıştığını, cumhuriyet hükümeti aleyhinde tek bir söz söylemediğini, Mehdi Mehmed Olayı ile kendisinin lekelenmek istendiğini ve Mehdiyi de tanımadığını söylemiştir. Bundan sonra, II.derece tanıklar kürsüye çağrılarak, olay günü Mehdi Mehmed ile Saffet Hoca arasındaki ilişki sorulmuş, Saffet Hoca'nın olaya katılmadığı tanıklar tarafından dile getirilmiştir ¹⁰⁵³.

Saffet Hoca'dan sonra, asileri alkışlamaktan sanık olan ve çoğunluğunu Menemen'li esnafın oluşturduğu kişiler tek tek sorgulanmış, olay günü olanlar hakkında bilgi alınmıştır. Ama sanıklar olayda suçları olmadığını, korktuklarını, esnaf komşuları tarafından “garaz” edildiğini ileri sürüp suçlarını kabul etmemişlerdir ¹⁰⁵⁴.

18 Ocak 1931 günü, Laz İbrahim Hoca'nın sorgulamasına geçilmiştir. Öncelikle Laz İbrahim'in bugüne kadar yaptığı faaliyetler hakkında bilgi alınmıştır. Bu sırada, tarikâtlar kapatıldıktan sonra, İzmir'deki Nikbol İmamı ve Hisar Camii İmamı Hoca Mustafa Asım ve Hoca Ali Efendi'ye zikir yapılması için yazdığı mektuplar gündeme gelmiş, Laz İbrahim Hoca önce bu kişileri tanımadığını söylemiş ve söylenenleri yalanlamış; ama bunlarla karşılaştırılınca da “aklımdan hastayım, unutuyorum” demiştir. Hangi tarikâta mensup olduğu sorulduğunda da; “Evvelce tarikata intisabım vardı. Şeyhim ölünce o zaman kadiri şeyhi bulunan Esat Hoca'ya cuma günleri zikre giderdim. Tekkelerin seddinden sonra tarikâtle alâkamı kestim” demiştir. Daha sonra da “evimde zikir yaptım suç mu?” diye tepkisini dile getirmiştir. Asi Nalıncı Hasan ise, İbrahim Hoca'nın yalan söylediğini söyleyip sözalmıştır. Nalıncı Hasan konuşmasında; “Cemal Efendi'nin evinde bulundum ve başkaca Arap Alan Cami İlyas Hoca'nın evlerinde bulunduk. Bu toplantılarda İbrahim Hoca hep halifenin geleceğinden ve eski zamanın avdet edeceğinden bahsediyordu. (...) Paşa Hazretleri Erenköyünde İbrahim Hoca ile Saatçi Mehmet Efendi, Şeyh Esadın evinde iken bir mebus geldi. Bunlar beni dışarı çıkardılar. Kendi kendilerine odada Sultan Hamidin oğulları gelecek halifelik tekrar iade edilecektir diye konuştular” demiştir. İbrahim Hoca ise hepsinin yalan olduğunu söylemiştir ¹⁰⁵⁵. Bundan sonra dinlenen şahitlerden, Laz İbrahim hakkında

¹⁰⁵³ y.a.g.e., s.21-23.

¹⁰⁵⁴ y.a.g.e., s.23-35.

¹⁰⁵⁵ y.a.g.e., s.35-40.

bilgi alınmıştır. Şahitlerden biri hocanın camide “rakı içen ve şapka giyenler gâvur olur” dediğini de ileri sürmüştür¹⁰⁵⁶.

İbrahim Hoca’dan sonra ismi konuşmalarda en çok geçen Şeyh Esat Efendi’nin sorgusuna geçilmiştir (21 Ocak 1931). Şeyh Esat’ın sorgulaması önemlidir. Çünkü olaya birinci derecede adı karışanlar sorgulamalarında, Menemen’de başarıya ulaştıktan sonra Şeyh Esat’a bu başarının haberi verileceğini olay öncesinde de müritlerin İstanbul’da Şeyh Esat’ı ziyaret ettiklerini ifade etmişlerdir. Önce sanıklardan Şeyh Esat ile olan ilişkileri sorulmuş¹⁰⁵⁷ sonra da Şeyh Esat’a hangi tarikâta mensup olduğu sorulmuştur. Şeyh Esat; “Nakşi ve Kadiri, tarikatlarına intisabım var” demiş ve mahkeme başkanı, “Ne vakit devamınıza nihayet verdiniz” sorusuna da “Tekkelerin kapanmasına müteakip” demiştir. Evinde sürekli toplantılar olduğunu ve bunun nedeni hakkında sorulan sorulara da, yaşlı olduğunu ve insanlara nasihatlar verdiğini belirtmiştir. Mahkeme Başkanı bundan sonra tarikâtlar, namaz ve zikirle ilgili sorular sormuştur. Ayrıca, yurdun çeşitli yerlerinden mahkemeye gönderilen ve tekkelerin kapatılmasından sonra vaaz ve nasihatlarına devam ettiğine dair mektup ve belgeler de Cumhuriyet ve devrimler aleyhinde yıkıcı propagandalar yaptığı yolundaki iddialara da kanıt olmuştur. Şeyh Esat bu iddiaları reddetmiştir. Şeyh Esat devlete sadık bir insan olduğunu, mazisinin temiz olduğunu belirtmiştir. Daha sonra, mahkeme başkanı bütün sanıklara seslenerek, “Her Müslüman Allah’ını tanır, Peygamberini de tanır ve kendi kendine ibadet eder. Milletin efradına ahkamı diniyeyi telkin edecek sıfatı ilmiyeye haiz hocalar vardır. Ayrıca bir de öteye beriye Evrad-ı Esadiye tevzi etmeyi neden lüzum görüyor” demiştir. Bu söz üzerine, Laz İbrahim Hoca, halka dini telkinde bulunmanın Kuran hükümlerinden olduğunu, kendisinin de Horozköy’lülere nasihat ettiğini, nasihatın ibadet anlamında yapıldığını ve yasak olmadığını, yasaklanan şeyin tarikat olduğunu söyleyerek, hocaların hükümete ve millete hiçbir zaman karşı çıkıp zarar vermediğini ileri sürmüştür. Mahkeme başkanı da, Şeyh Sait ayaklanmasını örnek göstermiş ve “onunda arkasında daha altmış tane şeyhi vardı” demiştir. Hocalar, Milli Mücadele dönemindeki faaliyetlerini söylemeye başlamışlardır. Bunun üzerine de

¹⁰⁵⁶ y.a.g.e., s.42-49.

¹⁰⁵⁷ y.a.g.e., s.50-60. Menemen olayından sonra, Şeyh Esat Efendi ile ilişkiye giren Nakşibendi tarikatına bağlı olduğu tespit edilen bir çok kişi de Nakşibendi Tarikatını yaymaya çalıştıkları iddiasıyla yargılanmış ve gerekli cezalara çarptırılmışlardır. Bkz., **Hakimiyet-i Milliye** (12-28 Şubat 1931).

mahkeme başkanı; “ muharebe zamanında tekkeler faaliyette idi, daha kapanmamıştı. Sonra kapanınca menfaat elden gitti” demiştir¹⁰⁵⁸.

24 Ocak 1931 tarihinde esas hakkındaki iddianamesini okuyan savcı Fuat Bey, suçluların Türk Ceza Kanununun 146.,150., 151. maddelerine göre cezalandırılmasını istemiştir¹⁰⁵⁹. Arkasından sanıklara savunmalarını yapmaları için tekrar söz verilmiştir. Emrulloğlu Mehmet Emin, Nalinci Hasan ve Küçük Hasan dışında hiçbir sanık suçunu kabul etmemiş, hatta beraatlerini istemişlerdir¹⁰⁶⁰.

25 Ocak 1931’de mahkeme kararını açıklamıştır. Buna göre, T.C. Anayasasını zorla değiştirmeye kalkışmak amacıyla Menemen’de gerçekleştirilen irtica eylemine doğrudan katılmak, yardım etmek, asilerin niyetlerini bildikleri halde hükümete haber vermemek, tekke ve zaviyelerin kapatılması ile dervişlik, müritlik, şeyhlik ... gibi ünvanların kullanılmasını yasaklayan, kanuna aykırı hareket etmekten 105 sanıktan 78’i, çeşitli cezalara çarptırılmıştır. 27 sanık ise beraat etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 64. ve 146. maddelerinin birinci ve ikinci fıkrasına göre 32 kişi idama, 5 kişi 24 sene hapse, 6 kişi 10 sene hapse, 1 kişi 12 sene hapse, 14 kişi 3’er sene hapse ve 17 kişi de birer sene hapse mahkum edilmiştir. İdam cezası verilen 32 kişiden 2’si daha cezaları onaylanmadan vefat etmiştir. Yine idam cezasına çarptırılan Manisa’nın Paşa köyü’nden Kahya Ahmetoğlu İsmail ile Manisa’dan Terzi Talat’ın cezalarını da TBMM ikişer sene hapse çevirmiştir¹⁰⁶¹.

2 Şubat 1931’de idam cezasına çarptırılan 28 kişi için Menemen’in çeşitli mahallerine idam sehpaları konulmuştur. 3 Şubat’ı 4 Şubat’a bağlayan gece mahkumların idam cezaları infaz edilmiştir¹⁰⁶².

Sıkıyönetim mahkemesi birinci grubun yani Menemen olayına doğrudan katılanların yargılanmasını bitirdikten sonra, yurdun çeşitli yerlerinde yapılan soruşturmalar sonucu tekke ve zaviyelerin kapatılmasına aykırı hareket etmek, bu maksatla gizli faaliyette bulunmak, çeşitli tarikatları yaymaya çalışmak (Nakşibendi,

¹⁰⁵⁸ y.a.g.e., s.60-65.

¹⁰⁵⁹ TBMM Z.C. (D.III, C.25), s.74-83.

¹⁰⁶⁰ y.a.g.e., s.66-73.

¹⁰⁶¹ y.a.g.e., s.85-91.

¹⁰⁶² Cumhuriyet (4 Şubat 1931).

Uşaki) Cumhuriyet ve Hükümet aleyhinde gerici propaganda yapmak suçlarından tutuklanıp Menemen'e gönderilenleri yargılamaya başlamıştır¹⁰⁶³.

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karşı gelenlerin yargılanmasından sonra sıra, Mehдинin dağa çıktığını haber alıp vazifelerini yapmamakla maznun Manisa Jandarma zabıtlarından Hamdi ve Kâmil Beylerin yargılanmalarına gelmiştir. 1 Mart 1931 tarihinde mahkeme başlamıştır. Yargılamada maznunlar suçlarını kabul etmemişler savunmalarını yapmışlardır. Açıklanan mahkeme kararına göre; Hamit Bey beraat etmiş, Kemal Beyin ise üç ay hapsine ve memuriyetten mahrumiyetine karar verilmiştir¹⁰⁶⁴. Mahkeme ayrıca, Menemen olayında görevlerinde ihmal görünen jandarma Bölük Kumandanı Yüzbaşı Fahri ve Menemen Kaymakamı Cevdet Bey de yargılanmış ve bunların dosyalarının Divanı Harp tarafından incelenmesine karar vermiştir¹⁰⁶⁵.

Sıkıyönetim mahkemesi 8 Mart 1931 günü kaldırılmıştır. Bu süre içerisinde mahkemeye, 606 sanığa ait evrak gelmiş, bunlardan 272'si hakkında soruşturma açılmış, 255'i hakkında dava açılmasına gerektiren sebep bulunmamış ve 79'u hakkında da görevsizlik kararı verilmiştir¹⁰⁶⁶.

3.3. Menemen Olayının Türk Basınındaki Yankıları

Başta İzmir basını olmak üzere bütün Türk basını, "Menemen Olayı"nı şiddetle eleştirmiştir. Olayın sebeplerini ve yankılarını içeren, günlerce süren yazılar yayınlamışlardır.

Dönemin önemli gazetelerinden, Hakimiyet-i Milliye, Cumhuriyet ve Son Posta olayı ayrıntılarıyla vermiş, bu gazetelerin köşe ve baş yazılarında olayın; dinin siyasal araç olarak kullanıldığı ortak görüşüne varılmıştır¹⁰⁶⁷. Bu gazetelerden Cumhuriyet ve Yunus Nadi, önce Menemen Olayının gelişimini anlatmış, sonra da olayın basit bir

¹⁰⁶³ Soruşturma ve yargılamaların sıkıyönetim süresince tamamlanamayacağı anlaşılmış bu nedenle de Hükümet sıkıyönetimin 1 ay daha uzatılmasını Meclis'ten istemiştir. Hükümet bu isteği onaylayarak kabul edilmiştir. **TBMM Z.C. (D.III, C.25); Resmi Gazete** (Şubat 1931); Sıkıyönetim mahkemesinin 1 aylık uzatması bitmiştir. Ancak mahkemenin yargılanmaları bitmediği için Bakanlar Kurulu Sıkıyönetimin, Balıkesir ve Manisa merkez ilçelerinde kaldırılmasını ve yalnızca Menemen'de 8 Mart 1931 tarihine kadar uzatılmasını kararlaştırmıştır. **TBMM Z.C. (D.III, C.25), s.56.**

¹⁰⁶⁴ Tabak, a.g.m., s.326.

¹⁰⁶⁵ Acar, a.g.e., s.73.

¹⁰⁶⁶ **Cumhuriyet** (1 Mart 1931).

¹⁰⁶⁷ Nurşen Mazıcı, "Menemen Olayı'nın sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik analizi", **Toplum ve Bilim**, (Güz, 2001, S.90, İstanbul: 2001), s.237.

irtica olayı olmadığını belirttikten sonra, Türk inkılabının çelik muhafızları vardır. Ve milletin akliselimi kolay kolay böyle dalgalara tutulmayacak kadar kuvvetli ve uyanıktır” demiştir. Yunus Nadi olayın içinde Serbest Cumhuriyet Fırkası taraftarlarının ve matbuat hürriyetini yanlış kullananların da olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, olayı 31 Mart Olayına benzetmiştir¹⁰⁶⁸. Yakup Kadri ise, Menemen Olayı’nı; Osmanlı devrinden beri yaşanan olaylara benzeterek; “meğer, bizim inkılap dediğimiz mefhum, bu memlekette daha hiçbir şeyi değiştirememiş” demiştir. Yakup Kadri olayın en can alıcı ve en düşündürücü yönünün, Kubilay’ın şehit edilmesi olayı ve halkın olaya seyirci kalması olduğunu da belirtmiştir¹⁰⁶⁹.

Mahmut Esat Bozkurt ise, bu olaylara bakarak, “İnkılabımız Tehlikededir!” denilemeyeceğini, devletin görevini yaptığını, yalnız, “ruhlara nüfuz etmeyen, inkılap hareketlerine karşı çok uyanık bulunmak lazım” geldiğini belirtmiştir. Ayrıca olayın sorumlularının Menemen ile sınırlı kalmadığını, olayda başka büyük sorumluların da olduğunu belirtmiştir¹⁰⁷⁰.

Menemen Olayı’na en ayrıntılı bir biçimde sütunlarında yer veren gazete Son Posta Gazetesi olmuştur¹⁰⁷¹. Son Posta Gazetesinde yazan Ahmet Ağaoğlu da Menemen Olayı hakkında yazdığı makalesinde, Cumhuriyetin ihmal edilerek kişisel iş ve çıkarlarla uğraşıldığını, Menemen Olayı’nın bunun sonucu olduğunu yazmıştır. Gazete ayrıca, Türk aydınının ve CHP’nin cumhuriyete karşı görevini yapmadığını da belirtmiştir¹⁰⁷².

Menemen Olayı, İzmir basınında da geniş bir yer tutmuş, yayınlanan gazetelerden, Halk Fırkası’nın taraftarı ve muhalifi olan gazeteler arasında bu konuda şiddetli tartışmalar olmuştur. Serbest Cumhuriyet Gazetesi olayı basit bir irtica olayı gibi görürken, Yeni Asır ve Anadolu Gazetesi de olayı çok esaslı ve geniş kapsamlı bir olay olarak değerlendirmiştir¹⁰⁷³. İzmir basınından Anadolu ve Yeni Asır gazeteleri, Menemen Olayı’nı her gün sütunlarına taşımışlar ve her iki gazete de, Menemen halkının bu olayla bir bağlantısı olmadığını, Menemen halkının devrimlere ve

¹⁰⁶⁸ Yunus Nadi, “Menemen’deki İrtica Hareketi”, *Cumhuriyet*, (25 aralık 1930).

¹⁰⁶⁹ Yakup Kadri, “Fehmi Kubilay’ın Canlı Şehadeti”, *Hakimiyet-i Milliye*, (31 Aralık 1930).

¹⁰⁷⁰ Mahmut Esat Bozkurt, “İnkılap Tehlikede Değildir!”, *Hakimiyet-i Milliye*, (30 Aralık 1930).

¹⁰⁷¹ Nurşen Mazıcı’ya göre bunun nedeni, Son Posta Gazetesi, SCF’nin yayın organı gibi tanınmış ve SCF’de Menemen olayının sorumlularından biri olarak gördüğü için duyduğu tedirginlikten kaynaklanmıştır, Mazıcı, a.g.m., s.38.

¹⁰⁷² Mazıcı, a.g.m., s.137.

cumhuriyete olan bağlılığını belirtmişlerdir. Bu gazetelere göre eksik olan taraf, aydınların ve politikacıların yeni rejimi halka iyi kavratamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda da bu olayda olduğu gibi gerici ve yobazların fırsat kolladığı durum doğmuştur. Anadolu Gazetesi'ne göre, olayın sebeplerinden biri de, muhalif basının hükümete yönelik acımasız ve yersiz eleştirileri ve bunun halk üzerindeki etkisidir¹⁰⁷⁴.

Türk halkı da olayı Cumhuriyete ve devrimlere girilen bir gerici eylem olarak nitelemiş, tepkilerini telgraflarla dile getirmiştir. Bu telgraflar Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanmıştır¹⁰⁷⁵.

4. İBADETİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

4.1. Türkçe Kur'an, Hutbe Ve Namaz Tartışmaları

Selçuklularda ve Osmanlılarda da, Arapça ve Farsça bilim dili olarak kabul edilmiş ve kullanılmıştır. 1839'daki Tanzimat Fermanı'nın ilânından sonra 1841 yılında Kuran'ın Türkçe'ye çevrilerek matbaada basılması gündeme gelmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet' in ilân edilmesiyle birlikte yine Kuran'ın tercümesi ile ilgili yoğun tartışmalar yapılmıştır. Batıcılar Kuran'ın Türkçe'ye tercüme edilmesini savunurken, İslâmcı kesim bu isteme karşı çıkmıştır. Buna rağmen 1908'de, "Tafsîl-ül Beyan" adı ile bir Kuran çevirisi yapılarak yayınlanmıştır¹⁰⁷⁶.

II. Meşrutiyet' in getirdiği özgürlük ortamında, Kuran'ın Türkçe'ye çevirisinin tartışılmasıyla yetinilmemiş, ezanın da Türkçeleştirilmesi gündeme getirilmiştir. Ziya Gökalp, "Vatan" adlı şiirinde, bu konuya dikkati çekmiş¹⁰⁷⁷, "Türkçülüğün Esasları"

¹⁰⁷³ Tabak, a.g.m., s.318; Acar, a.g.e., s.32.

¹⁰⁷⁴ Bkz., Acar, a.g.e., s.34-57.

¹⁰⁷⁵ **Cumhuriyet** (7 Ocak 1931). Bunlardan İçel Vilayeti, Halk Fırkası Reisi, Türk Ocağı Reisi, Muallimler Birliği Reisi, İdman Yurdu Reisi'nin çektiği telgrafi örnek olması bakımından veriyoruz. "Menemen faciası efkârı umumiyemizde, elim ve gayızlı bir heyecan uyandırmıştır. İrticanın kanlı ve kirli elleriyle şehit edilen aziz Kubilayımızı takdir ederiz. Hadisenin mürettip ve faillerine ve faciayı lakaydane seyir iden cumhuriyet düşmanlarına nefret ve lanet... kıymetli cumhuriyetimizi korumak için hepimiz Kubilay gibi canımızı fedaı hazır olduğumuz arz ile cumhuriyet ve inkılap intikamının en şiddetli ve seri bir surette alınmasını bekliyoruz". **EGMPD** (Belge No:13212-511), s.69; **Cumhuriyet** (7 Ocak 1931).

¹⁰⁷⁶ Cemal Şener, **Anadilde İbadet, Türkçe İbadet** (İstanbul: Ant Yay., 1998), s.66; Bahriye Üçok, "Yazı Devrimi – Kuran Harfleri ve Atatürk Devrimlerine Karşı Çıkışlar", **Bell.**, (C.XLIII/172, Ankara: TTK), s.823-824.

¹⁰⁷⁷ "Bir tülke ki, camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın,

isimli kitabında ise bu konuyu çeşitli yönleriyle ele almış ve incelemiştir ¹⁰⁷⁸. Ziya Gökalp' in ortaya attığı bu düşünceler, Mustafa Kemal Atatürk tarafından, bir kültür devrimi bağlamında ele alınıp uygulanacaktır ¹⁰⁷⁹.

Cumhuriyetin ilk yıllarında atılan laikleşmeye doğru adımları içine sindiremeyen kesimler tepkilerini Türkçe ibadet konusunda da göstermiştir. Bu kesime yanıt, Şeyh Ubeydullah' tan gelmiştir.

Ubeydullah Vatan Gazetesindeki 13 Haziran 1924 tarihli açıklamasında, Türkçe Hutbe ve Kuran'a karşı gelenlere şöyle cevaplar vermiştir; "...Kuran'ın hitabı umumidir. Her Müslüman onu anlamakla mükelleftir. Kim olursa olsun, her Kuran-ı anlayan elinden geldiği, dilinin döndüğü kadar o kitabı celili istediği lisana tercüme edecek, herkese anlatacaktır.(...) Müslümanlığın hali hazır, Müslümanları perişan ve maskara-i cihan ettiği ve fakru zilletin derece-i süflasına getirdiği Müslümanlığın akıl ve tevlem bir hale gelmeye, hakka vasıl olmaya çalışacaktır. Bu mücadelede asıl önemli soru nedir, bilir misiniz? (...) Bilecek miyiz? İnanacak mıyız?. Bizim istediğimiz bilmektir. Herkes evvela bilmeli, sonra şayanı kabul olanı, yani hakkı alınır, batılı atılır"¹⁰⁸⁰. Bu dönemde Türkçe Kuran ve ibadeti savunanlar bu iddialarını hep İmam-ı Azam' ın fetvalarına dayandırmışlar ve Kuran'ın Arapça ibadeti zorunlu tutmadığını bir çok ayetten örnekler vererek açıklamışlardır ¹⁰⁸¹.

İbadetin, anadilde yapılmasını savunanlardan Tüccarzade İbrahim Hilmi ise, "Avrupalılaşmak" başlıklı eserinde "Hele biz Türkler, Kuran-ı Kerim' in Türkçe tercümesi olmaması yüzünden dinimizin esaslarına bile vakıf olamıyoruz" diyerek bu konudaki eksikliği dile getirmiş ¹⁰⁸² İslâm dininin birincil kaynağı olan Kuran'ın bu

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır Vatanın"

Ziya Gökalp, *Yeni Hayat*, (2.b., İstanbul: 1941), s.9.

¹⁰⁷⁸ Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" isimli kitabında, Türkçe yapılan ilahi, zikir ve Mevlid-i Şerif'i örnek göstererek şunların da Türkçe olmasını istemiştir:

- 1- Kuran okunuşu,
- 2-Bütün ibadet ve ayinlerden sonra okunan dualar ve münacaat (yakarış),
- 3-Cuma ve bayram namazı hutbeleri.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Kamer Yay., 1996), s.113-114.

¹⁰⁷⁹ ya.g.e., s.43.

¹⁰⁸⁰ Ergin, a.g.e., (C.V), s.1925-26.

¹⁰⁸¹ Bkz., *Kur'anı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Haz:Prof.Dr. Hayrettin Karaman, Doç.Dr. Ali Turgut...(Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.,1991).Bu ayetler; Yusuf Suresi'nin 2.ayeti, Fussilet Suresi'nin 3 ve 44.ayeti; Duhan Suresi'nin 58.ayeti, zuhrun suresinin 3. ayeti.

¹⁰⁸² Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak*, Haz: Faruk Öztürk, Osman Kafadar, (Ankara: Gündoğan Yay., 1997), s.83.

ayetleri tartışılmaz olduğuna göre, Kuran kendi mesajının başka dillere çevrilmesine de karşı değildir demiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türk kültürünü, Fars ve Arap etkisinden kurtarmak için konuşma dilini, düşünme dilini ve ibadet dilini Türkçeleştirmeyi, uluslaşmanın temel şartlarından biri olarak görmüştür. Bu devrimi de diğer devrimlerde olduğu gibi zamanı geldiğinde uygulamaya koymuştur. Çünkü 1924 yılında, Tunalı Hilmi Bey'in, normal okullarda artık Arapça öğretilmesine gerek kalmadığını, Arapça yerine, İngilizce, Almanca öğrenmeleri gerektiğini söylemesi üzerine, Erzurum Milletvekili Ziyaettin Efendi; Müslüman olanın Arapça bilmesi gerektiğini, çünkü Kuran'ın Arapça nazil olduğunu söylemiştir. Tunalı Hilmi Bey'de Kuran'ın Arapça indirilmesinin nedeninin, Arapların Arapça konuşmasından kaynaklandığını belirterek, Arapça'nın esiri olmadığını ve; "Bir gün bizim milletimiz, dinini kendi güzel, anlaşılır dili ile yerine getirecek!. Buna mani olamayacaksınız" demiştir ¹⁰⁸³.

Mustafa Kemal Atatürk yeni devletin temel yapısını saptarken; Türkçe ibadet alanında da çeşitli adımlar atmıştır. Basında da Avrupa da uygulanan dinde reform ve Luther gibi konulara sıkça vurgu yapılmıştır. Halk dini alanda yapılacak reformlara karşı bilgilendirilmeye çalışılmıştır. Örneğin bu konuda bir makale yazan, Hamdullah Suphi yazısında şunları dile getirmiştir. "Avrupa milletlerinin uyanmasına büyük oranda yardım eden bu din hareketi, Protestan milletlerin Roma ile ilişkilerini kesmesine neden oldu; Mabede anadilleri girdi, çünkü Cenab-ı Hakkın Latince'yi, Almanca'dan, İngilizce'den daha iyi anladığına veya daha fazla sevdiğine dair bir iddianın gülünç olduğunu anladılar. Merasime boğulmuş dine sadelik soktular. Papazlığın bir zühd-ü itikaf hayatı olmasına son verdiler. Bu hareket içinde bizi en çok ilgilendiren yan, şüphesiz anadilin mabede girmesidir" ¹⁰⁸⁴ demiştir.

Türkçe ibadet konusunda, ilk ele alınan konu hutbe olmuştur. Türkçe Hutbe, Ali Suavi' den beri birçok aydın tarafından dile getirilmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde, en önemli kamuoyu oluşturma araçlarından biri olarak benimsenen hutbeler Cumhuriyet döneminde de kamuoyunun oluşumunda etkili olmuştur. Bu nedenle hutbelerin Türkçe verilmesi üzerinde sıkça durulmuştur. Çünkü camiler ibadet dışında halkın hem

¹⁰⁸³ TBMM Z.C. (D.2, C.8-1), s.804-806.

¹⁰⁸⁴ Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağyolu* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,1987), s.172-173.

eğitildiği hem de halka önemli mesajların verildiği mekanlar olmuşlardır¹⁰⁸⁵. Mustafa Kemal Atatürk, Balıkesir’de 7 Şubat 1923 tarihli bir konuşmasında hutbe hakkında bilgi vermiş, hutbelerin çağdaş, ilim ve fen kurallarına uygun ve Türkçe olarak verilmesi gerektiğini söylemiştir¹⁰⁸⁶. Türkçe hutbe, ilk önce, 21 Şubat 1925’de meclisin gündemine gelmiştir. Diyanet İşleri Riyaseti Bütçesi’nin görüşmeleri sırasında, Kangırı Mebusu Talat ve Ziya Beyler, bir Türkçe Hutbe Mecmuası tertip ve neşri ile Türkçe Hutbe okunmasının mecburi tutulması hakkında TBMM’ne 4/62 Nolu bir önerge vermişlerdir¹⁰⁸⁷. Diyanet İşleri Reisliği, Müşavere Heyeti azalarından Ahmet Hamdi Akseki’ye, 17 Şubat 1927 tarihinde Türkçe Hutbe adıyla, 51 Hutbeden oluşan bir eser hazırlatmış ve hutbelerin bazı kısımlarının Türkçe okunmasını kararlaştırmıştır¹⁰⁸⁸. Mustafa Kemal Atatürk’ün öngördüğü, “Kültürel Reform” projesinin, dini bölümünde yapılacakları saptamak üzere İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi üyelerinden, Fuad Köprülü, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, İsmail İzmirli, Halil Hamid, Arapgirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer, Hilmi Ziya bir araya gelerek, “İslâmiye-i Islah” adıyla yeni bir proje ortaya koymuşlardır (20 Haziran 1928). Bu proje genel olarak; ibadetin dilinde, ibadetin şeklinde, ibadetin sıfatında ve ibadetin fikriyatında reform yapılmasını öngörmüştür. Projenin; “ibadetin dili”, bölümünde, ibadetin dilinin, Türkçe olması üzerinde durulmuştur¹⁰⁸⁹. 17 Mayıs 1930 tarihinde ise, “Türkçe hutbe hazırlıkları için tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştır.” Meclis görüşmelerinde, Türkçe hutbeyi savunan Balıkesir Milletvekili Vehbi Bey konuşmasında; “...Hiçbir Peygamber kavmine, kendi dilinden gayri bir dille ümmetine hitap etmemiştir. Binaenaleyh bana hitap edecek adam benim dilimle hitap etmeli” diyerek Türkçe Hutbeyi savunmuştur¹⁰⁹⁰. Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey ise konuşmasında, anlaşılamayan bir dilde okunan hutbelerin sadece saygıdan dinlendiğini, ama hutbelerin aynı zamanda anlaşılması gerektiğini ve Türkçe okunmasını istemiştir¹⁰⁹¹. 5 Şubat 1932’de Sadettin Kaynak, tarafından Süleymaniye Camisinde Cuma hutbesinin tamamı Türkçe okunmasına karşılık daha¹⁰⁹² sonra hutbelerin yalnızca mev’ize (öğüt) kısımlarının Türkçe okunmasıyla yetinilmiştir.

¹⁰⁸⁵ Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 1997), s.37.

¹⁰⁸⁶ A.S.D. (C.II), s.99-100.

¹⁰⁸⁷ TBMM Z.C. (D.II, C.14), s.220.

¹⁰⁸⁸ Ahmet Hamdi Akseki, *Türkçe Hutbe* (İstanbul: Diyanet İşleri Riyaseti Yay., 1927).

¹⁰⁸⁹ *Vakit*, (20 Haziran 1928), s.1; Jaschke, a.g.e., s.40-41.

¹⁰⁹⁰ TBMM Z.C. (D.3, C.19), s.91-92.

¹⁰⁹¹ y.a.g.e., s.92.

¹⁰⁹² Cündioğlu, a.g.e., s.40.

Mustafa Kemal Atatürk ibadetin diliyle ilgili tartışmaları sürekli gündemde tutmaya çalışmıştır. Örneğin bazı akşamlar sofrada bu konu tartışılmıştır.¹⁰⁹³

Mustafa Kemal Atatürk 1931'de ibadetin Türkçeleştirilmesi konusunda kendilerinden faydalanacağı kişileri etrafında toplamış ve Dolmabahçe Sarayı'nda bu kişilerle aylar süren bir çalışma başlatmıştır. Ali Rıza Sağman bu toplantılar da önceliğin Kuran-ı Türkçeleştirmek, sonra hutbelerde ve vaazlar da okunan Arapça ayet ve surelerin Türkçelerini okumaya verildiğini belirtmiştir¹⁰⁹⁴. Dolmabahçe Sarayı'nda bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığı ve gözetiminde yürütülen ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi çalışmalarına, Beşiktaş' lı Hafız Rıza, Hafız Burhan, Hafız Sadettin (Kaynak), Enderun' lu Hafız Yaşar (Okur), Sultan Selimli Hafız Ali Rıza (Sağman), Adliyedeki Hafız Fahri, Galatasaray Mualimi Hafız Nuri ve tüm bu hafızlara başkanlık etmek üzere Üsküdar' lı Hafız Cemil katılmıştır¹⁰⁹⁵.

Dolmabahçe Sarayı'ndaki bu çalışmalar ilk meyvesini, 3 Şubat 1932'de vermiştir. Vakit Gazetesi bu olayı şöyle anlatmıştır; "Mübarek Kadir Gecesine rastlayan dün gece hemen bütün İstanbul'un camilerinde Türkçe Kuran tilavet okunmuş mevlüt okunmuş ve Müslümanlar geceyi ibadet ve huşu içinde geçirmişlerdir"¹⁰⁹⁶.

Cumhuriyet ilân edildikten sonra, Kuran'ın Türkçe'ye çevrilmesi ve bu işin Diyanet İşleri tarafından yapılması 1925 Şubatında TBMM'de tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim bu tarihten sonra, Kuran'ın Türkçe' çevrilmesin de bir faaliyet, bir yarış başlamıştır. İbrahim Hilmi Magamiz, Cemil Sait, Şeyh Muhsini Fani, İsmail Hakkı İzmirli bu konuda en büyük çaba gösteren kişiler olmuştur. Ancak bunlar, Kuran'ı, Arapça'dan değil de, Fransızca'dan Türkçe'ye çevirdikleri ve İslâmiyet konusunda

¹⁰⁹³ Bkz., Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları* (Ankara: Yenilik Basımevi, 1954), s.63-64; Ali Kemal Aksüt, "Mustafa Kemal Paşa ve Kuran Tercümesi", *Sebilürreşad*, (C.4, S.96), s.328-329; Reşit Galip'in *Türk'ün Milli Dini* isimli eseri şu ana başlıklar da toplanmıştır; "İnsanoğlunun din ihtiyacıdır; Türk Milletinin En Eski Din Anlayışı Bile İleri Bir Telakkidir; Müslümanlık Ana Prensiplerini Türk'ün Milli Dinine Uygundur; Hz. Peygamber Türk Aslındadır; Müslümanlığı Türkler Tedvin Etmişlerdir; Müslümanlığı Yaymak ve Müdafaa Etmek Vazifesini de Türkler Görmüyledir; Müslüman Medeniyeti Bir Türk Medeniyetidir; Türkler Müslümanlığı Terakki Ettirmişlerdir; Müslümanlığı Türkçeleştirmek için Büyük Gayretler sarfetmişlerdir". Bu eserin Atatürk tarafından hazırlattığı iddia edilmektedir. Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-I* (İstanbul: Kitabevi Yay., 1999), s.255-262 ;Bkz."Atatürk ve Din", *Millet Dergisi*, (C.4, Sene:2, S.90, 23 Ekim 1947), s.4-5.

¹⁰⁹⁴ Ali Rıza Sağman, "Atatürk'le Hatıralar", *Millet Mecmuası*, (C.5, S.10-11, Mart 1948), s.15 vd. Ali Rıza Sağman, "Hafız Rıza Atatürk ve Din", *Millet Dergisi*, (C.5, Sene:3, S.114, 8 Nisan 1948), s.4-5; "Atatürk ve Din", *Millet Dergisi*, (C.5, Sene:3, S.110, 11 Mart 1948), s.4.

¹⁰⁹⁵ Sağman, a.g.m., s.16; Jashke, a.g.e., s.45.

¹⁰⁹⁶ *Vakit* (4 Şubat 1932).

derin bilgiye sahip olmadıkları için çevriler de bir hayli yanlışlıklar yapmışlardır ¹⁰⁹⁷. Bu nedenle, Kuran'ın Türkçeleştirilmesi işi öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığına verilmiştir. Bu amaçla Diyanet İşleri, meclisten ödenerek alarak; Kuran'ı Kerim' in Türkçe çeviri işini Mehmet Akif Ersoy'a, tefsirini Elmalılı Hamdi Yazır' a ve en açık hadislerin olduğu hadis kitabı olarak kabul edilen İmam Buhari Mutasavi'nin hadislerinin çeviri işini de Babanzade Ahmet Naim'e vermiştir. Mehmet Akif Ersoy işini sonuçlandıramamıştır. Kuran çevirilerini, Elmalılı Hamdi Yazır yapmıştır. Babanzade Ahmet Naim ise 1934'de vefat edince hadis çevirisi, Kamil Miras'a verilmiştir. 1948 yılında bitirilen hadis çevirisi, 12 ciltten oluşmaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran Tefsirini 1935'te bitirmiştir ¹⁰⁹⁸.

Yunus Nadi, "Türkçe Kuran, Türkçe İbadet" adlı makalesinde Kuran'ın Türkçe ye çevrilmesinin yeni bir şey olmadığını, Kuran'ın tercümesine dini veya akli hiçbir engel bulunmadığını belirtmiş ve bu konuda örneklere yer vermiştir. Kuran'ın tercümesine karşı çıkanların iddialarını da yanıtlayan Yunus Nadi ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin hiç kimsenin vicdani özgürlüğüne karışmadığını, herkesin inancının kendine olduğunu, Türkün de ibadette kendi dilini kullanacağını belirtmiştir ¹⁰⁹⁹.

Kuran'ın Türkçe'ye çevirisi, özellikle Mısır ve Hindistan'da yoğun bir tartışma konusu olmuştur ¹¹⁰⁰. Eski El- Ezher Şeyh Vekili M.Şakir Türkiye aleyhine yayınlarına devam etmiştir. Aslında M.Şakir, "Arapça kılıfı altında Kuran'a saldırı derken gerçekte Kuran kılıfı altında-yani kutsallaştırarak-Arapça'yı savunmuştur"¹¹⁰¹. Tartışmaya noktayı; Eski Mısır Müftüsü Muhammed Bakhit bir fetva ile koymuştur. Kuran'ı çevirmenin günah olmadığını, ancak aynı ciltte Arapça metnin eksiksiz bulunması ve çevirinin de konu üzerinde derin bilgisi olanlarca yapılması gerektiğini, böyle bir çeviriye de İslâm toplumlarının uymasını belirtmiştir ¹¹⁰².

¹⁰⁹⁷ Bkz., Ergin, a.g.e., (C.V), s.1948-1953.

¹⁰⁹⁸ Bkz., A.Abdülkadiroğlu, Mehmet Akif'in Kuran'ı Kerim'i Tefsiri Mevize ve Hutbeleri (Ankara: 1991); Ergin, a.g.e., (C.IV), s.1931-1953; Bkz., Hafız Yaşar Okur, Atatürk'le Onbeş Yıl - Dini Hatıralar (İstanbul: 1962).

¹⁰⁹⁹ Yunus Nadi, "Türkçe, Kur'an, Türkçe İbadet", Cumhuriyet, (25 Ocak 1932), s.1.

¹¹⁰⁰ Koloğlu, a.g.e., s.283.

¹¹⁰¹ y.a.g.e., s.282.

¹¹⁰² y.a.g.e., s.285.

¹¹⁰³ y.a.g.e., s.285.

Kuran'ın, Türkçe okunmasına en büyük övgü Bulgaristan'daki din adamlarından gelmiştir. Ortodoks Kilisesinin Bulgarların ibadetlerini kendi dillerinde değil de Yunanca yapmasındaki ısrarından çok sıkıntı çekmiş olduklarını anımsatarak, Türkiye'deki laikliği övmüş ve "Yunan Ortodoksluğu için bu ne ibretimiz derstir" deyimini kullanmıştır ¹¹⁰³.

Bu konuda en ilginç yorum, ABD'nin eski büyükelçilerinden Charles Hitchcock Sherill'den gelmiştir. Sherill anılarında Mustafa Kemal Atatürk'ün din ile devletin bağdaşamayacağına inandığı için hilafeti kaldırdığı onun yerine Kuran'ı kendi dilinden halka verdiğini, hilafet döneminde Kuran'ı sadece din adamlarının anladığını, tefsir ettiğini, ama şimdi okur yazar herkesin bunu yapabilecek durumda olduğunu belirtmiştir. Sherill yazısının devamında; "... Mustafa Kemal Atatürk sayısız mücadeleler süresince sayısız tehlikeler atlattı. Ama böylesi tehlikeli bir işe girişmemiştir. Ona da girişti ve başardı. (...) Ülkede bütün dinler vardır, fakat devlet, hiçbirini korumaya yetkili değildir. Bu bakımdan biz, dini devletten ayıran ve hiçbir mezhebe diğerlerine nazaran siyasi üstünlük tanımayan Mustafa Kemal Atatürk'ün bu yaklaşımını benimsiyoruz" demiştir. Sherill ayrıca "Kuran'ın okunmasını yüz binlerce Türk'ün hayatına sokan, Mustafa Kemal Atatürk'ün, Luther ve Wycliffe gibi büyük bir din devrimcisi safına geçtiğini belirtmiştir ¹¹⁰⁴.

4.1.1. Türkçe Namaz Tartışmaları

Atatürk'ün kültür devrimi içinde yer alan, Türkçe namaz konusu bugün bile tartışma konusu olmaktadır. Meşrutiyet döneminde kısmen dile getirilen Türkçe Namaz konusu, genellikle İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin İslâm dininin kolaylıklar dini olduğuna dair fetvasından kaynaklanmıştır. Konuyu, Şerafettin Yaltkaya gündeme getirmiştir. Onu, Ubeydullah Efendi izlemiş ve Türkçe namazın kılınabileceğini çeşitli verilerle kanıtlamıştır ¹¹⁰⁵. Ziya Gökalp'te, Kuran'ın Türkçeleştirilmesi üzerinde dururken, İmam-ı Azam'ın, namazdaki surelerin bile milli lisanda okunmasının caiz olduğu sözünü ele almış ve ibadetten alınacak vecdin, ancak okunan duaların tamamıyla

¹¹⁰⁴ Şener, a.g.e., s.92-94; Koloğlu, a.g.e., s.297; Bkz., Charles Hitchcock Sherill, **Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları** (Ankara: Cumhuriyet Kitaplığı, 1999).

¹¹⁰⁵ **Vakit** (13 Haziran 1924).

anlaşılmasına bağlı olduğunu belirtmiştir ¹¹⁰⁶. Mustafa Sabri Efendi ise namazın Türkçe olamayacağını ¹¹⁰⁷ çünkü namazın Allah tarafından düzenlendiğini ve değiştirilmeyeceğini bu nedenle namazın içinde okunacak Kuran'ın da Arapça olması gerektiğini iddia etmiştir ¹¹⁰⁸. Cumhuriyetten sonra da devam eden, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusu, zaman zaman namazdaki surelerinde Türkçeleştirilmesi gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır ¹¹⁰⁹. Özellikle M.Nurettin Artam'ın, namazın Türkçe kılınabilirliği üzerine yazdığı makaleler bu konuda bir boşluğu doldurmuştur ¹¹¹⁰. Bütün bu gelişmeler sonucu, Türkçe namaz konusu, 1926 yılında İstanbul'un Göztepe Cami İmamı Hoca Cemalettin Efendi tarafından fikirden eyleme dönüştürülmüştür. Cemalettin Efendi 1926 Ramazanının birinci ve ikinci haftasının cuma namazlarını Göztepe Camii'nde Türkçe olarak kıldırması ve Türkçe hutbe okumuştur. Hoca ayrıca tekbirleri Türkçe okutmuş, namazı da, "selam size ve Allah'ın rahmeti size" diye bitirmiştir. Vakit Gazetesi'ne göre, camidekilerin çoğu hocanın Türkçe okuyuşundan memnun kalmış, ancak; "bilinç sahibi her Türk, öz dil ile yapılan bu duayı takdir ederken bazı dar kafalılar hocayı tehdit etmiştir". Bu olay üzerine hoca, Diyanet İşleri Başkanlığı'na şikayet edilmiş ve usule aykırı hareketten dolayı, başkanlıkça süresiz görevden alınmıştır. Ayrıca bu kişiler Üsküdar Müftülüğü'ne de başvurmuşlar, müftülük de Cemalettin Hocayı bu tarz hitabetten men etmiştir ¹¹¹¹. Vakit Gazetesinden sonra, diğer gazeteler de (Akşam, Milliyet) bu konuyu ele almışlardır ¹¹¹². Mehmed Asım, Vakit Gazetesinde imamların resmi bir yetkisi olmadığından, ibadet dili konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kesin kararının, hatiplere, imamlara ve ilgililere bildirmek zorunda olduğunu belirtmiş ve İmam ve Hatiplerin kendi başlarına serbestçe hareket etmelerinin doğru olmadığını söylemiştir ¹¹¹³. Mehmet Asım'ın bu görüşünü, Ahmet Cevdet onaylamıştır. Ahmet Cevdet şunları söylemiştir; "Göztepe

¹¹⁰⁶ Ziya Gökalp Külliyyatı-I., (Şiirler ve Halk Masalları), Haz:Fevziye A.Tansel, (Ankara: 1952), s.113.

¹¹⁰⁷ Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338).

¹¹⁰⁸ *ya.g.e.*, s.197-200.

¹¹⁰⁹ Bu konuda Bkz., Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak...*, s.40-63; A.Tansel, *a.g.e.*, s.113.

¹¹¹⁰ Bkz., Mehmet Nureddin, "İmam-ı Azam'ın cevaz verdiği bir mesele : Namazda Kuran'ın Türkçesini Okumak Caiz Değil midir?", *Vakit*, (24 Ekim 1925), s.3; Mehmed Nureddin, "Yine Kuran'ın Türkçe Okunmasına Dair; Davamız Techilden Perva etmeyecek Kadar Kuvvetlidir", *Vakit*, (24 Ekim 1925), s.3; "Dört Suale Dört Cevap; Kur'an'ı Farisi Okuyarak Namaz Kılanlar Olmuştur", *Vakit*, (8 Kasım 1925), s.4.

¹¹¹¹ "Münevver Bir Hocamız Türkçe Namaz Kıldırdı", *Vakit*, (6 Nisan 1926).

¹¹¹² *Milliyet* (7 Nisan 1926); *Akşam* (7 Nisan 1926).

¹¹¹³ Mehmet Asım, "Namazda Türkçe", *Vakit*, (7 Nisan 1926).

İmamı Efendi'nin bi nefsinin hareketi bizim usulümüze tevafuk etmez. Binaenaleyh menedilmesi, idare-i mülkiyye kavaidine tamamen muvafıktır. İmam Efendi galiba Türkiye hukuk-ı idaresine vakıf değil; yoksa kendi kendine böyle bir şey yapmazdı. Bu gibi şeyleri bilmek, yahut sormak lazım gelir demiştir ¹¹¹⁴. Ahmet Ağaoğlu da "Türkçe Haram Bir Lisan mıdır?", isimli yazısıyla Cemalettin Efendi'den yana tavır koymuştur. Ağaoğlu yazısında; "...Türk milleti altı yıldan beri yaptığı muazzam mücadeleyi sırf kendisinin bu konuda gelişmesi için icra etmektedir. Yoksa lisanı da, dini de ve hayatın gidişatı da eskisi gibi kalacaksa bu mücadelenin ne faydası var? Bu açıdan, Türkçe namaz kıldırmış olan hoca, hem dilimizin, hem dinimizin gelişmesine, yani yaptığımız mücadele ve devrimin esaslarına hizmet etmiştir. O halde böyle bir hoca nasıl oluyor da ceza görüyor ve nasıl oluyor da devrimin başında bulunan Hükümet, böyle bir hocayı görevden alabiliyor" demiştir ¹¹¹⁵. Cemalettin Efendi'yi destekleyen bir yazı da Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınmıştır. Abdullah Cevdet "Tanrıya İlk Defa Türkçe Söyleyen İmam" isimli bir makale yazmış ve yıllardır düşlediği inkılabın şimdi gerçekleştiğini belirtmiştir ¹¹¹⁶. Ama buna rağmen Hoca görevine iade edilmemiştir. Bunun nedeni Gazetelerde "...hutbe Türkçe olarak irad edilmekte ise de ayat-ı kerimenin Türkçesini namazda okuyabilmek için Kuran-ı Kerim'in resmi bir heyet-i ilmiye tarafından tercüme edilmiş olması icab etmektedir. Böyle bir resmi tercümenin evvel namazı Türkçe ile kıldırmak, imamlar için halen gayr-ı mümkün addedilmektedir" diye yansımıştır ¹¹¹⁷. Cemalettin Hoca, 17 Ekim 1926'da din dersi öğretmenliğine atanmıştır ¹¹¹⁸. Bu durum, Türkçe namaz için, şartların henüz yeterince olgunlaşmamış olduğunun göstergesi kabul edilmiştir ¹¹¹⁹. Türkçe namaz konusunda son noktayı, Diyanet İşleri Başkanı Rifat (Börekçi) Bey koymuştur. Rifat Beyin 3 Mayıs 1926 tarihinde yer alan beyanatında, namaz meselesinin ayrı olduğunu ve Kuran'ın Türkçe'ye tercümesinden sonra dahi namazın Arapça kılınmak zorunda olduğu doğrultusunda bir açıklama yapmıştır ¹¹²⁰.

¹¹¹⁴ Ahmet Cevdet; "Medeniyetin Bazı Levazımı Vardır?", *İkdam*, (8 Nisan 1926).

¹¹¹⁵ *Milliyet* (14 Nisan 1926).

¹¹¹⁶ Cündioğlu, *a.g.e.*, s.70.

¹¹¹⁷ *Milliyet* (14 Nisan 1926).

¹¹¹⁸ Şener, *a.g.e.*, s.80; Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s.69.

¹¹¹⁹ Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje...*, s.70.

4.2. Ezan, Tekbir, Kâmet Ve Salânın Türkçeleştirilmesi

Dolmabahçe'deki çalışmalardan sonra, komisyon ezanın Türkçe metnini ortaya çıkarmıştır.¹¹²¹ Mustafa Kemal Atatürk'ün de onayı alındıktan sonra Diyanet İşleri Başkanlığı Ocak 1932'den itibaren yeni ezanı müftülüklere göndermeye başlamıştır¹¹²².

Onaylanan Türkçe ezanın tam metni şöyledir.

1- Tanrı uludur (4 kere), 2- Şüphesiz bilirim ve bildiririm ki Tanrıdan başka yoktur tapacak, 3- Şüphesiz bilirim ve bildiririm ki, Tanrının elçisidir Muhammed, 4- Haydi Namaza, 5- Haydi Kurtuluşa, 6- Namaz uykudan hayırlıdır (Yalnız Sabah Namazında), 7- Tanrı Uludur, Tanrı uludur, 8- Tanrıdan başka yoktur tapacak¹¹²³.

Ezanın hemen arkasından Tekbir, Tehlik ve Salavat-ı Şeriflerinin Türkçeleştirilmiş şekilleri de Diyanet İşleri Reisliği'nce bütün müftülüklere gönderilmiştir. Salavat için müftülüklerin seçimine bağlı olarak üç şekil bildirilmiştir. Buna göre; Salavat-ı Şerife; "Ey Tanrının elçisi Muhammed, salât sana, selam sana ya da senin üzerine olsun rahmet ve selamet ey Muhammed; veya Ey Tanrının sevgilisi Muhammed salât sizindir, selam sizindir".

Tekbir ise, "Tanrı uludur, Tanrı uludur. Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Tanrı uludur. Tanrı uludur, hamd ona mahsustur"¹¹²⁴.

Tekbir ve Salavat-ı Şerifeler için bu yeni şekli kullanmayanlar için de, Türk Ceza Kanunu'nun 526.maddesi gereği ceza öngörülmüştür.¹¹²⁵

Dolmabahçe Sarayın da yedi seçme hafızın okuduğu ve meşk ettiği ezan, 3 Şubat 1932'de Ayasofya Camiinde teravih namazından sonra okunmuştur¹¹²⁶. İstanbul ve başka yerlerde bu hareket adım adım diğer kentlere de yayılmıştır.¹¹²⁷

¹¹²⁰ Başak Ocak Gez., "Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi", **Toplumsal Tarih**, (C.47, Kasım 1997), s17, Bkz., Halil Altıntaş; **Kur'an'ın Tercümesi ile Namaz Meselesi** (Ankara: 1998), s.191; "Türkçe Namaz Meselesi", **Vakit**, (3 Mayıs 1926), s.1.

¹¹²¹ Bu konuda ayrıntılı olarak Bkz., Sağman, a.g.e; Ergin, a.g.e, (C.V), s.1939 vd.

¹¹²² **Diyanet İşleri Reisliği** (Ocak 1932).

¹¹²³ Jaschke, a.g.e, s.45. Türkçeleştirilmiş ezanın bestekarlığını Devlet Konservatuarından, İhsan Bey ile Ermeni Nobaryan yapmıştır. Ergin, a.g.e., (C.5), s.1953.

¹¹²⁴ Jaschke, a.g.e, s.46.

¹¹²⁵ y.a.g.e, s.46., 2 Haziran 1941 tarihli kanunla bu maddeye yapılan ilaveye göre; (herhangi bir yerde, görev dışında bile olsa ve görevi olmasa bile) Arapça ezan okuyanlar ve tekbir getirip, Salavat-ı Şerife zikredenler için üç ay hapisle cezalandırma kabul edilmiştir.

¹¹²⁶ y.a.g.e, s.45;Bkz., Hasan Cemil Çambel, **Makaleler Hatıralar** (Ankara: TTK., 1987),s.S.36-37.

4.3. Bursa Olayı

Ezanın Türkçe okunmaya başlanması üzerine gerici güçler yeni bir fırsat daha yakaladıklarını düşünmüşlerdir.

“Ramazan ayı esnasında, Bursa’da bütün camilerde ezan ve kamet* Türkçe olarak okunmuştur. Ramazandan sonra ise tekrar Arapça’ya dönmüştür. Bunun üzerine camilere sıkı bir tebligat yapılarak ezanın ve kametin mutlaka Türkçe okunması bildirilmiştir.

3 Şubat 1933 günü Ulu cami müezzini işine gelmemiş bunun üzerine cemaat arasında bulunan Topal Halil isminde birisi ezanı Arapça olarak okumuştur. Bu hadise camideki cemaat arasında epeyce dedikoduya sebep olmuştur. Cemaat arasında bulunan sivil memur Hamdi Efendi ezanı Arapça olarak okuyan Topal Halil’in ismini kaydetmiştir.

Bundan sonra kamet de Tatar İbrahim isminde biri tarafından Arapça olarak okunmuştur. Polis memuru Hamdi Efendi Tatar İbrahim’in adını da saptamaya çalışmıştır. Bunun üzerine namazdan sonra adı tespit edilemeyen biri ayağa kalkarak;

“ - Bu nedir yahu?.. Yahudiler havralarında, Hıristiyanlar kiliselerinde serbest âyin yaparlarken neden bizi böyle kanunsuz tazyik ediyorlar?... Gidip derdimizi anlatalım” diye cemaati tahrik etmiştir.

“Bu meçhul adamın sözleri üzerine cemaat büyük bir gürültü ile camiden çıkmış ve evkaf dairesinin yolunu tutmuştur. Cemaati bu suretle teşvik eden adamın Tatar İbrahim olduğu tahmin edilmektedir. Camiden çıkan 80-90 kişi Evkaf Müdürlüğüne gitmişler. Evkaf Müdürünün yanına çıkmışlardır. Evkaf Müdürlüğüne çıkar çıkmaz, Arnavut Seyfettin adında biri ileri atılmış;

- Efendi halk Türkçe ezan istemiyor... Aşağıda toplandılar... demiştir. Bu sırada Evkaf Dairesinin önünde toplanan halkın:

- “İstemeyiz”, sedalarını Evkaf Müdürü Faik Bey duymuştur. Bunlar ayrıca, ezan ve kametin İstanbul ve diğer taraflarda olduğu gibi Bursa’da da Arapça okunmasını gürültülü bir şekilde talep etmişlerdir. Faik Bey bu cemaate ezanı Arapça okutmağa salâhiyeti olmadığını, Vali Bey’e gidip işi söylemelerini anlatmıştır.”

¹¹²⁷ Milliyet (29 Aralık 1932), s.1; Akşam (29 Aralık 1932), s.1. Bkz., BCA., CHP Genel Sekreterliği, (26 Şubat 1942, S.73498).

* Kamet; Cemaatle kılınan farz namazlara başlamadan önce cami veya sair namazgâh kabul edilen yerde “kadmeketissâlat” kelimelerinin ilavesiyle ve fakat yavaş edâ ile müezzinlerce tekrarlanan ezan cümleleri.

Kalabalık, Evkaftan Vali Konağına doğru yürümeğe başlamıştır. işi gücü olmayan bazı kimseler de merak için de bu kalabalığa katılmışlardır”.

“Kalabalık Vali konağının arkasına kadar gelmiştir. Ancak Vali bey bu sırada hükümet konağında bulunmuyordu. Diğer taraftan Evkaf Müdürü Faik Bey, kalabalık Evkaf Müdürlüğünden uzaklaşır uzaklaşmaz, durumu polis müdüriyetine bildirmiştir. Belediye Reisi Muhiddin Bey de olayı öğrenince, bütün belediye memurlarını olay yerine göndermiştir. Muhiddin Bey bir taraftan da valinin evine gitmiştir.

Hükümet Konağına gidenler Valinin içeride olmadığını öğrenmişler, bazıları merdivenlere, bazıları bekleme sıralarına oturarak valiyi beklemeye koyulmuşlardır. Bu sırada, Vali ile Belediye Reisi bir taraftan, askeri birliğe olayı bildirirken, diğer taraftan da yeterli sayıda polisi olay yerine göndermişlerdir. Polis memurları halkı dağıtmış ve olaya önyak olanları yakalamıştır”¹¹²⁸.

Vali, polis ve savcı vakit geçirmeden soruşturmaya başlamışlardır. Soruşturma o gece sabaha kadar devam etmiştir. Fakat görülen lüzum üzerine tutulanların çoğu serbest bırakılmıştır. Sonradan olaya önyak olanlardan; Hacı Yahya oğlu Kazanlı Tatar İbrahim, Mehmet oğlu kuyumcu Arnavut Şahin, Mühürücü Tatar Abdülhekim, Aziz oğlu Gürcü Ali, Köy imamlarından Gürcü Hafız Mustafa, Mehmet oğlu kasap Mustafa, kilimci Salih, Ömer oğlu Kaya Ali, Hüseyin oğlu Mustafa Hilmi, elektrikçi Arnavut Seyfeddin, Üçkuzular mahallesinden Mustafa oğlu Halim, Mahmut oğlu Hafız Ali¹¹²⁹ tutuklanmıştır.

Ertesi gün yapılan soruşturmada; Orhan Camii müezzin vekili Hüseyin, Demirtaş Camii müezzin vekili İsmail, Ulu Camii müezzini kalaycı Mecit te tutuklanmıştır¹¹³⁰.

Vilayetçe Bursa Müftüsü Nureddin Efendiye işten el çektirilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı vilayetin bu kararını onaylamıştır. Bursa Müftülüğüne Kavalalı Mehmet Ali Efendi tayin edilmiştir. Sulh hakimi Hasan Beye de işten el çektirilmiştir¹¹³¹. Müftü Nureddin Efendi ve Savcı Sakip Bey¹¹³² de;

¹¹²⁸ Cumhuriyet (6 Şubat 1933), s.1-3; Akşam (6 Şubat 1933), s.1-2; Vakit (6 Şubat 1933), s.1-2; Hakimiyet-i Milliye (6 Şubat 1933), s.1.

¹¹²⁹ Cumhuriyet (6 Şubat 1933), s.3; Akşam (6 Şubat 1933), s.2; Vakit (6 Şubat 1933), s.1-2.

¹¹³⁰ Akşam (6 Şubat 1933), s.2; Cumhuriyet (6 Şubat 1933), s.3.

¹¹³¹ Cumhuriyet, 6 Şubat 1933, s.3; Akşam (6 Şubat 1933), s.2.

¹¹³² Cumhuriyet (7 Şubat 1933), s.1.

“1- Müftü Efendi ihmal ve terahisi yüzünden hadiseye sebep olmuştur. Müftü Efendi ezanın Türkçe okunması ve kametin Türkçe verilmesi hakkında Diyanet İşleri Riyaseti ile Evkaf Müdüriyeti Umumiyesinden gelen kat’i emri anlamamış görünmüş, bunları memurlarına ve diğer alakadarlara izah etmemiştir”.

2- Savcı Sakip Bey ise; Olay hakkında tutuklu bulunmadığı halde, Adliye Vekaletine gönderdiği telgrafta 30 kişinin tutuklandığını belirterek”, Bakanlığı yanılttığı için görevlerinden alınmıştır.

Olay günü Evkaf Müdürlüğüne imzasız iki tehdit mektubu gönderilmiştir. Bunlardan birinde, “Vaka hakkında ağzını açarsan hemen seni öldüreceğiz” denilerek, Evkaf Müdürü korkutulmuştur. Diğer mektupta ise,

“Bana bak! Ben Bursalıyım. Seninleyim, Valinin Bursa’yı karıştırdığını biliyorum. Ben İstanbul’dan geldim. Orada Arapça ezan okunuyor ve Arapça kamet veriliyor. Yarından itibaren burada da Arapça ezan okunmazsa büyük bir felaketle karşılaşacaksın”¹¹³³ ifadelerine yer verilmiştir. Soruşturmada bu konuya önem verilerek Evkaf Müdürüne Türkçe ezan aleyhinde tehdit mektubu gönderenlerle, bu hadiseyi yapanlar arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı ve bu işin başka eller tarafından idare edilip edilmediği noktaları üzerinde durulmuştur¹¹³⁴.

Soruşturmalarda ayrıca şu konular üzerinde de durulmuştur.

“1- Bursa camilerinde ezan ve kamet bir kere Türkçe okunmağa başlamış ve 20, 25 gün o suretle devam etmiş olduğu halde tekrar Arapça’ya çevrilmiş olması- Ankara’dan Diyanet İşleri Riyasetinden verilmiş bir emir olmadığına göre, sadece müezzinlerin kendi teşebbüsleri ve eseri midir, yoksa hariçten gelen bir tesir ve müdahale üzerine mi olmuştur?

2- Hadiseden bir gün evvel Evkaf Müdürlüğüne bir takım tehdit mektupları gönderilmiş olduğundan bahsediliyor. Bu mektupları gönderenler kimlerdir? Bunlarla Türkçe ezan ve kamet aleyhinde yapılan nümayişin ele başları arasında bir münasebet var mıdır?”¹¹³⁵.

Soruşturmalarından sonra basına yapılan açıklamada olayın önemli olmadığı, dış ve iç tahrikin bulunmadığı bildirilmiştir¹¹³⁶. Bu olaydan dolayı, gözaltında 15 kişinin

¹¹³³ **Akşam** (7 Şubat 1933), s.1; **Vakit** (7 Şubat 1933), s.2; **Akşam** (6 Şubat 1993), s.2.

¹¹³⁴ **Cumhuriyet** (10 Şubat 1933), s.3.

¹¹³⁵ **Vakit** (7 Şubat 1933), s.1.

¹¹³⁶ **Cumhuriyet** (7 Şubat 1933), s.1.

tutuklu bulunduğu, bunların çoğunun da, görgüsüz ve cahil kişiler olduğu belirtilmiştir. Ancak Tatar İbrahim'le, elektrikçi Seyfettin'in, Hafız Ahmet Efendinin olaylarda önemli rol oynadığı saptanmıştır ¹¹³⁷. Ayrıca, olayla ilgisi bulunduğu gerekçesiyle İstanbul'da gözaltına alınan Ulucami hatib Hafız Tevfik Bursa'ya getirilmiştir. Önceden, Türkçe ezan aleyhinde bulunmuş olan bu hafızın ifadesine önem verilmiştir.

Bu olay üzerine yurdun dört bir yanından, Gazi Paşa'ya teessür telgrafları gelmiş ve olay kınanmıştır ¹¹³⁸.

İzmir'de bulunan Mustafa Kemal Atatürk ¹¹³⁹. 4 Şubat 1933'de İzmir'den ayrılmış ve Afyon istikametinden Bursa'ya hareket etmiştir. Başbakan İsmet Paşa, hükümeti olağanüstü toplayarak olayı görüşmüştür. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Adalet Bakanı Yusuf Kemal Bey'lerin Bursa'ya giderek hadiseye bizzat el koymaları kararlaştırılmıştır ¹¹⁴⁰.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal Atatürk ile Bursa'ya gitmeden önce görüşmenin yararlı olacağını düşünerek Afyon'da (5 Şubat 1933) Mustafa Kemal Atatürk ile buluşmuştur. Her ikisi de bu olayda izlenecek yöntem konusunda tam bir görüş birliğine varmışlardır ¹¹⁴¹. Bursa'ya Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Adliye Vekili Yusuf Kemal ile Emniyet-i Umumiye Müdürü Tevfik Hadi Beyler de gitmiştir ¹¹⁴².

Mustafa Kemal Atatürk, 5 Şubat 1933 günü sabah saat 9:30'de Bursa'ya ulaşmıştır. Bu olayı Yusuf Ziya Bey şöyle anlatmaktadır; "Yirmi iki gündür, adımlarının izleriyle yurdu bir altın haleye saran Gazi, Afyon tepelerini aydınlatırken, Bursa ovasına küçük bir irtica gölgesi çöktü. Bir anda onun bir tepeden bir ovaya karanlıkları yırtan bir yıldırım hızıyla düştüğünü gördük" ¹¹⁴³. Bursa'ya gelen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, olay ile yakından ilgilenerek incelemelerde bulunan adliye ve dahiliye vekillerinden bilgi almış ¹¹⁴⁴ ve gerekli incelemeyi yaptıktan sonra Anadolu Ajansı aracılığıyla bir tebliğ yayımlamıştır. Tebliğde; "Bursa hadisesi haddi zatında ehemmiyetli değildir. İzmir'den kalkarak süratle Bursa'ya gelmelerinin bu suretle dikkatlerini bilhassa hadise üzerine çevirmiş olmalarının sebebi dini siyaset

¹¹³⁷ Cumhuriyet (7 Şubat 1933), s.2.

¹¹³⁸ Cumhuriyet (9 Şubat 1933), s.6.

¹¹³⁹ Cevdet Tolgay, "Yaveri; Bursa Nutkunu Atatürk Söyledi", Milliyet, (1 Aralık 1966), s.1-7.

¹¹⁴⁰ Cumhuriyet (6 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴¹ Cumhuriyet (7 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴² y.a.g.m., s.1.

¹¹⁴³ Cumhuriyet (8 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴⁴ Akşam (7 Şubat 1933), s.1.

ve herhangi bir tahrike vesile etmeğe asla tahammül edilmeyeceğinin anlaşılması içindir. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir. Kat'i olarak bilinmelidir ki Türk milletinin milli dili ve milli benliği bütün hayatında hakim ve esastır ve öyle kalacaktır”¹¹⁴⁵.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa'ya gelip, bu olayın önemini belirtmesi üzerine, basının olaya ilgisi artmış ve olayı kınayıcı, Türkçe ibadeti savunucu yazılar yazmaya başlamışlardır¹¹⁴⁶.

14 Şubat'a kadar soruşturma devam etmiştir. En son üç kişi tutuklanmış, üçü de serbest bırakılmışlardır. Müezzin Süleyman, Marangoz Mustafa ve Kahveci Osman tutuklananlardır¹¹⁴⁷. Tutukluların yargılanması Bursa'da yapılmıştır.¹¹⁴⁸

4.4. İzmir Ve Salihli Olayları

İzmir'de 5 Şubat 1923 günü öğleden sonra “Şadırvan” camisinde, öğle vakti Türkçe ezan ve kâmet okunurken bu sırada Hüsnü isminde biri sokaktan Arapça ezanla karşılık vermiştir. Hüsnü polis tarafından yakalanmış ve soruşturulmaya başlanmıştır. Soruşturmada tutuklunun şuurunda bir bozukluk olduğu ortaya çıkmış muayeneye gönderilmiştir. Bazı müezzinlerin de gene Arapça ezan okumaları üzerine polis soruşturmaya başlamıştır. Bunlar sorgulamada Türkçe ezan okumak için emir almadıklarından Arapça okumakta mahzur görmediklerini söylemişlerdir¹¹⁴⁹.

İzmir'de müezzin olmadığı halde cemaat içinden dört kişinin, Arapça ezan okumaları haklarında soruşturma açılmasına yol açmıştır. Bunlar, Sulh Ceza Mahkemesin de tutuklu olarak yargılanmışlardır¹¹⁵⁰.

Tutuklananlar arasında bulunan “Hoca Habip otuz sene evvel Türkiye'ye gelmiş, yirmi senedir vaizlik yapıyordu. Hisar Camiinde Türkçe ezan okuyan İzmir'in belli başlı ulemasından ve halkın çok sevdiği Halil İbrahim Efendi'ye karşı ezanın Arapça okunması hakkında da bir takım sözler söylemişti. Hoca Habip Türkçe ezana karşıydı. Nitekim sorgusunda da; “her vergiye yapılacak itiraz gibi itirazda” bulunduğunu belirtmiştir. Bursa hadisesi günü yani 1 Şubatta evkaf başkatibine Remzi imzalı bir

¹¹⁴⁵ **Vakit** (7 Şubat 1933), s.1; **Cumhuriyet** (8 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴⁶ **Bkz.**, **Vakit** (8 Şubat 1933), s.2; **Cumhuriyet** (7 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴⁷ **Vakit** (14 Şubat 1933), s.1; **Cumhuriyet** (14 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴⁸ **Vakit** (12 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁴⁹ **Akşam** (6 Şubat 1933), s.1.

¹¹⁵⁰ **Akşam** (7 Şubat 1933), s.1.

mektup gelmiştir. Mektupta Türkçe ezan karşısı sözler bulunmaktadır. Bu mektup hocanın sözlerine paralellik gösteriyordu” ¹¹⁵¹. Ancak Habip Hoca savunmasında mektubu kendisinin yazmadığını söylemiştir ¹¹⁵². Soruşturma sonucunda hoca serbest bırakılmış, ama görülen lüzum üzerine evinde araştırma yapılmış, bu konuda bazı evraklar bulunmuştur. Evrakların içeriğinin de araştırıldığı belirtilmiştir ¹¹⁵³. 14 Şubat 1933 günü, İzmir’de Arapça ezan okudukları için tutuklanan Ömer, Deli Hüseyin ve Mustafa Efendilerin bu hareketleri irticai mahiyette görülmediğinden haklarındaki tutuklama kararı geri alınmış ve serbest bırakılmışlardır ¹¹⁵⁴. İzmir Evkaf Başkatipliğine irticakar mahiyette sözlerle dolu bir mektup gönderen Sepetçi oğlu camii imamı İlyas Efendi de tutuklanmıştır ¹¹⁵⁵.

Salihli’de ise, “Aksekililer” camiinde vaaz veren Hoca Kamil adlı birinin vaazında“- Dünya düzdür; işte ayeti kelimesi! demiş ve bir ayeti okumuş ... biraz sonra: -Ezanı Türkçe okumak doğru değildir. çünkü ezanın adı, “Ezanı Muhammedi”dir! Hem ezanın ve kametin Türkçe okunmasına dair kanun da yoktur!” ¹¹⁵⁶.(...) Arap harflerinden başka yazı kullanmak dine muğayirdir” ¹¹⁵⁷ gibi sözler söyleyerek halkı kışkırtmaya çalışmıştır. Ancak Hocayı dinleyenler arasında bulunan Halk Fırkası İdare Heyeti Reisi Necmi, Gürbüzler Yurdu Reisi Kamil ve Doktor Sait Beyler hocanın konuşmasına itiraz etmişler, fakat Hoca bunlara tepki göstermiştir ¹¹⁵⁸. Halk camiye terk ederek, hocanın sözlerine inanmadığını kanıtlamıştır. Buda halkın devrimlere olan inancını göstermesi bakımından önemlidir. Bu olay üzerine kanuni soruşturma başlamıştır ¹¹⁵⁹. Tutuklanan Hocanın, söylediği sözleri, Savcı, “ayetli”, sayması üzerine Hocayı suçlu bulmamış ¹¹⁶⁰. beş gün sonra tekrar kürsüye çıkmasına izin vermiştir ¹¹⁶¹.

Bu olayların yanında küçük çaplıda olsa Arapça Ezan okumaya kalkışan kişiler de olmuştur. Bunlar hemen tespit edilip gereken önlemler alınmıştır. Örneğin, 1935 yılının Aralık ayında İstanbul’da Fatih kazası dahilinde, Çivi Zade Camisinde İmamın

¹¹⁵¹ Akşam (7 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁵² Akşam (7 Şubat 1933), s.2; Cumhuriyet (8 Şubat 1933), s.6.

¹¹⁵³ Akşam, 7 Şubat 1933, s.2; Cumhuriyet (8 Şubat 1933), s.6.

¹¹⁵⁴ Vakıf (15 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁵⁵ Vakıf (15 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁵⁶ Vakıf, (10 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁵⁷ Akşam (8 Şubat 1933), s.6.

¹¹⁵⁸ Akşam (7 Şubat 1933), s.2; Cumhuriyet (8 Şubat 1933), s.6; Vakıf (10 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁵⁹ Vakıf (10 Şubat 1933), s.2.

¹¹⁶⁰ y.a.g.m., s.2.

¹¹⁶¹ Vakıf (10 Şubat 1933), s.2; Bazı gazeteler ise, Kamil Hocaya soruşturma açıldığını yazmışlardır. Bkz., Akşam (7 Şubat 1933), s.2; Cumhuriyet (8 Şubat 1933), s.6.

tarikatçılığa yönelik faaliyetleri tespit edilmiş şahsında gerekli işleme başlanmıştır. Bunun yanında yine; Erenköy de Zihni Paşa Camiinde, Kasap Hacı Mustafa; Beyoğlu'nda, Ağa Camiinde Kayyum Rifat, Fotoğrafçı Ferit İbrahim, Bulgaristanlı İsmail tarafından tekbirler Arapça olarak okunmuştur. Bu kişiler hakkında hemen takibat başlanmış, ama olayın “fena bir maksada müstenit olmadığı tespit” edilerek bu kişiler serbest bırakılmıştır.¹¹⁶²

15 Aralık 1936'da Gümüşhane'de Dalataban Camiinde vaaz veren Müftü İsmail Hakkı'ya karşı Türkçe ibadet hakkında çeşitli sataşmalar olmuşsa da müftü bu kişilere gereken cevabı vererek tartışmaya son vermiştir.¹¹⁶³

Maraş'ta da 1935 yılının ortalarında, Türkçe selanın içine bazı Arapça kelimelerin de karıştırıldığı duyulmuştur. Bunun üzerine CHP İl Yönetim Kurulu Başkanı, Maraş Müftüsünü Partiye davet etmiş, bu konuda bütün camilere çeşitli ihtarların yapıştirılması kararlaştırılmıştır. Yine Maraş'ta 1936' nın Aralık ayında Ay tutulması üzerine birkaç kişinin havaya kurşun sıktığı işitilmiştir. Bunun yanında çeşitli camilerin minarelerinden de Arapça selâlar verilmiştir. Bunun üzerine polis kuvvetleri olaya müdahale etmişler olaya karışanlar tutuklanarak adliyeye gönderilmiştir. Bu konuda CHP genel sekreterliğine gönderilen bir ihbar mektubunda Maraş müftüsünün “mutaassip ve koyu softalardan” olduğu belirtilerek gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.¹¹⁶⁴

Kuşadası'n da ise 1937 yılında Ramazan bayramının ikinci günü, Belvi Köyünden, Reşid sarhoş olarak Arapça sela vemiştir. Bunun Üzerine yakalanıp adliyeye teslim edilmiş, durum İzmir Valiliğine bildirilmiştir.¹¹⁶⁵

¹¹⁶² Bkz., Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, T.C. Dahiliye Vekaleti Hususi Kalem Müdürlüğü (10.1. 1936. S. 4664).

¹¹⁶³ Bkz., BCA, T.C. Dahiliye Vekaleti Hususi Kalem Müdürlüğü (26 Aralık 1936, S.4970).

¹¹⁶⁴ Bkz., BCA, C.H.P. Maraş İl Yönetim Kurulu Başkanlığı, (13 Ocak 1936, S.1807).

¹¹⁶⁵ Bkz., BCA., T.C. Dahiliye Vekaleti Hususi Kalem Müdürlüğü, (4 Ocak 1937, S.4978).

5. HARF DEVRİMİ VE BUNUN DOĞURDUĞU TEPKİLER

Arap harflerinin bırakılarak latin harflerine dayalı bir Türk alfabesinin kabul edilmesiyle gerçekleşen, Harf Devrimi, kültür tarihimizin en önemli atılımlarından biridir. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde girilen Harf Devrimi, çağdaş batı uygarlığına geçişimizin de bir aşaması olarak görülmüştür.

Türk dili, tarih boyunca değişik dönem ve çevrelerde çok çeşitli harflerle yazılmıştır ¹¹⁶⁶. Türklerin İslâmîliğe geçmelerinden sonra Arap yazısı, öteki harflerin yerini almaya başlamıştır ¹¹⁶⁷. Ama Arap harfleri Türk toplumunda yeteri kadar benimsenememiştir ¹¹⁶⁸. Arap harflerini ıslah çalışmaları Tanzimattan itibaren başlamış ve II.Meşrutiyet döneminde yoğunlaşmıştır. II.Meşrutiyet döneminde yazı tartışmaları iki ana konuda toplanmıştır.1-) Kimi aydınlar, arap yazısının düzeltilerek Türkçeye uydurulmasını savunmuşlar. Bunlara "İslahatçılar" denmiştir. 2-) Sayıları daha az olan aydınlar ise Arap Alfabesini tamamen bırakıp yerine Latin alfabesinin alınmasını savunmuşlardır. Bunlara da "Latinciler" denmiştir. Bütün bu tartışmalar belli bir sonuca ulaşamamıştır. Alfabenin değişimi için Cumhuriyeti beklemek gerekmiştir ¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁶ Talat Tekin, "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", *Ulusal Kültür*, (1 Şubat 1978), s.17-42.

¹¹⁶⁷ Agah Sırrı Levend, "Eski Yazıdan Yeni Yazıya", *Türk Dili*, (C.II, S.24 , 1953), s.833-836.

¹¹⁶⁸ Bunun nedenlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz;

a- Arap harfleri, Arap diline ve ses yapısına çok uygun, fakat Türkçeye ve Türk ses yapısına uygun değildir.

b- Her harfin başta, ortada ve sonda olmak üzere, genel olarak üç çeşit yazılışı vardır ve bunları okunuşlarında büyük farklılıklar gösterir.

c- Sesli harflerinin çok az olması nedeniyle, Türk dilini ifade etmekte güçlüklerle karşılaşılır.

d- Büyük harflerin olmayışı ve imla kurallarının ağır olması (bitişen, bitişmeyen harfler, üstün, esre, ötre... v.s. özellikleri) kısa zamanda öğrenilmesini engeller.

e- Türkçedeki bazı seslerin Arap alfabesinde bulunmayışı yüzünden, bir kelime çok farklı anlamlarda okunur.

f- Arap harfleriyle yazmanın getirdiği zorluklar. Bunun sonucu olarak da okuma ve yazma bilmeyenlerin sayısının artması. Mustafa Albayrak, "Yeni Türk Harflerinin Kabulü", *Atatürk Yolu*, (Mayıs 1989, S.3), s.464-465; *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, Haz.Hüseyin Yorulmaz, (İstanbul: Kitabevi Yay., 1995), s.8-9; M.Canpolat, "Yazı Devrimine Değin Yazım Sorunları", *Türk Dili*, (S.326, 1978), s.554.

¹¹⁶⁹ Bkz., Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *Bell*, (C.66, Ankara: 1953), s.225-243; Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim ve Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara: TTK Yay., 1978), s.65 v.d; Selami Kılıç, "Türkiye'de Latin Harfleri Meselesi (1908-1928)", *Atatürk Yolu*, (Mayıs 1991, C.2, Yıl:4), s.551 v.d.

5.1. Cumhuriyet Dönemi Alfabe Tartışmaları

Mustafa Kemal Atatürk, Arap harflerinin okuma-yazmadaki zorluklarını daha II. Meşrutiyet öncesinde dile getirmiştir. Bu harflerin değiştirilmesi gerektiğine dikkati çekmiştir. Mustafa Kemal Atatürk bu yıllarda, Bulgar Türkolog İvan Monolof'a, "Batı Medeniyetine girmemize engel olan yazıyı atarak, Latin kökünden bir alfabe seçmeliyiz" ¹¹⁷⁰ demiştir. Milli Mücadelenin daha ilk günlerinde, Erzurum Kongresi öncesinde, 7-8 Temmuz 1919 gecesi, arkadaşı Mazhar Müfit (Kansu) Bey'e yazdıkları notlar arasında "Latin Harflerinin kabul edileceğine" dair bilgi de bulunmaktadır ¹¹⁷¹. Milli Mücadelede, 16 Temmuz 1922'de, Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nde Türk Eğitimi konusunda izlenecek olan programdan söz eden Mustafa Kemal Atatürk, gelecek kuşaklara verilecek olan milli kültürün özelliklerini belirtirken "...Eski devrin hurufatından ve evsaf-ı fitriyemizle hiç de münasebatı olmayan yabancı fikirlerden şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum" demiştir ¹¹⁷². Mustafa Kemal Atatürk'e göre, okuma-yazma öğrenmek, eğitimin ilk basamağını oluşturmaktadır. Milli Mücadeleden sonra Cumhuriyet yönetimi, her konuda olduğu gibi, kültürel dönüşümü gerçekleştirecek harf sorununa da çözüm getirme çabasını başlatmıştır.

5.1.1. İzmir İktisat Kongresinde Alfabe Tartışmaları

Milli Mücadele zaferle sona erdikten ve Ankara'da milli hükümet kurulduktan sonra 21 Şubat 1923'de İzmir'de toplanan iktisat Kongresi, ekonomik ve sosyal konuların görüşülmesi için iyi bir fırsat neden olmuştu. Latin harflerinin kabulü için Kongrenin işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ile iki arkadaşı bir önerge vermiştir. Bu önergeye özellikle başkanın şiddetli karşı koyması ve, "Latin Harfleri İslâm birliğini bozacak", "konunun daha çok maarif'i ilgilendirdiği"ni söylemesiyle önerge genel toplantıda okunmayarak reddedilmiştir ¹¹⁷³. Kongre Başkanı Kâzım Karabekir Paşa ise, Hakimiyeti Milliye gazetesine verdiği bir demeçte şunları söylemiştir; ¹¹⁷⁴ "Acaba bu

¹¹⁷⁰ Necip Kaskatı, "Atatürk'ün Selanik'teki Hülyaları", *Cumhuriyet*, (19 Ağustos 1948). Ayrıntılı bilgi için Bkz., Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler* (Ankara: TDK, 1992), s.3-11.

¹¹⁷¹ Kansu, a.g.e. C.I., s.131.

¹¹⁷² A.S.D., (C.II, Ankara: 1959), s.16-17; İsa Öztürk, *Harf Devrimi ve sonuçları* (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı yay, 1998), s.19.

¹¹⁷³ Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi* (Ankara: A.Ü.Siyasal Bilgiler Fak.Yay., 1981), s.318-320.

¹¹⁷⁴ Kazım Karabekir, "Latin Harflerini Kabul Edemeyiz", *Hakimiyet-i Milliye*, (5 Mart 1923).

Latince kabul edilebilir mi? Bu kabul edildiği gün memleket hercü merce girer. Her şeyden sarf-ı nazar bizim kütüphanelerimizi dolduran mukaddes kitaplarımız, tarihimiz ve binlerce cild asrımız bu lisanla yazılmış iken büsbütün başka bir şekilde olan bu harfleri kabul ettiğimiz gün, en büyük felakete derhal bütün Avrupa'nın eline güzel bir silah verilmiş olacak, bunlar alem-i İslâma karşı diyeceklerdir ki, Türkler ecnebi yazısını kabul etmişler ve Hıristiyan olmuşlardır. İşte düşmanlarımızın çalıştığı şeytanatkarane fikir budur”

Bu demeç üzerine “Alfabe ve İmla” sorunu yeniden canlanmıştır. Kılıçzade Hakkı, içtihad dergisinde çıkan “İzmir İktisat Kongresinde Harfler Meselesi” başlığı altındaki yazısında Kâzım Karabekir’e cevap vermiştir ¹¹⁷⁵ Kılıçzade; “Karabekir Paşa hazretlerinden rica ederim. Biz yalnız Müslüman mıyız? yoksa hem Türk hem Müslüman mıyız? Eğer yalnız Müslümansak bize Arap harfleri ve Arap dili lazımdır ve ilim olarak Kur'an yetiştir. Eğer Türk isek bir Türk harsına muhtacız. Bu hars ise herşeyden evvel dilimizden başlayacaktır (...)”. “Arabi harflerden gayri harflerle Kur'an-ı yazmak küfür değildir. Ve böyle yapan kafir ve ıtaba layık olmaz. İşte meselenin ruhu buradadır” ¹¹⁷⁶ demiştir.

Bu tartışmalardan bir ay sonra Hüseyin Cahit, Resimli Gazetenin 22 Eylül 1923 tarihli nüshasında yayınlanan “Latin Harfleri” adlı makalesinde Bizi Osmanlıların kullandığı harflere bağlayan hiçbir mecburiyetin olmadığını söyledikten sonra, çocuklarımızın mekteplerde üç sene, dört sene çalıştıkları halde doğru düzgün okuma yazma öğrenemediklerini söylemiştir ¹¹⁷⁷.

5.1.2. TBMM’de Latin Harfleri Sorunu ve Bunun Basındaki Yankıları

İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu 25 Şubat 1924 te Türkiye Büyük Millet Meclisinde maarif bütçesinden, çok büyük fedakarlıklar yapılmasına rağmen, halkın hala okuma-yazma bilmediğini söyleyerek; “Benim kanaatimce bu büyük derdin en vahim noktası harflerdir. Eğer ben Arap harfi diyecek olursam burada acaba benim fikrime tuğyan ve isyan edecek var mı? Efendiler! Bunun yegane kabahati harflerdir.

¹¹⁷⁵ M.Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi* (Ankara: 1991), s.44; Agah Sırrı Levend, “Latin Harfleri Meselesi”, *Milli Kültür*, (S.63, Aralık 1988), s.9-11; Kılıç, “Türkiye’de Latin Harfleri Meselesi”, s.560-61.

¹¹⁷⁶ Kılıçzade Hakkı, “İzmir İktisat Kongresinde Harfler Meselesi”, *İçtihad*, (2 Temmuz 1923), s.3197-3199; *Tanzimattan Cumhuriyete...*, s.94-99.

¹¹⁷⁷ *y.a.g.e.*, s.3214-3215.

Arap harufatı Türk lisanını yazmağa müsaid değildir” demiştir. Şükrü Bey, memleketimizin maarif için yılda yirmibeş milyon liraya yakın bir masraf yapıldığını, bunun da bütçenin dörtte birini oluşturduğunu söylemiş ve sözlerini şu şekilde bitirmiştir. “Buna rağmen okuyup yazma bilmiyoruz. Bu büyük bir derttir. Benim kanaatimce buna sebep doğrudan doğruya harflerdir. Maarif Vekaleti bu hususta ne düşündüğünü ve pek az bir zaman zarfında ne yapabileceğini, burada deva olarak söylemek mecburiyetindedir” ¹¹⁷⁸. Saraçoğlu’nun bu sözleri mecliste büyük bir gürültüye sebep olmuş ve meclisteki tutucu kesimin sert eleştirilerine yolaçmıştır. Maarif Vekili Vasıf Çınar’ın müdahalesiyle milletvekilleri yatışmışsa da, Saraçoğlu’nun sorusu cevapsız kalmıştır ¹¹⁷⁹.

Saraçoğlu’nun bu sözleri gazetelerde çeşitli yankılara yol açmıştır. Demeci olumlu şekilde karşılayan Hüseyin Cahit (Yalçın), Tanin’de çıkan “Necat Yolu” başlıklı yazısında bu demeçten bahsederek; “... Maarifi en kolay, en çabuk surette neşir ve tamim çaresi Latin harflerini kabul etmekten ibarettir” ¹¹⁸⁰ demiştir.

İbrahim Alaettin (Gövsâ) ve Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Latin harflerine karşı etkili bir karşı kampanya başlatmışlardır. İbrahim Alaettin, Resimli Gazetede yazısında Hüseyin Cahit’e yönelik şu soruyu sormuştur; ¹¹⁸¹

“... Acaba Latin harflerini kabul etmekle Hüseyin Cahit Bey’in iddiaları üzerine gerçekten Türkiye tılsımlı bir asânın tesiri ile bir anda esasından değişecek midir?”

Ahmet Hikmet de Türkçe için yetersiz olan Arap Harflerinin “cüz’i bir gayret ve masraf” ile düzeltileceğini ileri sürmüş ve Latin yazısını kabul etmeyi ise, “akla, mantığa sığmayan çocukça tedbir” olarak nitelemiştir ¹¹⁸².

¹¹⁷⁸ TBMM Z.C., (D.II, C.VI, 25 Şubat 1924).

¹¹⁷⁹ Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (3.b., Ankara: TDK Yay., 1972), s.395-396.

¹¹⁸⁰ Agah Sırrı Levend, “Latin Harfleri Meselesi”, *Milli Kültür (Atatürk Özel Sayısı)*, (S.63, Aralık-1988), s.11.

¹¹⁸¹ Levend, *a.g.e.*, s.395.

¹¹⁸² Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.52.

5.1.3. Latin Harflerine Karşı Çıkanların ve Savunanların Öne Sürdüğü Tezler

Latin harflerine karşı çıkanların başında Ali Seydi yer almıştır. Ali Seydi, “Latin Hurufu lisanımızda Kabil-i Tatbik midir?” adlı eserinde ¹¹⁸³, ülkede dil uzmanı olmadığını, karşılaştırmalı diller bilimi ile ilişkisi bulunmadığını da belirterek, “sözlerim ilmi olmaktan ziyade, milli ve mantıkidir” demiş ¹¹⁸⁴ ve dört öneri üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki; Eski ulusal harflere (Orhun yazısı gibi) dönüş. İkinci öneri; Arap ses uyumuna özgü harfleri alfabemizden atmak; üçüncü öneri; kimi katmalarla Latin harflerini kabul; sonuncusu ise o günkü elifbada kökten düzeltmelere girişmek. İlk öneri için “gayr-i mantiki” değil demiştir. Üçüncü öneride ise, dindaşlarımızca sakıncalı görülmesi konusu üzerinde durmağa kendisini yetkili görmemiş ve ¹¹⁸⁵. “Latin yazısı kabul edilirse, çok ağır sonuçlar verecektir. Bir dilli olan vatandaşlar, iki dilli iki gönüllü olmak felaketiyle karşılaşacaktır! halkın büyük bir bölümü yine Türk gazetelerinden İkdam, Tevhid ve Vatan’ı okumaktan kendini alamayarak, Latin harfleriyle yazılan Tanin ve İleri’nin karileri pek az olacaktır” ¹¹⁸⁶ diyerek Latin yazısını istemediğini belirtmiştir. Ali Seydi yazısının devamında, Latin harflerine geçilirse, Türk çocuklarının okul kitaplarından öteye bilgi alamayacaklarını ve “kör cahil” olarak yetişeceklerini iddia etmiştir. Çünkü Latin harfleriyle basılmış kitap bulamayacaklarını söylemiştir ¹¹⁸⁷. Yazar ayrıca, Latin harflerinin dilimize uygun olmadığını belirterek örnekler vermiştir ¹¹⁸⁸. Eserinin sonunda ise, beğenilmeyen Arap harfleriyle yazılmış yüz binlerce “mühim ve kıymetli” yapıtı külhanlara mı taşıyacağız, diye sormuştur ¹¹⁸⁹.

Ahmet Emin (Yalman)’da Vatan Gazetesinin 19 Mart 1924 tarihli sayısında yayınladığı “Latin Harfleri” başlığını taşıyan makalesinde, henüz Latin harflerinin lehinde olmadığını belirtmiş ve bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır; “Bu sebeplerden birincisi mevcudu muhafaza hususundaki tabii histir. İkincisi de günün birinde verilecek keyfi bir kararla şimdiki harflerin yerine Latin harflerinin kaim olacağına ve bütün

¹¹⁸³ Ali Seydi, *Latin Hurufu Lisanımızda Kabil-i Tatbik midir?* (İstanbul, 1340/1924), 32 syf.

¹¹⁸⁴ y.a.g.e., s.2.

¹¹⁸⁵ y.a.g.e., s.14.

¹¹⁸⁶ y.a.g.e., s.15.

¹¹⁸⁷ y.a.g.e., s.17.

¹¹⁸⁸ y.a.g.e., s.29.

¹¹⁸⁹ y. a.g.e., s.30.

bugünkü neslin uzun müddet okumak zevkinden mahrum edileceğine ihtimal verilmesidir”¹¹⁹⁰.

Avram Galanti'nin de “Arabi Harfler terakkiye mani değildir”¹¹⁹¹ isimli kitabı, harf inkılabından önce yazılmış, üzerinde durulması gereken önemli bir çalışmadır. Galanti'nin eseri 9 ana başlıktan oluşmuştur. Bu başlıklar altında Galanti, Latin harflerini ilmi yönden inceleyip, diğer dillerle karşılaştırmalar yapmış ve, “elifbamız nasıl tadil olunur” un cevabını aramıştır. A.Galanti Latin Harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi? başlıklı yazısında, “...lisanımızın ıslahatına elifbadan değil, nets-i lisandan (dilın kendisinden) başlamalı. Aksi takdirde Latin Harfleri memleketin geri kalmasına yardım etmekten başka bir şeye yaramaz”¹¹⁹² demiştir. Yazar Latin harflerinin ilerlemenin anahtarı olmadığını ispat etmek için Fransa, İngiltere, Japonya... gibi ülkelerden örnekler vermiştir¹¹⁹³. Sonuçta da, “Latin harfleri isti'mal olunursa hal-i hazırdaki Türkçenin fakirliğine binaen memlekette ilmin ifade ettiği yüksek ve tam manada alim ve mütefekkir yetişmez” demiştir¹¹⁹⁴. Yazar ayrıca, Arap ve Latin harflerini karşılaştırarak Latin harflerinin kusurlarını belirterek Türkçeye uymadığını iddia etmiştir¹¹⁹⁵.

Cenap Şahabettin de Servetifünun Dergisi'nde çıkan “lisanımızın ihtiyaçları” başlıklı yazısında, lisanımızın kıraat ve imlasında tesadüf edilen bütün müşkilatın asli sebebini, başlangıçta Arap harfleri ve Arap hareketleri ile Türkçe yazmak hatasını ihtiyar eden ecdadımıza bağlamış ve şöyle demiştir. “Bize dilimizin icabat-ı savtiyesini (ünlü) edaya elverişli hususi bir elifba lazımdır. Arap ve Acem hurufunun ihtiyacımıza kafi gelmediğini ecdadımız hissetmişler. Bugün biz bu ihtiyaçtan şiddetle muztaribiz. Bu ızdırabın sevkiyle hurufumuzun bir şekilde tadili teklif olunuyor”¹¹⁹⁶.

Muallim Lütfi Bey de, içtihad dergisinde yayınlanan “latin harfleri” başlıklı makalesinde, inkılabımızın halletmesi gereken meselelerden birinin de yazı meselesi

¹¹⁹⁰ Ahmet Emin Yalman, “Latin Harfleri”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı* (C.II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.,1981), s.16-18;Avram Galanti, “Arabi Harfler Terakkimize Mani Değildir” (İstanbul: 1925), s.60.

¹¹⁹¹ Galanti, a.g.e., s.60.

¹¹⁹² y. a.g.e., s.10.

¹¹⁹³ y.a.g.e., s.12-14.

¹¹⁹⁴ y. a.g.e., s.14.

¹¹⁹⁵ y.a.g.e., s.15-22.

¹¹⁹⁶ Cenap Şahabettin, “Lisanımızın İhtiyaçlar”, *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, (İstanbul: Kitabevi Yay., 1995), s.187-194.

olduğunu belirtmiş ve stenografik Arap yazısını muhafaza da ısrar etmenin, Türk milletinin ilerlemesine engel olacağını söylemiştir ¹¹⁹⁷.

Doktor İsmail Şükrü Bey’de, içtihad dergisinde yayınlanan “Son Darbe-i Tahlis-Harflerimiz” başlıklı makalesinde Arap harflerini övmüş, Latin harflerinin de her lisanda mevcut ihtiyaçları yeterli derecede karşılayamadığını ifade ettikten sonra yazısına şöyle devam etmiştir; “Bence bugün Arap harflerini terkedip, Latin harflerini kabul etmek asra layık bir ihtirai araştırmaksızın, asrımızda ortalığı tenvir için elektrik ziyası dururken, yağ mumunun ihtimalinden sarf-ı nazarla ispermeçet mumu kullanmağa karar vermeğe benzer” ¹¹⁹⁸ demiştir. Doktor İsmail Şükrü, “Latin ve Arap Harflerinden Daha İyisini Bulalım” başlıklı risalesinde ise aynı görüşünü tekrarlamıştır ¹¹⁹⁹.

Harfler ile ilgili yazılar birbirini takip etmiştir. Herkes bir alfabe meselesinin mevcut olduğunu kabul etmiş, fakat harflerin değiştirilmesi gerektiğini söyleyen çok az aydın olmuştur.

Akşam Gazetesinin 28 Mart 1926 tarihinde başlayarak devrin önde gelen yazar ve Darülfünun hocaları arasında “Latin harflerini kabul etmeli mi?, etmemeli mi?” ismi altında bir anket başlatılmıştır. Katılanların çoğu Arap harfleri lehinde cevap vermişler ve hakim olan siyasi güce karşı ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Bu da devrimin birkaç yıl gecikmesiyle sonuçlanmıştır ¹²⁰⁰.

5.1.4. Türk Basınının Latin Harflerine Bakışı

Basın dünyasında Latin harflerine karşı, güçlü bir işbirliği dikkati çekmektedir. Özellikle Resimli Gazete, İkdam, Tevhid-i Efkar ve Akşam Gazeteleri Latin Harflerine şiddetle karşı çıkmışlardır. Mizah Dergisi Akbaba’da tartışmada Latin harflerinin karşısında yer almış ve şu sözlere yer vermiştir; ¹²⁰¹

“Bunca yıllık harfleriz, güzeliz Latinceden,
Latin harfi geçemez, öteye derinceden”

¹¹⁹⁷ Kılıç, “Türkiye’de Latin Harfleri Meselesi”, s.565.

¹¹⁹⁸ y.a.g.m., s.566.

¹¹⁹⁹ Dr.İsmail Şükrü, *Latin Harflerinden Daha İyisini Bulalım* (İstanbul: Kader Matbaası, 1926), s.9.

¹²⁰⁰ “Latin Harflerini Kabul Etmeli mi, Etmemeli mi?”, *Akşam*, (28 Mart 1926); Bu ankete katılanlar için Bkz., *Akşam* (30 Mart 1926).

¹²⁰¹ Bilal N.Şimşir, *Türk Yazı Devrimi* (Ankara :TTK, 1992), s.64.

Bu durum ciddi kutuplaşmalara yol açmıştır. İstanbul Basınının, toplumun nabzını tutma noktasındaki işlevini bilen Mustafa Kemal Atatürk, gerginleşen ilişkilerin cumhuriyete zarar verebileceğini düşünerek 5 Şubat 1924 tarihinde İzmir’de dönemin önde gelen gazetecilerinden Hüseyin Cahit Yalçın (Tanin), Ahmet Emin Yalman (Vatan), Hüseyin Şükrü Baban (Tercüman-ı Hakikat), Necmettin Sadak (Akşam), Celal Nuri İleri (İleri), Ahmet Cevdet (İkdam)’ın katılımıyla bir toplantı yapmıştır¹²⁰². Toplantıda; Mustafa Kemal Atatürk yeni rejimin yapılanması için atılan adımlar için basından destek istemiş ve İstanbul basının uzlaşmaz tutumunu sürdürmesi durumunda TBMM Hükümeti ile bağların kopabileceğini belirtmiştir. Buna rağmen, muhalif İstanbul Basını, TBMM Hükümeti’nin uygulamaları aleyhine tahrik edici yayınını sürdürmekte ısrarcı olmuştur.

İstanbul basını içinde alfabe konusunda TBMM Hükümeti ile aynı düşünen Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Celal Nuri (İleri) gibi gazeteciler alfabe konusunda TBMM Hükümeti ile aynı şeyleri düşünüyor olmalarına rağmen, yeni rejimin diğer uygulamalarına karşı muhalif bir tutum alıyorlardı. 4 Mart 1925’te , Takrir-i Sükun Kanununun çıkmasıyla muhalif basının etkinliği kırılmış ve yapılması düşünülen devrimlere hız kazandırılmıştır¹²⁰³.

26 Şubat 1926’da Bakü’de görkemli bir uluslararası Türkoloji Kongresi toplanması alfabe sorununu yeniden gündeme taşımıştır¹²⁰⁴.

Bakü kongresinden sonra, TBMM’de 22 Mart 1926’da Maarif Vekili Mustafa Necati Bey yaptığı konuşmada yazı işinin bir devlet sorunu olarak ele alınacağını belirtmesi üzerine harfler sorunu tekrar basının gündemine girmiştir¹²⁰⁵.

Muallim Cevdet, geri kalışımızın sebebini Arabi harfler olmadığını belirterek, “Japonların terakkisine Latin harfleri değil, sadeleştirilmiş dil ve dil üzere yazılan binlerce eser sebep olmuştur”¹²⁰⁶ demiştir. İbrahim Alaaddin Bey ise, Türkçenin yanında “yardımcı bir ecnebi” dilini daha yararlı görmüştür¹²⁰⁷.

¹²⁰² Velit Ebüzziya (Tevhid-i Efkâr) Atatürk’ün bu çağrısını emri vaki olarak yorumladığı için toplantıya alınmamıştır. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yay., 1983), s.216.

¹²⁰³ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1972), s.82; M.Nuri İnuğur, *Atatürk ve Basın* (Ankara: 1991), s.56.

¹²⁰⁴ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.74.

¹²⁰⁵ Faik Reşit Unat, “Latin Alfabesinden Türk Alfabesine”, *Türk Dili*, (Ağustos 1953), s.726.

¹²⁰⁶ *Akşam* (31 Mart 1926).

¹²⁰⁷ *Akşam* (1 Nisan 1926).

Necip Asım ise, en az otuz yıllık kütüphanemize veda edeceğimiz kaygısıyla, “tarafdar değilim!” demiştir ¹²⁰⁸. Necip Asım; “Elifba Meselesi” başlıklı yazısında da öncelikle alfabe ve imla meselesinin incelenmesini gerekli bulmuş ve kullanışlı bir alfabe meydana getirilmesini istemiştir ¹²⁰⁹. Romancı Halid Ziya alfabe değiştirmek yerine, var olan alfabenin ıslahını önermiştir ¹²¹⁰. İbrahim Necmi ise, “Ecnebler kolay öğrensin diye bir lisanın harufunun değiştirildiğini şimdiye kadar hiç işitmedim” diyerek Latin alfabesinin alınmasına karşı çıkmıştır ¹²¹¹. Halil Nimetullah ise, “Taraftar değilim” demiş ve sorunun harf sorunu olduğunu belirtmiştir ¹²¹². Velet Çelebi ise, “dilimizde bazı harfler vardır ki Latince yoktur” diyerek Latin alfabesinin alınmasına karşı çıkmıştır ¹²¹³.

Latin harflerini savunanlardan Refet Avni ise, bugünkü Arap harfleriyle Türkçe öğrenmeye olanak yoktur demiştir ¹²¹⁴. Dr. Abdullah Cevdet Arap harflerinin Türkçenin gelişmesine engel olduğu, eski yapıtların o kadar da değerli olmadığını ileri sürmüştür ¹²¹⁵.

Takrir-i Sükun Kanunu öncesi alfabe konusunda oluşan gruplaşmalar kısa sürede yeniden kendini göstermiştir. Ahmet Cevdet’in İkdâm Gazetesi Arap harflerini savunurken, Yunus Nadi’nin Cumhuriyet Gazetesi Latin harflerinin yılmaz savunucusu olarak tartışmadaki yerini almıştır. Abdullah Cevdet’in İçtihat Dergisinin karşısında, Yazı Devrimine karşı çıkan, Yeni Kafkasya ve Hayat gibi dergiler yer almıştır ¹²¹⁶.

Fuad Köprülü, Milli Mecmua’da çıkan “Harf Meselesi” başlıklı yazısında, Batı medeniyetine harflerin değiştirilmesi ile girilemeyeceğini söyledikten sonra, bu işin alelade bir mantık meselesi olduğunu belirtmiş ¹²¹⁷ ve böyle mühim hususat ile herkesin işgal etmesi bir anarşi tevlid etmekten başka birşeye yaramaz” ¹²¹⁸ demiştir. Latin alfabesi taraftarlarından Kılıçzade Hakkı da Hür Fikir Dergisinde çıkan “Arap harflerini de Cebraile getirmemişti ya” başlıklı yazısında Latin harflerinin gerekliliğini

¹²⁰⁸ Akşam (2 Nisan 1926).

¹²⁰⁹ Necip Asım, “Elifba Meselesi”, *Türk Yurdu*, (C.2, 1341), s.539-544.

¹²¹⁰ Akşam (24 Nisan 1926).

¹²¹¹ Akşam (19 Nisan 1926).

¹²¹² Halil Nimetullah, *İnkılabın Felsefesi* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1928), s.91.

¹²¹³ Akşam (14 Nisan 1926).

¹²¹⁴ Sami N.Özerdim, *Yazı Devriminin Öyküsü* (Ankara :TDK, 1978), s.75.

¹²¹⁵ Özerdim, a.g.m., s.75.

¹²¹⁶ y.a.g.m., s.75.

¹²¹⁷ Fuad Köprülü, “Harf Meselesi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, Haz:Hüseyin Yorulmaz, (İstanbul: Kitabevi, 1995), s.233-237.

¹²¹⁸ y.a.g.m., s.233-237.

bilimsel yönleriyle anlatmıştır ¹²¹⁹. Zeki Velidi Togan, *Türk Yurdu Dergisi*'nde çıkan "Türklerde Hars Buhranı" başlıklı yazısında, Latin hurufatının lisanımıza tatbikinin imkansız olduğunu ve bunun zorla yapılmasının da demokratik bir hükümete olmayacağını belirtmiştir ¹²²⁰. Avni Başman da, *Hayat Dergisinde* çıkan *Latin Harfleri Meselesi* başlıklı yazısında Latin harflerini uygulamaya koymanın kolay olmadığını, "Yazı ve imla meselesinin harf meselesine sınıksı bağlı" olduğunu "Bu halde mevcut harflerde muvakkat bazı ıslahlarla iktiva etmek şimdilik daha ameli ve daha iyi olur" demiştir ¹²²¹.

Ahmed Cevad, *Lisan İnkılabı* adlı eserindeki; "Muhtaç olduğumuz lisan inkılabı" adlı makalesinde, yazıyı; "Medeni inkişafın muayyen bir noktasında, tebliğ ve ifade ihtiyacıyla doğan ve lisanın fonksiyonunu ikmal eden diğer bir medeniyet unsurudur" diye tanımlamış ve yazı devriminin gerekliliği üzerinde durmuştur. Arap harflerinin ise olumsuz yönlerine değinmiştir ¹²²².

Türk yurdunun önde gelen isimlerinden; Ispartalı Hakkı, Hamdizade Abdülkadir (Erdoğan), Necip Asım, Ayaz İshaki ve Veled Celebi, alfabe değişikliğini kültüre bağlı olarak düşündükleri için ayrıca Türk birliğine zarar verir düşüncesiyle, Latin alfabesinden yana görünmemişlerdir. Bu aydınlar, yazının ıslahından yana tavır almışlardır ¹²²³.

Dönemin önde gelen isimlerinden Celal Nuri ise, Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Celal Nuri (İleri), "Türk İnkılabı" adlı kitabının "Elifba Meselesi" başlığını taşıyan bölümünde Arap harflerinin ıslah edilemeyeceğini ve birçok sakıncası görülen bu yazının değiştirelerek Latin harflerinin kabul edilmesini, bu değişikliğin ise yavaş yavaş olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kütüphanelerin boş ve eskimiş olduğunu da belirterek, bunların ifasından ise imhası daha faydalıdır" ¹²²⁴ demiştir. Yazar ayrıca, Latin harflerinin üstünlüklerini belirtmiş ve sonuçta Arap harflerinin, Türkçenin yazılmasına uygun olmadığı sonucuna varmıştır. Celal Nuri "Latin elifbasının kabulü, Türk inkılabının bir safhasıdır. Bununla Türk

¹²¹⁹ Levend, a.g.m., s.11.

¹²²⁰ Zeki Velidi Togan, "Türklerde Hars Buhranı", *Türk Yurdu*, (C.IV, S.24, Aralık 1926)

¹²²¹ Avni Başman, "Latin Harfleri Meselesi", *Hayat*, (C.1, S.5. 30 Aralık 1926).

¹²²² Ahmed Cevad, "Muhtaç Olduğumuz Lisan İnkılabı", *Lisan İnkılabı*, (S.III-IV, İstanbul: 1928), s.174-183.

¹²²³ Bkz., Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdunun Harf İnkılabına Bakışı", *Milli Kültür*, (S. 63, Ankara: Aralık 1988), s.65-71.

¹²²⁴ Celal Nuri İleri, *Türk İnkılâbı* (İstanbul: kaknüs Yay., 2000), s.145-151.

milleti şimdiye kadar içerisinde bulunduğu Asya kadrosundan çıkıyor diyerek Türk devriminin kalamayacağını vurgulamıştır ¹²²⁵.

1927 sonlarıyla 1928 yılının ilk yarısı, Latin harflerinin Türkçeye uygulanması yolunda hummalı bir dönem olmuştur. Hakimiyet-i Milliye’de Falih Rıfkı, Cumhuriyet’de Yunus Nadi, İkdâm’da Celal Nuri, Latin Harflerinin kabul edilmesi için bir çaba içine girmişlerdir. Ahmed Cevad Emre’nin Vakit Gazetesinde 1927 sonlarıyla 1928 başlarında devam eden yazıları ve İbrahim Necmi Dilmen’in Milliyet Gazetesinde 1928 Mayısından Ağustosuna kadar süren Latin Harfleri ile Türk Alfabesi başlıklı yazılar Latin alfabesinin topluma kazandırılmasın da önemli katkıları olmuştur ¹²²⁶.

5.1.5. Dış Basının Harf Tartışmalarına Bakışı

Özellikle Bulgaristan Türk Basını da bu tartışmaları yakından izlemiş ve katılmıştır. Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuasında yazı tartışmaları başlamıştır ¹²²⁷.

Sovyetler Birliğinde yaşayan Türkler de, “Yeni Türk Elifbasının Tiflis Komitesi naşiri efkârı” olarak 1924 yılında Tiflis’te yarı yarıya Latin yazısıyla yayınlanmaya başlanan Işık Yol Gazetesi Türk Devrimlerini destekleyerek Latin harflerinden yana tavır almıştır ¹²²⁸.

Berlin’de de öğretim gören bir grup Türk genci, kendi aralarında, “Yeni Harfler Birliği” adlı bir dernek kurmuşlardır. Girişimin amacı; yazı değişikliğini gerçekleştirmek ve bu davayı tutanlara örnek olmaktır. Dernek, yeryüzündeki Türkçe konuşulan ve yazılan bütün ülkelerin yeni yazıya geçmeleri ve bütün Türk kitlelerinin alfabe birliğine kavuşmalarını amaçlamıştır. Nisan 1924’de, “Yeni Yazı” adlı bir de dergi yayınlamışlardır ¹²²⁹.

5.2. Harf Devrimi

Basındaki hummalı “Latin Harfi” tartışmalarından, Latin harfleri meselesi hükümet işlerinde de ön plana çıkmaya başlamış ve Hükümet Latin harflerinin alınmasına 1927 yılında karar vermiştir ¹²³⁰. Ağustos 1927’de Türkiye Büyük Millet

¹²²⁵ İleri, a.g.e., s.150.

¹²²⁶ Levend, a.g.m., s.13.

¹²²⁷ Şimşir, Türk Yazı Devrimi, s.64.

¹²²⁸ y.a.g.e., s.64-66.

¹²²⁹ y.a.g.e., s.66.

¹²³⁰ y.a.g.e., s.21.

Meclisi Başkan Yardımcısı Hasan Beyin, Latin harflerinin alınmasının uygun olacağını, İsmet Paşanın Halk Partisi Kongresinde yaptığı konuşmada yazı devriminin düşünüldüğünü açıklaması yazı devriminin yaklaştığını müjdelemiştir ¹²³¹. 1928 Ocak ayı içinde, eski Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) başkanlığında kurulan bir komisyon konuyu incelemeye koyulmuştur ¹²³². Yunus Nadi de Cumhuriyet Gazetesinde Yazı Devrimi kampanyasını başlatmıştır ¹²³³.

25 Ağustos günü Ankara’da, IV. Öğretmenler Birliği Kongresinde, öğretmenlerin yeni harfleri öğreteceklerine dair yemin etmeleri, Bakanlıkların müsteşarlarının 16 Eylül günü, harfler konusunda toplantı yapmaları, Türk Dili sözlüğünün hazırlanması için, 26 Eylül’de bir komisyon kurulması, 29 Eylül’de Yeni Türk Harfleri Marşı’nın yayınlanması, 8-25 Eylül günleri arasında bütün devlet memurlarının yeni harflerden sınav yapılması, harf devrimine gidişi hızlandırmıştır.

Erzincan Vekili Saffet Bey, Kocaeli Vekili Reşit Saffet ve Balıkesir Vekili Sadık Beyin Türkiye Büyük Millet Meclisine 8 Mayıs 1928 tarihli sundukları bir önerge ile uluslararası rakamların kabulü istenmiştir. Bu istek olumlu bulunmuş ve 24 Mayıs’ta yasalaşmıştır ¹²³⁴. Büyük Millet Meclisinin aldığı karar uyarınca Türkiye’de yeni rakamların kullanılmasına 1 Haziran 1928 yılından itibaren başlanmıştır ¹²³⁵.

5.2.1. Dil Encümeni

Uluslararası rakamların alınmasına ilişkin yasa tasarısının TBMM komisyonlarında görüşüldüğü sırada, 20 Mayıs 1928 günü Maarif Vekaleti’nden Başbakanlığa bir yazı sunulmuştur. Burada, “lisanımızda Latin harflerinin suret ve imkan-ı tatbikini düşünmek üzere, bir heyetin teşkilinin muvafık görülmekte olduğu” belirtilmiştir. Öneri, 23 Mayıs günü toplanan Bakanlar Kurulu’nda değiştirilmeden onaylanmış, 27 Mayıs’ta da Maarif Vekaletine gereğinin yapılması bildirilmiştir. 10

¹²³¹ y.a.g.e., s.85.

¹²³² Unat, a.g.m., s.727; Faik Reşit Unat, “Latin Alfabetesinden Türk Alfabetesine”, *Türk Dili-1*, (C.V, S.23, Ağustos, 1953), s.727.

¹²³³ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.85.

¹²³⁴ TBMM Z.C., (D.3, C.IV),s.202-207; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye’nin Oluşumu 1923-1938*, (3.Kitap., Ankara: Bilgi Yay., Temmuz 1995), s.249-250. Beynelminel Erkamın Kabulü Hakkındaki Kanunun 1.maddesi şöyledir;

“1- Bilumum muamelatı tahririye ve hesabiye de beynelminel rakamlar kullanılır. Hükümet buna münafi itiyadın devamını bu kanunun meri olacağı tarihten itibaren men eder”.

¹²³⁵ “Beynelminel rakamlar kabul ediliyor”, *Vakit* (27 Mayıs 1928); *Cumhuriyet* (26 Mayıs 1928).

Haziran'da Hakimiyet-i Milliye Gazetesi Dil Encümeni'nin kuruluşunu ilk kez kamuoyuna duyurmuştur. Dil Encümeni, önce dokuz kişiden oluşmuştur. Üçü mebus, üçü Maarif Vekaleti Yüksek görevlisi, üçü de uzman olan bu dokuz üyenin adları şöyledir; falih Fıfıkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Darülfünun Müderris muavini Ragıp Hulusi (Özdem), Darülfünun eski muallimlerinden Ahmet Cevat (Emre), Öğretmen Fazıl Ahmet (Aykaç), Dışişleri görevlilerinden İbrahim Osman (Karantay), Talim ve Terbiye Dairesi reisi Mehmet Emin (Erişilgil) ve Talim ve Terbiye Dairesi üyesi Mehmet İhsan (Sungu). İşlerin Artıp genişlemesi üzerine, beş kişi daha Encümene katılmıştır. Bunlar: Ahmet Rasim, İbrahim Necmi (Dilmen), Celal Sahir (Erozan), İsmail Hikmet (Ertaylan) ve Talim ve Terbiye Dairesi üyesi Avni(Başman). Böylece Encümenin üye sayısı on dörde çıkmıştır¹²³⁶.

Dil Encümeni 26 Haziran 1928'de Maarif Vekaleti'nde toplanarak, Alfabe ve Gramer komisyonu olarak ikiye ayrılmış, Encümen adına, İbrahim Grantay, ilk alfabe raporunu, Ahmed Cevad Emre'de gramer raporunu yazmıştır. Komisyon birçok ulusun alfabetesini karşılaştırmalı olarak incelemiş Türkçe harfleri seçerek niteliklerini saptamıştır. Komisyon bütün bunların ayrıntılarını ele alan bir rapor düzenlemiştir¹²³⁷. Buna "Elifba Raporu" denmiştir. Raporda;

- “1- Türkçe'de ki seslerin sayısı ve nitelikleri,
- 2- Latin harflerinin ses değerleri,
- 3- Avrupa'da kullanılan Latin asıllı alfabelerdeki harfler,
- 4- Bu alfabelerdeki harflerin biçimleri ve ses değerleri (tablo halinde),
- 5- Türkçe ye özgü Latin harflerinin seçilmesi ve bu konuda uygulanan ilkeler,
- 6- Çeşitli alfabelerdeki çift harfler, işaretli harfler, Latin alfabetesine eklenmiş harfler (tablo halinde),
- 7-Türk alfabetesinde yer alan harflerin çeşitli dillerde karşılıkları (tablo halinde),
- 8-Saptanan yeni harflerin özellikleri dilimiz bünyesine uygunluk ses öğeleri arasında karışıklığa yer bırakmama, diğer seslere olan benzerliği koruma, ulusal olma, okuma, yazma konusunda sade, açık ve kolay olma ... vb.”¹²³⁸. Konuları üzerinde durulmuştur.

¹²³⁶ Unat, a.g.m., s.728.

¹²³⁷ Unat, a.g.m., s.729; Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, s.92-94.

¹²³⁸ Öztürk, a.g.e., s.14; Türk Dil Kurumu Başuzmanı A.Dilaçar, "Dil Devrimi" başlıklı yazıyla raporun kapsamını anlatmıştır. Bkz., Ülkütaşır, a.g.e., s.61-63.

Dil Encümeni üyesi ve Bolu Mebusu Falih Rıfkı Atay 1 Ağustos 1928 günü, İstanbul Dolmabahçe Sarayında Yeni Türk alfabesi projesini Mustafa Kemal Atatürk'e sunmuştur¹²³⁹.

5.2.2. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sarayburnu'ndaki Söylevi ve Harf Devrimi

9/10 Ağustos 1928 gecesi Sarayburnu'ndaki söylevinde Mustafa Kemal Atatürk; “Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için Yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim güzel, ahenkdar, zengin lisanımız, Yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz. Lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle behemahal pek çabuk bir zamanda mükemmel bir surette anlayacağız. Anladığımızın asarına yakın zamanda bütün kainat şahit olacaktır. Ben buna katiyetle eminim. Siz de emin olunuz.”

“Çok işler yapılmıştır, ama bugün yapmaya mecbur olduğumuz, son değil, lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Yeni Türk Harflerini çabuk öğrenilmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğrettiniz. Bunu vatan-perverlik ve milliyet-perverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyet-i içtimaiyyenin yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir. Yüzde seksen, doksanı bilmezse, bu ayıbtır. Bundan insan olanların utanması lazımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurulmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma-yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir.; Türkün seciyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Bu hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetlerini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyet-i içtimaiyyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısıyla kafasıyla bütün alem-i medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir”¹²⁴⁰ diyerek harf devrimini başlatmıştır.

¹²³⁹ Bkz., Falih Rıfkı Atay, “Yeni Yazı”, *Türk Dili*, (C.II, S.23, 1 Ağustos 1953), s.719; Ayrıntılar için Bkz., Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.438-444.

¹²⁴⁰ Korkmaz, a.g.e., s.35; Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.157; Unat, a.g.e., s.146-147; A. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi* (Ankara: TTK, 1977), s.182-183.

Bu büyük söylev, ertesi gün gazetelerde büyük başlıklarla duyurulmuştur. 11 Ağustos 1928 tarihinde de gazetelerin manşetleri hep yazı devrimi ile ilgilidir. F.Rıfki, Milliyet Gazetesi'nde Söylevi; "Halkın Kararı" ¹²⁴¹ şeklinde yorumlamıştır. İkdâm Gazetesi'nde ise Celal Nuri (İleri), Yeni Türk alfabesini övmüştür ¹²⁴². 12 Ağustos 1927 tarihli Akşam Gazetesi'nde Necmettin Sadak Yeni Türk alfabesinin, Türk ulusunu uygar uluslar seviyesine çıkaracağına dair inancını belirterek yeni yazıyı bir an önce öğrenmek için çaba harcanması gerektiği üzerinde durmuştur ¹²⁴³. 15 Ağustos 1928 tarihli Milliyet Gazetesi'nde Falih Rıfki, yeni yazının bir an önce hayata geçirilmesi için bir seferberlik planından söz etmiştir ¹²⁴⁴.

9/10 Ağustos'tan 1 Kasım 1928'e kadar geçen sürede kamuoyunda büyük bir coşku halinde alfabe seferberliği başlamıştır ¹²⁴⁵. 15 Ağustos'da Türk Ocağında alfabe kursu açılmıştır ¹²⁴⁶; İstanbul'da yeni yazıyı yazmak için bir komisyon kurulmuştur. Türk Ocağının Harf Devrimine katkıları Mustafa Kemal Atatürk tarafından da övgüyle karşılanmıştır. 16 Ağustos'ta CHP, her mahallede birer dersane açılmasına karar vermiştir. 21 Ağustos'ta, devlet dairelerinde yeni yazı kursları açılmıştır. Aynı tarihli **Milliyet** Gazetesi, "Yeni Harflerimizle Türkçe Dersleri" başlıklı bir yazı dizisi yayınlamaya başlamıştır. Bu tür çalışmalara gazete ve dergilerin yanında kurum ve kuruluşların çalışmaları da eklenmiş ve halk seferberliği büyüyerek devam etmiştir.

22 Ağustos 1928 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde, "Altı Derste Yeni Harflerimiz", Eylül 1928'de "Benim Alfabem", Ekim 1928'de "Yeni Alfabe Dersleri", Kasım 1928'de "Yeni Harflerle Yazıp Okumak Pek Kolaydır" başlıklı dizi yazı yayınlanmıştır. İkdâm'da da Celal Nuri (İleri), Ağustos-Eylül (1928) aylarında "Yeni Harfler Hakkında Dersler" başlıklı dizi yazılar yayınlamıştır ¹²⁴⁷.

¹²⁴¹ Falih Rıfki Atay, "Halkın Kararı", **Milliyet** (11 Ankara, 1928).

¹²⁴² Celal Nuri İleri, "Latin Harfleri", **İkdâm** (11. Ankara 1928).

¹²⁴³ Necmettin Sadak, "Yeni Türk Alfabesi", **Akşam** (12 Ankara 1928).

¹²⁴⁴ **Milliyet** (15 Ağustos 1928).

¹²⁴⁵ Bkz., Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, s.166-174.

¹²⁴⁶ Bkz., Hüseyin Tuncer, "Türk Yurdu'nun Harf İnkılabına Bakışı", **Milli Kültür**, (S.63 Aralık 1988), s.64-71.

¹²⁴⁷ Yeni yazıyı öğreten ilk kitapların tanıtımı için Bkz: Mustafa Duman, "Türk Yazı Devrimi Tarihinde: Yeni yazıyı öğreten ilk kitaplar", **Müteferrika**, (S.2, İstanbul: Bahar 1994), s.187-192; Mustafa Duman, "Türk Yazı Devrimi Tarihinden; Yeni Yazıyı öğreten ilk kitaplar II", **Müteferrika**, (S.16, İstanbul, Güz:1999), s.129-133.

11 Ağustos da Dolmabahçe Sarayında örnek alfabe dersleri açılmıştır. İbrahim Naci Dilmen, İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda Latin harfleriyle ilk dersi vermiştir.¹²⁴⁸ Bu dersler daha sonra CHP Beyoğlu İlçe merkezinde, İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'nda ve İstanbul Radyosu'nda tekrarlanmıştır. 25-27-29 Ağustos'da Dolmabahçe Sarayında yapılan toplantılarda çeşitli kararlar alınmış, alınan kararlar 1 Kasım 1928'de Harf Devrimine ilişkin yasa çıkana kadar uygulanmıştır¹²⁴⁹.

Mustafa Kemal Atatürk, Ağustos ve Eylül ayları içinde (1928), Yeni Türk harflerini öğretmek, halkın bu konudaki düşüncelerini öğrenmek amacıyla başöğretmen olarak; Trakya, Karadeniz, Orta Anadolu Bölgelerinde çeşitli şehirlere geziye çıkarak, salonlarda, alanlarda halka ders vermiştir¹²⁵⁰.

Yeni harflerin talim ve terbiyesi hakkında ve bu konuda izlenecek yol hakkında 11 Eylül 1928'de Maarif Vekaletin de bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlarımıza göre, her Bakanlık ve dairede yeni Türk harflerini, iyice bilen ve yazanlar için, Maarif Vekaleti tarafından konferanslar yapılacaktır. Bir hafta devam edecek olan bu konferansların sonucunda konferansa katılanlar bir yoklamaya ve sınava tabi tutulacaklardır. Sınav sonucu tespit edilen noktalar bir raporla Maarif Vekaletine bildirilecektir¹²⁵¹.

Kasım 1928 günü açılan TBMM'ye sunulan Türk Harflerinin kabulü ve tatbiki hakkındaki kanun tasarısı aynı gün görüşülerek kabul edilmiştir¹²⁵². 3 Kasım 1928'de de 1353 nolu kanun olarak resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun 1.maddesi; “şimdiye kadar Türkçe yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasında alınan ve ilişik cetvelde şekilleri gösterilen harfler Türk harfleri adı ve hukuku ile kabul edilmiştir”¹²⁵³ şeklindedir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, TBMM'de (1 Kasım 1928) günü yaptığı açılış konuşmasında, harf konusuna da değinmiştir. Bu konuda şunları söylemiştir; “Her vasıttan evvel Büyük Türk Milletine onun bütün emeklerini kısır

¹²⁴⁸ Cumhuriyet (12 Ağustos 1928).

¹²⁴⁹ Levend, a.g.m., s.15; Şimşir, Türk Yazı Devrimi, s.174-183.

¹²⁵⁰ Bkz., Naşit Hakkı Uluğ, Üç Büyük Devrim (İstanbul: Ak Yay., 1973), s.185-192; Hamza Zülfikar, “Atatürk ve Harf İnkılabı İçinde Tekirdağ'ın Yeri”, Türk Dili, (S.503, Kasım 1993), s.508-512; Ülkütaşır, a.g.e., s.90-128.

¹²⁵¹ BCA., T.C.,Başvekalet Özel Kalem Müdüriyeti (15 Eylül 1928, Dosya No: 6/3746, S. 5/852., Yer No: 030-10-144-32.4./142- 4); BCA.,T.C, Başvekalet Özel Kalem Müdüriyeti (11 Eylül 1928, Dosya No: 6/3723., S. 841,Yer no; 030-10-144-32.3).

¹²⁵² TBMM Z.C. (D. III, C.V), s.6-13.

yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma-yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk Milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sınırlanabilir. Bu okuma-yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir. Basit bir tecrübe Latin esasından Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır. (...) Efendiler; Türk harflerinin kabulü ile hepimize, bu memleketin bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife teveccüh ediyor, bu vazife, milletimizin kamilen okuyup-yazmak için gösterdiği şevk ve aşkla bilfiil hizmet ve yardım etmektedir. Hepimiz, hususi ve umumi hayatımızda rast geldiğimiz okuyup-yazma bilmeyen erkek, kadın her vatandaşımıza öğretmek için tehaluk göstermeliyiz. Bu milletin asırlardan beri hallolunmayan bir ihtiyacı birkaç sene içinde tamamen temin edilmek, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir muvaffakiyet güneşidir. Hiçbir muzafferiyetin hatları ile kıyas kabul etmeyen bu muvaffakiyetin heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımız cehaletten kurtaracak bir sade muallimliğin vicdanı hazzı mevcudiyetimizi işba etmiştir”¹²⁵⁴. Böylece Mustafa Kemal Atatürk, yeni bir devrim hareketini, hem millete, hem de bütün insaniyete ilân etmiştir¹²⁵⁵.

Bu tarihten bir ay sonra 1 Aralık 1928’den itibaren gazeteler bütün yazılarını yeni Türk harfleriyle basmaya başlamıştır. 1 Ocak 1929’dan sonra hiçbir yazı Arap harfleriyle basılmamıştır¹²⁵⁶.

1931 yılında, Arap alfabesiyle eğitim yapmak amacıyla gizli veya açık olarak çeşitli yerlerde dershaneler açılmıştır. Bunun üzerine Maarif Vekaleti, 21/7/1931 yılında toplanmış ve bu konuda çeşitli kararlar almıştır. Bu kararlar Maarif Vekaleti’nin 1750 numaralı tezkereli kanun teklifi ile Bakanlar kuruluna sunulmuştur. Teklif, Bakanlar kurulunun 23/12/1931 toplantısında kabul edilmiştir. Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilen teklife göre;

“1- Türk harflerinin kabul ve tatbikına dair olan 1 teşrinisani 1928 tarih ve 1353 numaralı kanunun 9. Maddesi hilafına olarak Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli

¹²⁵³ y.a.g.e., s.7-13.

¹²⁵⁴ y.a.g.e., s.2-5.

¹²⁵⁵ Kazım Nami, “Asri Türk’ün Kendi Yazısı”, *Cumhuriyet*, (3 Kasım 1928), s.1.

¹²⁵⁶ *Cumhuriyet* (1 Aralık 1928).

veya aleni dershane açanlar ve bu dershanelerde tedrisatta bulunanlar 1 Mart 1926 tarih ve 765 numaralı Türk Ceza Kanununun 526. Maddesi mucibince tecziye olunacaklardır.

2-Bu Talimatname her yerde en büyük mülkiye memuru tarafından usulü dairesinde halka ilân olunacaktır.

3-Bu Talimatname neşri tarihinden muteberdir.

Bu Talimatnamenin tatbikına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.”¹²⁵⁷

Alınan bu kararlar büyük bir titizlikle uygulanmıştır. Harf devrimi ile ilgili yazılar, Harf devrimi yıl dönümlerinde, kongrelerde dile getirilmiş sorunlar tartışılmış ve çözüm önerileri ileri sürülmüştür.

5.2.3. Harf Devriminin Basına Yansıması

Harf Devrimi bütün gazete ve dergilere göre halk tarafından sevinçle karşılamıştır. 1 Aralık 1928 günü Milliyet Gazetesi, “Yaşasın inkılap” adlı başyazısıyla¹²⁵⁸, Yunus Nadi’de Cumhuriyet Gazetesi’de “Yeni Yazı” başlığı ile sevincini dile getirmiştir¹²⁵⁹.

Toplum bir anda yeni yazıya adapte olamamış ve gazete tirajlarında büyük düşüşler yaşanmıştır. 1 Aralık günü tüm gazetelerin yeni harfler ile yayınlanması okurda belli bir çekingenlik ve yabancılık duygusu yaratmıştır¹²⁶⁰. Bu sosyolojik durum aslında bir “toplumsal geçiş psikolojisi”nden başka bir şey değildir. Harf devrimi sosyal bir hareketi ve her sosyal hareket beraberinde “uyma” ve “çatışma” gibi iki süreci toplumun önüne getirir. Basın, harf devriminin topluma bakan yüzüdür. Dolayısıyla toplumun Harf Devrimine karşı göstereceği ilk tepki, basına direkt olarak yansımıştır, ama zaman içinde şaşkınlık kendini benimseme sürecine bırakmıştır¹²⁶¹. Basın harf devriminin en büyük destekçisi olmuştur. Yunus Nadi’ye göre, “Gazeteler harf inkılabına en iyi mektep olmuşlardır”¹²⁶². Özellikle Cumhuriyet ve Milliyet gazeteleri bu konuda en çok çaba gösteren gazeteler olmuştur. Yunus Nadi’ye göre bu büyük devrimin başarılabilmesi için; “Büyük rehberin emri işaretiyle alınan son hamle

¹²⁵⁷ BCA., T.C., Başvekalet Muamelat Müdürlüğü, (S; 12073, Yer No; 030-18-01.02.24.81.15); Resmi Gazete, (1 Ocak 1932, S.1993).

¹²⁵⁸ Milliyet (1 Aralık 1928).

¹²⁵⁹ Yunus Nadi, “Yeni Yazı”, Cumhuriyet, (1 Aralık 1928).

¹²⁶⁰ Bkz., “Yeni Türk Harflerinin Uygulanmasında Basına Yapılan Yardım”, BTDD, (Mart 1998), s.14.

¹²⁶¹ Orhan Türkdoğan, Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1988), s.3-15.

¹²⁶² Yunus Nadi, “Yazı İnkılabı”, Cumhuriyet, (4 Ağustos 1929), s.1.

büyüktür ve o millette gayret, himmet, azim, sebat ister. (...) Evvelce asırlarca bir milletin bünyesine girmiş uzun ve kökleşmiş bir itiyadın yerine bugünden yarına yenisini ikame edivermek kolay değildir de onun için. Ondan başka bilhassa harf meselesi halkın her günlük hayat münasebat ve muamelatına hakimdir de onun için. (...) Hulâsa, halk ve hükümet bu yolda hiç yorulmak bilmez bir gayretle ve ne kadarı ihtiyar olunca daima az görülecek bir fedakarlıkla mütemadiyen çalışmak ve uğraşmak mevkiindedirler. Bu hakikati hepimizin pek iyi anlamış olmaklığımızda azami zaruret vardır”¹²⁶³

Milliyet Gazetesi’de, “Dil Anketi” açmıştır. Bu anketten amaç; “Bir senelik tecrübenin mahsullerini toplamaktır. Yeni ders senesine girerken geçen sene görülmüş olan müşküller varsa onları el birliği ile tetkik ederek kolaylığını bulup göstermek... Böylece gerek mektepler ve gerek millet mektepleri için yeni başlayacak senenin daha kolay ve daha muvaffakiyetli geçmesini temin etmek” tir. Ankete çeşitli köylerden öğretmenler katılmışlardır. Bunlar çektikleri zorlukları anlatmışlar. Milliyet de bunlara çeşitli öneriler sunmuştur¹²⁶⁴.

Gazeteler de harf devrimi nedeniyle üzerinde en çok durulan konu; Türkçeye uymadığı düşünülen harfler, yabancı isimlerin yazılışı; w-x-q harflerinin alınıp alınmaması olmuştur. Bu konuda çeşitli aydınların da görüşlerine başvurulmuştur. Aynı zamanda anketler düzenlenmiştir¹²⁶⁵. Ortaya çıkan ortak görüş bir “Gramer” kitabının hazırlanmasıdır. Bunu da yapacak olan kurum, Türk Dili Tetkik Cemiyetidir¹²⁶⁶. Bunların yanında “Şive” konusu da tartışmaya açılmıştır. İstanbul şivesinin kullanılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca tabelalar da, ilânlar da ... v.b. yerlerde görülen yazılar; imlası, grameri ve yazılışı yönünden eleştirilmiştir¹²⁶⁷.

¹²⁶³ Yunus Nadi, “Yeni Türk Harfleri”, *Cumhuriyet*, (2 Haziran 1929), s.1.

¹²⁶⁴ “Dil Anketi-Köylerde Okutma”, *Milliyet*, (19 Eylül 1929), s.2.

¹²⁶⁵ Bkz., , “Dil İşleri I,II,III” *Milliyet*, (Mayıs-Haziran, 1930), s.4.

¹²⁶⁶ “X ve W Meselesi”, *Cumhuriyet*, (5 Aralık – 16 Aralık 1933), s.3; Aka Gündüz, “Öz dil işinde ağız meselesi”, *Milliyet*, (5-8 Kasım 1934), s.1.

¹²⁶⁷ Salâhattin Güngör, “Bir Karışıklıktır Gidiyor”, *Milliyet*, (4 Mart 1934), s.2.

5.3. Dış Basında Harf Devriminin Yankıları

Harf devrimimiz dış basında da büyük yankılar yaratmıştır. Kısaca dış basın tümüyle, Türk devriminin sağlayacağı gelişim konusunda söz ve düşünce birliği içindedir. Örneğin Times Gazetesi, Gazi'nin Sarayburnu konuşması ile devrime yaklaştığını vurgulamıştır¹²⁶⁸. “İngiliz Gazeteleri yeni Türk harflerinin kabulünü alkışlamaktadır”. Özellikle Times Gazetesinin İstanbul muhabiri, Gazi Hazretlerinin Arap harflerinin yeni Türk harfleriyle değiştirdiğini, eskiden 48 olan harf yerine şimdi 29 harf konduğunu söyleyerek yeni Türkiye'nin son yıllarda yaptığı devrimleri Latin harflerini de kabul ederek tetviç (taç giydirmiştir)” eylediğini belirtmiştir. (2 Eylül 1928). Hakimiyet-i Milliye'nin İstanbul muhabiri, ; “Times Gazetesi, yeni harflerimizin kabulü üzerine yayınladığı bir başmakalede ; Bu adım ile yüzyıllardan beri Batılılar tarafından ayrı kalmış bir millet sayılan Türkler, Batıya her zamanınkinden ziyade yaklaşmış oluyorlar. Bu devrim Türk halkının mukadderatını kendisine emanet ettiği harikulade Reisi'ne yakışan büyük bir devrimdir” diye yazmıştır ¹²⁶⁹. The Manchester Guardian ise, eski Doğu kültüründen uzaklaşmanın son adımının alfabe değişikliği olduğunu ve bunun da yaşam tarzında, kültürde ve dilde Avrupa medeniyetine ait olan sınırların özümsemesi anlamına geldiğine inanmaktadır¹²⁷⁰.

İngiliz gazeteleri gibi Rusya'nın en büyük gazetesi olan İzvestiya ise, harf devrimiyle ilgili olarak yayımladığı uzun bir makalesinde şu önemli noktalara değinmiştir ; “Cumhuriyet Türkiye'sinin uygar reformlar yolunda yeni ve çok önemli bir adım attığını ve alınan haberlere göre bu sorunun artık çözümlenmiş olduğunu, bu atılımın gene Türk devleti için büyük bir gelişme olduğunu” belirtmiştir ¹²⁷¹. Paris'te çıkan Ekselsiyor Gazetesi ise yazı devrimi ile ilgili şunları yazmıştır ; “Türkiye günden güne yenilenmektedir. Gazi, Türkiye'de Harem'i ilga ile fesi çıkarttıktan sonra şimdi de Türk dilinin ıslahı için uğraşmaktadır. Müşarunileyh, bir kalem darbesiyle eski elifbayı ilga ile onun yerine-Latin esasından alınan -Yeni Türk harflerini ikame etmiştir. Bu suretle yeni Türkiye, Avrupa'ya yaklaşmak yolunda kat'i bir adım daha atmış oluyor” ¹²⁷². Bükreş'te çıkan Endependans Rumen ise, “Gazi Hazretleri yeni Türk

¹²⁶⁸ Bekir Sami Seçkin, “Türk Devrim Tarihinde 1928”, *Ulusal Kültür*, (S.2, Ekim 1978), s.53; Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.257-258.

¹²⁶⁹ Ülkütaşır, a.g.e., s.128; Bkz., Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.257.

¹²⁷⁰ Yılmaz, a.g.e., s.84-85.

¹²⁷¹ Seçkin, a.g.m., s.53.

¹²⁷² Ülkütaşır, a.g.e., s.124.

harflerinin faide ve lüzum-ı kat'isinden ve bütün bunu millete öğretmek ihtiyacından bahsetmekle hiçbir suretle geri kalmamışlardır" demiştir ¹²⁷³.

İngiltere'ye göre, "Yeni yazı görünüşte halkçı bir devrimdir. İleri görüşlüler, eski yazının ülkenin gelişmesine engel olduğuna inanıyorlar. Eski günlerde pek güçlkle okuyan ya da hiç okuma-yazma bilmeyenler şimdi yazıyı kolay buluyor ve çocuklarının on beşine basmadan önce kolayca okuyup yazabileceklerini görerek gurur" duyduklarını belirtmiştir¹²⁷⁴. Daily Telegraph muhabiri de önceleri böyle bir devrim için 70 yılın geçmesi gerektiğini söyleyenler bulunduğunu, ama herşeyin iki yılda tamamlanacağına dikkati çekmiştir ¹²⁷⁵.

Amerikalıların ilk tepkisi ise, başarının zor olduğu 15 yıl geçtikten sonra sonuç bekleneceği yönünde olmuştur¹²⁷⁶.

Ünlü İtalyan Türkoloğu Ettore Rossi ise, başlangıçta Arap harflerinin Türkçeye uygun olmadığını, 1927'deki yazısında Türkiye'nin henüz Latin harflerine hazır olmadığını yazarken, kötü bir kehanette bulunduğunu Türkiye'nin devrimci ve yenilikçi ruhu ile ondan da fazla lider Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisini ihmal etmiş olduğunu söyleyerek Harf Devriminin başarıya ulaştığını belirtmiştir¹²⁷⁷.

İspanyol, İsviçre, Macar ve Polonya basını da Türk yazı devrimini çok olumlu karşılamıştır ¹²⁷⁸.

Arap dünyasında ise, Türkiye'nin Latin alfabesini alması bir şok etkisi yaratmıştır. Olaya sadece, Arap ulusçuluğu ve İslâm açısından bakılmış ve şirk ilân edilmiştir. Hicazlı Şerif Muhammed Adnan, Mısırlı Prens Ömer Tosun'a bir mektup yazıp, Türkiye, Arap harflerini kaldırdığına göre Arapça Emanet-ı Mukaddese'nin de Mekke'ye aldırılmasını önermiş¹²⁷⁹ ve Latin harflerinin, Arap harfleri yerine kullanılmasına karşı çıkmıştır. Arap Harflerinin Kur'an harfleri olduğunu ve bu harflerin Türkçe yazmak için yeterli olduğunu bunun aksinin hiçbir bilimsel kanıtı

¹²⁷³ y.a.g.e., s.125-126; Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.287-288.

¹²⁷⁴ R.Salahi Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerinde Türk Yazı Devrimi", *Türk Dili*, (S.338, Kasım 1979), s.294.

¹²⁷⁵ Koloğlu, a.g.e., s.274.

¹²⁷⁶ y.a.g.e., s.275; Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.250.

¹²⁷⁷ Koloğlu, a.g.e., s.275.

¹²⁷⁸ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.264-287.

¹²⁷⁹ Koloğlu, a.g.e., s.277.

olamayacağını belirtmiş ve bu devrimin, Doğululardan uzaklaşıp Batılılara yaklaşmak için bir plan olduğunu iddia etmiştir¹²⁸⁰.

6- TÜRK DEVRİMİ VE KADIN HAKLARI

Milli Mücadelede bunca emeği geçen Türk kadınına karşı, I.TBMM'deki muhafazakar milletvekilleri, kadının statüsünün düzeltilmesi konusu her gündeme geldiğinde, büyük tartışmalar çıkarmıştır.¹²⁸¹ Kadının hukuki statüsündeki köklü değişiklikler, bu tutucu muhalefetin tasfiyesinden sonra, II.Meclis tarafından gerçekleştirilmiştir¹²⁸²

Mustafa Kemal Atatürk ise kadının önce aile içinde, sonra toplumsal çevrede ve en sonunda da tüm yurttaki erkeklerle eşit haklara sahip olmaları gerektiğini her vesile ile dile getirmiştir. 1923'de İzmir'de yaptığı bir konuşmada; “şuna inanmak lazımdır ki, dünya üzerinde gördüğümüz her şey kadının eseridir. (...) Bir sosyal toplumun bir organı faaliyette bulunurken diğer bir organı işlemezse o sosyal toplum felçlidir” demiş, kadın ve erkeğin her alanda eşitliği üzerinde durmuştur¹²⁸³.

6.1. Türk Kadının Eğitim Alanındaki Kazanımları

Mustafa Kemal Atatürk kadınların eğitime çok önem vermiş ve bunu her zaman dile getirmiştir. Örneğin, 9 Mayıs 1920'de, TBMM'de hükümetin ilk programı okunurken, 15 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan “Maarif Kongresi'nde, 21 Mart 1923 Konya'da kadınlarla yaptığı konuşmalarda hep kadın eğitimin önemine değinmiştir. Kadın öğretmenlere yada halka hitaben yaptığı konuşmalarda; “Muallime ve Muallimler”, “Hanımlar, Efendiler” diyerek kadınlara öncelik tanımıştır¹²⁸⁴. Mustafa Kemal Atatürk bunların yanında karma eğitimin önemine de değinmiştir. Bu konuda, 31 Ocak 1923 günü İzmir'de “Milletimizin, memleketimizin dar-ül irfanları bir olmalıdır.

¹²⁸⁰ y.a.g.e., s.278.

¹²⁸¹ TBMM Z.C., (D.I, C.28), s.329 v.d.

¹²⁸² Şirin Tekeli, “Kadın”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (C.5, İstanbul: İletişim Yay., 1983), s.1193.

¹²⁸³ ASD, (C.II), s.89-91.

¹²⁸⁴ Müjgan Cumbur, “Atatürk Döneminde Kadın Eğitimi”, II.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991), (C.I, Ankara: 1996), s.522-523.

Bütün memleket evladı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır” demiştir ¹²⁸⁵. 25 Ağustos 1924’te de; “Erkek ve kız çocuklarımızın aynı surette bütün tahsil derecelerindeki talim ve terbiyelerinin ameli olması mühimdir” ¹²⁸⁶ diyerek kadın eğitiminin fikri temellerini hazırlamıştır. Sonrada, yasalaştırma dönemine girmiştir. Türk kız ve erkek çocuklarının bir arada ve çağdaş biçimde eğitimine ve sosyal alandaki pek çok devrimlere de imkan sağlayan 3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı, “Tevhid-i Tedrisat” kanunu çıkarılmıştır. 20 Nisan 1924’te de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 87. maddesi değiştirilmiş, bütün kız ve erkekler için ilköğretim ve karma eğitim zorunlu hale getirilmiştir. 1928 tarihinde Latin harflerinin de kabulüyle eğitim alanındaki eksiklikler hızla giderilmeye başlanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki yıllarda devlet bütçesinde milli savunmaya ayrılan paradan sonraki en büyük harcama milli eğitim alanında olmuştur ¹²⁸⁷.

Meslek ve teknik eğitim de bir meslek eğitimi olan kız öğretmen okullarında 1925-1926 ders yılında toplam 1.224 öğrenci okumuştur. Bu okullar, Türk kadının fikren değişmesine ve çeşitli mesleklere giren kadınların çoğalmasına ve dolayısıyla da, Türk kadınının kendine güveninin artmasına yardımcı olmuştur ¹²⁸⁸. 1928 yılında yurdun iktisaden muhtaç olduğu küçük sanayi tanzim ve ıslah amacıyla 12 kız öğrenci Avrupa’ya bilgi ve görgülerini arttırmak amacıyla gönderilmiştir ¹²⁸⁹. Kız sanat enstitüleri ve kız sanat okullarının 1938’e kadar sayıları 40’a çıkarılmıştır. 28 Akşam kız sanat enstitüsü açılmıştır. Kız sanat enstitülerinin kuruluş amaçları; kızlarımızı aile hayatında bilgili birer ev hanımı olarak hazırlamak, gerekirse kadın zanaatlarında bir kazanç yolu tutabilmelerini sağlayacak nitelik ve becerilerle yetiştirmek olmuştur ¹²⁹⁰.

Ayrıca yetişkinler için meslek kursları, akşam kız sanat okulları, olgunlaştırma enstitüsü, ev sanatları ve biçki dikiş kursları, akşam ticaret liseleri, köy kadınları öğretmen yetiştirme merkezleri açılmıştır ¹²⁹¹. Bunların dışında kadınlarımız, bankacılık, havacılık, askeri okullar, sanat dalları ve sporun çeşitli dallarında meslek

¹²⁸⁵ ASD (C.II), s.87-95.

¹²⁸⁶ y.a.g.e., (C.II), s.79

¹²⁸⁷ İnan, a.g.e., s.152; Burhan Göksel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, AAMD (C.1-3, S.1-3, Ankara: 1984-1985), s.226-227; Doğramacı, a.g.e., s.102.

¹²⁸⁸ Cumbur, a.g.e., s.532.

¹²⁸⁹ Aynur Gedil, “Atatürk ve Kadın Eğitimi”, AAMD (C.5, S.13-15, Ankara: 1998-1989), s.259-265.

¹²⁹⁰ Cumbur, a.g.e., s.533-534; Bkz., Perihan Onay, Türkiye’nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü, (Ankara: T.İ.B., Yay., 1969), s.117-151.

¹²⁹¹ Caporal, a.g.e., s.321-341.

sahibi olmuşlardır. Kadın gerek devlet ve gerekse özel sektör de hak ettiği yeri almaya başlamıştır ¹²⁹².

6.2. Türk Kadınının Sosyal Alanda Kazanımları

İslâm öncesi Türk kadını giyim-kuşam bakımından özgür bir nitelik taşıırken İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra, İslâm yorumcularının etkisiyle özgürlüklerini kaybetmişlerdir. Örtünmeyi ırz ve namusun göstergesi olarak algılamışlar, ülkenin çöküntüye doğru gitmesinde kadının giyim ve kuşamın etkili olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle de Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar kadınının giyimi kuşamı konusunda olumlu herhangi bir şey yapılmamıştır. Ancak koşulların zorlamasıyla, Balkan Savaşı ile birlikte kadın hakları konusunda yeni yeni açılımlar başlatılmış ise de istenilen sonuca ulaşılammıştır. ¹²⁹³

Ulusal Kurtuluş Savaşı başladığında, kimi kadınlarda erkekler gibi Müdafa-i Hukuk derneği kurmuşlar, silah elde cephelerde savaşmışlar, askere mermi taşımışlar ve birçok geri hizmetleri başarıyla sürdürmüşlerdir ¹²⁹⁴. Mustafa Kemal Atatürk; “Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadının fevkinde kadın mesaisinden zikretmek imkanı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi halâsa ve zafere götürmekte, Anadolu kadını kadar himmet gösterdim diyemez” diyerek bu gerçeği dile getirmiştir ¹²⁹⁵. Ancak Kurtuluş Savaşı sırasında, kadın hakları konusunda herhangi bir atılım yapılamamıştır. Kurtuluş Savaşı ve

¹²⁹² İnan, a.g.e., s.156-163.

¹²⁹³ Bkz., Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Tarih Boyunca Kadının Hak ve Görevleri* (İstanbul: MEB. Yay, 1982), s.26 v.d; Emel Doğramacı, *Türkiye’de Kadının Dünyü ve Bugünü* (Ankara: T.İ.B. Yay., 1997), s.1-15; Hüner Tuncer, “Atatürk ve Türk Kadın Hakları”, *Uluslararası II.Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, (C.I, Ankara: 1996), s.554-555. Bkz., Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketleri* (İstanbul: Metis Yay., 1996); Emel Doğramacı, *Türkiye’de Kadının Dünyü ve Bugünü* (Ankara: T.İ.B. Yay., 1997), Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* (İstanbul: Birikim Yay., 1982); Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını* (Ankara: T.İ.B. Yay., 1982); Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, (İstanbul: MEB. Yay., 1997); Şehmus Güzel, “Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi*, (C.3, İstanbul: İletişim Yay., 1983), s.854 v.d.; Meral Altındal, *Osmanlıda Kadın* (İstanbul: Altın Kitapları, 1994).

¹²⁹⁴ Bkz., Mustafa Eski, “İlk Kadın Mitingi”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75.Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Kastamonu, 10-11 Aralık 1994)* (Ankara: 1996); Müjgan Cumbur, *Milli Mücadele ve Türk Kadını* (Ankara: T.Ticaret Bankası Yay.,1983); Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)* (Ankara: AAM Yay., 1988); Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri* (Ankara: 1951).

¹²⁹⁵ ASD, (C.II), s.151-152.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ortam, toplumsal yaşamda kadının durumunun özgürleştirilmesine uygun değildir. Örneğin 1921’de TBMM’de, Bolu Milletvekili Fuat Bey, frengi ile savaşa yönelik bir yasa önerisi verdiğiinde tutucu milletvekilleri bu öneriye sert tepki göstermiştir¹²⁹⁶. Yine 1921 yılında, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, kadın-erkek öğretmenlerin katılımı ile yapılan kurultay nedeniyle, Milli Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey’i ağır bir dille suçlamıştır¹²⁹⁷.

Kurtuluş Savaşından sonra kadın konusu da ele alınmıştır. Kadın konusunda ilk ele alınan konu kadın eğitimi ve kadının sosyal alandaki konumu olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, Türk kadınlarının örtünmesine karşı da savaş açmıştır¹²⁹⁸. Nitekim Erzurum’da iken Mazhar Müfit Bey’e zaferden sonra yapılacakları söylerken; “Tesettür kalkacaktır”¹²⁹⁹ diyen Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin ilânından sonra da bu düşüncesini uygulamaya koymuştur.¹³⁰⁰

Mustafa Kemal Atatürk görüşlerini halka kabul ettirmek için ilk aşamada ikna yolunu kullanmıştır. Önce 1923’den başlayarak ülke çapında yaptığı birçok gezi boyunca pek çok söylev vermiştir. Verdiği söylevler de, kadının durumu ve reform sorununu ele almış, bunun dinsel buyruk ve yasaklara aykırı olmadığını ileri sürmüştür. 31 Ocak 1923’de İzmir’de yaptığı bir konuşmada; “...tesettür, kadınların külfetini mucip ve muhalifi adap olmayacak şekli basit olmalıdır. Şekli tesettür, kadını hayatından, mevcudiyetinden tecrit edecek bir şekilde olmamalıdır” demiştir¹³⁰¹. Bu sözlerle Mustafa Kemal Atatürk, çarşafa açıkça karşı çıkmasa da, tesettürün zorunlu olmadığına dikkati çekmiştir¹³⁰².

Mustafa Kemal Atatürk, 21 Mart 1923’te Kızılay Kadınlar Kolu’nun çay ziyaretinde bulunmuş ve burada yaptığı bir konuşmada ; her ulusun kendine özgü gelenekleri, alışkanlıkları ve ulusal özellikleri olduğuna dikkati çekerek; “... kapalı

¹²⁹⁶ Taşkıran, a.g.e., s.91-95.

¹²⁹⁷ y.a.g.e., s.91-95.

¹²⁹⁸ Gentizon, a.g.e., s.131.

¹²⁹⁹ Kansu, a.g.e., (C.I), s.74-75.

¹³⁰⁰ Aktaş, a.g.e., s.133.

¹³⁰¹ ASD, (C.II), s.91.

¹³⁰² Caporal, age , s.643.

olmayan fakat erdemli olan bir giyimle ilim ve sanat hareketlerine, sosyal hareketlere katılan kadını, dünyanın en tutucu milleti”nin bile beğeneceğini belirtmiştir ¹³⁰³.

Mustafa Kemal Atatürk, Ağustos 1925’de, Kastamonu’da yaptığı konuşmada, kadın kıyafeti üzerinde de durmuştur. Konuşmasında, Türk kadınına yüzünü gözünü kapatan kıyafetleri yakıştıramadığını ifade etmiştir. Ayrıca kaçgöç olayını da gülünç olarak değerlendirmiştir ¹³⁰⁴. Mustafa Kemal Atatürk, “kadın meselesinde cesur olalım. Kuruntuyu bırakalım... açılınlar, onların zihinlerini ciddi ilimler ve fen ile süsleyelim. Namusu, bilimsel ve sağlıklı bir şekilde açıklayalım. Şeref ve gurur sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim” demiştir ¹³⁰⁵. Mustafa Kemal Atatürk çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarla halkı uygar kıyafetleri giymeye yönlendirirken, İskilipli Atıf Hoca’ da “Tesettürü Şer’ i” adıyla yayınladığı bir eserinde, adeta Mustafa Kemal Atatürk’ün düşüncelerine karşı çıkarak muhafazakar kesimi kadın kıyafeti konusunda tahrik etmiştir ¹³⁰⁶. Zira Âtîf Hoca eserinde, çarşaf, örtünme ve saklanma konularını İslâmi açıdan bütün ayrıntılarıyla ele almış, tezlerini çeşitli ayetlere, hadislerle ve din bilginlerinin sözlerine dayandırmıştır.

Âtîf Hoca eserinde öncelikle tesettürün şekli üzerinde durmuş ve tesettürün gerekli olduğunu Kur’ an dan ayetler vererek ispatlamaya çalışmıştır. Hoca’ ya göre, İslâm dini tesettürü farz kılarak cahiliye adetlerinden birini yıkmış ve kadını layık oldukları makama getirmiştir. Âtîf Hoca, tesettürün kesin olarak İslâmi bir kural olduğunu belirttikten sonra, tesettürün nasıl olacağı konusunun, din bilginleri arasında tartışmalara neden olduğunu, ama sonuçta kadının evi dışında yüzünü tümü ile kapalı tutması, örtünmesi gerektiği üzerinde durmuştur ¹³⁰⁷. Âtîf Hoca verdiği örneklerle, örtünmenin de bir farz olduğunu ve bunu inkar edenlerin, İslâm dairesinden çıkmış ve dinin esas hükümlerinden dönen kâfirler olduğunu ileri sürmüştür ¹³⁰⁸. Açık gezen kadınların da İslâm nazarında lanetlendiklerini iddia etmiştir ¹³⁰⁹. Örtülü kadınların görüşebilecekleri erkekleri 13 kategoride sınırlamıştır. Bu 13 kategoriden birine girmeyen bir erkekle, zorunlu olmadıkça temas etmek, günah olarak kabul edilmiştir.

¹³⁰³ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti-1923* (Ankara: Başnur Matbaası, 1971), s.84-85; ASD, (C.II), s.151-157.

¹³⁰⁴ ASD, (C.II), s.215-216.

¹³⁰⁵ Sarıaman, a.g.m., s.101.

¹³⁰⁶ İskilipli Mehmet Âtîf, *İslâmi Tesettür* (İstanbul: Şelâle Yay., 1981).

¹³⁰⁷ y.a.g.e., s.14-18.

¹³⁰⁸ y.a.g.e., s.20.

¹³⁰⁹ y.a.g.e., s.21.

Âtîf Hoca'ya göre; Kadın çarşıya, pazara bile çıkmamalıdır ¹³¹⁰. Tesettürün fuhuşu önlediğini, böylece iffet ve namus dairesinde aile saadetini temin ettiğini belirten ¹³¹¹. Hoca eserinde, tesettürü övdükten sonra, bu kurallara uymayanların devleti idare edenler tarafından cezalandırılmaları gerektiğini söylemiştir. ¹³¹²

Âtîf Hocanın bu eserine karşı cevap ise, Süleyman Nazif'ten gelmiştir. Süleyman Nazif, Âtîf Hocanın ileri sürdüğü tezleri tek tek ele almış ve batılılaşmanın önemi üzerinde durarak, Âtîf Hoca gibi, İslâm dinini yanlış anlayanların, İslâm dinine ve ülkelerin ilerlemesine en büyük zararı verdiğini belirtmiştir. Süleyman Nazif çeşitli anılarla görüşlerini desteklemiştir ¹³¹³.

Bazı basın organlar, Şeyh Sait İsyanından sonra çıkarılan, Takrir-i Sukûn Kanununun da yürürlükte olmasından yararlanılarak Hükümeti kadın kıyafeti konusunda da bir kanun çıkarmaya ikna etmeye çalışmışlardır. ¹³¹⁴ Erkek kıyafetinde nasıl fes rejim için tehlike teşkil eden bir zihniyetin sembolü olarak değerlendirilerek karşı çıkılmışsa, kadın kıyafetinde de çarşaf ve peçenin hedef alınması gerektiğine işaret etmişlerdir. Çarşafı sadece kadının yüzünü örten bir örtü değil, sosyal, kültürel ve iktisadi hayatta yer almasını ve haklarına sahip çıkmasını engelleyen bir tecrit aracı olarak görmüşlerdir. Kadınların fikren olduğu gibi şeklen de medeni olmaları gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunun yanında çarşaf ve peçenin İslâmın bir gereği olmadığını anlatmaya çalışmışlar, namus ve iffetin peçede, çarşafı değil, kadının öz benliğinde bulunduğunu belirtmişlerdir. Türk kadınına bu giysilerin yakışmadığını ve bir an önce düzeltilmesi gerektiğine dikkati çekmişlerdir ¹³¹⁵.

Kadının, uygar kıyafetlere bürünmesinin ilk somut adımını Maarif Vekaleti atmıştır. 15 Ocak 1924'te okullara gönderilen bir genelgede kadın öğretmenlerin yüzlerini peçe ile örterek derslere giremeyecekleri bildirilmiştir ¹³¹⁶. 3 Nisan 1924'te de hukukçuların görevleri sırasında nasıl giyineceklerine ilişkin; "Hakimler ve Adliye Mensuplarının Resmi Kıyafetleri" hakkında bir yasal düzenleme yapılmıştır ¹³¹⁷. 2 Eylül

¹³¹⁰ y.a.g.e., s.25-28.

¹³¹¹ y.a.g.e., s.30-39.

¹³¹² y.a.g.e., s.37-39.

¹³¹³ Bkz., Nazif, a.g.e., s.1-31.

¹³¹⁴ Sarıaman, agm., s.101.

¹³¹⁵ y.a.g.m., s.102-103.

¹³¹⁶ Kemal Yakut, "Tek Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf", *Tarih ve Toplum*, (Nisan 2002, C.37, S.220), s.26.

¹³¹⁷ Turan, a.g.e. s.185.

1925'te de "devlet memurlarının kıyafetlerini dünya yüzündeki medeni milletlerin müşterek ve umumi kıyafetleri(yle) aynı" hale getirmek için "Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname" çıkarılmıştır. Bu kararname ile devlet memurlarına şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir (25 Kasım 1925) ¹³¹⁸.

Şapkanın kabulüyle birlikte ülkenin birçok yerinde kadınlar arasında medeni kıyafetlerin yaygınlaşması için yerel basın ve yerel yöneticiler büyük bir çabanın içine girmişlerdir. Örneğin, 1925'de Eskişehir Belediye Başkanı Kâmil Bey, İstikbal Gazetesinde, "İstiklâl mücadelesinde olduğu gibi, medeniyet mücadelesinde de en ileri saflarda yürüten hemşehrilerine" seslenmiş ve peştemalin medeni bir kıyafet haline dönüştürülmesini isteyen şu bildiriye yayınlamıştır; "Çıkan son kanunun, şapkayı bütün Türkiye halkına yaydığı bir sırada pek çirkin bir manzara teşkil eden "peştamal" örtünmenin de medeni kıyafetlerle ve medeni, çağdaş telakkilerle münasib bir şekle sokulması zamanı gelmiş olduğundan, pek ilkel ve gayri medeni bir kıyafet olan bu peştamal örtünme şekline artık son verilmelidir. Bunun yerine bir kısım hanımlarımızın giydiği elbise şekilleri geçerli olmalıdır. Bilhassa renkleri itibariyle pek çirkin duran peştemaller ağır ve sade renklerle boyanmalı ve şekillerini değiştirmek suretiyle medeni bir kıyafete dönüştürülmelidir. Bunu muhterem halkımızdan talep ve rica eden Belediye, Ocak ayının ilk günlerine kadar bu tadilatın yapılmış olacağından emin bulunmaktadır" ¹³¹⁹. 1927 yılında Eskişehir Belediye Meclisi, kentte peçe ve çarşafı yasaklamıştır. Vilayet Genel Meclisi de bu kararın etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak için şu yönergeyi hazırlamıştır:

"Peçe ve peştemaller hakkında ahiren Meclis-i Umum-i Vilayetçe ittihaz olunan karar ber-vech-i ati tebliğ olunur.

Madde 1-Merkez Vilayet de bazı kadınların kullanmakta oldukları yüz peçeleriyle peştemallerin ref'ine ve hamama giderken sırtlarında taşımakta oldukları boğçelerin men'ine evvelce Belediye Meclisince karar verilmişti. Bu karara rağmen hala bu husus da musirr olanlar varsa haklarında İd'are-i Umumiye-i Vilayet Kanununun madde-i mahsusası tatbik olunacak zabt varakaların üzerine kendilerinden beş liradan yirmibeş liraya kadar ceza-i nakdi alınacaktır.

¹³¹⁸ Bkz., Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM, II.Dönem (1923-1927)**, (C.2, Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1993), s.64.

Madde 2- Kaza merkezlerinde ise bu muamele tarih-i tebliğinden itibaren iki ay sonra tatbik olunacaktır.

Madde 3- Vilayetin bil-umum köylerinde ise tarih-i tebliğinden itibaren altı ay sonra bu karar tatbik ve icra olunacaktır.

Madde 4- Bu karar merkez vilayet de polis müdüriyeti vasıtasıyla bil-umum mahallat muhtaranına ve kazalarla köylerde jandarma vasıtasıyla köy muhtarlarına ve onlarda kapu kapu dolaşmak suretiyle evlere tebliğ edecek polis, jandarma ve belediye çavuşları ma'rifetiyle tatbik olunacaktır.

Madde 5- Merkez vilayet de jandarma kumandanlığı ve kazalarda kaim makamlar tebliğ-i ilm-ü haberini hıfz ederek tarih-i tebliğatını mübeyyin bir cedvel tanzim ve vilayete irsal edecektir”.

Kararlar titizlikle uygulanmış büyük oranda bu konuda başarı kazanılmıştır ¹³²⁰.

Peçe ve çarşafa karşı en çok mücadele eden illerden biri de Trabzon olmuştur. Trabzon halkı medeni kıyafetlere çok da yabancı olmamıştır. Türk Ocağı ve halkevleri çağdaş giyimin en büyük destekçisi olmuştur. 2 Ekim 1925 günü Türk Ocağı'nda yapılan kadınlı-erkekli toplantıda, ocağın devrim hareketlerini desteklemesi bu konuda halka öncülük yapması, sohbet ve toplantılarda kadınların çarşaf ve peçeyi çıkararak şapka ve manto giymeleri kararlaştırılmıştır. Trabzon'da yayınlanan İstiklâl Gazetesi ve Yeniyol Gazetesi, kadının medeni kıyafetleri lehinde yazılar ve resimler yayınlamıştır. ¹³²¹.

5 ve 8 Aralık 1926 tarihlerinde Trabzon Vilayet Genel Meclisi Başkanlığına iki ayrı önerge sunulmuştur ¹³²². Önergenin ilkinde kadın kıyafetleri üzerinde durulmuştur. Önerge 11 Aralık 1926 günü Mecliste görüşüldükten sonra, “Peçenin ref'i” oybirliğiyle kabul edilmiş ve karar Valiliğe bildirilmiştir. Halka 10 gün süre tanınmıştır. Bu sürenin bitiminde halâ yüzünde peçe görülecek kadınların hüviyet tespiti için karakollara sevk

¹³¹⁹ Sadeleştiren ve Aktaran; Mesut Çapa; “Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği”, **Toplumsal Tarih**, (S.30, C.5, Haziran 1996),s.24.

¹³²⁰ Bkz., Yakut, a.g.m., s.27-28.

¹³²¹ Çapa, a.g.m., s.26.

¹³²² Trabzon'dan Ali Becil, Maçka'dan Kani, Sürmene'den Halim ve Akçaabat'tan Selahattin Beyler, Vilayet Genel Meclis Başkanlığına verdikleri 5 Aralık 1926 tarihli önerge şöyledir; “Türk Cumhuriyeti Türk harsına istinad eder, düsturu Büyük Gazimizdir. Bu büyük düsturun yolcusu bütün teşkilattır. Vilayetimizin şarkın bir iskelesi ve garba açılan bir gözüdür. Türk varlığının en kuvvetli istinad noktasıdır. Binaenaleyh ecnebi harsı olan milli vesaire bir maiyet-i hakikiyesi bulunmayan bugünkü kadın kıyafeti hakkında bir karar ittihazı menafi-i umumiye iktisazındadır. Bu ibtidai ve gayri milli kıyafetin ıslahıyla peçenin ref'i ve cemiyetimizin yarısı olan kadının kıyafetinin milli ve medeni bir şekle ifrağını teklif ve bu teklifin müsta'cilen müzakeresini rica ederiz.” Çapa a.g.m., s.27.

edileceği ilân edilmiştir. Ancak, tesettürün yaygın olduğu Trabzon'da kadınların kısa süre içerisinde peçe ve çarşafı bırakıp uygar kıyafetleri benimsemesi kolay olmadığı gibi ekonomik nedenlerde uygulamayı zorlaştırmıştır ¹³²³.

Trabzon'da peçe ve çarşaf sorunu 1935 yılında tekrar gündeme gelmiştir. Şubat 1935'te yeni oluşan Belediye Meclisine Erginler Yurdu adlı Spor Kulübü öncülüğündeki spor kulüpleri çarşaf ve peçenin kaldırılmasına ilişkin bir öneride bulunmuştur. Belediye Meclisinin Nisan ayında yaptığı toplantıda bu konu gündeme getirilmiştir. Ekim 1935'de CHP il yönetim kurulu ve Ocak kurulları CHP il binasında bir toplantı yaparak Belediye Meclisini karar almaya zorlamıştır. Basın da, uygar kıyafetlere geçilmesi için onlara destek vermiştir. Şubat 1936'da, Belediye Meclisi peçeyi ve çarşafı yasaklayan bir karar almıştır ¹³²⁴. Kadınlara manto alabilmeleri için üç ay süre verilmiştir. Bu karardan sonra da Trabzon Halkevi yönetim kurulu bir toplantıda yoksul aileler için manto yaptırmaya karar vermiştir. Belediye, Kızılay, Ticaret Odası ve CHP il yönetimi bu konuda işbirliği yapmışlardır ¹³²⁵. Trabzon'dan örnek alan Rize İl Genel Meclisi de, Trabzon'un aldığı kararı aynen benimseyerek, uygulamaya koymuştur ¹³²⁶.

Tirebolu Belediyesi ise, 7 Ekim 1926 günü aldığı bir kararla ilçede peçe takılmasını yasaklamıştır. 48 saat içerisinde peçeyi terk etmeyen kadınların cezalandırılacaklarını açıklamıştır. Tirebolu Kaymakamı Mehmet Emin Bey'in hanımı, kızı ve Merkez İlkokulu öğretmen muavinlerinden Safiye Hamit Hanım, sokak sokak dolaşarak tesettürden sıyrılma konusunda Tirebolu' lu bayanların cesaretini arttırmaya çalışmışlardır. Ancak, bu çalışmalardan beklenen sonuçlar alınamamış, Tirebolu' lu bayanlar peçe takmayı sürdürmüşlerdir. ¹³²⁷

Muğla'da ise, Halkevlerinin çalışmalarıyla peçe-çarşaf yerini çeşitli şallara bırakmıştır. Muğla kadını bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu geçiş İl ve ilçe merkezlerinde

¹³²³ Caporal, **a.g.e.**, s.648; Sarıaman, a.g.m., s.104; Çapa, a.g.m., s.27.

¹³²⁴ Trabzon Belediye Başkanlığı'nın çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin ilanı:

"Belediye Riyasetinden:

Belediye Kanunun 1.maddesi hükmüne tevfikan çarşaf ve peçenin üç ay içinde tamamen kaldırılmasına Belediye meclisinin 4.2.1936 tarihli 13.inikadında karar verilmiş ve bu karar yüksek vilayet makamından tasdik edilmiştir.

Sayın halkımızın 4.5.1936 tarihine kadar çarşaf ve peçeleri kaldırması ilan olunur."

Hakkı Uyar, "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar", **Toplumsal Tarih**, (S.33, C.6, Ekim 1996), s.9-10.

¹³²⁵ Uyar, a.g.m., s.10.

¹³²⁶ Caporal, **a.g.e.**, s.649.

¹³²⁷ Sarıaman, **a.g.e.**, s.104.

etkili olmuştur.¹³²⁸ Diğer illerde olduğu gibi Muğla'da da, bürokrat, subay, memur aileleri (davranışlarıyla ve giyinişleriyle) modernleşmenin öncülüğünü yapmışlar, devrimlerin halka daha kolay yayılmasını sağlamışlardır. Bütün bu etkenlerin yanında, sinema ve gazeteler, modayı öne çıkararak, uyar kıyafetlere geçişi kolaylaştırmıştır.

Peçe ve çarşafın kaldırılması yönündeki çalışmalar; Giresun (1927), Sivas (1928), Adana (1935), Bursa (1935), Aydın (1935), Çorum (1935), Afyon (1935)... gibi illerde de yerel örgütlerce ele alınmış ve başarıyla yürütülmüştür.¹³²⁹ Aynı uygulama giderek diğer il ve ilçelerde de yaygınlık kazanmıştır. Buda halk arasında "çarşaf"ın yasaklandığı anlayışını doğurmuştur.

Bu yıllarda çarşaf giyimi yasaklanmadığı halde, il ve ilçelerde bu çalışmalarını nedeniyle¹³³⁰; "İslâmiyette Ahlak ve Kadınlarda Tesettür" adlı broşürde irtica propagandası yaptığı gerekçesiyle, Hafız İbrahim Efendi, İstiklâl Mahkemesi tarafından bir sene hapse mahkum edilmiştir.¹³³¹ İstanbul'da da Şeyh Musa, vaazlarında cumhuriyet rejimi, kadının kurtuluşu ve çarşafın kaldırılması başta olmak üzere devrimlere karşı eleştiriler de bulunduğu için yargılanmıştır. Akşam Gazetesinde yayınlanan bir karikatürde, bir balona binen bir genç kız, havalanmadan önce bırakılan fazla ağırlıklar olarak namus, edep ve öteki erdemleri atarken gösterildiği için, gazetenin sorumluları hemen mahkeme önüne çıkarılmıştır. Gazetenin baş yazarı beş ay; yöneticisi ve sahibi de üçer ay hapis cezası almışlardır.¹³³²

CHP'nin 1935'deki 4.Büyük Kurultayında (16 Mayıs 1935) ele aldığı konulardan biri de çarşaf ve peçe sorunu olmuştur. Kongreye çarşaf ve peçenin yasaklanmasına ilişkin çeşitli illerden dilekçeler gelmiştir. Bu dilekçeler CHP Dilek Komisyonu tarafından ele alınarak bir rapor halinde kurultaya sunulmuştur.¹³³³

¹³²⁸ Melek Çolak, "Muğla'da Kadın Giyiminin Evrimi", *Toplumsal Tarih*, (S.90, C.5, Haziran 2000), s.36.

¹³²⁹ *Cumhuriyetin 75.Yıldönümünde Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler*, Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi, Düzenleyen: Birsan Arslan, Serpil Yiğit, (Belge No:13216-7/1 Ankara: 1998), s.92-96; Sarısan, a.g.m., s.104; Uyar, a.g.m., s.8-9; Benzer nitelikli örnekler yavaş yavaş bir çok illere ve ilçelere de yayılmıştır. Bu il ve ilçelerden bazıları da şunlardır; Antalya (2 Nisan 1935), Sungurlu (10 Temmuz 1935), Zile (2 Ağustos 1935), Konya (17 Ağustos 1935), Maraş (4 Kasım 1935), Antakya (12 Ocak 1937), Hatay (27 Temmuz 1939). Caporal, a.g.e., s.649.

¹³³⁰ Ayşe Durakbaşı, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu, Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75.Yılında Kadınlar ve Erkekler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998), s.44.

¹³³¹ *Cumhuriyet* (6 Ocak 1924).

¹³³² Caporal, a.g.e., s.649.

¹³³³ Dilek Komisyonunun Raporu; "Peçe-Çarşaf: Çarşafı peçenin kalanlarını da kaldırarak bir çare bulunması için Muğla'dan, Sivas'tan gelen dilek, komisyonunun üzerinde durduğu noktalardan biri oldu.

Komisyon raporu okunduktan sonra, çarşaf ve peçe konusu üzerinde tartışmalar başlamıştır. Dilek Komisyonu raportörü Hakkı Tarık Us, kadın kılık kıyafeti ile ilgili bir kanun yokken bile çeşitli il ve ilçe meclislerinde bu konunun ele alındığını peçe ve çarşafın atılması konusunda alınan kararların başarılı bir şekilde uygulandığını, ama bunun hızlandırılması için bir kanun çıkarılmasını dilemiştir ¹³³⁴. Hakkı Tarık Us' dan sonra yapılan konuşmalar, bu konu ile ilgili kanun çıkarılsın mı? Yoksa yerel önlemlerle mi çözümlensin? etrafında düğümlenmiştir ¹³³⁵. Şükrü Kaya, "peçe ve çarşaf sorununun Kurultayda konuşulacak kadar önemli bir sorun olmadığı", Halkevlerinin kendi bölgelerinde bu sorunla ilgilenmelerini, bu konuda yapılacak yasal düzenlemelerin CHP'yi çok zor duruma düşüreceğini, yerel yönetimlerin çabasıyla bu sorunun aşılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir ¹³³⁶.

Şükrü Kaya' nın konuşmasından sonra, Hakkı Tarık Bey, peçenin kaldırılması ile ilgili verdiği dilekçeyi geri çekmiş ve bu konudaki tartışmalar da sona ermiştir ¹³³⁷. Böylece Ankara'dan peçe ve çarşaf konusunda önemli bir adım atılmamış, sorun zamana bırakılmıştır.

Kurultaydan sonra İçişleri Bakanlığı, 27 Temmuz 1935'de peçe ve çarşaf konusunda Genel müfettişliklere ve Valiliklere birer yazı göndermiştir. Bu yazıda; o güne değin yapılanlardan ve alınan önlemlerden söz edildikten sonra, kadın giysisi konusunda yasal bir düzenleme yapılmadığı için istenilen sonucun alınamadığını belirterek; "atılacak bir iki gayretli adımla" bu devrimin de tamamlanacağını ve bu konuda en büyük görevin memurlara ve memur ailelere düştüğünü, bunların giyiniş ve

Türkiye'nin üçte ikisi köylüdür, köydedir. Burada çarşaf, peçe yoktur. Kalan üçte birin büyük bir kısmı da, bu görenekten sıyrılmış çıkmıştır. Yer yer tek veya toplu hareketlerde bu kalanlarda hiçbir kanun eli dokunmadan açılıp kaybolmaktadır. O halde, kalan ve bir çokluk olmayan bu peçeler, çarşafıllar üzerinde yeni bir tedbir almaya lüzum var mıdır? Bunu, kadınlarımızın kendi zevklerine, kocalarının ve babalarının sosyallık zihniyetindeki ilerlemeğe mi bırakmalıdır? Yoksa düşmeğe hazırlanan ve bu sadece koca ve baba saygısıyla sallanıp duran ve çürük meyveyi merkezin küçük bir sarsmasıyla döküp atarak şurada, burada, kadınlarımızın yüz karası gibi görünen bu kılıktan onları çıkarmalı mıdır? Komisyonumuzun, bir takım arkadaşları, bu ikinci görüştedir ve çarşafı değil, ancak peçeli kadının ve ne idüğü belirsiz bir kılıkta, sokaklarda dolaştırılmasının, polis kanunlarıyla yasak edilmesinin amaca çabuk varma noktasında lüzumuna kanıgıdırlar. Ancak, bütün komisyon, parti ve parti hükümeti kurumlarının kestirme bir hareketiyle, yani hiçbir kanun yapmadan bunu başarma imkanında oy birliği yapmışlardır. Büyük Kurultayın yüksek ilgisine değer bulduğumuz belli başlı dileklerden biri de budur." **CHP Dördüncü Büyük Kurultayı, Görüşme Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), (Ankara: 1935), s.144.**

¹³³⁴ CHP, Dördüncü Büyük Kurultayı, s.144-147.

¹³³⁵ y.a.g.e., s.146-151.

¹³³⁶ y.a.g.e., s.151-152.

¹³³⁷ y.a.g.e., s.155-159.

davranışlarıyla halka örnek olmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca polisin de bu konuya gereken önemi vermesi belirtilmiştir.¹³³⁸

Ayrıca İşçileri Bakanlığı, 23 Nisan 1937’de Genel Müfettişliklere ve Valiliklere bir yazı daha göndererek, medeni olmayan kıyafetlere yasak konulduğunu ve bunun nasıl uygulanacağını bildirmiştir. yazıda, kadınların layık olduğu seviyeye ulaşması gerektiğini, medeni bir milletin kadınlarında görülmesi asla yakışık almayan peçe, çarşaf, peştemal, lüzumsuz yere kullanılan şemsiye, atkı ... vb. giysilere, Türk medeni rejiminin asla taraftar olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu sorunun biran önce çözülmesi gerektiğini bu konuda uygar erkeklere de büyük görevler düştüğünü belirtmiştir. Bildiride yasaklamanın gerekçeleri şöyle sıralanmıştır ;

“a-Kadına medeni hakkını vermek,

b- Zabıta vazifesini işkal etmemek ve emniyet temin etmek,

c- İrticai alâmet ve zihniyetleri ortadan kaldırmak olduğuna göre bu neticeyi elde etmeğe mani her tedbir ve şekil ve teşebbüs çarşaf ve peçe gibi ceza tehdidi altında bulunan yasaklardan olduğu da göz önünde tutulmalıdır.

d- Bu tarihten sonra böyle bir kıyafetle görüleceklerin adreslerini şehirlerde, kasabalarda zabıta-i belediye ve polis memurları ve köylerde muhtar, ihtiyar meclisi azaları tespit ederek mahallin en büyük mülkiye memuruna bildirecek ve bunlar vilayet idaresi kanunu mucibince beş liradan yirmi beş liraya kadar para cezası ile” cezalandırılması yoluna gidilmiştir.¹³³⁹

Bütün bu çalışmaların sonucunda, Türk kadını Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde kendini dış dünyayı algılamaktan alıkoyan; peçe ve çarşaf gibi insan onuruyla bağdaşmayan kıyafeti terk ederek, uygar dünyada hem cinslerinin giydiği, kılık-kıyafetleri benimseyerek, Türkiye’nin çağdaş uygarlığa ulaşmasında itici bir güç olduğunu göstermiştir. Gerçek bu olduğu halde, kimi Batı basınının da kadın kıyafetinin yasal zorlamayla düzeltildiği belirtilmiştir¹³⁴⁰.

¹³³⁸ EGMPD, (Belge No: 13216-7/1), s.89-90.

¹³³⁹ EGMPD, (Belge No:13216-7/1), s.91.

¹³⁴⁰ Dış basından, New-York Herald Gazetesi bu konuyu “Türkiye Kadınlarına Harem Elbiselerini Atmak Emri Vermişti” başlığı altında vermiştir. Gazetede; 11 Eylül 1935 tarihinde olayı, “Bütün dünyada siyasal durumun son zamanlarda bu derecede heyecanlı bir devir yaşamakta olmasına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Kemal Atatürk memleketinin kadınları arasında moda hakemliği vazifesini ifa için hala vakit bulmaktadır. Türkiye’nin en büyük 35 şehrinde neşredilen bir kanun ile bütün kadınların harem elbiselerini atarak Avrupa sitillerini kabul etmeleri bildirilmiştir. Bu emre itaat etmeyenlere ağır cezalar tatbik edilecektir. Genç nesil kadınların çoğu esasen modern giyinme tarzını kabul etmiş bulunuyor. Fakat

Toplumda kadının durumunda en küçük bir özgürleştirmeye karşı muhalefet, esas olarak İslâmcı kesimden gelmiştir ¹³⁴¹. Örneğin, “1341 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası” görüşmeleri sırasında söz alan Erzurum Mebusu Ziyaettin Efendi, memlekette ahlak ve maneviyatı bozucu bazı eylemler olduğunu belirtmiş ve “hissiyatı diniyesi gevşeyen nezahati ahlakiyesi bozulan heyetler arasında tedricen asayiş”in bozulacağını, hatta anarşinin başlayacağını ileri sürmüştür. Ziyaettin Efendi bu görüşünü doğrulamak için çeşitli örnekler vermiştir. Özetle şunları söylemiştir; “... İstanbul’da 14.000 meyhane, 800 tane dans salonu açılmış-mektep salonları tabi hesaptan hariç- işret saikesiyle yevmiye vukubulan cinayet şayanı hayret ve tetkik bir surette ilerlemektedir. (...) Malumâlileridir ki bir zaman devri dilârayı meşrutiyet diyerek şakşaklarla terâkki ve tâali sözleriyle mülkün yarısını ve nüfusumuzun üçte ikisini kaybettik. Şimdi de asrilik, teceddüt, medeniyet her ağızdan dökülüyor, fakat maatteessüf bu gayenin müspet bir usulüne şimdiye kadar teşebbüs olunduğu yoktur” ¹³⁴². Ziyaettin Efendi, ülkedeki batılılaşmanın da yanlış anlaşıldığını belirterek eleştirilerini şöyle sürdürmüştür. Bazı türediler medeniyet denildi mi, kelimenin bütün manasıyla, Garplılaşmak istiyorlar. Fakat Garbın maarif, sanayi, iktisat, tesisatı ümraniye, terakkiyatı ilmiye-i fenniye gibi kemalâtından meydanda hiçbir şey yok. Yalnız Garbın levsiyat ve tereddiyatı ahlâkiyesi ve zaili içtimaiyesi tamamıyla tatbik ediliyor. (...) Ahlâkı ifsat ve asayiş ihlâl ettiği için, Japonya’da dans men edilmiş, fakat biz de birtakım edanice bu fezahat levazımı medeniyeden sayılıyor. (...) İngiltere’de erbabı namustan hiçbirisi, bar denilen fuhuş hanelere ayak atmaz iken, bizde birtakım edani İslâm kadınlarını barlara ve tiyatro sahnelerine kadar çıkardılar. Terâkki, teceddüt bu imiş, (...)Eğer asrilik, teceddüt, medeniyet bu ise ve bu suretle fezahatlerden ibaret ise, böyle teceddüt ve medeniyet, asrilik salıklarıyla beraber kahrolsun, yere geçsinler. Malumualiniz her tarafta salgın bir halde devam eden fuhuşun tevessüüne meydan vermemek ve belki men etmek elzem iken İslâm kadınlarını temettü mukabilinde vesikalarla fuhşa sevk ediyorlar (...) Yazın İstanbul civarında florya denilen yerde hiçbir Hıristiyan hükümetinin müsaade etmediği, çıplak erkek ve kadınlar birlikte deniz hamamlarında icrayı ahenk etmişlerdir. Hem de

ihtiyar kadınlar bütün vücutlarını örten koyu renkli çarşaf ile kalın peçelerini terk etmiyorlardı” şeklinde haber yapmıştır. **EGMPD**, (Belge No: 13216-7/1), s.93.

¹³⁴¹ Bkz., Tunaya, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s.107-108.

¹³⁴² **TBMM Z.C.**, (D.II, C.13/1), s.413.

resmen ruhsat verilmiştir". Ziyaettin Efendi bu durumun Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun da yer alan "Hükümetin dini dini İslâmdır" maddesine aykırı olduğunu belirtmiştir¹³⁴³.

TBMM'nin 16 Şubat 1341 (1925) tarihli toplantısında söz alan, Hamdullah Suphi Bey, Ziyaettin Efendi' nin iddialarına yanıt vermiştir. Suphi Bey tarihin her devrinde eski ve yeni çatışmalarının yaşandığını belirterek bu konuda çeşitli örnekler verdikten sonra Meşrutiyet döneminde de "mukaddesat ayaklar altına alınıyor" diye tahrikler yapıldığını bunun bedelinin de Anadolu insanı tarafından ödendiğini söylemiştir. Suphi Bey, konuşmasında Ziyaettin Efendi' nin de sözlerine yer vererek; "karşımızdakiler zannediyorlar ki, bir medeniyet bir kıtadan diğer bir kıtaya geçerken gümrüklere uğrar. (...) Medeniyetler bir memlekete girerken gümrüklere uğramaz, şunun ve bunun mütaâlasını almaz, tasvibini beklemez, gelenler, eğer bir takım ihtiyaçların, bir takım zaruretlerin, neticei tabiiyesi ise mutlak içeri girerler, mani olamayız" demiştir. Suphi Bey, bazı kesimlerin, "teceddüt" konusunu da yanlış anladığını vurgulayarak bu konuda örneklerle dayalı uzun bir açıklama yaparak, Ziyaettin Efendi' nin sorularına açıklık getirmiştir.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Batılılaşma devletin temel politikası olmuş, bunun doğal sonucu olarak da Batılı görünümlü bir yaşam tarzı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de, 19.y.y'ın sonlarında düzenlenmeye başlayan balolar, Cumhuriyetin kurulmasından sonra resmiyet ve önem kazanmış, sosyal yaşamın önemli bir parçası durumuna gelmiştir¹³⁴⁴. 1925 Eylül'ünde İzmir'de Müslüman erkek ve kadınların bulunduğu bir balo düzenlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de katıldığı bu eğlence gerçekten ilk Türk balosu olmuştur¹³⁴⁵.

Cumhuriyet' in kuruluşundan sonra ilk resmi balo, 29 Ekim 1925'te Cumhuriyet Bayramı kutlamaları çerçevesinde Ankara'da düzenlenmiştir. Bu baloya o dönemin önemli devlet adamları, ordu komutanları ve basın ileri gelenleri katılmışlardır. Yine aynı yıl CHF' nin de girişimi ve Valilerin öncülüğüyle illerde de resmi balolar düzenlenmiştir¹³⁴⁶. Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla düzenlenen resmi balolar, toplum için bir örnek oluşturmuş ve kısa zamanda müzikli, danslı eğlenceler sıklıkla görülmeye

¹³⁴³ y.a.g.e.,s.413-414.

¹³⁴⁴ Atay, Çankaya, s.408.

¹³⁴⁵ Gentizon, a.g.e., s.133-135.

¹³⁴⁶ Duman, a.g.m., s.46.

başlamıştır. Türk Ocağı, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kadınlar Birliği, Şehir Belediyesi, Turistler Derneği, Hayvanları Koruma Derneği, Tabipler Odası, THK birbiri ardına balolar düzenlemişlerdir¹³⁴⁷.

Ayrıca ülkede güzellik yarışmaları da düzenlenmeye başlamıştır. Güzellik yarışmaları ulusun gündemine 4 Şubat 1929'da girmiştir. Cumhuriyet Gazetesi "Türkiye'nin en güzel kadını acaba kimdir?" sorusuyla bütün genç kızları "dünyaya Türk ulusunun güzelliğini göstermek" üzere güzellik yarışmalarına katılmaya davet etmiştir¹³⁴⁸. Cumhuriyet Gazetesi günlerce yarışmacı olarak katılacak adaylara örnek olması için başka ülkelerin güzellik kraliçelerinin fotoğraflarını yayınlamış, güzellik konusunda çeşitli bilgiler vermiştir¹³⁴⁹. 3 Eylül'de Feriha Tevfik okurlarca seçilen 35 finalist arasından 1929 Türkiye güzeli seçilmiştir. Seniha Hanım üçüncü, Mel Araksı ise ikinci seçilmiştir¹³⁵⁰. Güzellik yarışmalarına yine Cumhuriyet gazetesinin öncülüğünde devam edilmiştir. 12 Ocak 1930'da "Milli Vazife" ve "Milli Borç" olarak nitelenen yarışmada, Mübeccel Namık Hanım birinci seçilmiştir. Böylece ilk kez bir Türk kıızı uluslararası bir yarışmada Türkiye'yi temsil etme hakkı kazanmıştır¹³⁵¹. Ancak uluslararası yarışma da Mübeccel Hanım dereceye girememiştir.¹³⁵² 20 Ocak 1931'de yapılan üçüncü güzellik yarışmasında öğretmen Naşide Hanım birinci henüz güzel sanatlar öğrencisi olan Seniha Hanım ikinci seçilmiştir¹³⁵³. Bir öğretmenle bir öğrencinin böyle bir yarışmaya katılması büyük bir tepki yaratmış ve böyle bir durumun, genç kızların hem manevi, hem de zihinsel gelişimi üzerinde olumsuz etkiler doğuracağı belirtilmiştir¹³⁵⁴. 1932 yılında ise yine Cumhuriyet Gazetesinin öncülüğünde güzellik yarışması düzenlenmiştir. Ama ilgi çok az olmuş ve sekiz adaydan birinci olarak Keriman Halis seçilmiştir. Keriman Halis, 31 Temmuz 1932'de yapılan dünya güzellik yarışmasında da dünya güzeli seçilmiştir. Bu başarı günlerce bütün iç basın tarafından işlenmiştir. Kamuoyunda, Keriman Halis' in kişiliğinde yeni rejim yüceltilmiş, adeta sosyal, kültürel ve ekonomik alanda Türkiye'nin dünyada birinci

¹³⁴⁷ Gentizon, a.g.e., s.136.

¹³⁴⁸ Cumhuriyet (5-6 Şubat 1929), Cumhuriyet (7-8 Şubat 1929); Cumhuriyet (6-25 Şubat 1929).

¹³⁴⁹ Bkz., Cumhuriyet (14 Şubat 1929).

¹³⁵⁰ Emin Karaca, Cumhuriyet Olayı (İstanbul: Altın Kitapları, 1994), s.50.

¹³⁵¹ Cumhuriyet (13 Ocak 1930).

¹³⁵² Duman, "Kültürel Bir Değişim Aracı....", s.24.

¹³⁵³ Cumhuriyet (21 Ocak 1931).

¹³⁵⁴ Doğan Duman, Pınar Duman, a.g.m., s.24.

olduğu düşünülerek bunun getirdiği zevk ve gurur yaşanmıştır ¹³⁵⁵. 1933 yılında , düzenlenen güzellik yarışmasını ise Nazire Hanım kazanmıştır. Ama seçimlerde taraflı davranıldığı iddiası tartışma yaratmıştır ¹³⁵⁶.

Güzellik yarışmasında adayların, mayo ile jüri önüne çıkmasını kimileri “gayri ahlaki” bularak bu tür yarışmaların toplumun ahlakını bozacağı yönünde eleştirilerde bulunmuştur. ¹³⁵⁷ Yunus Nadi ise yarışmayı eleştirenlere karşı yazdığı bir yazıda, Bu tür yarışmaların, uygar dünya da yapıldığını belirtmiştir ¹³⁵⁸. Yarışmaya karşı yöneltlen sert eleştirilere karşılık olarak Cumhuriyet Gazetesi hep Avrupa basınında yarışmayla ilgili çıkan haberlere yer vermiş ve çeşitli makalelerle bu yarışmalar aracılığıyla Türk kadınlarının Batıdaki kadınlarla her alanda eşit konuma geldiğini göstermeye çalışmıştır. ¹³⁵⁹

Açık hava yaşamı da artık yalnızca erkeğe özgü bir yaşam olmaktan çıkmıştır. Parklar ve plajlar kadınları da kabul etmeye başlamış ve beden eğitimine geniş bir yer verilmiştir. Kadın spor kulüpleri kurulmuş ve genç kızlar her yıl düzenlenen spor bayramlarına katılmaya başlamışlardır ¹³⁶⁰. Kadınlar aynı zamanda, tiyatrolara, konserlere, konferanslara, balolara daha çok giderek, batılı tarzda kıyafetler içerisinde erkeklerle aynı mekanı paylaşmışlar ve kamu hayatında da yer almışlardır. Kız Akşam Sanat Okullarının , Türk Ocağı kadın şubelerinin, Türk kadın Birliğinin, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu’nun, İlerici Kadınlar Derneği’nin, Türk Kadınları Kültür Derneği’nin çalışmalarıyla kadının her alanda yükselmesine çalışılmıştır ¹³⁶¹.

6.3.Türk Kadınının Hukuksal Alandaki Kazanımları

Türk kadını İslâmiyet’in kabulünden sonra, haklarını büyük ölçüde kaybetmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda çağdaşlaşma hareketleri sırasında kadın konusunda da bazı istekler öne sürülmüş ise de 20.y.y. başına kadar bu konuda önemli bir gelişme

¹³⁵⁵ Öztamur, a.g.m., s.51; Caporal, a.g.e., s.652.

¹³⁵⁶ Öztamur, a.g.m., s.52.

¹³⁵⁷ Doğan Duman-Pınar Duman, “Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları”, *Toplumsal Tarih*, (S.47, C.7, Haziran 1997), s.22; Pınar Öztamur, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminin Kadın Kimliğinin Kuruluşu”, *Toplumsal Tarih* (S.99, C.17, Mart 1992), s.48.

¹³⁵⁸ Yunus Nadi, “Güzellik Müsabakamız”, *Cumhuriyet*, (14 Şubat 1929), s.1-2.

¹³⁵⁹ Öztamur, a.g.m., s.50.

¹³⁶⁰ Gentizon, a.g.e., s.651.

¹³⁶¹ Taşcıoğlu, a.g.e., s.13 v.d; Gentizon, a.g.e., s.653-654.

olmamıştır. İttihat ve Terakki' nin çabasıyla Hukuki Aile Kararnamesi çıkarılmış ise de bu kararname İttihat ve Terakki' nin iktidarı yitirmesiyle yürürlükten kaldırılmıştır ¹³⁶².

Kurtuluş Savaşı sırasında erkeğiyle yanyana savaşan Türk kadınının hukuki statüsünü değiştiren bir düzenleme yapılamamıştır. 1923'te Adalet Bakanı Seyit Bey'in yönlendirmesiyle yeni bir yurttaş yasası hazırlanırken, kadınların hukuki statüsü de gündeme gelmiştir ¹³⁶³. Türk Kadınları Derneği Başkanı Nezihe Muhittin Hanım öncülüğünde bir kısım Türk kadını toplanarak şariat çizgisinde hazırlandığını düşündükleri, yeni yurttaşlar yasası tasarısına karşı eleştirilerini dile getirmişlerdir. Bunun yanında başta Ziya Gökalp olmak üzere, ilerici, ulusalcı ve eşitlikçi kimi milletvekilleri de tasarıya karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine çalışmalar iptal edilmiştir ¹³⁶⁴.

Çağdaş Türkiye'nin yurttaşlarına yeni bir kimlik kazandırmak üzere, yeni bir yurttaşlar yasası hazırlamak için, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey' in öncülüğünde yeni komisyonunun yaptığı araştırmalar sonucunda, İsviçre Yurttaşlar Yasası'nın, Türkiye'nin gerçeklerine daha uygun olduğu saptanmış ve bu yasanın alınması uygun bulunmuştur ¹³⁶⁵. Tasarı, 17 Şubat 1926 günü Mahmut Esat Bey'in konuşmasıyla, TBMM'ne sunulmuştur. Mahmut Esat Bey, mevcut yasalar içinde, İsviçre Yurttaşlar Yasasının en yetkin ve en demokrat olanı olduğu için bu yasanın alındığını belirttiikten sonra, yasanın Türk ailesi üzerinde olumsuz ve kötü evlenme düzenlemesine son verdiğini ailenin güçlendirildiğini, Türk kadınına hakettiği onurlu yerin verildiğini dile getirmiştir. Mahmut Esat Bey'in bu uzun ve ayrıntılı açıklamalarından sonra yasa herhangi bir tartışmaya uğramadan komisyondan geldiği şekilde kabul edilmiştir ¹³⁶⁶.

4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren Türk Medeni Kanunu, Türk kadınına özetle şu hakları sağlamıştır ¹³⁶⁷.

a- Tek kadınla evlenme ilkesi getirilmiş ve başka herhangi bir evlilik tipi kanun dışı sayılmıştır.

b- Evlenebilmek için yaş sınırı konulmuştur (kızlarda 18 yaş).

¹³⁶² Bkz., **Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnamesi**, Haz: Orhan Çeker, Mahir, (Konya: 1999); Selahattin Sulhi Tekinay, **Türk Aile Hukuku** (İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fak., 1978); M.Akif Aydın, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku** (İstanbul: Marmara Üniv., İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1985).

¹³⁶³ Caporal, **a.g.e.**, s.353-354.

¹³⁶⁴ **y.a.g.e.**, s.354; Gökalp, **a.g.e.**, s.161.

¹³⁶⁵ Caporal, **a.g.e.**, s.372; inan, **a.g.e.**, s.165.

¹³⁶⁶ **TBMM Z.C.**, (D.II, C.22), s.229-234.

c- Evlenmede medeni nikah asıldır, imam nikahı resmi nikah sayılmamaktadır.
 d- Evlenecek kadın, evlenmeye ait rızasını bizzat kendisi evlenme memuruna açıklayacaktır.

e- Velayet hakkı kadına da tanınmıştır.

f- Erkeğin kadını serbestçe boşama hakkı kaldırılmıştır. Erkek ve kadın eşit şekilde ve ancak dava açarak belli sebeplerin varlığı halinde mahkeme kararı ile boşanmak hakkına sahip olmuştur.

Kadının erkekle aynı oranda miras alması sağlanmıştır.

h- Mahkemede tanıklık yapabilmek bakımından kadınla erkek arasındaki fark kaldırılmıştır ¹³⁶⁸.

Medeni kanunun yanında ceza kanunu, iş kanunu ve sosyal güvenlik kanunlarında da kadın lehinde birçok düzenlemeler yapılmıştır. Ama bu kanunlarda da bazı eşitsizlikler bulunmuştur ¹³⁶⁹.

Medeni kanuna karşı, ne mecliste ne de kamuoyunda herhangi bir tepki oluşmamıştır ¹³⁷⁰.

6.4. Türk Kadınının Siyasal Alandaki Kazanımları

Cumhuriyete gelinceye kadar Türk kadını siyasal alanda dikkati çekici bir hak talebinde bulunmamıştır. Ancak kendilerini yetiştirebilecekleri alanlarda yer alarak mücadelelerini sürdürmekten de geri durmamışlardır. Kadının eğitim ve kültür seviyesinin yükselmesine paralel olarak gerek fikir ve sosyal alanda, gerekse çalışma hayatına atılmasıyla ekonomik alanda kendi haklarını savunabilecek konuma ve bilince

¹³⁶⁷ Caporal, a.g.e., s.378.

¹³⁶⁸ Bkz., Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal'in El Yazmaları* (Ankara: TTK, 1992); Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Atatürk İlkeleri ve Türk Kadınlığının Çilesi* (İzmir: İzmir Meslek Kadınları Kulübü Yay., 1970), s.41-42; Zehra Altınbaş, "Anayasalarımızda Kadın Hakları", *I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu* (21-23 Eylül, Ankara: 1987), s.470.

¹³⁶⁹ Türk Ceza Kanunundaki Anayasanın eşitlik ilkesine aykırı hükümler ise şunlardır;

a- Zina suçu, kadın ve erkek için farklı düzenlenmiştir. Erkeğin fiilinin zina suçu sayılabilmesi için kocanın karısı ile birlikte ikamet ettiği evde veya herkesçe bilinecek şekilde karı koca gibi yaşaması şartı arandığı halde, kadının herhangi bir yerde, herhangi bir erkekle bir kez ilişki kurması yeterli sayılmaktadır.

b- Erkek kaçırıldığı kız veya kadınla evlenirse, cezası ertelendiği halde, kadının bir erkeği kaçırması halinde evlenseler de yasada hükmü olmadığından cezası ertelenmemektedir.

c- Irzına geçilen veya kaçırılan kadın, fahişe olduğu takdirde, failin cezası indirilmektedir.(Altınbaş, a.g.m., s.472-73).

¹³⁷⁰ Caporal, a.g.e., s.386.

ulaşmak için gösterdiği çabalar sonucunda, siyasal alanda da yer alma istekleri belirlemeye başlamıştır ¹³⁷¹.

Erzurum Mebusu Süleyman Necati'nin 1923 yılında hazırladığı bir yasa teklifinin tartışılması sırasında, Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, kadınlara da seçme ve seçilme hakkının verilmesini istemişse de büyük bir tepkiyle karşılaşmıştır ¹³⁷².

Yeni Türkiye devletinin kuruluşuna ortak olan kadınlar siyasi haklarını alabilmek için Nezihe Muhittin' in öncülüğünde, 16 Haziran 1923'de; "Kadınlar Halk Fırkası" adıyla bir parti kurmuşlardır. Fırka Genel Sekreteri Şükufe Nihal, amaçlarının, "kadının içtimai inkişaflarını temin etmek" olduğunu belirtmiştir. Ancak Anayasal düzen kadınların böyle bir parti kurmalarına izin vermediği için bu siyasi oluşum da başarısızlıkla noktalanmıştır ¹³⁷³.

Halkın yönetime katılması açısından, bireylere eşitlik vermeyen Osmanlı Anayasası siyasi haklar yanında, kadın-erkek arasındaki ayrımı daha da belirginleştirmiştir. 20 Ocak 1921'de çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu' da bu konuda önemli bir değişiklik getirmemiştir. Cumhuriyetin ilânından sonra, devlet yeniden yapılandırılırken, yeni bir anayasanın yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu TBMM'de tartışılırken, kadının siyasi hakları yeniden gündeme getirilmiştir. 1924 Anayasası üzerine yapılan tartışmalar sırasında "Her Türk, milletvekili seçimine katılmak hakkına sahiptir" maddesi üzerine söz alan bazı milletvekilleri, "Türk Vatandaşları" deyiminin kadınları da içerdiğini savunmuş, hatta bunu açıkça belirtmek üzere madde değişikliği önermişlerdir. Fakat bu öneri kabul edilmemiş ve tartışmalar sonunda madde, komisyonun önerisinden daha katı bir şekle bürünerek, "Her Erkek Türk" şeklinde değiştirilmiştir ¹³⁷⁴.

Kadınlar Birliği, kadının seçme ve seçilme hakkını kazanması için çalışmalar yapmıştır. Kadınlar Birliği Başkanı Neziha Muhittin Hanım, "siyasi eşitlik" için kampanya başlatmıştır. Kampanyaya Türk Ocaklarının yanında birçok dernek de

¹³⁷¹ Ayten Sezer, "Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", **AAMD**, (C.14, Ankara: 1998), s.890 v.d.

¹³⁷² **TBMM, Z.C.** (D.1, C.28), s.222-350.

¹³⁷³ Sezer, a.g.m., s.892-93; Nil Türker Tekin, "1935 Seçimlerinde Kadın, Türk Kadınının Sayısal Konusuna Yaklaşımı", **Toplumsal Tarih**, (S.99, C.17, Mart 2002), s.36; Taşkıran, a.g.e., s.100-103.

¹³⁷⁴ Taşkıran, a.g.e., s.100-103.

katılmıştır ¹³⁷⁵. 1927’de Birliğin tüzüğüne siyasal haklar sağlamayı amaçlayan bir madde eklemişler ve aynı yıl yapılacak seçimlere katılabilmek için çalışmalar yapmışlardır. Konuya basın da ilgi göstermiştir ¹³⁷⁶. Neziha Muhittin Hanım; “Devrimleri doğuran, çabalar ve savaşımıdır. Biz de, seçimlerden seçime her yurttaş gibi haklarımızı alacağımız güne değin savaşmayı sürdüreceğiz. Yasalar er geç toplumsal yaşamın gereklerine uymak zorundadırlar” diyerek bu konuda kararlılıklarını dile getirmiştir. ¹³⁷⁷ Ancak istediklerini elde edememişlerdir.

1929’larda Türk kadını siyasal alanda amacına biraz daha yaklaşmıştır. Bu konuda meclisteki çalışmalar hızlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün de yoğun çalışmaları sonucu, kadınların seçme ve seçilme haklarının hukuksal yönleri konusunda görüş belirtmekle görevli bir uzmanlar grubu kurulmuştur. Siyasal hakların kazanılması için gösterilen gayretler olumlu sonuçlar vermiştir. 3 Nisan 1930’da kabul edilen Belediye Kanunu ile kadınlara Belediyelerde oy kullanma ve seçilme hakkı tanınmıştır ¹³⁷⁸. Bu konuda çeşitli yerlerde konferanslar verilmiş, çeşitli makalelerle halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Afet İnan’ ın bu konuda yoğun çalışmaları da bulunmuştur ¹³⁷⁹. Mustafa Kemal Atatürk ,4 Haziran 1933’te bir toplantıda; “...Cumhuriyet onunca yılına ulaştı, zamanı gelince demokrasinin tüm isteklerini yerine getirmeye çalışmalıyız. Bunlardan biri de kadınların haklarını tanımaktır” diyerek bu konudaki kararlılığını göstermiştir ¹³⁸⁰.

26 Ekim 1933’te ise 1924 tarihli köy kanununun 20 ve 25.maddelerinde yapılan değişiklikle kadınlara muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinde oy kullanma ve seçilme hakkı verilmiştir ¹³⁸¹. 5 Aralık 1934’te de dönemin Başbakanı İsmet İnönü ve 191 arkadaşı kadınlara milletvekili seçimi için oy hakkının verilmesini TBMM’ne önermiştir. Tasarı hakkında İsmet İnönü’nün dışında dört kişi daha söz almış ve teklifin lehine konuşmuştur. Tasarı TBMM’de 258 oy ile kabul edilmiştir. Böylece Türk kadını birçok çağdaş ülkenin kadınlarından önce seçme ve seçilme hakkına kavuşmuştur. Kanunda yapılan değişikliklerle, kadın, erkek ve her Türk’ün seçme yaşı 22, seçilme

¹³⁷⁵ Bkz., Zafer Toprak, “Halk Fırkası’ndan Önce Kurulan Parti, Kadınlar Halk Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, (S.51, Mart, 1988), s.30-31.

¹³⁷⁶ *Cumhuriyet* (26 Mart 1927).

¹³⁷⁷ Taşkıran, a.g.e., s.124; Caporal, a.g.e., s.691-692.

¹³⁷⁸ Taşkıran, a.g.e., s.169-171.

¹³⁷⁹ y. a.g.e., s.171-172.

¹³⁸⁰ y.a.g.e., s.180-181.

yaşı ise 30 olarak belirlenmiştir. Böylece kadın ile erkek arasındaki eşitsizlikten biri daha ortadan kalkmıştır.¹³⁸²

Mustafa Kemal Atatürk, kadınların seçme ve seçilme hakkını şöyle değerlendirmiştir; “Bu karar Türk kadınına, toplumsal ve siyasal yaşamda, başka ulusların kadınlarının sahip olduğundan daha yüksek bir yer kazandırmıştır. Çarşafı ve kapalı Türk kadını gelecekte tarih kitaplarında aramak gerekecektir. Türk kadını büyük bir yeterlilikle aile içindeki yerini doldurmuştur; mesleki yaşamda ve tüm alanlarda büyük başarılar kazanmıştır. Belediye seçimlerine katılarak siyasal yaşamda kendini deneyen Türk kadını, şimdi genel seçimlere katılırken hakların en önemlisini kullanmaktadır. Pek çok uygar ülkede kadınlara tanınmayan bu hak, bugün Türk kadınının elinde bulunmaktadır. O bu hakkı yetkinlikle ve gerektiği gibi kullanacaktır”. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması Türk basınında da olumlu karşılanmış ve kadınlara bu konuda destek vermek için bir çok yazı kaleme alınmıştır¹³⁸³.

Türk Kadınının özgürlüğe doğru yürüyüşü dış basın tarafından da sürekli takip edilen bir konu olmuştur. Örneğin İngiliz basınından The Times, “Türklerin kadınların söz konusu olduğu yerlerde fazla kibar olmadıkları düşünülürdü. Oysa şimdi Türkiye, kadınlarla ilgili mevzularda dünyaya liderlik ediyor” demiştir¹³⁸⁴.

6.4.1. Yerel Yönetimlerde Kadınlar

Belediyelerde seçme ve seçilme hakkını elde eden kadınların , parti üyelikleri için başvuruları artmıştır. Gazeteler ve CHF, kadınları bilinçlendirmeye ve onları seçimlere katılmaya teşvik etmiştir. Belediye seçimlerinde, Belediye meclislerine üye olmak için başvuran ve Belediye Encümen Meclisine seçilen kadınların birçoğu CHP'ye yakın olan kadınlar olmuştur. Belediye seçimlerine aday olan kadınlardan özellikle Sabiha Sertel'in, İstanbul Belediye Seçiminde şehir meclisi üyeliği için bağımsız aday olması ve hazırladığı propaganda broşürü o günkü şartlarda oldukça önemli gelişmeler olarak değerlendirilmiştir¹³⁸⁵. Türk Ocakları ve Türk kadınlar

¹³⁸¹ Sezer, a.g.m., s.894.

¹³⁸² TBMM Z.C., (D.II, C.25), s.84.

¹³⁸³ Perihan Naci Eldeniz, “Atatürk ve Türk Kadını”, *Bell*, (C.20, No:77-80, Ankara: 1956), s.741-42; Bkz., Ayşen Doyran, “Kadın Milletvekili Seçilirken”, *Toplumsal Tarih*, (S.39, C.7, Mart 1997), s.27-34.

¹³⁸⁴ Yılmaz, a.g.e.,s.97.

¹³⁸⁵ Cemil Koçak, “Belediye Seçimlerinde Sabiha Sertel'in Adaylığı”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, (Temmuz, 1988), s.29-31; Tekin, a.g.m., s.38-39.

birliğinin çalışmaları kadınların özgürlüğü için önemli bir adım olmuştur. Buna rağmen Tek parti döneminde belediye başkan seçilmiş herhangi bir kadın başkana rastlanılmamıştır¹³⁸⁶. Bütün bu demokratikleşme çabalarına rağmen, gerici unsurlar, SCF' nin kurulmasından da faydalanarak kadınlara tanınan hakları protesto etmişlerdir¹³⁸⁷.

6.4.2. Mecliste Kadınlar

Kadınların ilk katıldığı seçim, 1935 yılı seçimleri olmuştur. Bu dönemde iki dereceli seçim sistemi ve siyasi parti olarak ta sadece CHP bulunuyordu. Bu nedenle kadınların meclise girişi doğrudan doğruya CHP'nin kararına bağlıydı. 1935 seçimleri ve adaylar parti üs kademeleri tarafından belirlendiği için kadınların da milletvekili olmalarına imkan tanınmıştır. Seçimlere kadınların ilgisi oldukça fazla olmuştur. 1935 seçimlerine katılım özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde % 40'lara varmıştır. Bu şehirlerde oy verenlerin % 48'e yakını ise kadınlardan meydana gelmiştir¹³⁸⁸. 1935 yılı seçim sonuçlarına göre, 17 kadın milletvekili olarak meclise girmiştir¹³⁸⁹.

Kadın Milletvekillerinin genellikle şu özelliklere sahip oldukları görülmektedir;

- a- Cumhuriyet rejimini ve devrimleri benimsemişlerdir,
- b- Mesleklerinde öncü, başarılı olmuşlar batıyı simgelemişlerdir,
- c- Kurtuluş Savaşını desteklemişlerdir,
- d- Siyasetle uğraşan ailelerden gelmişlerdir,
- e- Belediye seçimlerine katılmış ve siyasette başarılı olmuşlardır,
- f- Kadın haklarını savunan cemiyetlerde, yardım cemiyetlerinde ve Halkevlerinde görev yapmışlardır,

¹³⁸⁶ Kaplan, a.g.e., s.197.

¹³⁸⁷ y.a.g.e., s.194; Bkz., Füsun Üstel, "1930 Belediye Seçimlerinde Kadın Faktörü", *Argos*, (S.10, 1990), s.71-76.

¹³⁸⁸ Sezer, a.g.m., s.896.

¹³⁸⁹ *Sabah* (29 Ekim 1998), s.1; 1935 Yılı Seçimlerinde TBMM'ne seçilen ilk kadın milletvekilleri şunlardır; Mevrure Hanım (Afyonkarahisar), Hatice Çırpan (Satı Kadın, Ankara), Türkan Örs Baştuğ (Çankırı), Huriye Önez Baha (Diyarbakır), Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakiye Öymen (İstanbul), Ferruh Güpgüp, Kayseri), Bahriye Bediş Morova Aydılek (Konya), Mihri Bektaş (malatya), Göray (Sivas) Seniha Hızal (Trabzon), Benal Nevzat İstar Arıman (izmir). Sezer, a.g.m., s.896-900; İnal, a.g.e., s.190; Tekin, a.g.m., s.40. seçilen kadınların bibliyografılar için Bkz., İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi* (D.V, C.II, Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1995).

g- Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği üzerine listeye alınmışlardır¹³⁹⁰.

Kadın milletvekilleri, mecliste oluşturulan aile, sağlık, gençlik, çalışma, emeklilik, sosyal güvenlik... gibi komisyonlarda başarıyla görev yapmışlardır¹³⁹¹.

7. EĞİTİM ALANINDAKİ GELİŞMELER VE BUNUN TÜRK TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Geri kalmış bir toplumun, çağın sosyal, ekonomik ve kültürel gereklerine uygun uygar bir toplum haline gelebilmesinin en başta gelen koşulu eğitimidir. Eğitimin, toplumun kültürünü oluşturan değerlerini bir sonraki kuşaklara aktararak toplumun sürekliliğini sağlaması yanında çağın değişen toplumsal ve kültürel koşullarına uyum sağlayacak şekilde gerekli gelişme ve ilerlemeye temel hazırlamak gibi önemli bir görevi de vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle, II.Meşrutiyet dönemine kadar, eğitimin¹³⁹² bu işlevine uygun bir yönde sürdürüldüğünü söylemek mümkün değildir. İmparatorluğun ilk dönemlerinde, devletin bizzat yüklendiği eğitim faaliyeti yoktur. Çeşitli vakıflar tarafından yönetilen medreseler, cami veya mescitler ve bazı kentlerde yine vakıflarca yönetilen sıbyan mektepleri eğitimin esasını teşkil etmiştir. 19.y.y.'da batılılaşma girişimlerine paralel olarak, eğitimde reform yapma düşüncesi gündeme gelmiş, geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin yanında çağdaş eğitim kurumları da oluşturulmuştur¹³⁹³.

¹³⁹⁰ Kaplan, a.g.e., s.201-205.

¹³⁹¹ Şirin Tekeli, "Kadın", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (C.5, İstanbul: İletişim Yay.,1983), s.1194.

¹³⁹² Osmanlı Dönemi Eğitim Sistemi İçin Bkz., O.Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (C.V, İstanbul: 1977); Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (İstanbul: Alfa Yay., 1999); Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: 1970); Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, (Eskişehir: Anadolu Üniv., Yay., 1999); Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu* (Ankara: Uzman Yay., 1987); İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (C.III., İstanbul: İletişim Yay, 1987), s.650-673; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: MEB Yay., 1968).

¹³⁹³ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul: Ötüken Yay., 1980), s.31; Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri* (İstanbul: Marmara Üniv., İlahiyat Fak. Yay., 1987), s.75; Şerafettin Yamaner, *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişim* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay.,1998), s.194.

Mustafa Kemal Atatürk daha Kurtuluş Savaşının sürdüğü günlerde eğitim konusuna eğilmiş¹³⁹⁴.

15 Temmuz 1921'de Ankara'da büyük bir Maarif Kongresi toplamıştır¹³⁹⁵. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da ülkedeki eğitim sistemi Cumhuriyet esaslarına göre kökten değiştirilmiştir¹³⁹⁶.

Ancak Mustafa Kemal Atatürk, Savaş bittikten sonra eğitimin birleştirilmesi gerektiğini belirtmiş ve geleneksel eğitim kurumundan medreseleri ve Şeriye ve Evkaf Vekaletini eleştirmiştir¹³⁹⁷. 27 Ekim 1922'de Bursa'da öğretmenle yaptığı konuşma da ise “(...) Milletimizin siyasi, içtimai hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır”¹³⁹⁸ diyen Mustafa Kemal Atatürk; 3 Şubat 1923'de İzmir'de yaptığı bir konuşmada, halkın sorduğu sorulara cevap verirken özellikle tevhidi tedrisat konusunu ele almış ve; “Medreseler ne olacak, evkaf ne olacak dediğimiz zaman hemen bir karşı koymayla karşılaşsanız. Bu karşı koyanlar, hemen ne hak ve ne yetki ile yaptıklarını sormak gerekir. Milletimizin ve memleketimizin “darülrifan”ları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın erkek aynı şekilde oralardan çıkmalıdır” diyerek eğitimde birliğin önemine dikkati çekmiştir¹³⁹⁹.

Mustafa Kemal Atatürk TBMM'nin ilk devre, 4. içtimainı açarken (1 Mart 1923), eğitim konusuna da değinmiş öncelikle eğitim alanında yapılanları anlattıktan sonra yapılması gerekenler üzerinde durmuştur¹⁴⁰⁰. 8 Nisan 1923'te yayınladığı 9 umdenin 8. maddesinde; “Tahsili iptidaide tedrisatın tevhidi ve bilumum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tevfiği ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edileceğini” belirtmiştir¹⁴⁰¹.

¹³⁹⁴ Nevzat Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi* (Ankara: MEB Yay., 1948), s.122. 1920'lerde Türk Milli Eğitimin durumu için Bkz., M.Rauf İnan, “1920'lerde Türk Milli Eğitimi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim* (Ankara: MEB, 1983), s.53-67.

¹³⁹⁵ İnan, a.g.m., s.62; “Maarif Kongresi”, *Hakimiyet-i Milliye*, (31 Mayıs 1921), s.2. Kongre için Bkz., Yahya Akyüz, “Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, (Ankara: MEB Yay., 1983), s.100; İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk* (Ankara: T.C. Kültür Bakan. Yay., 1999), s.58.

¹³⁹⁶ Başgöz, a.g.e., s.59-60; Hıfzırrahman Raşit Öymen, “Cumhuriyet Eğitimine Geçişte Atatürk'ün Etkisi”, *Atatürk Konferansları (1973-1974)* (Ankara: TTK, 1977), s.178 v.d.

¹³⁹⁷ Başgöz, a.g.e., s.77; “Tevhid-i Tedrisat”, *Bell*, (S.5-8, C.2, Ankara: TTK, 1938), s.423 vd.

¹³⁹⁸ ASD, (C.I), s.47-49.

¹³⁹⁹ Sungu, a.g.m., s.423.

¹⁴⁰⁰ ASD, (C.I), s.315-318.

¹⁴⁰¹ Sungu, a.g.m., s.424.

7.1.Tevhid-i Tedrisat Kanunu

1 Mart 1924'te Mustafa Kemal Atatürk Meclis'te yaptığı bir konuşmada tevhidi tedrisatın , önemli olduğuna işaret etmiştir ¹⁴⁰². 2 Mart 1924 günü Halk Fıkrası grubu toplantısında bu konu tartışılmış Saruhan Milletvekili Vasıf Çınar ve 50 arkadaşının imzasıyla konu meclis gündemine getirilmiştir. Vasıf Bey, eğitimdeki ikiliğin aksak yönleri üzerinde durmuş ve tevhid-i tedrisatı öngören bir kanun teklifi hazırlamıştır ¹⁴⁰³. 2 Mart 1924'de Meclis Başkanlığı'na sunulan teklif, 3 Mart 1924'te TBMM genel kurulunda ele alınmış ve aynen benimsenerek yasalaşmıştır. Buna göre;

“Madde 1- Türkiye dahilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif vekaletine merbuttur.

Madde 2- Şer’iye ve Evkaf Vekaleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekaleti’ne devir ve rapdedilmiştir.

Madde 3- Şer’iye ve Evkaf Vekaleti bütçesinde mekatip ve medreseye tahsis olunan mebalîğ maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4- Maarif Vekaleti Yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünun’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidemat-ı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir.

Maddde 5- Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisat-ı umumiye ile muştakil olup şimdiye kadar müdafa-i milliyeye merbut olan askeri rüşdi ve idadiyelerle, sıhhiye vekaletine merbut olan darulleytamlar, bütçeleri ve heyet-i talimiyeleri ile beraber Maarif Vekaletine raptolunmuştur. Mezkur rüşdi ve idadilerde bulunan heyet-i talimeyelerin cihet-i irtibatları atiyen ait olduğu vekaletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar orduya mensup olan muallimler orduya nispetlerini muhafaza edeceklerdir” ¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰² TBMM Z.C., (D.II, C.7), s.4-5.

¹⁴⁰³ y.a.g.e., s.15-27.

¹⁴⁰⁴ 22 Nisan 1341 (1925) tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun beşinci maddesinde bir değişiklik yapılarak askeri mektepler tekrar Müdafaa-i Milliye Vekaleti’ne bağlanmıştır ¹⁴⁰⁴. Tevhid-i Tedrisat Kanunundan sonra, birbiri ardına yayınlanan bazı kanunlarla batıl hurafelerin ve muzır fikirlerin kaynakları da kurutulmuş, bu suretle Türkiye’de asırlardan beri fertlerin ilmi zihniyetle düşünmelerine engel olan amiller birer birer ortadan kaldırılarak Türkiye’nin manevi havası temizlenmiştir. TBMM Z.C., (D.II, C.7), s.17-18; TBMM Kanunlar Dergisi, (C.2),s.242.

7.2.Tevhid-i Tedrisat Kanununa Karşı Oluşan Tepkiler

Tevhidi Tedrisat Kanunu ile, bütün mahalli mektepler ve medreseler kapatılmış, milli eğitim seferberliği başlamıştır. Maarif Vekili Vasıf Bey, bütçe görüşmelerinde medreselerin ilk sınıflarını da kapsadığını, dünyada hiçbir yerde ilk sınıflardaki çocuklara meslek esasına göre ders verilmediğini belirterek Bakanlık emrine verilen medreseleri kapatmıştır ¹⁴⁰⁵. Kapatılan medreselerin sayısı 479’u bulmuştur ¹⁴⁰⁶. Bunların yerine Bakanlığa bağlı 29 İmam ve Hatip Mektebi ile İstanbul Darülfununu’nda bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. 1925-1926’da İmam Hatip Mekteplerinin sayısı 20’ye 1926-1927’de ikiye düşmüştür. 1929-1930’da ise İmam ve Hatip Mekteplerinin tümü kapatılmıştır ¹⁴⁰⁷. Eğitimde atılan laik adımları, 1927 yılında din derslerinin ilk ve orta okul programlarından çıkarılması izlemiştir ¹⁴⁰⁸. Bunun tek istisnası köy ilkokulları olmuştur. Köy ilkokullarında din dersinin 1940 yılına kadar haftada 1 saat verilmesine devam edilmiştir ¹⁴⁰⁹. Bunların yanında, 1929-1930 öğretim yılında Arapça ve Farsça dersleri ortaokul müfredatından çıkarılmıştır ¹⁴¹⁰. Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabulü de eğitimde dini etkinin kaldırılmasında etkili olmuştur.

Eğitim alanında ortaya atılan ilk tartışma konularından biri, eğitimin dini mi yoksa milli mi? olması gerektiğidir. Eğitimin milli mi? dini mi? olması sorusu, Meşrutiyet döneminden itibaren eğitimciler arasında tartışılmıştır ¹⁴¹¹. Bu konuya gazetesinde değinen, Ahmet Cevdet; “dini terbiye ile milli terbiye birlikte verilebilir” demiştir ¹⁴¹². Cumhuriyet döneminde ise eğitimin, “milli” olması üzerinde durulmuştur. Gerek Mustafa Kemal Atatürk ve gerekse İsmet İnönü eğitimin milli olması gerektiğini belirtmişlerdir ¹⁴¹³. Mustafa Kemal Atatürk 22 Eylül 1924’de Samsun öğretmenleriyle yaptığı bir söyleşide Türkiye Cumhuriyetinin yeni nesle vereceği terbiyenin milli terbiye olduğunu belirtmiştir ¹⁴¹⁴. O dönem Başbakan olan İsmet İnönü’de 5 Mayıs

¹⁴⁰⁵ Sungu, a.g.m., s.430.

¹⁴⁰⁶ Başgöz, a.g.e., s.78.

¹⁴⁰⁷ Yücel, a.g.e., s.53; Ergin, a.g.e., (C.V), s.2124.

¹⁴⁰⁸ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim* (Ankara: Ankara Ün., Eğitim Bil. Fak. Yay., 1985), s.96-172.

¹⁴⁰⁹ Başgöz, a.g.e., s.79.

¹⁴¹⁰ Yücel, a.g.e., s.186.

¹⁴¹¹ Bkz., İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Hayatım”, *Yeni Adam*, (S.346-347, 7-14 Ağustos 1941), s.14; Ergin, a.g.e., (C.V), s.1647-1650.

¹⁴¹² Engin, a.g.e., (C.V), s.1634-1734.

¹⁴¹³ Baltacıoğlu, a.g.e., s.1647-1650.

¹⁴¹⁴ A.S.D-(C.II), s.206-207.

1925’de toplanan muallimler cemiyeti umumi kongresinde yaptığı konuşmada, öğretmenlerin vereceği terbiyenin milli olması gerektiğini vurgulanmıştır¹⁴¹⁵. Bu görüşlerden de anlaşılacağı gibi yeni rejimin tercihi olan milli eğitim, dini ve enternasyonal eğitime karşıdır¹⁴¹⁶. Eğitimin, laik, milliyetçi, halkçı, devrimci olması temel görüştür,¹⁴¹⁷ Bu nedenle tek parti dönemi boyunca eğitim bu ilkeler üzerinde gelişmiştir¹⁴¹⁸.

Tartışma konularından biri de, Tevhid-i Tedrisat kanunun gerekçesinde ve metninde herhangi bir öğretim kurumunu kapatmanın söz konusu olup olmadığıdır. A.Fuat Cebesoy’a göre Kanunun çıkarılmasının sebebi; “memleketin içinde kontrol altına alınamayan hususi mektep ve medreseleri Maarif Vekaletinin kontrolü altına almaktır¹⁴¹⁹. Antalya Mebusu Rasih Kaplan bu uygulamaya karşı çıkmış ve; “Tevhid-i Tedrisat, ilga-yı tedrisat demek değildir” demiştir. Halide Edip Adivar da, medreselerin kapatılmasını büyük bir hata olarak yorumlamıştır¹⁴²⁰. Medreseler konusunda bir tepki de Ahmet Hamdi Başar’dan gelmiştir. Başar bu konuda şöyle demiştir; “Hülasa nemiz varsa, millet halinde birbirimize bağlanmış olmak, insanlık ve fert ve millet şuuru, hep dine ve İslâmlılığımıza bağlıdır. Şimdi bu kadar büyük bağı, bu kadar büyük kuvveti yok etmek ne büyük felaket olacak? Dini, hocalar ve taassup eline almıştır ve cemiyeti harap etmiştir diye ortadan kaldırmak, otomobillerle cahil şoförler adam eziyorlar diye otomobilleri kaldırmağa benzer”¹⁴²¹.

1924 yılı, Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi görüşülürken konu Tevhid-i Tedrisat’a gelmiş ve medreselerin kapatılması bazı milletvekillerince eleştirilmiştir. Örneğin Konya milletvekili Mustafa Fevzi Efendi; “...Şimdi Diyanet İşleri Bütçesini elimize aldığımızda diyanet işlerini görecektir diyanet ilmiyle mevsuf ulema lazım. Bu bütçenin içinde acaba din uleması yetiştirmek için beş para var mıdır? yoktur. Bugün Darülfünun ilahiyat şubesi bizim şu Diyanet İşleri ile iştiğal edecek vezaiif öğretecek ulema yetiştirmeyecektir o malum. Evet müftüler nereden¹⁴²² yetişecek, rica ederim. Bunu hangi konuda görüyorsunuz” demiştir. Buna karşılık Isparta milletvekili Hafız İbrahim

¹⁴¹⁵ Yücel, a.g.e., s.25.

¹⁴¹⁶ y.a.g.e., s.24.

¹⁴¹⁷ Bkz., Ergin, a.g.e., (C.V), s.1634-1638.

¹⁴¹⁸ Türk Milli Eğitim İdeolojisinin Yerleştiği Tek Parti döneminin Hükümet programları için bkz., İsmail Kaplan, *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi* (İstanbul: İletişim Yay., 1999),s.161-196.

¹⁴¹⁹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar* (2.Kısım, İstanbul: 1960), s.69.

¹⁴²⁰ Halide Edip Adivar, *Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri* (İstanbul: 1955), s.104.

¹⁴²¹ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk’le Üç Ay ve 1930’lardan Sonraki Türkiye* (İstanbul: 1995), s.50.

Efendi; “ikisene sonra hepsi kalkacak” demiştir ¹⁴²³. Görüşmeler şöyle sürmüştür; “Mustafa Feyzi Efendi (Konya), evet, bugün medreseler kalkmıştır, kapanmıştır. Beyefendiler rica ederim. Sonra hepiniz mensup olduğumuz dairei intihabiyeinizi biliyorsunuz, bir kazada otuz köy var. Otuz talebe gelmiş, kazada bir medresede eyleşiyorlar. Bu kazanın kadısı, müftüsü, müderrisi bunların talimi terbiyesiyle meşgul oluyor. Hüdayi nabit gibi olan bu adam, az çok okur, mümkün olduğu kadar ulumu diniye; fıkıh, feraiz, namaz, abdest mesailini talim edip köyüne gider ve ahaliye talim ettirir.

Şimdi Maarif Vekili Bey, tevhidi tedrisat dolayısıyla medreseleri kapattı. Talebeleri, göçlerini arkasına yükletip köylerine gönderdi. Medreseler kapalı, hatta müderris olan zat 30-40 sene ders okuttuğu dershanesine konulmuyor. Göçünü alıp gönderiliyor ve müderrisler medreseye giremiyorlar. İşte efendim, mesele bu şekildedir. Bu din işleriyle iştigal edecek, malûmu aliniz müderrisler, hatipler, ulemadır. Asıl doğrusu müderrisler ve ulema kısmıdır. Ulema yetiştirmek için bütçemizde böyle bir para konmadığı gibi diğer taraftan ulema yetiştirmek için öteden beri müesses olan medreseler de kaldırılıyor. Bugün bütçeden parada istemezler. Rica ederim, kendi kendilerine hüdayı nabit olsunlar. Bunda bir itiraz varit olur. Ulemanın okuttuğu dersler, milleti idlal eder. Mazaratı varsa kapatılması lazımdır. Fakat yoktan böyle bir zaaf varsa, tashihini rica ederim. Yoksa ulema, eskiden beri, altı yüz seneden beri bu İslâma hizmet etmişlerdir. Böyle talimi terbiye ile meşgul olan medreseler kapanıp, ulema açıkta kalacak ise tabiidir ki, hiç birimiz razı olmayız” diyerek medreselerin tekrar açılmasını istemiştir ¹⁴²⁴.

17 Nisan 1924 tarihli Maarif Vekaleti Bütçesi görüşülürken de, Tevhid-i Tedrisat gündeme gelmiştir. Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey, Tevhid-i Tedrisatın istenen sonucu vermediğini dile getirmiş ¹⁴²⁵, Karahisarı sahip Milletvekili Kamil Efendi ise, “Bizde Maarif programı yoktur” diye eleştirilere başlamış ve, “Bugün Darülhilafe ve medreselerinde imam ve hatip yetiştirmek üzere bu ünvanla mektebe kalbettikleri medreseler otuz tanedir. Bu kadar mektep memleketin neresine kiyafet

¹⁴²² TBMM Z.C., (D.II, C.8-1), s.805.

¹⁴²³ y.a.g.e., s.805.

¹⁴²⁴ y.a.g.e., s.805-806.

¹⁴²⁵ y.a.g.e., s.811.

eder? Bu gayri kafidir” ¹⁴²⁶ demiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir; “Onun için vekalet istical etmiştir. Bunları tetkik etmeliydi, programa muvafık değilse onu ıslah etmeliydi. Fakat bunların heyeti mecmuasını birden kapatmamalıydı”. ¹⁴²⁷

İmam-hatip mektepleri konusunu ele alan Mustafa Feyzi Efendi (Konya) ise, müftülerin nereden yetişeceğini sormuş liselerden yetişecek ise onların, bir meslek okulu olmadığını, buralarda okutulan derslerin müftülerin bilmesi gereken bilgileri içermediğini belirtmesi; ¹⁴²⁸ “...Maarif bütçesinde imam ve hatip mektepleri otuz mektepten ibarettir. Bu gayri kafidir. Bu böyle olabilir. Fakat 30 Mektep 30 vilayet merkezindedir. Diğer kazalarda livalarda katiyen ulumu diniye ile işgal edecek bir mahreç yoktur” diyerek medreselere ihtiyaç olduğunu ve bunun için bütçeye para konulmasını istemiştir ¹⁴²⁹.

Söz alan Raif Efendi (Isparta)’de, Tevhid-i Tedrisat Kanununu okuduğunu, bu kanunda, “müesseseyi ilmiyenin seddine dair” hiçbir şey görmediğini, memlekette ilme, irfana ihtiyacı olan köylerin kırk bine balığ olduğunu vurguladıktan sonra “...Ve biz bir milletiz ve bir benliğimiz var diye herkese karşı ispat ediyoruz. Efendiler; bu ruhu, bu mefküreyi, bu istiklal mefküresini yaşatan Mehmetler ki onların süngüsüyle zaferi kazandık. Bugün bunlar ne ile ne sayede olmuştur? Bunlar böyle hüdayi nabit mi olmuştur?

Bu millette mefruke diye bir şey vardır. Evet zamanı icabatı, neticesi olarak medreselerin noksan cihetleri de vardır. Fakat bu biliniz ki efendiler; bugün kapattığınız o medreseler ki 400 şu kadar medresedir. (...) İşte o medreselerde yetişen imamlarımızdır ki, o memleketlerin göğsüne öyle çelikten muhkem bir iman koymuş ve öyle bir iman koymuş ki, bütün noksanîyetimizle beraber hiçbir şeyimiz olmadığı halde bütün dünyaya karşı koyduk ve kendimizi gösterdik. İşte efendiler; bu mefrukeyi bize veren adamları bundan sonra nereden yetiştireceğiz? Maarif Vekiline soruyorum. Kaç bin tane köy vardır? Kaç bin tane mektebi iptidaiyesi vardır ve bu mekteplerde kaç tane muallim bulundurabiliriz? Ve darülmuaalliminden senede kaç tane muallim yetiştirecektir ki, bu köylülerin itikadatı diniyelerin, ihtiyacı ruhisini ve zarureti diniyesini kendilerine telkin edebileceklerdir, bunlar kimler olacaktır?...

¹⁴²⁶ y.a.g.e., s.814-815.

¹⁴²⁷ y.a.g.e., s.815-816.

¹⁴²⁸ y.a.g.e., s.816.

¹⁴²⁹ y.a.g.e., s.817.

Maazallahutaala bu suretle gidecek olursa, o güvendiğimiz Mehmetlerin her biri vahşi hayvan olur efendiler. Okumamış bir köylüye sen muallim gönderme, okutma ve kendisine diyanetini belletme, ne olur efendiler?... Türklük dediğiniz şey efendiler; imanını İslâmiyeti Türk milletinin göğsüne yerleştirmektir. İmansız muallimsiz kalırlarsa vahşi olurlar. Böyle mi istiyorsunuz? (...) Şimdi Maarif Vekili Beyden tekrar soruyorum. Bu kadar kapanan medreselerin yerini ne ile temin edecektir? Bu kadar medreselerden kovulan çıkarılan adamları ne yapacaktır? (...) imamsız kalan köyde mektep yoktur, imam yoktur. Dini, ilmi hiçbir sahibi irfan yoktur. Bunların neticesi nedir? Demin de arz ettiğim gibi bir şey ile bağlamazsanız onların neticesi vahşettir. (...) Bu bütçe Encümene gitsin ve muhalifi kanun olarak seddedilmiş olan bu müesseselerin tekrar küşadı için miktarı kafi para konsun. Bu cihetle tetkik edildikten sonra tekrar buraya gelsin. Encümene iadesini teklif ediyorum” demiştir ¹⁴³⁰. II.Celsede söz alan Maarif Vekili Vasıf Bey (Saruhan), bu sorulara cevap vermiştir. Öncelikle, medreselerin Türk milletinin ilerlemesine vurduğu darbeleri anlatmış, medreselerin tarihçesi hakkında bilgiler vermiştir. Buraların hoca efendilerin iddia ettiği gibi bir ilim yuvası olmadığını belirtmiştir. Vasıf Bey konuşmasına şöyle devam etmiştir; “iptidai derecede mektepler, dünyanın hiçbir tarafından tedrisatı iptidaiyede meslek meselesi mevzuubahs olamaz. Hiçbir akıl, mantık 7-8 yaşındaki bir çocuğu –ki terbiye ve maarifi umumiye sistemi dahilinde yetiştirmeye mecburdur. Herhangi bir hükümet çocukları bu şerait dahilinde mekatibi iptidaiyede meslek esasına göre terbiye etmek cihetini kabul edemez. Efendiler; Meclisi Aliniz neşrettiği Tevhidi Tedrisat kanunudur ki, bana bu salahiyeti vermiştir. Yaptığım icraat Meclisi Alinin kabul ettiği kanunun tatbikatından ibarettir. (...) Huzuru alinizde katiyetle arz ediyorum ki; iptidai tedris ve terbiye ancak hükümetin açacağı mekteplerde olabilir. (...) Bunun hilafını da hiçbir kimse iddia edemez ve talim ve terbiye müsaade edemez” demiş ve her meslek için bir okul olduğunu, imam ve hatiplik içinde, imam hatip okullarının açıldığını, Medrese-i Süleymaniye’nin de, Tevhid-i Tedrisat Kanununa göre İlahiyat Fakültesine dönüştürüldüğüne dikkati çekmiştir. Hoca Raif Efendinin, Mehmetçikleri medreselerin yetiştirdiği iddiasına da, Vasıf Bey, Mehmetçiklerin yeni kurulan çağdaş değerlere sahip okullarda yetişeceğini belirttikten sonra; “...Cenab-ı Hak, yalnız dini kuvvetle, yalnız manevi kuvvetle insanların dünyada muvaffak olacaklarını emretmemiştir. Beşeri

¹⁴³⁰ y.a.g.e., s.818-819.

ihtiyacata göre ilimle mücehhez olmak, silahla mücehhez olmak, vesaitle mücehhez olmak emrini vermiştir. Eğer böyle olmasa idi, 93 muharebesindeki hezimetlerimiz de Türkler Müslüman değil mi idi, size soruyorum. Balkan harbinde muharebe eden, feci sahnelerde harp eden Mehmetçikler müslüman değil mi idi? O zaman medreselerinden dini terbiye almamış mıydı. (...) Mehmetçiğin kalbinde yatan kuvvetli bir milliyet ve istiklal aşkı vardı”¹⁴³¹ diyerek Ulusal Kurtuluş Savaşı ile medreseleri ilişkilendirmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Eskişehir milletvekili Arif Bey ise, Eskişehir’de Darühilafelerin¹⁴³² kapatıldığını yerine imam-hatip mekteplerinin açılmadığını belirtmiş ve bunun nedenini, Maarif Vekilinden sormuştur. Maarif Vekili Vasıf Bey’de, talbenin olmadığını, Maarif Vekaletinin hiçbir imam-hatip kapatmadığını söylemiştir¹⁴³³. Ziyaettin Efendi de (Konya), konuyu tekrar medreselere getirerek, imam-hatip mektepleri açılmadan, medreseler kapatılmıştır, diyerek tekrar itirazını belirtmiştir. Konuşmalar belli bir sonuca bağlanamamış, bütçe görüşmeleri başka bir tarihe ertelenmiştir¹⁴³⁴.

Mecliste, medreselerin kapanmasına karşı oluşan muhalefetin yanında bazı din adamları da bu durumdan şikayetçi olmuşlardır. Mustafa Kemal Atatürk 15-24 Eylül 1924’de; Rize, Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun şehirlerini içine alan bir Karadeniz gezisine çıkmıştır.¹⁴³⁵ Rize’den ayrılmak üzere Hükümet Konağı’ndan çıkarken¹⁴³⁶ Rize ve Atina (Pazar) müftüleri, yanında şehrin kaza müftüleri¹⁴³⁷ ile beraber Mustafa Kemal Atatürk’e bir dilekçe vererek medreselerin açılmasını talep etmişlerdir¹⁴³⁸. Mustafa Kemal Atatürk bu durumdan hiç memnun olmamış ve müftülere hitaben; “Tevhid-i Tedrisat istemiyor musunuz? Bu millet mektep yapmayacak mı? şimdiye kadar geri kalmamıza en büyük amilin ne olduğunu bilmiyor musunuz? Hayır,

¹⁴³¹ y.a.g.e., s.819-824.

¹⁴³² Bkz., Fehmi Yavuz, “Darü’l Hilafe’l-Âliye Medreseleri ve Kurtuluş Savaşı”, *Atatürk’ün 100.Doğum Yılında Türkiye 1.Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan1981)* (Ankara: İlahiyat Vakfı Yay., 1981), s.67-72.

¹⁴³³ TBMM Z.C., (D.II, C.8-1), s.224-285.

¹⁴³⁴ y.a.g.e., s.835.

¹⁴³⁵ Bkz., F.Kırzioğlu, *Gazi’nin Kuzeydoğu Gezileri* (Ankara: 1974); Nuri Onat, *Gazi M.Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri* (İstanbul: Çağdaş Yay., 1984); Mehmet Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri* (Ankara: T.İş Bankası Kültür Yay., 1975), s.295-298; Mesut Çapa; “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Rize”, *Toplumsal Tarih*, (C.15, S.85, Ocak 2001) s.41-47.

¹⁴³⁶ “Atatürk’ün Rize Gezisi”, *Hakimiyet-i Milliye*, (19 Eylül 1924), s.1.

¹⁴³⁷ Bu müftüler; Rize Müftüsü, Mehmet Hulusi Efendi ve Kardeşi Akif Alemdar ile yeğeni Rasiim Alemdardır. İsmail Kara, “Müftü Mehmet Hulusi Efendi”, *Tarih ve Toplum*, (S.194, Şubat 2000, s.35).

¹⁴³⁸ Müftülerin dilekçeleri için Bkz., Ekler kısmı.

medreseler açılmayacaktır. Millete Okul lazım. Bunu böyle bilirsiniz” demiştir ¹⁴³⁹. Bu konuşma halk tarafından alkışlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk sözlerine devam ederek; “iaşenizi mi düşünüyorsunuz? Müsterih olun, ibadetinizle uğraşın. Bırakın bu milleti. Yoksa bu kararı veren mecliste sizden büyük alimler mi yok? Millet bildiği gibi yapacak” demiştir ¹⁴⁴⁰. Mustafa Kemal Atatürk bu konuşmadan sonra valiye medrese isteyenlerin ülkeyi İran’a benzetmeye çalıştıklarını söylemiştir. ¹⁴⁴¹

Rize olayı nedeniyle Mustafa Kemal Atatürk’e üzüntülerini bildiren telgraflar yazılmıştır. Telgraf gönderenler içinde İzmir Milletvekili M.Esat Bozkurt da vardır. Bozkurt olaydan duyduğu üzüntüyü ve Mustafa Kemal Atatürk’ün müftülere verdiği cevabın sevincini dile getirmiştir. ¹⁴⁴²

Devletin Tevhid-i Tedrisat Kanununda izlediği politikayı İsmet İnönü, “Muallimler Birliği Toplantısı”nda şöyle dile getirmiştir; “Tevhid-i Tedrisat’ın bazılarınca su-i tefsir ve su-i telakki edildiğini gördük, bu işin müteşebbisleriyle muakkiplerinin elbette yek nazarda dinsizlik ithamına maruz kalacakları tabii idi. Tevhid-i Tedrisatı düşündüğümüz zaman bunun avam-ı firibane (halkı aldatan) iğfalata vesile yapılacağı tahmin etmiyor değildik. Bizim için bunların hepsi malum idi. Kapanan bazı müesseselerin hiç olmazsa harfleri ve hareketleri tanıtma gibi bir faydası vardı, şeklinde nazariyeler ileri sürüleceğini, Tevhid-i Tedrisat’la bir takım müesseseleri kapatmak yerine onları ıslah etmek daha faydalıdır gibi, fikirler ortaya atılacağını, bu gibi itirazların ne gibi netayici olacağını hep biliyorduk. Fakat TBMM kararını verdi. Tedrisen varılacak muazzam gayeleri neticeyi bir kanun ile tacil ve tesbit etmesi bir inkılap addolunabilir. Bunu yapmak için ariz-amik düşündük. Gördük ki başka bir çare

¹⁴³⁹ **Cumhuriyet** (20 Eylül 1924), s.1.;Önder, a.g.e.,s.297.

¹⁴⁴⁰ y.a.g.m.,s.1.

¹⁴⁴¹ “Gazi Paşa Bu Sabah Müstacelen Erzurum’a Gidiyor-İki Müftünün Garip İstidası”, **Cumhuriyet**, (20 Eylül 1924), s.1; Rize’de dilekçe olayı, birçok eserde yer almıştır. Bunlardan bkz., Raşit Metel, **Atatürk ve Donanma** (İstanbul: 1966), s.65.

¹⁴⁴² Atatürk’ün, Bozkurt’a cevabı şöyledir; “Gezdiğim ve gördüğüm her yerde millet cahil ve taassuba harp ilânı halindedir. Medeniyet ve yenilik yolunda bir an kaybetmeye muvafakati yoktur. Paslı dimağların şuursuz düşünceleri, milletin anında ortaklaşa ve müthiş haykırışı ile bunalmaktadır. Bunu gözlerimle gördüm. Bu münasebetle yaptığım açıklamadan dolayı gösterdiğiniz sevince teşekkür ederim”. İsmet İnönü’de 18 Eylül 1924 tarihli şifreli bir telgraf çekerek, “Rize Olayı”nı ve Atatürk’ün cevabını değerlendirerek, halkın bu olay karşısındaki tepkisini bildirmiştir. **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, (C.IV), s.555 ; Bkz., Mahmut Esat Bozkurt-Recep Peker-Yusuf Kemal Tengirşenk; **1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, Haz; Oktay Aslanapa, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1997), s.78; Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali** (İstanbul: Kaynak Yay., 1999), s.140; Rize’de yaşanan “istida meselesi” dolayısıyla, müftü Mehmet Efendi ve Hurşit Bey istifa etmişlerdir (20 Eylül 1924). Yerine Nuh Efendi atanmış ve uzun yıllar Rize Müftülüğünde bulunmuştur. Kara, a.g.m., s.104; Çapa, a.g.m., s.42.

yoktur. Gördük ki bütün dünyanın yolu bu yoldur. İtilaya ve medeniyete eren milletler hep bu yoldan giderek bugünkü seviyelerini buldular. Mügâlatalara, tavizlere boyun eğmek itiraf-ı acz olurdu. İnkılaplar kadir ve kahirdir”.

“Biz Tevhid-i Tedrisat ile yapılan, daha yapılacak olan işlerin memleketin bütün hayatında; Fikri, sınai, fenni hayatda olduğu kadar, içtimai hayatta da başlıca esas olduğuna kaniiz. Yaptığımız işi dine münafi görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz-ki, azimle, muvaffakiyetle tuttuğumuz yolda yürüyelim. On sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar, yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklendir ki Müslümanlığın asil temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli eylemiştir. (...) Hedefe varmak için her cahilâne itiraz ve teşebbüs bertaraf edilecektir. Kanunun bu husustaki salahiyetlerini, bütün şümülüyle tatbikte en ufak bir tereddüt gösterecek değiliz. Hiçbir mani karşısında tevakkuf edemeyiz ve etmeyeceğiz”¹⁴⁴³.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birliğin yanında laiklik alanında da önemli bir adım atılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin takip ettiği bu milli ve laik eğitim politikasından, yabancı okullar rahatsız olmuştur. Zira Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti yabancı okullardan şu kurallara uymalarını istemiştir; “-Yabancı okullarda, mabetler dışında dersane ve salonlarda bulunan dini semboller; salıp, heykel, dini tasvirler...vb. kaldırılacaktır. –Müslümanların ve başka mezhepten öğrencilerin okullardaki dini ayinlere katılmaları yasaktır. Bunun için sık sık denetlemeler yapılacak ve suçlular cezalandırılacaktır”. Bu kurallara uymayan yabancı okullar da kapatılacaktır¹⁴⁴⁴.

Mustafa Kemal Atatürk, 1924 yılında yabancı okullar hakkında şu açıklamayı yapmıştır; “Biz istiyoruz ki okullarınız kalsın. Ancak oralaradaki din propagandasından şüphe edebiliriz. Fakat Türkiye’de bizim okullarımızın bile elde edemediği imtiyazlara yabancı okulların malik olmasını kabul edemeyiz. Kuruluşlarınız aynı nitelikteki Türk kuruluşlarına konulmuş kanun ve düzene uydukça yerinde kalabilir”¹⁴⁴⁵.

O dönemin basını da yabancı okullar üzerinde sıkça durmuştur. Basında bu okulların en çok dini yönü ele alınmış ve bu okulların, Tevhid-i Tedrisat Kanununun laiklik prensiplerine uymaları istenmiştir¹⁴⁴⁶. Yabancı okullara getirilen bu

¹⁴⁴³ Maarif Vekaleti Mecmuası, (S.5, Kasım 1926), s.76; Ergin, a.g.e., (C.V), s.1742.

¹⁴⁴⁴ Ayten Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar 1923-1938* (Ankara: TTK, 1999), s.21-22.

¹⁴⁴⁵ Başgöz, a.g.e., s.82.

¹⁴⁴⁶ **Cumhuriyet** (5 Şubat 1933).

düzenlemelere rağmen, uygulamalar da bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1928 yılının Ocak ayında, Müdürlüğünü Amerikalı Miss Jilson'un yaptığı Bursa'daki Amerikan okulundan, üç Türk kızın, Hristiyanlığa ilgilerinin arttığı, İncil okuyup öğretmenleri Lucille Day, Edith Sanderson ve Müdüre Jeannie L.Wilson ile konuyu tartıştıkları ve düşüncelerini, tuttıkları günlüklere yazdıkları ve bu üç kızın Hristiyan oldukları basında yer almıştır.¹⁴⁴⁷

Amerikanın ilk Büyükelçisi John Grew bu olayı anılarında şöyle anlatmıştır; “Bursa okulundaki bazı kızlar öğretmen Edith Sanderson’a büyük bir hayranlık duymaktaimişler, onun mutluluk ve ruh sükunetinin Hristiyanlıktan ileri geldiğini görerek bu dinin pek iyi bir din olduğuna inanmışlar; öteki kızlardan bazıları ise, kıskançlıktan ötürü, bunların yataklarının altından anı defterlerini aşırıp ve Türk Milli Eğitim memurlarına vermişler; bunlar da defterleri Türkçeye çevirerek Ankara Milli Eğitim Bakanlığı’na göndermişler. Orası da soruşturma yapılmasını emretmiş, olayı Dışişleri Bakanlığımıza bildirdim Bursa’daki okulun kapatılacağı kesin gibi görünüyor” demiştir ¹⁴⁴⁸. Grew’in tahminleri doğru çıkmış ve okul Maarif Vekaleti’nin emriyle dini propaganda yapıldığı gerekçesiyle kapatılmıştır¹⁴⁴⁹. Bu olay üzerine öğretmenler mahkemeye verilmiştir. 13 Şubat 1928 duruşmada öğretmen Mis Sanderson suçunu itiraf etmiştir. Mahkemeden sonra öğretmenler 3’er gün hapis ve 3’er lira para cezasına çarptırılmışlardır. Olaya adı karışan kızlar ise böyle bir duruma karışmadıklarını iddia etmişlerdir.¹⁴⁵⁰

Bu olaya basın tepki göstermiş ve bu durumun bütün yabancı okullarda mevcut olduğunu ileri sürmüş, ve çeşitli örnekler vermiştir. Gelişmelerden rahatsız olan John Grew, Bursa değil, tüm Amerikan okullarının aynı davranışı yapmış gibi bir izlenim verildiğini belirtmiş ve bu konuda Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey ve İsmet Paşa’yla

¹⁴⁴⁷ “Bursa Koleji Nasıl Sed Edildi?”, *Cumhuriyet*, (1 Şubat 1928); Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri* (İstanbul: 1963), s.41-44.

¹⁴⁴⁸ John Grew, *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü* (Çağdaş Matbaacılık ve Yay., Şubat 2000), s.94.

¹⁴⁴⁹ “Bursa’daki Tanassur Hadisesi anlaşıldı”, *Milliyet*, (26,27,28,29 Ocak 1928); “Tanassur Hadisesi”, *Cumhuriyet*, (26-27 Ocak 1928).

¹⁴⁵⁰ Mahkemelerin ayrıntıları için Bkz., “Bursa’da Mislerin Muhakemesi Devam Edildi”, *Cumhuriyet*, (6 Mart 1928), “Bursa’da Mislerin Mahkemesine Başlandı”, *Cumhuriyet*, (14 Şubat 1928); Grew, a.g.e., s.108.

¹⁴⁵¹ Grew, a.g.e., s.97-99.

görüştür¹⁴⁵¹. Grew basındaki tepkileri; “mutaassıp milliyetçiliğin şahlanması” olarak yorumlamıştır. Bursa’daki okulun kapanmasını ise, tüm yabancı okullarını kapatmaya yönelik bir adım olarak değerlendirmiştir ¹⁴⁵².

1928 yılı Şubatında Robert Koleji’nde okuyan iki öğrencinin Türkiye haritasını yırttığı ve Türkiye hakkında yakışsız işaretler yaptıkları basına yansımıştır. Türk basını bu olaya büyük bir tepki göstermiştir yapılan soruşturmada öğrencilerden birinin Rum, diğerinin de Maltalı olduğu saptanmış ve bu öğrenciler okuldan çıkarılmıştır.¹⁴⁵³

Bütün bu gelişmelere rağmen, yabancı okullarının görevlileri, Cumhuriyetten sonra, bu kurumların denetlenmesinden, program ve kitaplarının kontrolünden rahatsız olmuşlardır. Özellikle okullardaki dini propagandanın yasaklanmasına karşı çıkmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti de bu okullar da uygulanan anti-laik uygulamalara izin vermemiş, bu konuda gereken önlemleri almıştır ¹⁴⁵⁴.

¹⁴⁵² y.a.g.e., s.95-107.

¹⁴⁵³ Milliyet (23-24 Mart 1928).

¹⁴⁵⁴ Sezer, a.g.e., s.54; Yabancı Okullar hakkında Bkz., Ergin, a.g.e., (C.V), s.2088-2091; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihinde Yabancı Okullar* (Ankara: 1991).

SONUÇ

Türk Devrimi, Teokratik devletten laik devlete, ümmetten ulusa, tebalıktan vatandaşlığa, içe dönük bireyden dışa dönük özgür bireye geçişin temellerini atmıştır. Bu tarihsel dönüşüm Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde başarıyla sonuçlandırılmıştır. Bu devrim hareketleri öncelikle, modern bir toplum inşasına temel teşkil eden kurumsal ve toplumsal dönüşümlerin tümüne de zemin hazırlamayı hedeflemiştir. Dinsel kurum ve hiyerarşilerin yanı sıra, geleneksel topluma özgü tüm kurum ve hiyerarşileri de ortadan kaldırmıştır. İnsanın evrenselliği ilkesinin benimsenmesiyle, sadece din değil, geleneksel topluma özgü tüm unvan ve ayrıcalıklara da son verilmiştir. Laiklik ilkesi bu yönüyle, geleneksel toplumdan modern bir topluma geçişin çerçevesini oluşturmuştur. Diğer taraftan laiklik, modern bir ulus ve ulusal bir kimlik oluşturma tasarısının da ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu nedenle I.TBMM'nin kuruluşundan itibaren hedeflenen siyasal kimliğe koşut olarak tüm gelişmeler ulus egemenliği çerçevesi içine oturtulmaya çalışılmıştır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yürütücüsü, I.TBMM "Milletin mukadderatına el koyarak" İtilaf Devletlerine ve İstanbul Hükümetine karşı, askeri ve siyasi mücadelesini başarıyla sonuçlandırarak yeni ve çağdaş değerlere sahip bir devlet kurmuştur. Böylece Yeni Türkiye devletinin inşa sürecini başlatmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde ulus devletin temel yapısını oluşturacak devrimler yapılmaya başlayınca her devrim beraberinde, çeşitli tepkileri de getirmiştir. Türk Devrimi'nin daha en başında, Saltanatın kaldırılması sırasında, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın liderleri arasındaki ayrılıklar da su yüzüne çıkmıştır. Tevhid-i Efkar Gazetesinin sahibi Velid Ebuzziya ve İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey'in dışında halk ve basın tarafından bu karar olumlu karşılanmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin yapılanma süreci, İstanbul basını tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Lozan Antlaşmasından sonra sertleşen muhalefet, Ankara'nın başkent olarak ilânı üzerine ivmesini arttırmıştır. Ankara'nın Başkent oluşuna karşı tepkiler, öncelikle İstanbul basınından gelmiştir. Çeşitli Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere'de Ankara'nın başkent oluşunu tepkiyle karşılamıştır.

Cumhuriyetin 29 Ekim 1923'de ilânı Yeni Türkiye devletinin rejim sorununu çözmüş ve Osmanlı Devlet düzeniyle bağlar büyük ölçüde koparılmıştır. Bu nedenle Cumhuriyetin ilânına karşı büyük tepkiler oluşmuştur. Tevhid-i Efkar, Tanin, Vatan gibi

gazeteler ve bazı aydın sivil bürokratlar bu gelişmelerin sonucunda Hilafetin de kaldırılacağından büyük kaygı duymuşlardır. Bu konuda Anadolu ve İstanbul Basını arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Her ne kadar eleştiriler Cumhuriyetin ilân edilmiş şekline yönelik olsa da muhalefetin bu konudaki en büyük kaygısı bu gidişin Mustafa Kemal Atatürk'ün diktatörlüğüne yol açacağı düşüncesine odaklanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk ise Cumhuriyetin ilân edilme biçimine karşı çıkanları, "Cumhuriyet karşıtları", "Meşrutî bir yönetim kurulmasını" ve "Halifenin devlet reisi olmasını" isteyenler olarak nitelemiştir.

3 Mart 1924 de Hilafetin kaldırılması, devrim karşıtlarının telaşını daha da arttırmıştır. İstanbul Basını tarafından da desteklenen muhalefet, TBMM'de örgütlenerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulmasına yol açmıştır.

Ülkedeki, geleneksel ve feodal ilişkilerin ortadan kaldırılarak, merkezi otoriteyi güçlendiren, aşiretlerin dini ve ekonomik çıkarlarına son veren Türk Devrimi, 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait tarafından yönlendirilen devletin üniter ve siyasal yapısını değiştirmeye yönelik bir isyan hareketiyle karşı karşıya kalmıştır. İngiltere tarafından da desteklenen bu isyan, TBMM'de Takrir-i Sükun Kanununun çıkarılmasına ve İstiklal Mahkemesinin yeniden faaliyete geçmesine yol açmıştır. Alınan yasal ve askeri önlemler sonucunda isyan kısa sürede bastırılmış, suçlular gereken cezalara çarptırılmıştır. Ancak bu isyan hareketi, kendinden sonra gelen ve ülkenin ekonomik alanda güçlenmesine ve demokratik açılımını engelleyen bir çok isyana da kaynaklık etmiştir.

Şeyh Sait İsyanı nedeniyle çıkartılan Takrir-i Sükun Kanunu, bir çok devrimin yapılmasına da hız kazandırmıştır. Önce tekke ve zaviyeler kapatılmış, bunu Şapka Kanunu ve Medeni Kanun gibi büyük sosyo-kültürel değişikliklere yol açan devrimler izlemiştir. Bunlarla, devletin laikleştirilmesine doğru giden süreç te hız kazanmıştır. Ancak, Şapka kanununa karşı oldukça ciddi tepkiler oluşmuştur. Çünkü kılık- kıyafet Müslümanlar için dinsel bir simge olarak algılanmıştır. Dahası şapka veya başka Batılı kıyafetler, Müslümanlar için yüzyıllarca, kendilerini Müslüman olmayanlardan ayırt etme aracı değil, aynı zamanda bir üstünlük sembolü de sayılmıştır. Ayrıca, kimi kesimlerce, Kılık kıyafet devrimi batıya bir teslimiyet olarak da algılanmıştır. Dolayısıyla devrimler, İslâmiyete karşı kurulmuş bir tuzağın simgesi olarak görülmüştür. Bunların yanında, Kanundan önce yayınlanan İslâmi nitelikli çeşitli

broşür, gazete ve dergiler de tepkilerin oluşmasında kışkırtıcı bir rol oynamıştır. Çeşitli illerde (Erzurum, Rize, Giresun vb.) meydana gelen olaylara halkın büyük bölümü katılmamış devrim karşıtı bazı cahil ve tutucu kişilerin tüm çabalarına rağmen olaylar, olduğu yerde bastırılmış ve suçlular, İstiklal Mahkemesi aracılığıyla yargılanıp gerekli cezalara çarptırılmıştır.

Takrir-i Sükun Kanununun kaldırılmasından sonra (1929), Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren gerçekleşmiş olan en önemli ve en katıllı tepki, Menemen Olayıdır. O günkü siyasal ortamda, Hükümetin kusurlarını düzelterek, toplumda oluşan hoşnutsuzluğu gidermek hem de ekonomiye canlılık kazandırmak amacıyla, 12 Ağustos 1930 da Fethi Okyar tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurulması Menemen Olayının çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Zira, devrim karşıtları, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde kurulan siyasal örgütlere girerek muhalefet hareketlerine damgasını vurmuşlar ve bunları amaçlarından saptırarak yozlaştırmışlardır. Bu nedenle; SCF'nin kurulmasından itibaren gelişen olumsuz olaylar, Fethi Okyar'ı endişelendirmiş ve kurduğu partiyi kapatmak zorunda bırakmıştır. Fethi Okyar'ın partisini kapatmasından kısa bir süre sonra, Menemen Olayı meydana gelmiştir. Menemen Olayı nedeniyle o bölgede sıkı yönetim ilân edilmiş ve olayda ihmalleri görülenlerle suçlular tespit edilmiş ve Sıkı yönetim mahkemesinde yargılanarak gerekli cezalara çarptırılmışlardır. Bu olay aynı zamanda toplumun henüz siyasal bir muhalefete hazır olmadığını da göstermiştir. Tek parti dönemindeki devrim hareketleriyle, beslendiği kaynakları iyice yitiren muhalefet, 1940'lara kadar herhangi bir faaliyet gösterememiştir.

1938 yılına kadar atılan en önemli adımlardan biri de kadın hakları konusunda olmuştur. Kadının kurtuluşu ve özgürleşmesi, esas olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün çalışmalarının ürünü olmuştur. Türkiye'de kadının her alanda erkekle aynı haklara sahip olması sağlanmıştır. Bu alandaki gelişme, eğitim ve hukuk alanlarında başlamış daha sonra sosyo-kültürel ve en sonunda da siyasal alana yönelmiştir. Bu yönüyle Türk devrimi, Müslüman uluslar üzerinde olumlu etkiler doğurmuştur.

Bunun yanında eğitim alanında atılan adımlarla da ülke çağdaş bir yapıya dönüştürülmüştür. Özellikle Arap Harflerinin bırakılarak Latin Alfabetine dayalı bir Türk alfabesinin kabul edilmesi, kültür tarihimizin en önemli atılımlarından biri olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan alfabe tartışmaları,

Cumhuriyet döneminde hız kazanmıştır. Latin Alfabesine karşı olanların öne sürdüğü tezlere rağmen Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde girişilen Harf Devrimi üç ay gibi çok kısa bir sürede hayata geçirilerek, çağdaş Batı uygarlığına geçişi de hızlandırmıştır.

Türk Devrimi, bir mimarın sanatsal bir yapıyı inşa etmesi gibi, Mustafa Kemal Atatürk tarafından inşa edilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğini yaptığı bu yeni mimari yapının itici gücünü ise Türk halkı oluşturmuştur. Ancak, Türk Devrimi gerek günün koşullarını kavrayamayan gerekse geleneksel değerler sistemine bağlı olan sözde aydınlar ve devlet adamlarıyla onların işbirlikçileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Türk halkının büyük çoğunluğu ise bu tepkilere karşı çıkararak devrimlerden yana tavrını açıkça ortaya koymuş bunların kökleştirilmesi için elinden gelen çabayı göstermiştir.

EKLER

EK:1- Ağa Han ve Emir Ali'ni, Hilafet Konusuna İlişkin, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşaya ve Başbakan İsmet İnönü'ye Gönderdikleri Mektup (Osmanlıca metin).

EK:2- Ağa Han ve Emir Ali'nin Mektuplarının transkripsiyonu.

EK:3- Şeyh Sait İsyanı (13 Şubat 1925) nedeniyle Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan karikatür.

EK:4- Şapka Kanunu nedeniyle, Erzurum'da çıkan olayın elebaşlarının fotoğrafları (Cumhuriyet, 27 Aralık 1925).

EK:5- Şapka Kanunu nedeniyle, Giresun'daki olaya neden olan yazı (Cumhuriyet, 22 Aralık 1925).

EK:6- Şapka Kanununa karşı çıkan Nurettin Paşa'nın basında çıkan karikatürü (Cumhuriyet, 12 Aralık 1925).

EK: 7- Ruhanilerin mabetler dışında ruhani elbise giyemeyeceklerine ilişkin kanun ve bu kanunun yabancı gazetelerdeki ilanı.

EK:8- Afyon'da peçe ve çarşaf yasağının uygulamalarına dair bilgi.

EK:9- Peçe ve çarşaf yasağı hakkında tamini.

EK:10- Türkçe ibadet aleyhinde Bursa'da meydana gelen olay üzerine Gazi Mustafa Kemal Paşanın halka beyanatı (Akşam, 7 Şubat 1933).

EK:11- Maraş'ta Arapça selâ verildiğine dair bilgi.

EK:12- 1936 yılında ramazan ayı içerisinde İstanbul'un bazı camilerinde meydana gelen gerici olaylar üzerine T.C. Dahiliye Vekaletine İstanbul valisi tarafından verilen bilgi.

EK:13- 1937 yılında Kuşadası'nda Arapça selâ verildiğine dair bilgi.

EK:14- Latin alfabesi kabul edildikten sonra, resmi kurumlarda bu konuda memurlara çeşitli konferanslar verilmesi konusunda, Başvekaletin kararları.

EK:15- 1931 yılında Arap harfleriyle dersane açanlara uygulanacak talimatnamenin kabul edildiğine dair belge.

EK:16- Medreselerin yeniden açılması için, Mehmet Hulusi Efendi tarafından Mustafa Kemal Atatürk'e verilen dilekçe (Sebilürreşad, S. 618, 25 Eylül 1340 (1924), s.315).

EK:17- 1930 yılında Menemen'de meydana gelen irticai olay üzerine ilân edilen sıkı yönetim kararı.

[illegible]

EK:2- Ağa Han ve Emir Ali'nin Mektuplarının transkripsiyonu.

İstanbul gazetelerinde yayınlanan mektub
5 Aralık 1923 tarihli "İttihat Gazetesi"
No 9582 Sayfa 1

"Hilafet ve İngiltere İslam Cemiyeti"nin Gazi Cumhurbaşkanı'na gönderdiği mektub

Hilafet meselesine ilişkin olarak "İngiltere İslam Cemiyeti" Reisi Ağa Han ve Emir Ali tarafından Gazi Mustafa Kemal Paşaya gönderiler, 24 Kasım 1923 tarihli mektubu aynen çevirerek yayınlıyoruz.

1. Yeni Türkiye'nin zamimi dastarı, dünyanın serbest milletleri arasında bir tanı bağışıklık sahip olmak hususundaki emel ve çalışmalarının takdirdiyle Büyük Millet Meclisinin cıvıltısını, müsadereyle, Halifenin sunni mezhebine bağlı büyük müslüman nüfus üzerindeki durumunun bugünkü kararsızlığına yönlendirmek arzusundaadır.

2. Açıklamak gerekmezki, sunni mezhebinde Hilafet, müslümanları celsur bir toplum halinde birbirlerine bağlayan bir bağlıdır. Hilafet Makamının cıvıltıdan saldırtı tehlikesine uğradığı zamanlarda bütün dünyada müslümanların hissiyatı galayana gelmiş ve Hindistan müslümanları Türkiye'ye bağlılıklarını yanında mücaddele etmekle İslam Dünyasının temsilcisi olan Hilafet Makamını korumak görevini yerine getirmekte olduklarını sanarak Türk Milletine bağlılık ve yardım göstermişlerdir. O cıvıltı zamanlarında "Türk Davası" için birlikle savunduk Trablus Muharebelerinden beri bir "İngiliz İslam Cumhuriyeti" Türk Milletinin üzüntü ve güçlüklerini hafifletmek için bütün kuvvet ve çalışmalarını sarfetti. Bu sebeple bütün müslümanlarla birlikte ilgilediğimiz bir mesele hakkındaki açıklama ve önerilerimizin hükümetinizce dikkat ve ele alınacağına eminiz.

3. Açıklamalarımızdan milletvekillerinin iktidarlarının düşük bir düzeyde haltilmek istediğimiz anlaşılmamıştır. Saygı ile talep ettiğimiz şey, Sünni dünyasının başkanlık makamının şeriate uygun bir şekilde dikunulması kaimasıdır. Fikrimizde Hilafetin etkinliğinin ektilmesi yahut Hilafet Makamının Türk siyasi yapısında dini bir etmen olma niteliğinin kaldırılması İslamiyetin yeryü-

zünde sahip bulunduğu manevi kuvvetin yok olması sonucunu doğurur ki, bunu ne Büyük Millet Meclisinin ne Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin uygun bulmayacağına eminiz.

4. Düşüncemize göre Halife Sünni toplumun birliğini temsil eder. Halifenin Türk Milletinin bireylerinden ve Millet kurucularının oğullarından olması Türk yerye İslam milletleri arasında üstün bir yer sağlar.

5. On dört asırdan beri müslümanlar arasında "İcma' Ümmet" kuvvetinde kabul edilmiş olan esasa göre Peygamberin vekili olan Halife, Sünnilerin imamı olduğundan müslüman toplumları arasındaki bağ O'nun varlığı ile devam eder. Bu kural, İslam dünyasında bir ayrılık meydana getirmesizin müslümanların zihinlerinden çıkarılmasıdır.

6. Yüce bilgileriniz içerisinde olduğu üzere, Halifenin maddi kuvvetlerini kaybetmiş bulunduğu zamanlarda bile İslam hükümdarları ve başkanları milletleri üzerinde yönetme yetkilerini kullanmak ve halkı ibadete yönlendirebilmek için Halifeye bağlılıklarını bildiriyorlardı. İslam'ın büyük bir manevi güç olarak kalması için Hilafetin yeri ve şerefi hiçbir zaman Papa'nın yeri ve şerefinden düşük olmamalıdır.

7. Bu ve buna benzer diğer kuvvetli sebeplerden dolayı biz Türkiye'nin gerçek dostları sıfatıyla Büyük Millet Meclisinden ve Türkiye'nin büyük ve aydın yönetici ve başkanlarından saygılarla talep ederiz ki, Hilafet Makamının bütün İslam dünyasına güven ve saygı uyandıracak esasları içerisinde İslamın manevi ve dini bütünlüğünü korumaya yaradık bir duruma konulsun.

Bundan Türk Devletinin kuvvet ve şerefide yükselinecektir.

İmzalar

Ağa Han

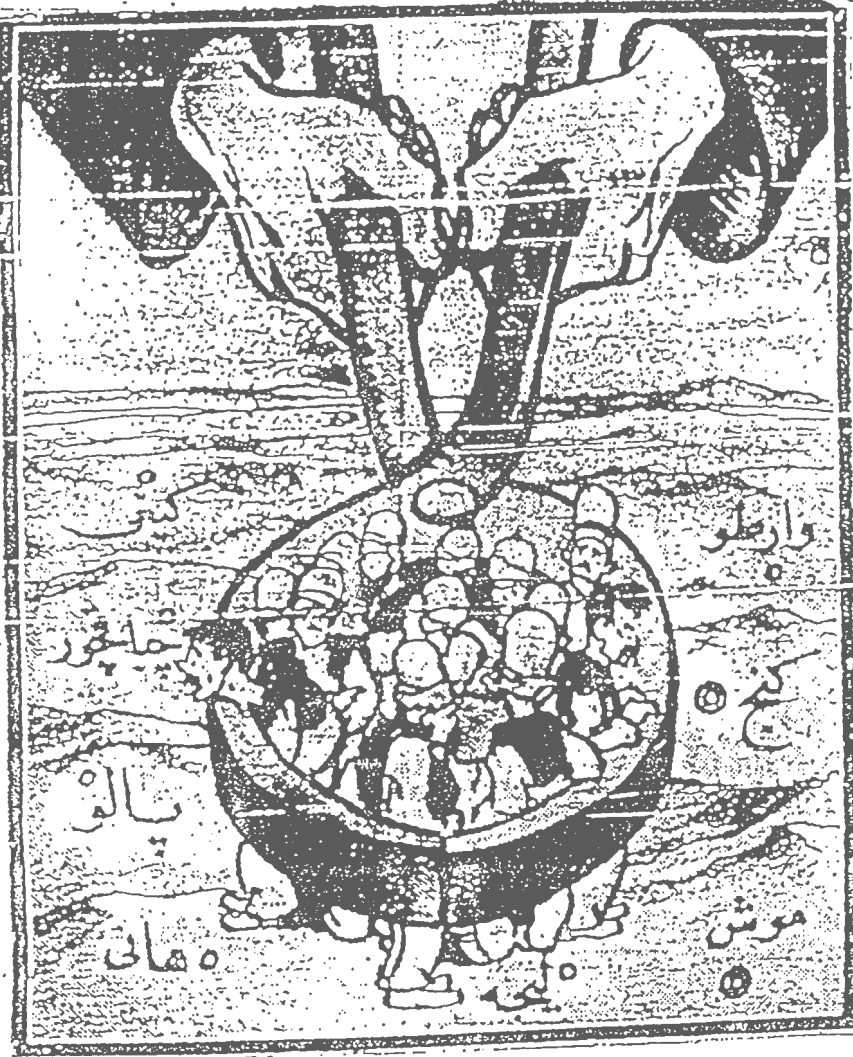
Emir Ali

EK:3- Şeyh Sait İsyanı (13 Şubat 1925) nedeniyle Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan karikatür.

عاصیلر داز بر چنبره صیقیشدیر یلدیلر

«کنج» و «میا قور» ک آله بانه تخلیصی بکله نیور

عصانک اوزرنده انکیز سلاح و جیخانه سیله انکیز پازده نی بولوغشدر .
یا ملا نوب دیوان خربه ویریلن اون شیخ مهم افشا آتده بولوغشدر

عاصیلر داز بر چنبره صیقیشدیر یلدیلر

Cumhuriyet, 25 Şubat 1925

T. C.

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

94B
111

314

Dahiliye Vekâleti

Matbuat Umum Müdürlüğü

Sayı

784

Öz:

Ankara : 6 İlkkânun 1934

Başvekalet Yüksek Makamına .-

Ruhanilerin mabetler dışında ruhanî elbiseleri
giyemeyecekleri hakkında kabul edilmiş olan kanun
Büyük Millet Meclisine verilmesi dolayısıyla yabancı
gazetelerde görülen yazıların türkçelerini ilişik
olarak takdim ediyoruz .

V.2.

Dahiliye Vekili m

N. Damcı

H. F. Z.

6.12.34

Yer no:

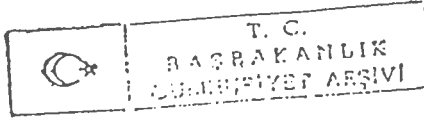
030 10

103 723 15

Cevaben yazılacak evrakta: Cevap olduğu muharreratin tarih numarasile hangi daire ifadesile
yazıldığınin dercolnması rica olunur.

- 5 -

EK: 7- Ruhanilerin mabetler dışında ruhani elbise giyemeyeceklerine ilişkin kanun ve bu
kanunun yabancı gazetelerdeki ilanı.

94 B
119

" Le Temps "

1 İlkânun 1934

DİNÎ KILIKLARIN YASAK EDİLMESİ VE YUNANİSTAN .

Öz: Yunan Başvekili M.Çaldaris kendisine sorulan bir soruya şu cevabı vermiştir: Eğer gerek olursa bu iş için Ankara'da enerjik teşebbüslerde bulunacağız .Çünkü bu yasanın tatbik mevkiline konması bütün Ortodoksluğun duygularına karşı ağır bir tecavüz teşkil eder .

Atınadan bildiriliyor :

Türkiye'de kliseler dışında dinî kılıkların giyilmesini yasak eden yeni bir kanun çıkarıldığına dair olan haber Yunan siyasal mahfellerinde ve rahipler arasında oldukça huşnutsuzluğa sebebiyet vermiştir .

Mösyö Maksimos Türkiye elçisi R.Eşref Beyden resmen mslumat istemiştir . Ve böyle bir tedbirin ortodoks klerjesine karşı alınmasının iki memleket arasındaki takanaklara fena tesirde bulunabileceğini bildirmiştir .

./ .

Bu mesele hakkında sorgulanan Başbakan Çaldaris demiştir ki ,
Eğer gerek olur ise bu iş için Ankara'da enerjik teşebbüs-
lerde bulunacağız . Çünkü bu yasanın tatbik mevkiine
konması bütün ortodoksluğun duygularına karşı ağır bir
tecavüz teşkil eder .

94

" Politika " Belgrat .-

30 Sontegrin 1934

TÜRKİYE'DE RAHİPLERİN RAHİPLİK ELBİSESİ GİYMELEİ YASAK EDİLDİ

Atina, 29 - (Telefonla) Yunan kilisesi Saint-Sinod'u bugün öğleden sonra bir toplantı yapmıştır . Bu toplantıda Türkiye'de ortodoks papaslarının din elbiselerinin kaldırılması ve bu suretle İstanbul'da ortodoks yunanlılar patrikliğinin muhariyetini rahnedar edilmeesi meselesi konuşulmuştur . Bu toplantıda bir karar alınmış ve bundan sonra Atina arşiveği Başbakan Çaldaris'i ziyaret ederek Türk'lerin aldıkları bu tedbire dikkat nazarını çekmiştir .

Mösyö Çaldaris verdiği cevapta yunan hükümetinin Ankara'da gerek olan teşebbüslerde bulunduğunu ve Ankara'daki Yunan sefirini bu iş hakkında Türkiye Hükümetinin nazarı dikkatini çekmeğe memur ettiğini söylemiştir .

Dışişler bakanı M.Maksimos, Türk'lerin ittihez ettikleri tedbir hakkındaki yunan bakımini anlatmak için Türkiye Elçisi ile görüşmeğe karar vermiştir . Bu görüşmede M. Maksimos Türkiye'nin ittihez ettiği bu tedbirin Yunan efkari umumiyesinde ve bundan maada bütün ortodoksluk aleminde yaptığı ağır tesire Türkiye Elçisinin dikkat nazarını celbetmiştir . M. Maksimos Yunan hükümetinin, Türkiye'nin aldığı bu tedbirle ortodoksların derin bir surette rahnedar olan duygularını paylaştığını da ilâve etmiştir . Türkiye Elçisi Türkiye Hükümeti tarafından alınan bu tedbirden haberi olmadığını, Hükümetinden malumat istiyeceğini ve bu iş hakkında Yunan hükümetinin de ne düşündüğünü arzedeceğini söylemiştir . "

" Novosti " Zağrep "

29 Sontegrin 1934

TÜRKİYE'DE DİNİ KILIKLAR YASAK EDİLİYOR

İstanbul, 28 - Bundan önce çıkarılan bir kanun ile Türkiye'de bütün dinî ünvanlar kaldırılmış idi . Kemal Paşa şimdi de Türkiye'de her dinden kılıkların taşınmasını yasak eden bir yasa yapmaktadır . Bütün Türk Basını bu işle uzun uzadıya uğraşmaktadır . Bu son yasa Türkiye sokaklarından eski müslüman kılıklerinin renkli gösterişlerini kaldıracaktır .

./.

Belge No:13216-7/1

T. O.
AFYON VİLİYETİ
Emniyet memurluğu

U: 7762
H: 242

Yukarı Bahiliye Vekâletine

Afyon'da Peçe ve çarşafların kaldırılması hakkında
Meydanın verdiği kararın ilimiz halkınca oylı karışık olarak da-
hâ tutbika bağlanalı bir hafta olduğu halde kimdiye kadar peçe
ve çarşafın başka bir şey kullanmayış kadınlarımızın yüzde dol-
ması modern kıyafeti giymeye başladığı bir sırada memleketin -
kötü huylu bazı kişileri, buna engel olacak şekilde (bu oylı -
Yerli mallarımız varmış) ve daha çirkiz şekilde tecavüzatta -
ve terkandiliklerde bulundukları duyularak buna karşı Polisimiz
harekete geçmiş ve bu kötülukta bu ayak olmaları çabı edilmeli
ihtiarlarda bulunmuş ve kadınların gelip geçtiği çarşı ve pazar
ve genel caddelerde görsellere bağlatılmıştı.

Bu ki gün İzmir istasyon caddesinden geçerken -
Eğreci Burcu mahallesinden Nevlat kızı ve İsmail kızını 20 yaşla-
rında Emineye Afyonun Mecidiye mahallesinden kirkali ocullarında
dan Ahmet oğlu Abdurrahmanın süz attığı ve daha ileri gidererek -
ölmüş. tutup sürüklemeye başladığı ve yetmişlerce kurtarılmış
olduğu ve mutavazinin tutularak tutuşu teslim edilmiştir bu yeri-
lariyle sunarız .

14/11/935

Emniyet İş. U. Müdürlüğü	
SÜRE: 1	
Tarih:	18-11-1335
Kod:	77635

Afyon ilbayr

EK:8- Afyon'da peçe ve çarşaf yasağının uygulamalarına dair bilgi.

Gazi Hz.nin son hadise hakkında beyanatı

“Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas olacaktır,,

Bursa 6 (A.A.) — Bazı mürtecilerin ezan ve kametin türkçe okunmasından dolayı 1 şubatta sebebiyet verdikleri hadise üzerine dün Bursayı teşrif eden reisicumhur Hz. bu ane kadar mesele ile meşgul olmuşlardır. Bugün kendilerine iltihak eden ve hadisenin hükümet namına tetkiki ile meşgul olan adliye ve dahiliye vekilleriyle de öğleden sonra müzakerede bulunmuşlardır.

Bursadan ayrılmadan evvel Gazi Hz. Anadolu ajansına şu tebliği yapmışlardır.

“Bursaya geldim. Hadise hakkında alâkadarlardan mâlûmat aldım. Hadise haddi zatında fazla ehemmiyeti haiz değildir. Her halde cahil mürteciler cumhuriyet adliyesinin pençesinden kurtulamıyacaklardır.

Hadiseye dikkatimizi bilhassa çevirmemizin sebebi, dinî, siyaset ve her hangi bir tahrike vesile etmeğe asla mûsamaha etmiyeceğimizin

bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir.

Katt olarak bilinmelidir ki türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır.

Gazi Hz. dün akşam İstanbula geldiler

İstanbul 6 (A.A.) — Reisi-cumhur Hz. refakatterindeki zevat ile bu akşam saat 12 de İstanbulu şerefleştirmişlerdir. Gazi Hz. Mudanyada Gülcemal vapurunda vali ve belediye reisi Muhiddin ve seyrisefain müdürü umumisi Sadullah beyler ve İstanbul limanında vapurda kolordu kumandanı Şükrü Naili paşa Hz. ve C. H. fırkası erkânı tarafından selâmlanmışlardır.

Gazi Hz. Dolmabahçe'deki dairelerine gitmişlerdir.

Dahiliye vekili Şükrü Kaya ve adliye vekili Yusuf Kemal beyler de Gülcemal vapurile İstanbula gelmişlerdir.

EK:10- Türkçe ibadet aleyhinde Bursa'da meydana gelen olay üzerine Gazi Mustafa Kemal Paşanın halka beyanatı (Akşam, 7 Şubat 1933).

C. Y. F. C.
Cevap : 18. K. Sani-1936
Sayı : 1804

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

C.H.P.Genel Sekreterliği Yüksek Katına

A n k a r a

Göçen Yazık, Bir Gün Minarelerin birinde Türkçe Selâmın İf-
ine Bazı Arapçalarda Karıştırıldığını Eşitmem Üzerine Maraş Muftüsünü
Partiye Davet ederek ehemmiyetle dikkat gözünü çekmiş ve bütün camilere
İhtarlar Yaptırmıştı.

Dün Gec- Ay Tutulması Üzerine, Eski adete uyularak, Bir Kış
El Silah Atıldığı Vali Konağından Eşittik . İlbağın Telefonla Verdiği
Emirle bu Silah Atanlar Yakalanmıştır. Bu arada Minarelerde de arapça se-
la verildiği Polise Gözölünüş, Failleri Tutularak Adliye'ye verilmiştir.
Ve İlbağlıktan İç İşleri Bakanlığına Lazımlıdır.

Buranın Muftüsü Fena adam olmamakla beraber mutaassıp ve
Koyu Softalardandır. Kendisine Merclinden Şiddetli bir Kulak düğünüşü
Yaptırılmasını Uyğun buluyorum.

Derin Saygılarımla Arz ederim

C.H.P.
İllyönkurul Başkanı
Burdur Sayı: 1

B. Öneren

EK:11- Maraş'ta Arapça selâ verildiğine dair bilgi.

T. C.
Dahiliye Vekâleti
Hususi Kalem Müdürlüğü

C. H. P. Genel Sekreterliği	
Tarih: 11 Kasım 1936	
Sıra: 4664	Ek: 1

Sayın Recep Peker .

C. H. P. Genel Sekreteri

DEVLET ARŞİVİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
T.C. İSTANBUL VALİLİĞİ

Ramazan Ayı içinde Camilerde vukubulan gerileyici haller hakkında İstanbul Vilayetinden alınan 27/I2/935 gün ve 8796 sayılı şifre örneğini ilişik olarak sevgi ve saygılarımla sunuyorum.

Yüksek Başvekâlete, R. C. U. K. yazılmıştır.

Dahiliye Vekili

R.A.

S. Kaya

Ezhan Deryanma
E. M.

P

EK:12- 1936 yılında ramazan ayı içerisinde İstanbul'un bazı camilerinde meydana gelen gerici olaylar üzerine T.C. Dahiliye Vekaletine İstanbul valisi tarafından verilen bilgi.

sayılı şifresi örneği

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

1 - Ramazan ayı vukuatı hakkında:

2 - Ramazan devam ettiği müddetçe Camiler'de Cumhuriyet ve

inkılâbımızın yüksek prensiplerine aykırı bir hadise olmamıştır. Bütün camilerde Müftülükçe verilen mevzular dahilinde ve muayyen vaizler tarafından vaizedilmiştir. Yalnız 23/12/35 gün ve 7913 sayılı şifremizde arzedildiği üzere Fatih kazası dahilinde şivi zaçe caminde imamın tarikât yolu hareketi nazarı dikkati celbettiğinden Müddei umumiliğe verilmiş ise de kendisinin bu camiîk imamı olması dolayısıyla suçun vazifeden mütevellit olduğu ileri sürülerek evvel emirde idare hey'etinden karar alınmak üzere evrak iade edilmiş ve kendisi serbest bırakılmıştır. Bu Ramazan da Camilerin diğer senelere nisbeten daha çok kalabalık olduğu ve talebelerle gençlerden bir çok kimselerin de bulunduğu görülmüştür. Bayram namazı münasebetiyle camilerde alınan tertibatta da bir intizamsızlık olmamıştır. Ancak Erenköyünde Zihni paşa camiinde Kacap Hacı Mustafa ve Beyoğlundaki Ağa caminde kayyum Kızat, fotoğrafçı Ferit İbrahim, Bulgaristanlı İsmail taraflarından tekbirler arapça olarak okunmuşsa da devamına meydan verilmemiş ve bu hareketlerinden dolayı haklarında takibata başlanmıştır. Bunların da mahiyeti itibarıyla fene bir maksada müstenit olmadığı tesbit edilmiştir. Bayram günlerinde mal ve can Emniyet noktasından ve inzibat cihetinden kendisinden mazarrat umulan ve faal bir vaziyette bulunan sabıkakılılardan bir kısmı polis vazife ve selâhiyet kanununun 18 inci maddesinde dayanarak bayram sonuna kadar nezaret altına alınmış olduğunu bilgi olarak arz ederim.

Vali N.

H. Karataban

Aslı gibidir.

3

Regat hakkında .

1. 8. 2.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

C.H.P. Genel Sekreterliğine

Tarih: 4 Kasım 1937	
Sayı: 4978	İş: 12

Rumeliya buyruğunun ikinci gıda görme-

cik'li Regid'in serhoş olarak Kuşadasına bağlı Bel-
vi köyünde Arapça selâ verdiği görüldükçe yakalanıp
adliyeye teslim edildiği ismi Valiliğinden bildiril-
miştir .

Bilgi için saygı ile arz ederim.

Başvokâlete, H.C.U.Kâtipliğine, Adliye
Vokâletine ve C.H.P.G.Sekreterliğine yazılmıştır .

Dahiliye Vekili

III
5. I. 1937
M. A.

5 / Kaye

Eğilim dosyasına
Ö. u

EK:13- 1937 yılında Kuşadası'nda Arapça selâ verildiğine dair bilgi.

12

دوسیه اشارتلى

سى

841

147

3

باش وىكالىت

تسكم بحصو نوزىرلىقى

نومبر : ۵

T. C.

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

۵.

لېغوم وىكالىت سىناقلىقى

ساقى سىناقلىقى

زىيەت وىكالىت سىناقلىقى سىناقلىقى

کان	تاریخ
اورانك	نومبر
دود	
نومبر تاريخ	1928
تېز	11/11
تېز	11/11
تېز	11/11
تېز	11/11
تېز	11/11

مقابله ايدىلىرى

سادره	عمومى
نومبر	3723
ساقى	

دوق تاريخى

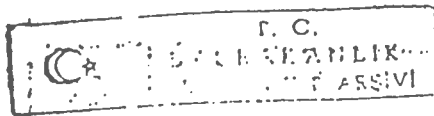
مقابله ايدىلىرى

ساقى

سى

841

ساقى سىناقلىقى
ساقى سىناقلىقى
ساقى سىناقلىقى

آمره:

خلاصه:

—مستشار و مدیر عمومی اجتماعده اتحاد اولونان ممرات

۱ - هر واکالت و دائره ده یکی تورک حرفلری ایجه بیلن و بازارلر ایچین معارف وکالتی طرفندن تونله راسلر آچیلجقدر . هر هفته مدته دوام اید ه جک اولان بو تونله راسلرک زینلری تونله راسه - مدیر ایدیلن ذاتله علاقه دار دائره نك مطالعه سی آلتیناق معارف وکالتجه تثبیت اولوناجقدر . بو تونله راسلر ده یکی تورک حرفلری دولایمهله غرامهریزده وجوده کلن تعدیلات موضوع بحث اولاجق و املا تواعدی ایضاح ایدیمه جقدر . تونله راسلرک نتیجه سنده مداویلر هر یوقلامه تابع طوتولاجقلر - و بو یوقلامه بازارلرین هر صحیفه لک یازنک هر ده یکی نتیجه به کوره ایدیلن نقطه لر تثبیت - ایدیلش اولاجقدر .

۲ - تونله راسلر آشامده هر شریپ حالنده کورته یلن دائره لر هر آراد ه اولیق ایزده شریلرک - اسلری حذاسنده اشارت ایدیلن اون هر محله ده هرله جقدر .

۱ - باش وکالت ه شورای دولت ه ایستانتیق ه ، دیانت ایشلری ه دیوان محاسبات ه مالیه ه ، رسومات طاهو و دیگر مالیه به مربوط دائره لر (حقوق مکتبده)

۲ - خارجه و اوقاف مدیر عمومی (خارجه ده)

۳ - داخلیه ه پوسته تلغراف ه اسکان ه امنیت عمومی ه ژانداریه و داخلیه به مربوط دیگر دائره لر (حقوق مکتبده)

۴ - عدلیه و مربوط دائره لر (غازی مکتبده)

۵ - صحیه وکالتی و مربوط دائره لر (صحیه وکالتده)

۶ - مدانیه ملیه و مربوط دائره لر (صنایع مکتبده)

۷ - نامه و مربوط دائره لر (خلق قوه سی مالونی)

۸ - معارف وکالتی (معارف وکالتی)

۹ - زراعت بانقاسی (حایه اطفال چوجوق سراینده)

۱۰ - اعتماد وکالتی و ولایت روسیه سی (حقوق مکتبده)

(محررات مانکی دائره اقامه سیله یازیلان اودانه نبراب تشکیل ایتدیکنک تصریحی دیا اولونور .)

۱۱ - شهر امانتى (جمعيت عموميه بلديه مالوننده)

۳ - نرينه رانس هره جك ذواتى معارف وكالتى تثبيت ايد هرك اسلرئنى علاقه دار دائره لره -

بلديه جكدر .

۴ - معارف وكالتك تعمین ايد هجكى متخصصلر شيدى به نادر مأمورلر ايچين آچيلش اولان تورسلرى

تفتيش ايد هجكلر و مشاهده لئنى علاقه دار دائره نك مستشار و يا مدير عموميسنه بلديه يوكله برابر -

معارف وكالتنه ده هر رايهر هره جكدر .

۵ - هر دائره ده دوام مجبورى اولمق اوندە موجود آز بيلنلر و هيچ بيلمه ينلر ايچين اولمق اوندە

ايكيشر نسه تفرق اولوناجق و معارف وكالتى احتياجه كوره معلملرئنى تثبيت و تعمین ايد هجكلر .

هر دائره بالذات مسئولدر . معلملر يله دئلى بوتلامالرك نتايجنى هر كين منتظماً علاقه دار مستشار

و يا مدير عمومى به هره جكدر .

T. C.

BAŞVEKÂLET

KUMAHLET MCDORLUGU

KARARNAME

Şube: _____

Sayı: 120/73

Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya alenî ders hane açanlara dair tanzim olunan merbut talimatnamenin mer'iyete vaz'ı; Maarif Vekâletinin 21/7/931 tarih ve 1750 numaralı tezke resiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 23/12/93 tarihli i'timadında tasvip ve kabul olunmuştur.

23/12/931

REİS İCUMHUR

Gazi M. Kemal

Eş. V.

[Signature]

Ad. V.

[Signature]

M. M. V.

[Signature]

Da. V.

[Signature]

Ha. V.

[Signature]

a. V.

[Signature]

Mf. V.

[Signature]

Na. V.

İk. V.

[Signature]

S. I. M. V.

[Signature]

080	18	01	02	24	81	15

EK:15- 1931 yılında Arap harfleriyle ders hane açanlara uygulanacak talimatnamenin kabul

Belge No:13212-5/2

T. C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ
 V . İ . U . M .

4-1-1931

Ş. 2 - M.

Emniyet İşleri U.M.Dürlüğüne

Sayı 21/81
7
 Acıdır

Bilgi:

Menemen kazasıyla Manisa ve Balıkesir merkez
 kazalarında idareî or-
 fiye ilânı n.

Menemen kazasıyla Manisa ve Balıkesir merkez kazalarında
 idareî orfiye ilânı hakkında İcra Vekilleri heyetince
 müttahkar karar üzerine idareî orfiyenin tatbikatına bağ-
 lanmasının 2 inci Ordu müfettişliğine ve 1,2, inci Kolordu
 Kumandanlıklarına yazıldığına ve 2 inci Ordu müfettişi
 Fahrettin Paşa Emrettilerinin idareî orfiye emirliğine
 tayin kılındığına ve menemenle ifayı vacif etmek üzere
 Birinci Kolordu Kumandanı Vekili Mustafa Paşanın riyaseti
 altında bir idareî orfiye divanı harbi teşkil edildiğine
 dair Milli Müdafaa Vekâletinden varit olan 3-I-1931 tarih
 ve 2061 Nolu tekerentin sureti leffen irsal ve tebliğ olu-
 nur efendim.

İzmir, Balıkesir, Manisa Vilâyetlerine ve U. Jandarma kum-
 danlığına, Emniyet İşleri U.M.Dürlüğüne yazılmıştır.

Dahiliye vekili K

EMNİYETİ UMUMİYE	
EVRAK MEMURLUĞU	
Varide Kaydı	
Tarihi	4-1-31
Numarası	3

Rifat

06/11924

142
 5.1.31
 19/4-1-931
 B.1
 8 TEMMUZ 1931
 149

EK:17- 1930 yılında Menemen'de meydana gelen irticai olay üzerine ilan edilen sıkı yönetim kararı.

KAYNAKÇA

I- KİTAP VE MAKALELER

ACAR, Bahriye. **İzmir Basınında Menemen Olayı**. İzmir:Dokuz Eylül Ün., Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

AÇIKEL, Naci Kasım. **Türk Alfabesinin Islahı**. Ankara, 1939.

ADEM, Habil. **Mustafa Kemallerin Kitabı**. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1925.

ADIVAR, Halide Edip. **Türk'ün Ateşle İmtihanı**. İstanbul: Can Yay., 1962.

———. **Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri**. İstanbul: 1955.

AĞAOĞLU, Ahmet. **Serbest Fırka Hatıraları**. İstanbul: 1969.

AKBULUT, Dursun Ali. **Saltanat, Hilafet ve Milli Hakimiyet**. Samsun: 1994.

———. “Hilafetin Kaldırılması Üzerine Erzurum'dan Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Çekilen Telgraflar”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, C.I, S.2, Atatürk Ün., Yay., Kasım 1988.

AKGÜL, Suat. **Yakın Tarihimizde Devrim İsyanları ve Gerçekler**. İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992.

AKGÜN, Seçil. **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik**. Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.

———. . “Halifeliğin Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri”, Ankara: **VIII. T.T.K. Kongresi**, C.III, 11-15 Ekim 1976, T.T.K, Basımevi, 1983, s.2188.

AKIN, Rıdvan. **TBMM Devleti**. İstanbul: İletişim Yay., 2000.

AKSEKİ, Ahmet Hamdi. **Türkçe Hutbe**. C:III, İstanbul: Diyanet İşleri Riyaseti Yay., 1927.

AKŞİN, Sina. **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**. C .I-II, İstanbul: Cem Yay., 1994.

AKYÜZ, Yahya. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, (1914-1922)**. 2.b., Ankara: TTK., 1988.

———. . **Türk Eğitim Tarihi**. İstanbul: Alfa Yay., 1999.

———. . “Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, Ankara: MEB Yay., 1983, s.100-120.

ALAKOM, Rohat. **Şerif Paşa**. İstanbul: Avesta Yay., 1998.

———. . **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**. İstanbul: Avesta Yay., 1998.

ALBAYRAK, Mustafa. “Yeni Türk Harflerinin Kabulü”. **Atatürk Yolu**, S.3, Mayıs, 1989, s.463-500.

ALGAR, Hamdi. “Nakşibendi Tarihine Kısa Bir Bakış”. **Türkiye Günlüğü**, S.23, Yaz, 1993, s.123-146.

ALPKAYA, Faruk. **Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)**. İstanbul: İletişim Yay., 1998.

ALTINBAŞ, Zehra. “Anayasalarımızda Kadın Hakları”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 21-23 Eylül 1987, s.470.

ALTINDAL, Meral. **Osmanlıda Kadın**. İstanbul: Altın Kitapları, 1994.

ALTUĞ, Yılmaz. **Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**. İstanbul: 1973.

ALTUNTAŞ, Halil. **Kuran’ın Tercümesi ile Namaz Meselesi**. Ankara: 1998.

AMSTRONG, H.C. **Bozkurt**. İstanbul: Arba Yay., 1997.

ANDONYAN, Aram. **Balkan Harbi Tarihi**. İstanbul: Sander Yay., 1975.

ANTALYA Mebusu Rasih, Mus Mebusu Elhaç İlyas Sami, Siirt Mebusu Halil Hulki. **Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye**. Ankara: Yeni Gün Matbaası, 1341.

ARDAKOÇ, M.Kamran. **Hilâfet Meselesi**. İstanbul: Petek Yay., 1955.

ARIBURNU, Kemal. **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**. Ankara, 1951.

ARMAOĞLU, Fahir. “Hilafetin Dış Cephesi”, **AAMD**, S.41,C.XIV, Temmuz, 1998, , s.347-358.

_____. “Türkiye’deki Amerikan Okulları Krizi, 1927-1928 (Bir Laiklik-Milliyetçilik Olayı)”, **AAMD**, C.XIII, S.37, Mart,1997., s.1-29.

ASIM, Necip. “Elif ba Meselesi”, **Türk Yurdu**, C.2, 1341, s.539-544.

AŞAN, Aziz. **Şeyh Sait İsyanı**. İstanbul, 1992.

ATATÜRK, Mustafa Kemal . **Nutuk**. C.I-III, Ankara: TTK, 1984.

———. . **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**. Ankara: TTK, 1989.

———. . **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**. Ankara: TTK, 1991.
Atatürk ve İzmir. İzmir Gazeteciler Cemiyeti, 100.Doğum Yılına Armağan. Haz.:
 Şadan GÖKOVALI; Kaya ÇELİKKANAT, Orhan İLHAN. İzmir: 1981.

ATAY, Falih Rıfkı. **Çankaya**. İstanbul: Bateş Yay., 1984.

———. . **Olaylar ve Atatürk**. Ankara: 1984.

———. . **Niçin Kurtulmamak?**. İstanbul: Varlık Yay, 1953.

———. . “Yeni Yazı”, **Türk Dili**, C.II, S.23, s.719-721.

———. . “Bursa Nutku ve Gerçekler, Hasan Rıza Soyak’tan Mektup”, **Dünya**,
 21 aralık 1966, s.1-7.

ATAY, Hüseyin. **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları
 İcazetnameler ve Islahat Hareketleri**. İstanbul: Dergah Yay., 1983.

ATEŞ, Musa. “Atatürk’ten Hatıralar”, **Cumhuriyet**, 5 Mart 1963, s.3.

ATILHAN, Cevat Rifat. **Menemen Hadisesinin İçyüzü**. İzmir: 1970.

AVŞAR, Abdülhamit. **Bir Partinin Kapatılmasında Basının Rolü, Serbest
 Cumhuriyet Fırkası**. İstanbul: 1998.

AYAS, İshaki. “Arap ve Latin Harfleri”, **Türk Yurdu**, No:6,1926, s.427-435.

AYAS, Nevzat. **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi**. Ankara: MEB Yay., 1948.

AYBARS, Ergün. **İstiklal Mahkemeleri (1920-1927)**. İzmir: İleri Kitabevi, 1995.

———. **. Atatürk, Çağdaşlaşma ve Laik Demokrasi**. İzmir: 1994.

AYDEMİR, Şevket Süreyya . **Tek Adam**. C.III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.

———. **. Suyu Arayan Adam**. İstanbul: 1979.

AYDOĞAN, Metin. **Yeni Dünya Düzeni, Kemalizm ve Türkiye (20.y.y'ın Sorgulanması)**. C.I, Ankara: Otopsi Yay., 1999.

AYTEPE, Oğuz. "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti", **Toplumsal Tarih**, C.10, S.58, s.530-555.

AYTUL, Turhan. "Türkiye'yi Titreten Yıllar", **Milliyet**, 24 Haziran 1979, s.3.

AYVERDİ, Semiha. **Ne İdik, Ne Olduk?**. İstanbul: 1985.

BARKAN, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler-I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri, **Vakıflar Dergisi**, S.2, 1942, s.260-272.

BALTA, Tahsin Bekir. **Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti, İncelemeler**. Ankara: 1960.

BARDAKÇI, Cemal. **Şeyh Sait İsyanı**. İstanbul: 1955.

BARDAKÇI, Murat. **Şahbaba**. İstanbul: Pan Yay., 1988.

BAŞAR, Ahmet Hamdi. **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'lardan Sonraki Türkiye**. İstanbul: 1995.

BAŞGİL, Ali Fuad. **Esas Teşkilat ve Siyasi Rejim, Milletlerin Hukuki Hayatı Serisinden Türkiye.** İstanbul: 1940.

BAŞGÖZ, İlhan. **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk.** Ankara: T.C.Kültür Bakn.Yay., 1999.

BAYDAR, Mustafa. **Kubilay.** İstanbul: İzmir Matbaası, 1954.

BAYUR Yusuf Hikmet. **Türk İnkılabı Tarihi.** C.III, Ankara: TTK, 1991.

BELEN, Fahri. **Türk Kurtuluş Savaşı.** Ankara: 1983.

BENDESÖN, Ney. **Kadın Hakları.** İstanbul: İletişim Yay., 1995.

BERKES, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma.** İstanbul: Doğu-Batı Yay., 1978.

BEŞİKÇİ, İsmail. **Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi.** Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1992.

BEYAZIT, M.Taner. **İzmir Basınında Demokrasi Mücadelesi (1923-1950).** İzmir: 1992.

BIYIKLIOĞLU, Tefvik. **Trakya'da Milli Mücadele.** C.I, Ankara: TTK, 1955.

BİGE, Yavuz. "Atatürk Devrimi ile Sosyal Yaşamın Çağdaşlaştırılmasına ilişkin Fransız Değerlendirmeleri", **Atatürk Yolu**, C.4, S.15, Yıl:8, Mayıs 1995, s.305-341.

BİLGE, Murat. **İlk Osmanlı Medreseleri.** İstanbul: İ.Ünv.Edb.Fak.Yay., 1984.

BİLGİN, Beyza. "Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Din Eğitimi", **AAMD**, C.12, Temmuz 1996, s.527-535.

BİLİM, Cahit Yalçın. **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**. Eskişehir: Anadolu Üniv., Yay., 1999.

BİRSEL, Cemil. **Lozan**. C.III, İstanbul: Sosyal Yay., 1999.

BORAK, Sadi. **Atatürk’ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleyişleri**. İstanbul: Kaynak Yay., 1998.

BOZARSLAN, Mehmet Emin . **Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu**. İstanbul: Ant Yay., 1969.

BOZKURT, Gülnihal. “Ankara’nın Başkent Olmasına Dair Bir Alman Belgesi”, **AAMD**, C.XI, S.33, Kasım 1995, s.757-762.

BRUİNNESEN, Martin Van . **Kürdistan Üzerine Yazılar**. İstanbul: İletişim Yay., 1995.

BTTD, “Yeni Türk Harflerinin Uygulanmasında Basına Yapılan Yardım”, Mart 1998, s.14-22.

CANPOLAT, M. “Yazı Devrimine Değin Yazım Sorunları”, **Türk Dili**, (1978), s.554-560.

CAPORAL, Bernard. **Kemalizm de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**. Ankara: T.İ.B. Yay., 1982.

CEBESoy, Ali Fuad. **Siyasi Hatıralar**. 1.Kısım, İstanbul: 1957.

———. **Milli Mücadele Hatıraları**. İstanbul: 1953.

———. **Sınıf Arkadaşım Atatürk**. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1999.

CEMAL, Behçet. **Şeyh Sait İsyanı**. İstanbul: Sel Yay., 1955.

CEVAD, Ahmet. “Muhtaç Olduğumuz Lisan İnkılabı”, **Lisan İnkılabı**, S.III-VIII, İstanbul: 1928, s.4-7.

CİCİLİOĞLU, Hasan. **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim**. Ankara: Ankara Üniv., Eğitim Bil.Fak.Yay., 1985.

CUMHUR, Müjgan. **Milli Mücadele ve Türk Kadını**. Ankara: T.İ.B.Yay., 1983.

———. “Atatürk Döneminde Kadın Eğitimi”, **İkinci Uluslararası Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)**, C.I, Ankara: 1996, s.522-532.

———. **Cumhuriyetin 50.Yılında Konya**. Konya: 1973.

CÜNDİOĞLU, Dücane. **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet-I**. İstanbul: Kitabevi Yay., 1999.

———. **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**. İstanbul: Kitabevi Yay., 1997.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), Yay. Haz: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.,2002.

ÇAĞATAY, Neşet. **Türkiye’de Gerici Eylemler**. Ankara: A.Ü., İlahiyat Fak.Yay., 1972.

ÇAKIR, Serpil. **Osmanlı Kadın Hareketleri**. İstanbul: Metis Yay., 1996.

ÇAMBEL, Hasan Cemil. **Makaleler, Hatıralar**. Ankara: TTK, Yay., 1987.

ÇAPA, Mesut. "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği", **Toplumsal Tarih**, C.5, S.24-30, Haziran 1996, s.24-27.

ÇAPA, Mesut. **Faik Ahmet Barutçu, Hayatı Ve Kişiliği**. Trabzon: T.C., Trabzon Valiliği İl Kültür Yay., 1998.

———. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Rize", **Toplumsal Tarih**, C.15, S.85, Ocak 2001, s.41-47.

ÇEÇEN, Anıl. **Atatürk ve Cumhuriyet**. Ankara: T.İ.B. Yay., 1998.

———. **Halkevleri**. Ankara: Gündoğan Yay., 1998.

ÇOLAK, Melek. "Muğla'da Kadın Giyiminin Evrimi", **Toplumsal Tarih**, C.5, S.90, Haziran 2001, s.36-42.

ÇULCU, Murat. **Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütü Fikri Davası**. C.I-II, İstanbul: Kastaş Yay., 1992.

———. **İstiklal Mahkemesinde Gazetecilerin Davası**. C.I-II, İstanbul: Kastaş Yay., 1993.

DEMİRCİ, Mehmet. "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar", **Türkiye Günlüğü**, S.23, Yaz.1993, s.16-34.

DEMİRYÜREK, Mehmet. "Hilafetin Kaldırılmasının Türk Basınındaki Yankıları-II", **Toplumsal Tarih**, C.2, S.2, Aralık 1994, s.45-49.

Dersim Mebusu **Lütü Fikri Bey'in Günlüğü, "Daimi Muhalefet"**. Haz.: Yücel Demirel. İstanbul: Arma Yay., 1999.

DERSİMİ, Mehmet Nuri. **Kürdistan Tarihinde Dersim**. İstanbul: Peri Yay., 1999.

DİNÇER, Güven. "Ankara'nın Başkan Oluşunun Anlamı", **AAMD**, C.XIII, S.37, Mart, 1997, s.225-247.

DOĞRAMACI, Emel. **Türkiye'de Kadını Dünü ve Bugünü**. Ankara: T.İ.B. Yay., 1997.

DOYRAN, Ayşe. "Kadın Milletvekilleri Seçilirken", **Toplumsal Tarih**, S.39, C.6-7, Mart 1997, s.44-42.

DUMAN, Doğan. "Cumhuriyet Baloları", **Toplumsal Tarih**, C.7, S.37, Ocak 1997, s.44-52.

_____, Pınar Duman. "Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları", **Toplumsal Tarih**, C.7, S.47, Haziran, 1997, s.22-28.

DUMAN, Mustafa. "Türk Yazı Devrimi Tarihinde, Yeni Yazıyı Öğreten İlk Kitaplar", **Müteferrika**, S.2, Bahar 1994, İstanbul: 1994, s.187-192.

_____. "Türk Yazı Devrimi Tarihinde Yeni Yazıyı Öğreten İlk Kitapları-II", **Müteferrika**, S.16, Güz. 1999, İstanbul: 1999, s.129-133.

DURAKBAŞI, Ayşe . "Cumhuriyet Döneminde Kemalist Kadın Kimliğinin Oluşumu", **Tarih ve Toplum**, C.9, S.51, Mart 1988, s.39-42.

_____. "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu, Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", **75.Yılında Kadınlar ve Erkekler**, TV. Yay., İstanbul: 1998, s.144-158.

DURAN, Tülay. "Bir İnkılap Modeli, Şapka İnkılabı", **BTDD**, S.44-45-46, Ekim-Kasım-Aralık 1988, s.68-71.

EĞELİ, Münir Hayri . **Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları**. Ankara: Yenilik Basımevi, 1954.

ELDENİZ, Perihan Naci. "Atatürk ve Türk Kadını", **Bell**, C.XX, No,77-80, Ankara: 1956, s.741-752.

EMİN, Mehmet. **Halk Hükümeti ve Halkçılık**. Ankara: 1339.

ENGİN, Osman Nuri. **Türk Maarif Tarihi**. C.V, İstanbul: 1977.

EROĞLU, Hamza. **Türk İnkılap Tarihi**. İstanbul: 1982.

———. **Atatürk ve Cumhuriyet**. Ankara: AAMY, 1989.

ERTUĞRUL, Gülten . "Atatürk ve Kadın Hakları", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)**, C.I., Ankara: 1996, s.516-522.

ERSOY, Mehmet Akif. **Safahat**. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1943.

ERZEN, Arif. **İlk Çağda Ankara**. Ankara: TTK, 1946.

ESKİ, Mustafa. "İlk Kadın Mitingi", **Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Kastamonu, 10-11 Aralık 1994)**, Ankara: 1996, s.33-46.

EYÜPOĞLU, Zeki. "Medrese", **Meydan Larouse**, C.8, İstanbul: Meydan Yayınevi, 1976, s.515-519.

FEYYAZ, Feyyazade Celaleddin . **Hakimiyet-i Milliye ile Saltanat-ı Şahsiye'nin Mukayesesine Dair, Bir İki Söz ve Lütfi Fikri Bey'in Hükümdarlık Karşısında Milliyet Nam Risalesine Cevap**. İstanbul: 1338.

FİKRİ, Lütfi. **Hükümdarlık Karşısında Milliyet, Mes'uliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili.** İstanbul: 1338.

GALANTİ, Avram. **Arabi Harfler Terakkimize Mani Değildir.** İstanbul: 1925.

GAULİS, Berthe George, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği.** Çev.: Cenap Yazansoy. İstanbul: 1981.

GEDİZ, Aynur. "Atatürk ve Kadın Eğitimi", **AAMD**, C.5, S.13-15, Ankara: 1988-1989, s.159-165.

GENTİZON, Paul. **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu.** Çev.: Fehmi Ülkü. Ankara: Bilgi Yay., 1992.

GEZ, Başak Ocak. "Fikirden Eyleme Türkçe Namaz Meselesi", **Toplumsal Tarih**, C.47, Kasım 1997, s.17-23.

GOLOĞLU, Mahmut. **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930).** Ankara: Başnur Matbaası, 1972,

———. **. Atatürk ve İlkeleri ve Bursa Nutku.** Ankara: Kalite Matbaası, 1973.

———. **. Türkiye Cumhuriyeti 1923.** Ankara: 1971.

———. **. Halifelik Ne İdi?, Nasıl Ahındı?, Niçin Kaldırıldı?.** Ankara: Kalite Matbaası, 1973.

GÖKALP, Ziya. **Yeni Hayat.** 2.b., İstanbul: 1941.

———. **. Türkçülüğün Esasları.** İstanbul: Kamer Yay., 1996.

GÖKBERK, Macit. **Aydınlanma Felsefesi Devrimler ve Atatürk, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk.** 2.b. İstanbul: 1986.

GÖKSAL, Burhan. “Atatürk ve Kadın Hakları”, **AAMD**, C.I-III, S.I-III, Ankara: 1984-1985., s.213-235.

Göksu Saime; Edward Tıms. **Romantik Komünist, Nazım Hikmet’in Yaşamı ve Eserleri.** Çev: Barış Gümüşbaş, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2002.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref A.. **Açıklamalı Türk Anayasaları.** Ankara: 1993.

GÖKTAŞ, Hıdır. **Kürtler, İsyan ve Tenkil.** C.I-II ,Alan Yay., İstanbul: 1991.

GÖLDAŞ, İsmail. **Lozan, Biz Türkler ve Kürtler.** İstanbul: Avesta Yay., 1999.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz. **Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahidettin Mütareke Gayyasında.** İstanbul: Sebil Yay., 1969.

GREW, John. **İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları, Atatürk ve İnönü.** İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yay., 2000.

GÜNALTAY, Şemsettin. **Zulmetten Nura.** İstanbul: Furkan Yay., 1998.

GÜNAY, Ünver-Vehbi ECER. **Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye.** Kayseri: Erciyes Ün. Yay., 1999.

GÜNDÜZ, İ. . **Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri.** İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.

GÜNEŞ, İhsan. “1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?”, **Ankara Ün. SBF. Dergisi**, C.46, S.1-2, (Ocak-Haziran 1991), s.253-264.

- . **. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**. Eskişehir: Anadolu Üniv, Yay., 1985.
- . **.Türk Parlamento Tarihi. V.Dönem, C.II.**, Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1999.
- GÜZEL, Şehmus. "Tanzimattan Cumhuriyete, Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi, C.3**, İstanbul: İletişim Yay., 1983, s.854.
- HALLI, Reşat. **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)**. Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay., Seri No:8, Genel Kurmay Basımevi, 1972.
- Hilafet ve Milli Hakimiyet** . Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339.
- HİLMİ Tüccarzade İbrahim. **Avrupalılaşmak**. Haz.: Faruk Öztürk, Osman Kafadar. Ankara: Gündoğan Yay., 1997.
- İĞDEMİR, Uluğ. **Sivas Kongresi Tutanakları**. Ankara: TTK., 1989.
- İLERİ, Celal Nuri. **Türk İnkılabı**. İstanbul: Kaknüs Yay., 1926.
- İMECE, Mustafa Selim. **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri**. 2.b. Ankara: 1975.
- İNAN, A.Afet. **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**. Ankara: TTK Yay., 1977.
- . **. Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Tarih Boyunca Kadının Hak ve Görevleri**. İstanbul: MEB. Yay., 1982.

- _____. **. Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in El Yazmaları.** Ankara: TTK., 1992.
- İNAN, Dr.M.Rauf. **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmir Konuşmaları.** Ankara: TTK, 1996.
- İNÖNÜ, İsmet. **Cumhuriyetin İlk Yılları.** Ankara: Cumhuriyet Kitaplığı, 1998.
- İNÜĞUR, M.Nuri. **Atatürk ve Basın.** Ankara:1997.
- İSKİPLİ, Atıf Hoca. **Frenk Mukallitliği ve İslam.** Sadeleştiren: Sadık Albayrak, İstanbul: Çile Yay., 1975.
- _____. **. İslami Tesettür.** İstanbul: Şelale Yay., 1981.
- JWADIEN, Wadie. **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi.** İstanbul: İletişim Yay., 1999.
- KADIOĞLU, Ayşe. **Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi.** İstanbul: Metis Yay., 1998.
- _____. **. "Cinselliğin İnkarı; Büyük Toplumsal Projenin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,** İstanbul: TVY, 1998, s.96.
- KALAFAT, Yaşar. **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar.** İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992.
- KALMAN, M.. **Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri.** İstanbul: Nüjen Yay., 1995.
- KANSU, Mazhar Müfit. **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber. C.I-II,** Ankara: TTK, 1997.

KAPLAN, İsmail. **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**. İstanbul: İletişim Yay., 1999.

KAPLAN, Leyla. **Cemiyetlerde ve Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**. Ankara: AAMY., 1988.

KARA, İsmail. **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**. İstanbul: Dergah Yay., 1990.

KARA, Mustafa. “Tanzimattan Cumhuriyete Tasavvuf ve Tarikatlar”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul: İletişim Yay., 1985., s.978-994.

———. “Müftü Mehmet Hulusi Efendi”, **Tarih ve Toplum**, Şubat 2000, s.35-41.

KARACA, Emin. **Cumhuriyet Olayı**. İstanbul: Altın Kitapları, 1994.

KARAL, Enver Ziya . “Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması”, **Türk Dili**, Kasım, 1974, s.270-271.

———. **. Osmanlı Tarihi**. C.III-VI, Ankara: TTK. 1983.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri. “Cumhuriyetin İlanı ve Atatürk”, **Milliyet**, 29 Ekim 1974, s.2.

———. **. Politikada 45 Yıl**. Ankara: 1967.

KARPAT, Kemal. **Türk Demokrasi Tarihi**. İstanbul: 1967.

KASKATI, Necip. “Atatürk’ün Selanik’teki Hülyaları”, **Cumhuriyet**, 19 Ağustos 1948.

KEMAL, Ali. **Ömrüm**. Haz.: Zeki Kuneralp. İstanbul: İsis Yay., 1985.

KILIÇ, Selami. “Türkiye’de Latin Harfleri Meselesi (1908-1928)”, **Atatürk Yolu**, C.I, Yıl,4,Mayıs, 1991, s.551-574.

———. . “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, **Atatürk Yolu**, C.4, Yıl:8, Kasım 1997, s.529-548.

KIRHAN, Celal. **Öğretme Kubilay ve Uydurma Mehdi**. İstanbul: 1963.

KIRŞEHİRLİOĞLU, Erol. **Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri**. İstanbul: 1963.

KIRZIOĞLU, F.. **Gazi’nin Kuzeydoğu Gezileri**. Ankara: 1974.

KİNROSS, Lord . **Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu**. İstanbul: Altın Kitapları, 1994.

KOÇAK, Cemil. “Belediye Seçimlerinde Sabiha Sertel’in Adaylığı”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Temmuz 1988, s.29-31.

KOÇER, Hasan Ali. **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu**. Ankara: Uzman Yay., 1987.

KODAMAN, Bayram. **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**. İstanbul: Ötüken Yay., 1980.

KOLOĞLU, Orhan. **Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılı (1923-1938)**. İstanbul: Boyut Kitabevi, 1999.

KORKMAZ, Zeynep. **Atatürk ve Türk Dili Belgeleri**. Ankara: TDK, 1992.

Kuran-ı Kerim Ve Açıklamalı Meali. Haz: Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Doç. Dr. Ali Turgut..., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

KURNAZ, Şefika. **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923).** İstanbul: MEB Yay., 1997.

KURUBAŞ, Erol. **Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu.** Ankara: Ümit Yay., 1997.

KUTAY, Cemal. **Türkçe İbadet-2.** İstanbul: Aksoy Kitapçılık, 1998.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol. "1923 Seçimleri", **Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S.3, (Mayıs 1978), s.132-138.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926).** Ankara: 1978.

KÜRŞAD, Cengiz. "Cumhuriyetimizin Korunması, Türk-Irak Hududu Meselesi ve İngilizler", **BTDD**, S.42, Ağustos 1988, s.30-32.

———. "Cumhuriyetimizin Korunması, Tahrir-i Sükun Kanunu (IV)", **BTDD**, S.72, Şubat 1991, s.32-33.

LEVEND, Agah Sırrı. "Eski Yazıdan Yeni Yazıya", **Türk Dili-II (1953)**, s.833-836.

———. "Latin Harfleri Meselesi", **Milli Kültür**, S.63, Aralık 1988, s.9-11.

———. **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri.** 3.b, Ankara: TDK Yay., 1972.

LEWİS, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu.** Ankara: TTK, Yay., 1998.

LUDINGTON, Nicholas. "Amerikan Basını Gözüyle Atatürk, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Kuruluşu, 1919-1923", **Atatürk ve Cumhuriyet-Türk Tarihi**, Ankara Üniv., Cumhuriyetin 60.Yılı Semineri (26 Ekim 1983), s.79-93.

Maarif Vekaleti Mecmuası Özel Sayısı. "Türk Yazı İnkılabı", S.17, s.3-12.

MAZICI, Nurşen. "Menemen Olayının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Analizi", **Toplum ve Bilim**, S.90, Güz.2001, İstanbul: 2001, s.131-146.

MERAY, Seha L.. **Lozan Barış Konferansı, Tutanakları, Belgeler**, 1.Takım, C.I, İstanbul : YKY, 1993.

———, Osman OLCAY. **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**. Ankara: AÜSBF Yay., 1977.

METEL, Raşit. **Atatürk ve Donanma**. İstanbul: 1966.

MISIRLIOĞLU, Kadir . **Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler**. İstanbul: 1992.

MUMCU, Ahmet. **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**. İstanbul: 1983.

MUMCU, Uğur. **Kürt İslam Ayaklanması (1919-1925)**. Ankara: Um,ag Yay., 1991.

——— . **Kürt Dosyası**. Ankara: Um,ag Yay., 1996.

——— . **Kazım Karabekir Anlatıyor**. İstanbul: Tekin Yay., 1990.

NAZİF, Süleyman. **Tarihin Yılan Hikayesi**. İstanbul: 1922.

————— .**Lütfi fikri Bey'e Cevap, Hilafet, Milliyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili.**
İstanbul: 1341.

————— .**İmana Tasallut, Şapka Meselesi.** İstanbul: 1341 (1925.)

NİMETULLAH, Halil. **İnkılabın Felsefesi.** İstanbul: İkdam Matbaası, 1928.

NOEL, Edward William Charles. **Kürdistan 1919 (Binbaşı Noel'in Günlüğü).**
İstanbul: Avesta Yay., 1991.

NOKTALI, Arif. "1800'lerden 1980'e Kürt Sorunu", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.13, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s.844.

NOMER, Kemaleddin. **Şeriat, Hilafet, Cumhuriyet ve Laiklik.** İstanbul: Boğaziçi Yay., 1996.

NUR, Rıza . **Hayat ve Hatıratım.** C.III., İstanbul: Altındağ Yay., 1967.

————— . **Lozan Hatıraları.** İstanbul: Boğaziçi Yay., 1991.

NURİ, Celal .**Taç Giyen Millet.** İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1339.

NUTUK (1919-1927). Haz.: Zeynep Korkmaz. Ankara: AAMY, 1999.

OKUR, Hafız Yaşar. **Atatürk'le Onbeş Yıl, Dini Hatıralar.** İstanbul: 1962.

OKYAR, Fethi. **Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?.** Haz.:
Nermin KIRDAR. İstanbul: 1987.

————— . **Üç Devirde Bir Adam.** İstanbul: İmge Yay., 1980.

OLCAY, Osman. **Sevres Anlaşmasına Doğru.** Ankara: 1981.

- OLSON, Robert. **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı**. Ankara: Özge Yay., 1992.
- ONAT, Nuri .**Gazi Mustafa Kemal Paşanın Sonbahar Gezileri**. İstanbul: Çağdaş Yay., 1984.
- ONAY, Perihan. **Türkiye'nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü**. Ankara: TİB Yay., 1969.
- ORAN, Baskın. Lozan'ın Azınlıkları Korunması Bölümünü Yeniden Okurken, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C.49, Haziran-Aralık 1994, No,3-4, s.283-301.
- ORTAYLI, İlber. "Türk Harf Devriminin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine, **Harf Devriminin 50.Yıl Sempozyumu**, Ankara: TTK, 1981, s.103-109.
- OZANKAYA, Özer. **Türkiye'de Laiklik**. İstanbul: Cem Yay., 1990.
- _____. **Cumhuriyet Çınarı**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1998.
- ÖKÇÜN, Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi**. Ankara: A.Ü., Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1981.
- ÖKE, Mim Kemal. **Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)**. İstanbul: İz Yay., 1995.
- _____. **Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası, Hilafet Hareketi**. İstanbul: Aksoy Yay., 1999.
- ÖKLEM, Necdet. **Hilafetin Sonu**. İzmir: Ege Üniv. Yay., 1984.
- ÖNDER, Mehmet. "Mevlana Müzesinden Notlar", **Türk Yurdu Mecmuası Mevlana Özel Sayısı**, Temmuz 1964, s.68-73.

————— . **Atatürk'ün Yurt Gezileri**. Ankara: TİB. Yay., 1975.

ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit . “Cumhuriyet Eğitime Geçişte Atatürk'ün Etkisi”, **Atatürk Konferansları (1973-1974)**, Ankara: TTK, 1977, s.178-182.

ÖZALP Kazım, Teoman ÖZALP . **Atatürk'ten Anılar**. Ankara: TİB Yay., 1992,

————— . **Milli Mücadele (1919-1922)**. C.I, Ankara: TTK, 1971.

ÖZÇELİK, Ayfer. “Saltanatın Kaldırılmasından Sonra İstanbul'daki Durum”, **Atatürk Yolu**, Yıl:5, C.3, Mayıs 1992, s.25-37.

ÖZEK, Çetin . **Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nurculuğun İç Yüzü**. İstanbul: Varlık Yay., 1964.

ÖZEL, Işık . “1930'ların İstanbul Basınında Kadın”, **Tarih ve Toplum**,C.6, S.31, Temmuz 1996, s.30-38.

ÖZERDİM, Sami N.. **Yazı Devriminin Öyküsü**. Ankara: TDK, 1978.

ÖZGEEVREN, A.Süreyya. “Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemeleri”, **Dünya**, Haziran 1957, s.3.

ÖZKAYA, İ. . “Türk Basınında Cumhuriyetin İlanının Öncesi ve Sonrası”, **Atatürk Yolu**, C.III., S.11, Yıl:6, Mayıs 1993, s.280-293.

ÖZSOY, Osman. **Kurtuluş Savaşının Perde Arkası**. İstanbul: Aksoy Yay., 1999.

ÖZTAMUR, Pınar. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminin Kadın Kimliğinin Kuruluşu”, **Toplumsal Tarih**, , C.I7, S.99, Mart 1992, s.48-52.

ÖZTÜRK, İsa. **Harf Devrimi ve Sonuçları**. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998.

ÖZTÜRK, Kazım. **Türk Parlamento Tarihi**. II.Dönem (1923-1927), C.2, Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1993.

ÖZTÜRK, Nazif. “Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri”, **Vakıflar Dergisi**, S.15, s.84-100.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet Zeki .“Medrese”, **Türk Ansiklopedisi**, C.23, Ankara: MEB Yay., 1976, s.370-380.

POLVAN, Nurettin. **Türkiye’de Yabancı Öğretim**. C.I, İstanbul: 1952.

SABRİ, Mustafa. **Hilafetin İlgasının Arkaplanı**. İstanbul: İnsan Yay., 1998.

———. **. Dini Müceddidler**. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1338.

SAFA, Peyami. **Türk İnkılabına Bakışlar**. Ankara: AAMY, 1996.

SAĞMAN, Ali Rıza . “Atatürk’ten Hatıralar”, **Millet Mecmuası**, C.5, S.10-11, Mart, 1948, s.15.

SARINAY, Yusuf. “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri”, **AAMD**, C.15, Mart 1998, s.40, s.207-237.

SARISAMAN, Sadık . “Cumhuriyetin ilk Yıllarında Kadın Kıyafeti Meselesi”, **Atatürk Yolu**, C.6, S.21, Yıl:11, Mayıs 1998, s.97-106.

SASUNİ, Garo. **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**. Çev.: Bedros ZARTARYAN-Memu KETKİN. İstanbul: Med Yay., 1992.

SAYGI, Öztürk. “İsmet Paşanın Kürt Raporu”, **Hürriyet**, 7-10 Eylül 1992.

SEÇKİN, Bekir Sami . “Türk Devrim Tarihinde 1928”, **Ulusal Kültür**, S.2, Ekim 1978, s.53-57.

SEÇKİN, Haydar. “Ayetlerin İfadesiyle Türkçe Namaz”, **Milli Dille ve Anlayarak İbadet Tanrı Emri**. İstanbul: Yelken Matbaası, 1980.

SELEK, Sabahattin. **Milli Mücadele**. 2.b., C.I-II, İstanbul: Kartuş Yay., 1991.

SELEN, Hamid Sadi. “Ankara’nın Başkent Oluşu”, **Türk Tarih Kurumu Konferansları-I, Atatürk Konferansları**, Ankara: TTK, Yay., 1964, s.95.

SERTEL, Zekeriya. **Hatırladıklarım**. İstanbul: 1968.

SEYDİ, Ali. **Latin Hurufu Lisanımızda Kabil-i Tatbik midir?**. İstanbul: 1340 (1924).

SEZER, Ayten. **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**. Ankara: TTK, 1999.

SONYEL, Salahi. **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**. 2.b., C.I-II, Ankara: TTK, 1987.

———. “İngiliz Gizli Belgelerinde Türk Yazı Devrimi”, **Türk Dili**, S.338, Kasım 1979, s.294-297.

SOYAK, Hasan Rıza. **Atatürk’ten Hatıralar**. C.1, İstanbul: İletişim Yay., 1985.

SOYSAL, İsmail. **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**. C.I, Ankara: TTK Yay., 1983.

SUNGU, İhsan. "Tevhid-i Tedrisat", **Bell**, C.2, S.5-8, Ankara: TTK, 1938, s.337-341.

SHERİLL, Charles Hitchcock. **Bir ABD Büyük Elçisinin Türkiye Hatıraları**. Ankara: Cumhuriyet Kitaplığı, 1999.

ŞAPOLYO, Enver Behnan .**Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1950)**. İstanbul: 1950.

———. . **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**. İstanbul: 1964.

———. . **Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**. İstanbul: 1958.

ŞENER, Cemal. **Anadilde İbadet, Türkçe İbadet**. İstanbul: Ant Yay., 1998.

ŞİMŞİR, Bilal N. "Ankara'nın Başkent Oluşu", **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987)**, Ankara: AAMY., 1994, s.491-507.

———. . **Ankara...Ankara, Bir Başkent'in Doğuşu**. Ankara: Bilgi Yay., 1988.

———. . **İngiliz Belgelerinde Atatürk**. C.IV, Ankara: 1973.

———. . **Türk Yazı Devrimi**. Ankara: TTK, 1992.

———. . "Türk Harf Devriminin Türkiye Dışına Yayılması, Bulgaristan Türkleri Örneği", **Harf Devriminin 50.Yılı Sempozyumu**, Ankara: TTK, 1981, s.187-207.

———. . "Vahdettin'in Kaçışı ve Sonu", **Cumhuriyet**, 28 Kasım 1973, s.2.

———. . "Halifesiz 50.Yıl", **Cumhuriyet**, 19 Mart 1974, s.3.

ŞÜKRÜ, Fuat . **Halk Saltanatı, Lütü Fıkri Bey'in Hükümdarlık Karşısında Millet ve Mesu'liyet ve Tefrik-i Kuvva Mesaili Hakkında Risalesine Cevap.** İstanbul: 1338.

ŞÜKRÜ, Hoca. **Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi.** Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339.

ŞÜKRÜ, İsmail. **Latin Harflerinden Daha İyisini Bulalım.** İstanbul: Kader Matbaası, 1926.

TABAK, Serap. "Menemen Olayının İzmir Basınında Yankıları", **Tarih İncelemeleri Dergisi-X**, İzmir: Ege Ünü. Basımevi, 1995, s.313-328.

TANRIÖVER, Hamdullah Suphi . **Dağyolu.** Ankara: Kültür ve Turizm Bakn.Yay., 1987.

TANSEL, Fevziye Abdullah . "Arap Harflerinin Islahı ve Değıştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", **Bell**, C.66, Ankara: 1953, s.225-243.

————— . **Ziya Gökalp Külliyyatı-I.** Ankara: 1952.

TANSEL, Selahattin. **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.** C.I-IV, Ankara: T.C.Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., 1974.

TAPPER, Richard. **Çağdaş Türkiye'de İslam.** İstanbul: Sarmal Yay., 1993.

TEKELİ, İlhan. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul: İletişim Yay., 1987, s.650-673.

TEKELİ, Şirin . **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat.** İstanbul: Birikim Yay., 1982.

———. “Kadın”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.5, İstanbul: İletişim Yay., 1983, s.1190-1204.

TEKİN, Nil Türker. “1935 Seçimlerinde Kadın, Türk Kadınının Sayısal Konusuna Yaklaşımı”, **Toplumsal Tarih**, C.117, S.99, Mart 2002, s.36-40.

TEKİN, Talat . “Tarih Boyunca Türkçe’nin Yazısı”, **Ulusal Kültür**, S.1 (1978), s.17-42.

TOĞAN, Zeki Velidi . “Türklerde Hars Buhranı”, **Türk Yurdu**, C.IV, S.24, Aralık 1926, s.17-24.

TOKER, Metin. **Şeyh Sait ve İsyanı**. İstanbul: Bilgi Yay., 1994.

TOPRAK, Zafer. “Halk Fırkası’ndan Önce Kurulan Parti, Kadınlar Halk Fırkası”, **Tarih ve Toplum**, S.51, Mart 1988, s.30-36.

TOPUZ, Hıfzı . **100 Soruda Türk Basın Tarihi**. İstanbul: 1973.

TOROS, Taha . “Yaman Bir Muhalif; Abdülkadir Kemali (Öğütçü)”, **Tarih ve Toplum**, S.20, Ağustos 1985, s.91-95.

TOYNBEE, Arnold.J. **Türkiye**. Çev.: Kasım Yargıcı. İstanbul: 1971.

———. **1920’lerde Türkiye-Hilafetin İlgası**. İstanbul :Yöneliş Yay., 2000.

TOZLU, Necmettin. **Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar**. Ankara: 1991.

TUNAYA, Tarık Zafer. **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**. İstanbul: 1964.

- _____ . **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa.** İstanbul: Arba Yay., 1988.
- _____ . **İslamcılık Cereyanı.** İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- _____ . **Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952).** İstanbul: Arba Yay., 1995.
- _____ . **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri.** İstanbul: Yenigün Matbaası, 1960.
- TUNCER, Hüner. “Atatürk ve Türk Kadın Hakları”, **Uluslararası II.Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)**, C.I, Ankara: 1996, s.549-568.
- TUNCER, Hüseyin. “Türk Yurdunun Harf İnkılabına Bakışı”, **Milli Kültür**, S.63, Aralık: 1988, s.65-71.
- TUNCAY, Mete. **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931).** İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998.
- TURAN, Şerafettin. **Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye’nin Oluşumu, 1923-1938.** 3.Kitap, 1. Bölüm, Ankara: Bilgi Yay., 1995.
- _____ . **Türk Kültür Tarihi.** İstanbul: Bilgi Yay.,1994.
- TURHAN, Mümtaz. **Kültür Değişmeleri.** İstanbul: Marmara Üniv, İlahiyat Fak. Yay., 1987.
- TÜRESAY, Özgür. “Mecmua-i Ebuzziya da Tesettür Meselesi ve Feminizm Tartışmaları”, **Toplumsal Tarih**, S.87, C.15, Mart 2001, s.16-24.
- Türk İstiklal Harbi.** C.I-III, Kısım 6, Kitap IV, Ankara: T.C.Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi Başkanlığı Resmi Yay., 1962-1973.

TÜRKDOĞAN, Orhan. **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi**. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998.

TÜRKER, Hasan. **Türk Devrimi ve Basın (1922-1925)**. İzmir: Dokuz Eylül, 2000.

———. . “Basın Özgürlüğü Tartışmaları, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ankara-İstanbul Çatışması”, **Toplumsal Tarih**, S.58, C.9, Mayıs 1998, s.15-24.

TÜRSAN, Nurettin. **Ankara’nın Başkent Oluşu**. İstanbul: 1981.

———. . “Atatürk ve Ziya Gökalp Bağlantıları”, **Türk Dili**, Kasım 1976, s.302-304.

UÇANTÜRK, Fahri. **1930 Ağrı Harekatına Karakösedden Bir Bakış**. Eskişehir: Eskişehir Hava Okulu Matbaası, 1948.

ULUĞ, Naşit Hakkı. **Hemşehrimiz Atatürk**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

———. . **Halifeliğin Sonu**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.,1975.

———. . **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**. İstanbul: Milliyet Yay., 1973.

———. . **Üç Büyük Devrim**. İstanbul: Ak Yay.,1973.

UNAT, Faik Reşit. “Latin Alfabesinden Türk Alfabesine”, **Türk Dili**, Ağustos, 1953, s.726-729.

———. . **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**. Ankara: MEB Yay., 1968.

UYAR, Hakkı. “Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar”, **Toplumsal Tarih**, C.6, S.33, Ekim 1996, s.9-12.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**. Ankara,:1965.

ÜÇOK, Bahriye. “Yazı Devrim-Kur’an Harfleri ve Atatürk Devrimlerine Karşı Çıktışlar”, **Bell**, C.XLIII, S.172, Ankara: TTK, 1979, s.828-836.

ÜLKÜTAŞIR, N.Şakir. **Atatürk ve Harf Devrimi**. Ankara: 1991.

ÜSTEL, Füsün. “1930 Seçimlerinde Kadın Faktörü”, **Argos**, S.10, 1990, s.71-76.

ÜSTÜN, Kemal. **Menemen Hadisesinin İçyüzü**. İstanbul: Çağdaş Yay., 1977.

VEDAT, Şadilli. **Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar-I**. Ankara: Kon Yay., 1980.

VELİDEDOĞLU, Hıfzı Veldet. **Atatürk İlkeleri ve Türk Kadınlığının Çilesi**. İzmir: İzmir Meslek Kadınları Kulübü Yay., 1970.

YAKUT, Kemal. “Tek Parti Döneminde Peçe ve Çarşaf”, **Tarih ve Toplum**, C.37, S.220, Nisan 2002, , s.23-32.

YALÇIN, Bekir Sıtkı-İsmet GÖNÜLAL . **Atatürk İnkılâbı**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakn.Yay. 1989.

YALÇIN, Hüseyin Cahit. **Siyasal Anılar**. İstanbul: T.İ.B. Yay., 1976.

YALMAN, Ahmet Emin. **Yakın Tarih de Gördüklerim ve Geçirdiklerim**. C.II.

Haz.:Erol Şadi ERDİNÇ. İstanbul: Özener Matbaacılık, Pera Yay., 1997.

- _____. “Latin Harfleri”, **Atatürk Devri Fikir Hayatı**, C.II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1981.
- YAMANER, Şerafettin. **Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişim**. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay., 1998.
- YAVUZ, Fehmi. “Dar’ul Hilafe-i aliye Medresleri ve Kurtuluş Savaşı”, **Atatürk’ün 100.Doğum Yılında Türkiye 1.Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)**, Ankara: İlahiyat Vakfı Yay., 1981, s.67-72.
- YEŞİL, Ahmet. **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**. Ankara: Cedit Neşriyat, 2002.
- YILDIZ, Hasan. **Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**. 2.b. İstanbul: Karal Yay., 1990.
- YILMAZ, Mustafa. “İngiliz Dışişleri Gözüyle Atatürk’ün Türkiye’sine Bir Genel Bakış (1923-1938)”, **Prof.Dr.Abdurrahman Çaycı’ya Armağan**, Ankara: Hacettepe Üniv, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., 1995, s.483-484.
- YILMAZ, Mustafa. **İngiliz Basını Ve Atatürk’ün Türkiye’si**. Ankara: Phoenix Yay.,2002.
- YORULMAZ, Hüseyin. **Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları**. İstanbul: Kitabevi Yay., 1995.
- ZARCONI, Thierry. “Nakşibendiler ve Türkiye Cumhuriyeti; Zulümden, Yeniden; Dini, Siyasi ve Toplumsal Mevkiye Ulaşma (1925-1991)”, **Türkiye Günlüğü**, Çev.:Neriman Topbaş. S.23, Yaz,1993, s.99-120.

ZİVER, A. .**Payitahtın Nakli Meselesi**. İstanbul: Zerafet Matbaası, 1913.

ZÜLFİKAR, Hamza. “Atatürk ve Harf İnkılabı İçinde Tekirdağ’ın Yeri”, **Türk Dili**, S.503, Kasım 1993, s.508-512.

II- ARŞİV BELGELERİ

BCA., T.C., Başvekalet Muamelat Müdürlüğü. S.120.

BCA., T.C., Başvekalet Muamelat Müdürlüğü. (31.12.1930), S.10456.

BCA., T.C., Başvekalet Muamelat Müdürlüğü. (25.2.1931), S.10697.

BCA.,T.C., Başvekalet Muamelat Müdürlüğü. (26.1.1931), S.10523.

73.,Yer No:030-18-01-02-24-81-15.

BCA., CHP Katalogu, Yönetim Kurulu Başkanlığı. (13Ocak 1936), S.1807.

BCA., CHP., Katalogu. (09.06.1938), Dosya No;2- 8973.96, Yer No;030.18.1.2.
(83.51.13.1).

BCA., CHP., Genel Sekreterliği. (26 Şubat 1942), S. 73498.

BCA., T.C., Dahiliye Vekaleti, Hususi Kalem Müdürlüğü. (11Ocak 1936), S.4664.

BCA., T.C., Dahiliye Vekaleti ,Hususi Kalem Müdürlüğü. (28 Aralık 1936), S. 4970.

BCA., T.C. Dahiliye Genel Vekaleti Hususi Kalem Müdürlüğü. (4Ocak 1937),
S.4978.

BCA., T.C., Dahiliye Genel Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü. (6Aralık 1934),
S. 784, Yer No;030-10-109-729-15.

BCA.,T.C.,Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu (1920-1944). (29.04.1925), Dosya
No;1828-93-43, Yer No; 030-18-1.1.

BCA.,T.C., Bakanlar Kurulu Katalogu. (29.04.1925), Dosya No;1853, Yer No;030-
18.1.1.

BCA., T.C. Toprak İskan Genel Müdürlüğü Katalogu (1907-1949). (22.10.1925),
Yer No;272.12/46.80.7.(11).

BCA., T.C.,Müşterek Kararnameler Katalogu (1923-1944). (01.06.1935), Dosya
No,1138; Yer No;030.11.1.(95.15.10).

III- BELGESEL NİTELİKLİ RESMİ YAYINLAR

Ayn Tarihi. İstanbul: Matbûat Umum Müdürlüğü, Devlet Matbûatı, (1924-1925).

Ayn Tarihi. Ankara: Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 1937.

Düstur. III. Tertip, C.6, Teşrinisani 1340(1924)- Teşrinievvel 1341(1925), Ankara: Başvekâlet Matbaası, 1934.

Düstur. III. Tertip, C.12, Teşrinisani 1930- Teşrinievvel 1931, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1931.

Düstur. III. Tertip, C.15, Teşrinisani 1933- Teşrinievvel 1934, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, , 1955.

Maarif Vekili Mecmuası. S.5, (Kasım 1926), s.76.

Resmi Gazete. Ankara: Başbakanlık Müdevvenât Müdürlüğü Yay., (1925-1950)

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi. Devre:1, C.1-29, Ankara: TBMM Matbaası, 1940-1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi. Devre:2, C.1-33, Ankara: TBMM Matbaası, 1961.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi. Devre:,3, C.1-26, Ankara: TBMM Matbaası, 1930.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi. Devre:4, C.1-25, Ankara: TBMM Matbaası, 1931.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Zabıt Ceridesi. Devre:5, C.7-19, Ankara: TBMM Matbaası, 1937.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Gizli Celse Zabıtları. D.II, C.3-4, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Tutanak Dergisi. Devre:II, C.2-19, Ankara: TBMM Matbaası, 1961.